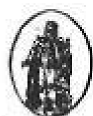

Jankovics Marcell

Jelkép-
KALENDÁRIUM

Csokonai Kiadó

A könyv megjelenését támogatta
a *Magyar Könyv Alapítvány*
és a Nemzeti Kulturális Alap

Bővített és átdolgozott kiadás

A könyvet tervezte:
Sulyok Zsuzsanna,
Sulyok Géza

Címlapfotók:
Oláh Tibor

Az illusztrációkat rajzolta:
Jankovics Marcell,
Sulyok Géza,

valamint:
Csomor Lajos (178.o.),
Nagy András (129.o.),
és a Nyíregyházi Művészeti Szakközépiskola tanulói:
Bujdosó Mária (230.o.), Kasza Julianna (315.o.),
Laboncz Edina (160.o.), Novák Tímea (71.o.),
Miklós Tamás (34.o.), Mosolygó Veronika (65.o.),
Lars Ivar Ringbom (belső címoldal)
Roszik Tünde (337.o.), Szemrák Valéria (142.o.),
Szilágyi Viktória (92.o.)

HU ISBN 963 260 112 2

Csokonai Kiadó
Felelős kiadó: Mazsu János igazgató
Nyomdai munkák: Alföldi Nyomda Rt.
Felelős vezető:
György Géza vezérigazgató

TARTALOM

ELŐSZÓ

Nem nehéz belátni, hogy a naptár az égi mozgások megfigyelésén alapszik, az égi rend tükre. Az égi rend viszont eleink számára még nem is oly rég az isteni Törvényt jelentette. Ebből következően a naptár szerepe, jelentősége lényegesen nagyobb volt hajdanán, mint ma. Túlzás nélkül tekinthetjük a korai társadalmi fejlődés egyik el nem hanyagolható feltételének. Nem véletlen, hogy minden nagy ókori civilizáció vallása alapvetően égitest-kultusz volt, és meglepően pontos naptárral is rendelkezett. Az égitesteknek, mindenekelőtt a Napnak és a Holdnak a tisztelete egyfelől annak a felismerésnek tulajdonítható, hogy „ők" szabják meg számunkra a létezés kereteit és feltételeit: az évszakok körforgását, a növények sarjadzásának, az állatok vándorlásának időpontját, másfelől az ebből fakadó igénynek, hogy kiismerjük az égiek „rendelkezéseit", és ha megváltoztatni már nem is tudjuk őket, legalább élni tudjunk velük. Egy példával megvilágítva a mondottakat, a „sötét" középkorban a felvilágosult „tudományosság" fároszai az arab matematikusok és csillagászok voltak. (A naptárkészítés alapja is e két tudomány. A tudomány persze akkor mást jelentett, mint ma; az, amit mi tudományos gondolkodásnak nevezünk, még kétszáz esztendős múltra sem tekinthet vissza.) Ám csillagászatuk fejlettségét – bármily kiábrándítóan hangzik is – elsősorban iszlám előtti „csillagvallásuknak" köszönhették; uralkodó kultuszuk a naptárszervező égitestek tiszteletét jelentette, esetükben első helyen a Holdét.

A csillagvallásból fejlődött ki idővel a csillagászat (asztronómia), s ebből vált ki a legújabb korban a csillagjóslás (asztrológia). Tehát az ókor, a középkor, de még az újkor csillagászainak tudományát is átitatták a csillagvallás maradványai, s ennek csak elenyésző része volt a csillagokból jóslás „tudománya". A csillaghit ma asztrologikusnak nevezhető szimbólumvilága eleink műveltségét minden ízében áthatotta, így a naptárkészítésben is óriási szerepet kapott.

Eredeti és máig alapvető célja szerint a naptár az emberi lét és munka ritmusát irányítja a természet szabályszerű változásaihoz igazodva, az utóbbit meghatározó csillagászati jelenségek mennél pontosabb mérésével és a különböző periódusú időtartamok, nap, hét, hónap, év egyeztetésével. A naptár keltezi életünk eseményeit, és vele számítjuk az időt. Mind a keltezés – egy bizonyos esemény meghatározása az időben –, mind az időszámítás – a megtörtént események sorba rendezése az időfolyamaton belül – történelmi kategória, de a naptár eredendően nem az, hiszen természeti, égi jelenségeket rögzít.

Az archaikus (és a zárt paraszti) társadalmak emberének nincs tudományos értelemben vett történelmi tudata. Nem érzi szükségét annak, hogy az események

időpontját hosszú távon számon tartsa. A múltban történteket, ha fontosak a számára, mitológiájába építi be. Nincs mai értelemben vett időszámítása, ami nem jelenti azt, hogy ugyanakkor ne lenne naptára. Az időszámítás (és keltezés), valamint a naptár más és más időfogalomra épül. Az időszámítás alapja az a felismerés, hogy az idő megfordíthatatlan, egyirányú folyamat. A naptár alapja viszont az égitestek különböző időtartamú, örökös(nek tűnő) *körforgása*. A földművesnek és azoknak, akiket táplál, az életben maradása múlik azon, hogy jövőre is a megfelelő időben vesse el a magot, a szokott időben érkezzék meg az áradás vagy az eső, vagyis évről évre minden a naptár szerint *ismétlődjék*. A történelem – ha éppen át nem gázol rajta – többnyire hidegen hagyja, illetve a történelemtől is azt várja, hogy ne térjen el a megszokottól, érvényesüljön a természet rendje: a változékony, múló időével szemben az örök visszatérésé. És mert a naptárban érvényesülő periodikus időt az istenként megszemélyesített égitesteknek rendelte alá, és a naptári rendet isteni törvényként, mítoszok és rítusok formájában élte át, ezért saját történelmét is archetipizálta, mitológiájához igazította, abba foglalta mindazt, amit fontosnak tartott. Ebben az értelemben a mi történelmi időszámításunkkal szemben az övé mitikus időszámítás.

A történelem iránti érdeklődés és a történelmi időszámítás igénye azonban már a civilizáció kezdeteitől él az emberben. Olyan naptár, amelyen nem hagyott nyomot a történelem, csak elméletben létezik. A zsidó naptár sarokpontjainak tekinthető főbb ünnepek helyét például a Nap és a Hold járása, valamint a Közel-Kelet éghajlata által szabályozott mezőgazdasági tevékenység határozta meg. Mégis ezeket az ünnepeket már a mózesi törvények történelmi sorsfordulókról való megemlékezésként iktatták a naptárba. Hasonlóképpen az ókori Róma főbb ünnepeit az egykorú hagyomány történelmi eseményekhez köti, naptárának megalkotását néhány mitikus-történelmi személyiségnek tulajdonítja. Az alaposabb vizsgálat ezzel szemben azt tanúsítja, hogy a római ünnepeket is az örök körforgás szabályozta földművelés hívta életre, mégha a keletkezésükről szóló elbeszélések és példázatok hitelesnek látszó történelmi keretben jelennek is meg. A civilizáció fejlődésével a naptári ünneprend egyre historizáltabbá lett; a mindenkori hatalom felismerte, hogy az egyén létének keretet szabó naptárt a saját szolgálatába állíthatja, aminek hitelesítésére valóságos mitikus történetírás alakult ki. Jó példája ennek a keresztény naptár, amelynek ünnepei hit- és egyháztörténeti szempontból igen jelentős eseményekről emlékeznek meg, de ezeknek az ünnepeknek mintái, előzményei csekély kivétellel megtalálhatók Európa és a Közel-Kelet ősi parasztkalendáriumaiban, mint az év idő- és égitest-istenségek által jelzett határnapjai.

Az ősi pogány naptárhoz való igazodás az egyetemességre törekvő egyház részéről tudatos és ésszerű cselekedet volt. „Érett megfontolás után elhatározásra jutottam az angolok ügyében, – írta I. (Nagy Szent) Gergely pápa egy angliai misszionáriusnak a VI-VII. század fordulóján – nevezetesen, hogy abban az országban a pogány bálványok templomait nem szabad lerombolni; csak a bennük lévő bálványok pusztuljanak. Készíttessék szentelt víz, és a mondott templomok hintessenek meg vele, emeltessenek ben-

nük oltárok, és kerüljön számukra ereklye. Mert ha azok a templomok jól vannak megépítve, az a kívánatos, hogy az ördögök imádásáról az igaz Isten szolgálatára alakíttassanak át; hogy a nép, látván, hogy templomai nem romboltatnak le, eltávolíthassa szívéből a tévhitet, és megismervén és imádván az igaz Istent, annál otthonosabban érezhesse magát azokon a helyeken, amelyekhez hozzászokott... Mert nem kétséges, hogy lehetetlen egy csapásra kitörölni megátalkodott fejükből minden dolgot; mert aki a legmagasabb helyekre igyekszik feljutni, fokról fokra, lépésről lépésre halad, s nem öles ugrásokkal".

Ahogy ilyenkor lenni szokott, az egyházfők és hittérítők gyakran átestek a ló túlsó oldalára. Kényelemből és a gyors siker reményében még a bálványokat sem törték mindig össze, hanem sietve „megkeresztelték", és elhelyezték őket a szentek sorában. Ez a bánásmód magától értetődően az ünnepnapokra és égi védnökeikre is kiterjedt, hiszen a pogány templomok voltak az ünnepek színterei, a bálványok pedig az istenek képmásai. Ez szükségszerűen a keresztény tanítás „visszamitologizálásával" járt, és segített elevenen tartani az antik csillaghitet. E folyamat már akkor elkezdődött, amikor az apostolok Júdea határain túli térítőutakra mentek. A gyarapodó „tudományos" ismeretek, a tovább burjánzó szokások és hiedelmek is rendre beépültek a kalendárium-szimbolikába, és a reformációig egyetemes egyház egy igaz tanításának, a legfontosabb tudnivalóknak „egyszer s mindenkorra" kioperálhatatlan részévé lettek. Hogy ez mennyire így van, mutatja az 1968. évi II. vatikáni zsinat idevágó határozatainak felemássága. Ez a gyülekezet azt vállalta magára, hogy az egyház szentjeinek sorait és a naptárat megtisztítja mindazoktól, akiknek nincs történelmi hitele. Az eredmény igencsak kétséges. Néhány kevésbé népszerű legendás szenttől sikerült ugyan megszabadulni, de a bíboros atyáknak be kellett látniok, hozhat bármilyen döntést is a zsinat, az nem old meg semmit, hiszen számos hamis szent kultusza, mint pl. a „Mikulásé", rég elszakadt a vallásos tisztelettől, és világi életünk természetes része lett. És ez így van jól, nélkülük bizony sokkal szegényebbek lennénk.

Mindazonáltal a naptár nem megkövült, hanem eleven rendszer, mely folyton alakul, változik, megfelelve a társadalom és az ideológia mindenkori elvárásainak. Az emberiség ma sem egy és ugyanazon naptárhoz igazodik. Még Európán belül sem. Hiába a közös múlt, szinte országonként más és más naptár van használatban. Mások az egyházi és történelmi hagyományaink, máskorra esnek nemzeti és állami ünnepeink. Augusztus 20. pl. 1083 óta államalapító Szent István királyunk emlékünnepe. 1948. augusztus 20-án azonban Rákosi Mátyás a kolhozosításról szóló, programadó ünnepi beszédében már az *Új kenyér ünnepének* nevezi. Ezzel akart „egy csapásra kettőt ütni a klerikális reakción": megfosztani az augusztus 15-i Nagyboldogasszony napját mezőgazdasági jellegétől – az aratás befejezése az ünnep vallásos rituáléját is áthatotta –, s ugyanezt a tartalmat az István-napnak kölcsönözve, annak vallásos-nemzeti történelmi jelentőségét elhalványítani. Egy évvel később az immár teljhatalmú kommunista kormányzat a régi-új mezőgazdasági funkció („új kenyér") mellé új történelmi szerepet is adott augusztus 20-ának. A két nappal korábban elfogadtatott új *alkotmány ünnepévé* tette,

amivel e napot – a „megszüntetve megőrizni" elv szellemében – kis híján vallási-nemzeti, vagyis történelmi jelentőségétől is megfosztotta. (Történelmi tapasztalataikon okulva a kommunistáknak volt annyi eszük, hogy a „kontinuitásra" hivatkozzanak, és magukat mint alkotmányozókat az államalapító szent király örököseiként állítsák be.) Mindez persze magyar ügy volt és az is maradt. Miért lenne másutt e nap bármely okból ünnep? Még ahol megemlékeznek is a magyarok István királyáról, nem ezen a napon teszik, hanem augusztus 16-án, mivel augusztus 20-a az egyetemes kalendáriumban Clairveaux-i Szent Bernátnak van fenntartva.

Mi minden van egy-egy névnapi dátum mögött! Csillagászati adatok, természeti, időjárási jelenségek, az időszakra jellemző mezőgazdasági tennivalók, ünnepi szokások, jelképes cselekedetek és tilalmak, babonák, szólások, tréfák, játékok, legendás történetek: szentek élettörténetei meg pogány istenek mítoszai. És mindez a dátumot, annak naptári jelentőségét magyarázta. A katolikus szentek névünnepét pl. rendszerint vélt vagy valódi haláluk napjára tette az egyház. E nap a hitbéli felfogás szerint egyúttal az elhunyt „mennybéli születésnapja" volt. A szentek legendái, attribútumai, egész kultuszuk éppen ünnepnapjuk dátumából magyarázhatók meg, amennyiben „születésnapjukra" utaló asztrológiai jelképek veszik őket körül. (Az olvasó bizonyára tudja, hogy a születésnap ismerete elengedhetetlen a horoszkóp elkészítéséhez.) Nos, egy-egy híres és népszerű, ám sosemvolt szent élete (legendája, attribútuma, kultusza) az eszmei mondanivaló mellett az adott időpont horoszkópját is tartalmazza, amiből a kortárs számos, napra vonatkozó tudnivalót hámozhatott ki. Ez a képes beszéd abban az időben nem a beavatott kevesek titkos nyelve volt, értette mindenki. Ez nyilvánult meg a nép hétköznapi tennivalóiban és ünnepeiben, játékaiban, tréfáiban és meséiben, ezen a nyelven prédikált a pap, így íródott a szerelmeslevél, ebben a szellemben épültek a katedrálisok, s készültek a falaikat borító festmények, erre komponálódtak a zeneművek és formálódtak a táncok. Mindezen dolgok mögött egységes világkép állt: egy alapjaiban ősrégi, s a kereszténység által eltörölni szándékozott, de az egyház kezdeti engedékenysége, a néphittel szembeni tehetetlensége révén, ha csonka-bonkán is, megőrződött szellemiség, mely elődeink életének szellemi, ideológiai támaszául, talpkövéül szolgált.

Ez a könyv csak válogatást adhat az év napjaihoz fűződő jelképek mérhetetlen sokaságából. Az anyag nagysága, ismereteim szűkössége és a terjedelem szabta korlátok miatt nem törekedhettem a teljességre. Nem fordítottam nagyobb figyelmet azoknak a népeknek a naptáraira, amelyeknek hatása a miénkre elenyésző volt, legfeljebb csak kínálkozó párhuzam esetén idézem fel őket. Szándékosan mellőztem azoknak a szenteknek a névünnepeit, akik történelmi személyiségként és nem jelképes alakként lettek halhatatlanok. Így a korai egyházatyákat, tudós egyházdoktorokat, nagy pápákat és hitszónokokat, vagy éppen a közelebbi múlt szentjeit, akik körül az idő, a gondolkodásmód változása miatt már nem alakulhatott ki figyelemre méltó szimbólumkör. Néhány középkori szent viszont, noha történelmi személy volt, megtalálható e könyvben, mivel közszereplésénél fogva rendkívüli népszerűségre tett szert, s ezért szinte mitológiai alak-

ká vált, akihez naptári jelképek tucatja tapad. Kihagytam azokat a naptári ünnepeket, amelyek rendszerint a legújabb kori történelem egy-egy nevezetesebb eseményéről emlékeznek meg, továbbá mindazon hazai és nemzetközi emléknapot, ünnepi időszakot (l. Anyák napja, Nemzetközi Fásítási hónap), amelyek hagyomány nélküliek és túlságosan újak, ezért jelképi világuk még nagyon kezdetleges, s alighanem az is marad, vagy elenyészik idővel.

JANUÁR

Hónapneveink latin eredetűek. Római hagyomány szerint a hónapoknak – márciustól decemberig – a városalapító Romulus király adott volna első ízben nevet. Ez az első római naptár valójában empírikus parasztkalendárium lehetett, amely csak a mezei munkák szempontjából számba vehető 10 hónapot vette figyelembe. A fennmaradó téli holt időt – a földművelés planetáris urának, Szaturnusznak a hatalma alá eső Bak és Vízöntő havát – az i.e. 700 körüli naptárreform idején iktatták be az új 12 hónapos holdnaptárba Ianuarius és Februarius néven. Ianuarius hónap névadója Ianus, a kezdet és a vég istene volt, neki tulajdonítható, hogy a korábbi márciusi, majd szeptemberi évkezdés helyett a rómaiak utóbb január 1-jén kezdték az évet.

Az év első hónapját a csillagászati év megfelelő hónapneve után régente *Vízöntő havának* is nevezték. A csillagászati hónapok a napév fordulópontjaihoz igazodva a naptári hónapok utolsó dekádjában kezdődnek: a tulajdonképpeni Vízöntő hava január 21-én vagy 22-én. A régi időszámítás természetesen az évkezdetet is csillagászati fordulóponthoz, esetünkben a téli napfordulóhoz igazította.

A latin hónapnevek a latin nyelvű írásbeliségnek köszönhetően az első írásos emlékekkel együtt tűnnek fel nálunk, de a XV. századtól már magyar hónapnevekkel is találkozunk, amelyeket egészen a közelmúltig különösen a magyar nyelvű levelek keltezésénél használtak szívesen. Január régi magyar neve *Boldogasszony hava* volt. Mivel mind a 12 hónap a maga nevezetes szentjéről, ünnepi időszakáról nyerte magyar nevét, ez az elnevezés nem tűnik találónak: a keresztény Istenszülő, aki eleink „pogány" anyaistennőjének örökébe lépve, annak nevét (*Boldogasszony*) is örökül kapta e név és Mária latin *epitheton ornansának* (*beata*) jelentésbeli megfelelése okán (*beata*=„áldott", „bő", „boldog"), számos ünnepet mondhat a magáénak az év majd minden hónapjában. A magyarországi Mária-kultusz ismeretében azonban természetesnek látszik, hogy eleink az év első hónapját neki szentelték, s az elnevezést az a tény is értelmezi, hogy a január hónap a Szent Szűz anyai tennivalója (boldogsága!) és a Mária-tisztelet szempontjából két fontos dátum, illetve ünnep közé esik: *Jézus születésének*, vagyis Mária szülésének (dec. 25.) és *Mária tisztulásának* (febr. 2.) ünnepe közé. A név keletkezésére vet fényt, hogy *boldog* szavunk eredetileg „bőségest" jelentett, s valóban, akinek volt mit, e hónapban ehetett, ihatott bőséggel (a farsangot és a böjtöt megszemélyesítették: a következő Böjtelő hónapot pl. Böjt, a keszeg vénlány); továbbá hogy a hónapok a csillagászati naptárhoz igazodva rendszerint az adott hónap harmadik dekádjába eső ünnepről nyerték magyar nevüket. Ez egyáltalán nem meglepő; a jelentős egyházi ünnepek idő-

pontját a Nap járásához (karácsonyi: dec. 25-i évkezdéshez) igazították. Január egyetlen, Máriához kötődő ünnepe, *Mária eljegyzése*, másként *Mária menyegzője* Vízöntő havának második napjára, január 23-ára esik. (Csillagászati „hónapfőre" eső jelentős Mária-ünnep ezenkívül csak egy van: a március 25-i Gyümölcsoltó Boldogasszony napja, amely a középkorban évkezdő nap is volt.) A hónapnévnek és az elnevezés közös alapjául szolgáló ünnepeknek ókori gyökerei vannak. A Szűzanya egyik „pogány" előképe kétségtelenül Iuno (gör. Héra) volt, az olümposzi vallás égi királynéja. Őt tekintették a téli napforduló alkalmával (újjá)született napisten szoptatós dajkájának, és (ezért?) az olümposziak közül ő vigyázta a Vízöntő hónapot.

Ha már a hónap elnevezéseit számba vesszük, említsük meg azt is, hogy nyelvészeink, a reneszánsz humanista Sylvester Jánostól kezdve a múlt századi nyelvújítókig, a hónapnevek profán magyarosításával is megpróbálkoztak, mindenekelőtt az esedékes időjárás és a soros mezei munkákra figyelmezve, de ezek még oly rövid időre sem honosodtak meg, mint a francia forradalomnak úgyszintén erőltetett hónapnevei. Ugyanakkor a késő-antik kortól nagy népszerűségnek örvendő képes naptárakban a hónapok allegorikus ábrázolásain isteni védnökeik, planéta-patrónusaik mellett egyre gyakrabban bukkannak fel ilyen természetű jelképekkel, jelvényekkel felruházott alakok. Cesare Ripa olasz „ikonológus" a XVI–XVII. század fordulóján, *Iconologia* című, több kiadást megért, mindenekelőtt festők és szobrászok számára írt nagy sikerű kézikönyvében már rendszerezi a hónapoknak ilyen, akkoriban szokásos ábrázolásait is. „Előírása szerint" januárt megjeleníthetjük hólepelbe öltözött ifjú képében, aki jobbjában a Vízöntő jelét tartja, vagy érett férfiúként, aki – a tennivalók illusztrálásaképpen – oldalán köszörűkövet, jobbjában metszőkést tart, baljában más mezőgazdasági szerszámokat cipel, lábánál pedig a növekvő világosságot jelképező kakas kuporog. A tavaszi munkákra való felkészülés mellett a hónap örömeire is buzdíthat a művész. Íme a január, amint ifjú képében vadászni indul: kezében a kürtje, vállán bot a hazaviendő vadnak, lába körül kutyái hancúroznak. De ábrázolták januárt favágóként is, vagy megrakott asztalnál lakomázó, víg táncot járó parasztpár képében. (Ma is helyénvalónak tartjuk, ha kedvelt falinaptáraink illusztrációi a hónapok természetéhez igazodnak.)

Ianus

Január névadójának, a kétarcú, vagy ahogy Ovidius nevezi, a „kétalakú" Ianusnak, avagy Janusnak, Róma egyik első és legrangosabb istenének január 1-je volt az ünnepe. Neve az *ire*, „menni" igéből származik, legalábbis Cicero ezt állítja, és valószínű jelentése szerint az „átmenet" ura volt. Eredetileg – mondja Hahn István – a fórum mélyedését átszelő patakon való átkelés biztonságára vigyázott, majd a városba való bemenetnek, a városkapuknak a védelmezőjévé vált. A Janus név és a *ianua*, „ajtó, kapu" szó egy tőből ered –, s mivel minden ház bejárata, „kezdete" a kapu, eredeti szerepkörének általánosításával lett istene minden kezdetnek, így az „év kapujának" is. A *terminusról* mered két arca hátra és előre, a múltba és a jövőbe. A latin terminus, „határidő" első jelentése „határkő". Ezen állt

eredetileg a határőrző Janus kétfejű szobra. Terminus, a határvédelem istene eredetileg maga Janus lehetett, aki Portunus néven viszont a kikötők, a tengeri kapuk őre volt (latinul *portus*=„kikötő, rév"; *porta*=„kapu, ajtó").

Egy másik eredeztetés szerint a Janus név Diana holdistennő nevének hímnemű megfelelője (Dianus), és annyit jelent: „fényes, ragyogó". Eszerint Janusban ősi itáliai napistenséget tisztelhetünk. A kétféle származtatás kibékíthető egymással, elvégre Janus a *napév* kezdetének volt a kapuőre. Mi több, két arca kettős napisteni szerepkörről árulkodik. Az ókorban ugyanis az évet sok helyütt kettéosztották, a hanyatló és emelkedő Nap, azaz a rövidülő és hosszabbodó nappalok félesztendejére. A napfordulói fölosztás szerint a két félév június 21-től december 21-ig, illetve december 22-től június 20-ig tart. Janusra tehát úgy is tekinthetünk, mint aki a téli fordulópontról e két félévre vigyáz. Erre vall a keresztény naptár is. A két ős-János szentnek, az evangélistának és a keresztelőnek ugyanis az egyház a névhasonlóságra építve az év téli és nyári „kapuinak" tőszomszédságában választott napot (dec. 27., jún. 24.). A szinkretizmusra hajló egyházdoktorokat hidegen hagyta, hogy a János név héber eredetű, és egészen mást jelent.

Az új esztendő küszöbén

Nem Janus volt az első és egyetlen kapubálvány, mely az új esztendő küszöbén őrködött. A kapu, ajtó, küszöb minden műveltségben a kezdet, az átmenet kézzelfogható jelképe volt.

A kőből, fából faragott ajtónállók nem az eleven kapuőröket helyettesítették – Rómát Janus szobrán kívül állig fölfegyverzett harcosok is védték. A régészeti leletek, az építőáldozattal, illetve ajtóval, küszöbbel kapcsolatos népi hiedelmek arról tanúskodnak, hogy dédapáink korában nemcsak hús-vér ellenségtől féltette házát az ember, hanem ártó szellemektől, hazajáró lelkektől is, akikkel szemben csak a ház saját óvó szelleme jelenthetett hathatós védelmet.

Ilyen céllal építhették be az i.e. III-II. századi gallok templomaik ajtókeretébe legyőzött ellenségeik levágott fejét. (A primitív kultúrákban elterjedt hiedelem, hogy a megölt ellenség ereje a győztes birtokába megy át.) Ezért kellett az ismert balladában Kőműves Kelemennének meghalnia. Erre „emlékszik" az a népi szólás, mely szerint „új ház áldozatot követel".

A holtak, szellemek őrizte, szellemjárástól óvott ház- és szentélykapuk a túlvilági képzetekben kozmikus méretűvé tágultak, a naiv mesékben éppúgy, mint a vallásokban (pokol ajtaja, mennyek kapuja), Istenek, hősök, sámánok, holtak és születendő gyermekek lelkei ezeken a képzeletbeli, mitikus szörnyek vigyázta kapukon közlekednek a „világok" (felvilág, evilág, alvilág) közt jártukban-keltükben. Az ókori Egyiptomban pl. a sírkamra ajtaja, a „magas kapu" Nut istennő testnyílásait, azaz az ég, szűkebb értelemben a Tejút kapuit jelképezte; a keresztény szimbolikában Mária a mennyek kapuja, melyen át Jézus a világra jött. Észak-amerikai és szibériai regékben a túlvilági kapuk helyén nyíló-csukódó sziklák, meg-meglibbenő sátorfüggönyök, természetfölötti lények őrizte szorosok és más hasonlók szerepelnek.

Ezek a mitikus átkelőhelyek azonban nemcsak a lelkek közlekedését szolgálták,

segítségükkel öntötte formába a hajdani ember a Nap és a többi égitest napi, illetve éves körútjára vonatkozó képzeteit. Az egyiptomi *Kapuk könyve* beszámol a napisten alvilági útjáról, uráli regék elbeszélik, hogyan kel át madáralakban a napisten az átjárókon egyik évszakból a másikba (hasonló utat hasonló módon jár végig nem egy tündérmese hőse is). Ezek a kapuk és átjárók *időben* az évszakváltó négy naptári fordulópontot, *térben* a négy égtáj helyét jelölték ki az évkörön. Ennek a gondolkodásmódnak eredményeként tájolták a régiek sátraikat, házaikat, sírjaikat s templomaik szentély-kapu tengelyét a Nap járására és az égtájakra vonatkozó hiedelmek szerint.

Az éves-napos körforgásra utal igen szemléltető módon az az uráli rege, melyben a gyermek napistent alvilági kínzói arra kárhoztatják, hogy az ajtó küszöbe alatt fekve szemgödrében tartsa a forgóajtó (a világtengely) csapját. (Vö. a küszöb alá ásott gyermekáldozat szokásával.)

Az új esztendő küszöbe nem másutt, mint e mennyei kapuk egyikében található. Leszámítva a holdnaptárral számoló kultúrákat, az évkezdést majdnem mindig a négy naptári fordulópont valamelyikéhez igazította az ember. Mi, keresztény európaiak a téli napfordulóhoz, mely a precessziónak tulajdoníthatóan hármas „ajtóvá" lett az elmúlt 1700 évben. A precesszió azt jelenti, hogy a földtengely billegése folytán a nappálya és az égi egyenlítő látszólagos metszéspontjai: a tavaszpont és az őszpont mozognak: 72 év alatt 1 fokot mozdulnak el, kereken 26 ezer év alatt pedig körbevándorolnak az Állatövön. Természetesen a Napnak nemcsak ez a két tartózkodási helye tolódik el, hanem az egész nappálya. Így téli napfordulókori látszólagos helye is végighalad a Zodiákuson a mondott idő alatt. Nagyjából a kereszténység államvallássá emelkedése idején lépett a téli napfordulókor a Nap a Tejútra, és ez idő tájt mindmáig a Tejúton tartózkodik. (A Tejút itt mintegy 45 foknyi szélességben folyik keresztül az ekliptikán, ami egyrészt azt jelenti, hogy a Nap körülbelül 45 nap alatt „gázol" át rajta, másrészt pedig azt, hogy a Nap és a Tejút eme szimbolikus értelemben is nagy horderejű télközépi együttállása még vagy 1500 évig tart.) Magyarán szólva, a Napnak újévkor nemcsak az esztendő és a téli napforduló küszöbén kell átlépnie, hanem a Tejút zsilipkapuján is.

Újév

Naptárunk hármas alapja a Föld tengelyforgása (nap), a Hold Föld körüli keringése (hónap) és a Föld Nap körüli keringése (év). Az évszámítás, naptárkészítés nehézségét az okozza, hogy ez a három időegység egész számokban kifejezve összeegyeztethetetlen. Ráadásul a régi csillagászok még az egyes időegységek hosszát sem tudták teljes pontossággal megállapítani. Az egyeztetési nehézségekből és pontatlanságokból adódó időeltolódások kiküszöbölésére a naptárkészítők időről időre szökőnapokat, -hónapokat iktattak be (kivétel ez alól a kizárólagosan holdévekben számoló muzulmán naptár). S noha a legtöbb fejlett naptári rendszer a holdhónapok és a napév egyeztetésén alapult (luniszoláris naptár), mégis sok köztük az eltérés; a számítások pontosságának különböző mértéke, a szökőnapok, -hónapok beiktatásának helyi gyakorlata szerint, továbbá azért, mert a naptár a vallásgyakorlat alapja, és

a vallásos ünnepek mindig és mindenütt a gazdasági tevékenység éves ciklusához igazodtak a helyi éghajlati viszonyoknak megfelelően. Mindez vonatkozik az év kezdő napjának megválasztására is.

Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy ahol a luniszoláris naptár volt mérvadó, ott az évet a négy naptári fordulópont valamelyikén, vagy az ahhoz legközelebb eső „holdnapon": újhold vagy éppen telihold alkalmával kezdték (babiloni, zsidó, perzsa, görög, római és keresztény újév), illetőleg azok félidejében (kelta és kínai újév).

A január 1-ji évkezdés szokását a rómaiaktól örököltük. A hagyomány (és OVIDIUS) szerint a Numa királynak, Romulus utódjának tulajdonított naptárreform óta lett a téli napfordulót követő Januarius az év első hónapja. A valóságban ez nem történhetett egyik napról a másikra. A consulok „évet nyitó" hivatalba lépésének ideje például egészen i.e. 153-ig március Idusának tájára esett, csak azt követően helyezték át január 1-jére. Mindazonáltal a római szokások tanúsága szerint bizonyos évkezdő jellege január 1-jének is régóta megvolt. A polgári évet a *Saturnalia* ünnep (dec. 17–23.) zárta le, s ennek „tizenkettedére" január 1-re, Janus isten orgiasztikus ünnepére esett a római „karácsony", amennyiben ekkor ajándékozták meg az emberek kölcsönösen egymást, s szerencsét hozó örökzöld olaj- vagy babérággal díszítették fel otthonaikat. A kettősséget végül is Julius Caesar naptárreformja szüntette meg (i.e. 46), ezután került a római újév véglegesen január 1-jére.

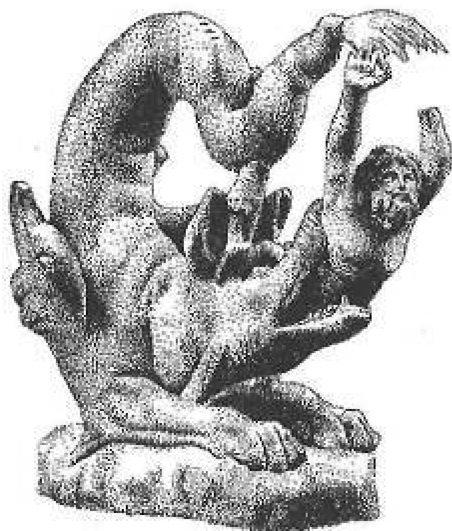
A keresztény egyház sokáig idegenkedett attól, hogy a pogány római szokást átvegye. A középkori Európa többféle, de jellemző módon téli, illetve tavaszi évkezdetet ismert. December 25: *Jézus születése* napja, a mindenkori *húsvét* szombatja, a március 25-ére eső *Gyümölcsoltó Boldogasszony* napja volt a legkedveltebb. Az egyébként Julianus-naptárt használó egyház végül is elfogadta január 1-jét az év kezdő napjaként, de előbb keresztény ünneppé, *Jézus körülmetélésének* ünnepévé tette.

Zsidó szokás szerint a körülmetélést a születést követő nyolcadik napon kell végrehajtani a fiúgyermeken, január 1. pedig Jézus hivatalos születésnapjától számítva épp a nyolcadik napra esik. Erre utal az újévnek *kiskarácsony, karácsony nyolcada* elnevezése. (Körülmetélés latinul *circumcisio*: innen a naptár egyik régi neve: csízió. Az ismert szólás: „tudja a csíziót" általában okos emberre, lényegében a naptárt ismerő tudós elmére vonatkozott.)

A január 1-ji évkezdetet XIII. Gergely pápa naptárreformja tette általánossá a katolikus országokban (1582). A görög vallású és a protestáns államok azonban még sokáig ellenálltak a „pápista újításnak". Anglia pl. csak a XVIII. század közepén igazodott az új naptári rendhez, Oroszországban pedig a győztes szovjethatalom vezette be a gregorián naptárt. (Az ortodox újév időpontja ma is a régi naptár szerinti január 1-jére, a mi naptárunk szerint január 14-re esik.)

A vallás és a kalendárium közti szoros kapcsolatra vet fényt – s ezen belül arra, hogy a naptárkészítés és korrekció, eredetileg az égi mozgások megfigyelése mindenkor (fő)papi kötelesség és előjog volt –, hogy kikhez fűződik az elmúlt 2000 év két sikeres naptárreformja. Julius Caesar azzal nyerte el a jogot a római naptár megreformálására (már ez a szóhasználat is vallásos tartalmat sejtet: vö.

reformáció, ellenreformáció), hogy a jelzett évben ő lett a Birodalom főpapja, *Pontifex Maximusa*. XIII. Gergely pedig az összes pápával egyetemben az ő rangban egyenes ágú keresztény örököse. A római pápa latin címe ma is *Pontifex Romanus*. A pápai jelvények: az arany-ezüst címer illetve zászló, a tiara és a kulcsok alapvetően naptárkészítésre utaló szimbólumok. (Az arany és az ezüst a Nap és a Hold „fémszíne" a színszimbolikában, a kettő együtt a luniszoláris naptár feletti hatalmat jelképezi. A tiara 3 abroncsa a Föld naptári szempontból meghatározó szélességi köreit: a Ráktérítőt, az Egyenlítőt és a Baktérítőt szimbolizálja, míg a jelképes kulcsok a „mennyek és a pokol kapuinak", a Tejút és a nappálya kereszteződéseibe eső téli és nyári napfordulói kapuknak a zárját nyitják.)

Jónás és a cethal. Hellenisztikus márványszobor, 3. század

Saint Cochon mártíromsága

Szilveszteri vacsorák, újévi ebédek főfogása, a ropogósra sült malac ma is eleven újév-jelkép. Az újévi malac túrja ki szerencsénket, azért fogdossuk a farkát, hogy a szerencsét megragadjuk, s az asztalra is azért kerül, hogy el ne futhasson vele. Míg malacsütés csak az év fordulóján járja, disznótorossal az egész téli ünnepkörön át traktáljuk egymást.

Régen is ésszerű okból ölték a disznót a téli hónapokban. A fagyos idő kedvezőbb éléskamrája a feldolgozásra váró húshegyeknek, mint a meleg nyár. A karácsonyi, farsangi terítéken kívánatos is, illő is a sokféle „disznóság". De mint annyi más ünnepi szokásnak, mélyebb értelme lett a téli torolásnak is. Már a neve – lásd halotti *tor* – megsejtet valamit ebből. (A karácsonyi, újévi malac sem hoz mindig szerencsét: a karácsonyi éjféli misén a Luca székére állva disznó alakú kísértetet látni, s ha karácsony vagy újév reggelén disznó röffen, terméketlen lesz az esztendő.) A középkori Franciaországban megszentelték a disznóölés napját. Farsangi vidámsággal *Saint Cochon és Saint Boudin* („Szent Sertés" és „Szent Hurka") védelme alá helyezték. Persze, Szent Sertés „nevenapjának", a disznóvágásnak – a szentek névünnepe rendszerint haláluk napjára esik! – meg kellett előznie a böjti időszakot. A téli disznóölés hagyományosan legkorábbi időpontja egyébként még a karácsony előtti böjtbe, épp a téli napfordulóra, dec. 21-ére esett régen; Szent Tamás apostol névünnepére, akit épp ezért *Disznóölő Tamás*nak neveztek. Nem azért öltek e napon disznót, hogy kihágjanak a böjtben, hanem hogy legyen elég húsnemű az ünnepekre.

A pogány időkben „Szent Sertés mártíromsága" még komoly esemény volt. Az ókori Rómában a disznót Saturnusnak áldozták fel, így lett a decemberi *Satur-*

nalián az ünnepi asztalok szerencsét hozó főfogása. (Athénben a koca képében is tisztelt Démétér áldozati állata volt, Egyiptomban pedig a Hold tiszteletére mészárolták le.)

A középkori Észak-Európa gazdag karácsonyi terítékének fő dísze a vadkanfő (Yule-kan), karácsonynapi úri sportja a vadkanvadászat volt. Ezt a szokást a germán-skandináv Frey istennek bemutatott télközépi áldozatra szokták visszavezetni. A közel-keleti népek – egyiptomiak, zsidók, mezopotámiaiak, később a muzulmán arabok – azonban, noha tenyésztették a sertést, tisztátalannak tartották. Vallási előírásaik a legszigorúbban tiltották – tiltják ma is – húsának fogyasztását. Ebben – egészségügyi okok mellett – az állat taszító tulajdonságai is szerepet kaptak. A sárban hentergő disznó hihetetlenül falánk. Kitúrja a dögöt, a hullát, fölfalja saját kicsinyeit, s mivel régen ridegen, félvadon tartották, a felnőtt emberre is veszélyt jelentett. Hogy az említett népek mégis tenyésztették, annak hiedelmi okai voltak.

A sertés – az ebbel együtt – az archaikus képzetekben a teremtő principium negatív aspektusát testesítette meg. Az enyészetet, a fertőző (bőr)betegségeket, a háborús pusztítást, a könyörtelen telet, a saját gyermekeit fölfaló természetet. Az indoeurópai népek Indiától a Brit-szigetekig vadkan képében is imádták a háború istenét. A sumér hadistennek, Ninurtának, aki a véle egyébként is „rokon" Saturnushoz hasonlóan a földművelés istene és a téli égbolton fennen ragyogó Orion csillagkép megszemélyesítője volt, a „Disznók ura" volt egyik állandó jelzője. A görög mitológia sok szörnyetegének az apját, Poszeidón tengeristen negatív aspektusát Phorküsznek hívták, és emberfaló, halfarkú disznónak, ebnek ábrázolták (görög *phorküsz*, latin *porcus* = „disznó"). Igaz, a „tengeri disznónak" is volt jóindulatú megnyilvánulása: a delfin (görögül „tengeri disznó"), de neki is van köze a mondottakhoz és a téli időszakhoz. A földanya méhét (magzatvizét) jelképező állat (gör. *delphüsz* = „anyaméh") egyúttal a télen újjászületésére váró napmagzatot is megtestesítette – így lett Apollón napistennek és éjszakai másának, Dionüszosznak is állata a delfin. (Az „újjászületett" isten csillaglelkét az égen a Bak csillagkép felett látható, vízből kiugró Delfin csillagzat képviseli.) Ezért lett kettejük közös kultuszhelye Hellászban a görög föld „köldöke", Delphoi, ahol – mint mesélték – korábban Apollón anyjának negatív aspektusát, Delphűnét imádták. A görög istentriász másik, alvilági képviselőjét, Hádészt szintén megtisztelték a „disznó" jelzővel. Kirké, aki Ajaja (a „Gyászos jaj") szigetén szolgálta úrnőjét, az alvilági Hekaté istennőt, Odüsszeusz hozzávetődött társait változtatta disznókká (értsd: tette alvilági kísérőivé). A távoli Óceániában is kandisznó volt a pokolbéli úr. Az alvilági tűzistennő, Pelé anyó férje volt, Kamapua'a, a „Disznófiú" (ilyen nevű mesehősünk nekünk is van!).

E hiedelmek naptári, csillagászati jelentése ismert. A mezopotámiai Tammúzt, aki nap- és gabonaisten volt egy személyben, *égi vadkan* ölte meg (Ninurta – Ninib néven – a sumérek Saturnusa volt), akárcsak a szíriai Attiszt (Adóniszt). Egyiptomban a vadkan Szeth, Ozirisz gyilkosa és Hórusz ellenlábasa. Vadkan képében falja fel minden hónapban Hórusz egyik szemét, a Holdat. (Az egyiptomiak újholdkor áldoztak sertést: „szemet szemért..." alapon). Nut istennőről

pedig azt tartották, hogy esténként koca képében falja föl saját gyermekeit, az égitesteket, és reggelente szüli újra őket (ez mutatja, hogy a képzetekben az állat jó tulajdonsága, jelen esetben szaporasága is helyet kapott).

Ezzel a kör bezárult. Ugyanis a napistenek halálának és újjászületésének a helye és az *ideje* a Skorpió csillagképpel illetve a téli napfordulóval azonosítható a legtöbb műveltségben. És Nut istennőnek, a megszemélyesített Tejútnak az öle, a tejúthasadék felső szakasza ott metszi éppen a nappályát, ahová az utolsó 2000 évben a téli napforduló esett: a *Nyilas* és a *Skorpió* csillagképben. Ezért lehetséges, hogy Kronosz (Khronosz), a latin Saturnus, mint a gyermekeit felfaló Idő és a Halál planétaistene egy személyben, éppen a december-január hónapok feletti hatalmat nyerte el a hellenisztikus világban felvirágzó csillaghitben. Saturnus tiszteletére éppen ezért vágtak sertést a rómaiak.

A szaturnikus sertés-jelkép tovább élt a keresztény időkben. Tudatos alkalmazásának „illetékes" forrásaként példaszerűen említhetünk több evangéliumi helyet; Jézus csodáját, amikor az ördögöket (gonosz lelkeket) disznókba kergeti (Mt 8,31–32), a tékozló fiú példázatát, aki az Atyától eltávolodván disznók között él (Lk 15,15–16). A farsangolást ostorozó egyháznak többszörös jogcíme is volt arra, hogy a sertést egyik-másik főbűn, rendszerint a Falánkság, ritkábban a Kéjsóvárság jelképévé tegye. A középkori orvostudorok az emberi vérmérséklet típusait, a testnedveket és a négy elemet a megfelelő planéták befolyása alatt, bizonyos állatok tulajdonságaival hozták közös nevezőre. Így került a melankólia, a föld elem, a fekete epe – mind a Szaturnusz bolygó uralma alatt! – egy rubrikába a sertéssel.

Mi lehetett végül is a téli disznóölés rituális célja? Hadd válaszoljak ismét egy példával. Az óceániai szigeteken disznóáldozat volt az ára annak, hogy a halott lelke átjusson a túlvilágra vezető kapun, amelyről tudjuk már, hogy az új év küszöbét is jelenti. (A magyar népmese hőse is megölt állat húsát veti a pokol kapuját őrző fenevadak elé.) A halott szelleme a feláldozott állat alakját öltötte magára (l. Kirké disznait), s így elkerülte, hogy a kaput őrző alvilági Kan fölfalja. Másképpen szólva, a disznóáldozat váltság lehetett a halottért, akinek lelke ilyenkor télidőben kelt a nagy útra.

Jézus Szent Neve

Január 2-a: Jézus nevenapja. Más liturgikus hagyomány az új év első vasárnapjára teszi, a reformátusok újév napján ünneplik. Az ünnep jelentőségére vall, hogy a katolikusok utána nevezik a januárt *Jézus neve hónap*jának is. Az ünnep újabb bizonysága annak, hogy Jézus napistenségére, mitikus élettörténetének napévvel való párhuzamosságára vonatkozó hajdani képzetek „tudat alatt" még mindig elevenek. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy a névnap a (mártír) szentek halálának, mennyei „újjászületésének" a napja keresztény hagyomány szerint, s hogy az első Vértanú végül is maga Jézus volt, akkor abban a döntésben, mely szerint nevenapját a naptári év első „szabad" napjára tették, s az első hónapot is nevezték a Neve után, bizonyosan szerepet játszottak az említett elképzelések.

Az istenek nevének tisztelete a kifürkészhetetlen régmúltba nyúlik vissza. Ré-

giségét a nyelvi emlékezet őrzi. A totemősként tisztelt állatok valódi nevének említésére vonatkozó tilalom (névtabu) és az olyan „mellébeszélő" állatnevek, mint a farkas, szarvas, medve („mézevő" jelentésben) jelzik ezt. Az istentiszteletnek ez a módja kijárt a történelmi korok emberszabású isteneinek is. Az istenség igaz, titkos nevét csak a misztériumaiba beavatott kevesek ismerték, ugyanakkor számtalan, névként szolgáló epitheton ornansa (állandó jelzője) volt. A görög istenek és félistenek nevei, már amelyiknek a jelentése kihámozható, ilyen beszélő nevek, az istenség valamelyik tulajdonságát jelölték. A görög pantheon látszólagos zsúfoltságának ez az egyik oka: egy-egy mitológiai alak több név alatt szerepel. Az „igazi" név eltitkolásának hiedelmi oka az attól való félelem, hogy az ellenség tudomására jut, s így a közösség mágikus védelem nélkül marad.

A Jézus név a héber *Jehesuah* görögös formája (IHCOYC), jelentése: „Szabadító Úr", „Az Úr megszabadít". E névben benne foglaltatik az ószövetségi Isten igazi neve: *Jahve(h)*, mely szintén kimondhatatlan. Írásban a szent név négy mássalhangzójával jelölik (JHVH=görögül *tetragrammaton*, „négy betű"), s rendszerint Úrnak (Adonáj) olvassák. De az egy Istennek még sok neve van: Mindenható, Örökkévaló, Teremtő és persze Isten. (Az ószövetségi héber eredetiben ezek a nevek olykor meglepően tényszerű jelentéssel bírnak. Pl. az *El Saddaj* név, melyet „Magasságos Istennek" fordítanak, valójában azt jelenti: „Él, a hegyek" illetve „a keblek istene".)

A JHVH név értelmezésére, keletkezésére, eredetére és szimbolikus jelentéseire számos magyarázat született. Már a *Biblia* is ad egyet: „VAGYOK, A KI VAGYOK" – mondja Mózesnek maga az Úr (IIMóz 3,14), ami – lévén, hogy jövő időt használ, helyesen így hangzana: „Leszek, aki leszek (mindörökké)". Levezetik a Nevet egy i.e. 3. évezredből származó eblai (szíriai) istennévből (*Ja*); kapcsolatba hozzák egy ezer évvel későbbi ugariti szöveggel, melyben a kánaánita Él isten a fiát (!) *Jw*-nak nevezi; továbbá egy i.e. 1400-ból való egyiptomi listán szereplő edomi helységnévvel (*Jhw*); származtatják az egyiptomi holdisten (*Jah*) nevéből (a holdkultusz kimutatha tó a zsidók között az ószövetségi korban); egy rekonstruált midjanita arab istennévből (*Já-huvá*), amelyen Mózes apósa, *Jet*hró szólongathatta Istent. Egyesek még az olyan nem sémi istennevekkel is összekapcsolták az eredetét, mint amilyen Iuppiter megszólítása, a *Iove* volt, vagy Dionüszosz-Bacchus egyik hiposztázisáé, *Iakkhoszé*, mely utóbbi feltevések szerint a misztériumok alkalmával felhangzó „szent kiáltásból" keletkezett.

Tanulságosak ROBERT GRAVES idevágó elmélkedései. A Név egyik ószövetségi alakváltozatának elő- és utótagját egyiptomi illetve sumer eredetűnek tartja. „,Ia' sumerul ,Magasztost' jelent, a ,Hu' pedig ,Galambot'; az egyiptomi ,Hu' hieroglifa szintén egy galamb" – írja a *Fehér istennő* című könyvében, s mindkét elnevezést a holdisten(nő) jelzőjének tartja. (Mint köztudott, Isten Szent Lelkének keresztényi ábrázolás szerint szintén galamb alakja van.) A bibliai faábécéről írván GRAVES kijelenti, hogy „az izsóp: IA a téli napforduló fája volt; a cédrus: HU pedig a nyári napfordulóé; így Salamonról feltételezhetjük, hogy tudta az isteni Nevet, amelynek a IAHU megengedett szinonimája volt." Salamonról – bölcsességét jelzendő – mondja az *Írás,* hogy „Szólott a fákról is, a Libánon czédrusfájától az

izsópig,..." (IKir 4,33; e két növény különösen szent volt a *Biblia* tanúsága szerint). Ennek az állításnak hasonló az értelme, mintha azt mondanánk, Á-tól Z-ig, s ha valóban Istenre vonatkoztatjuk – vö. azzal, amit János evangélista mondat az Úrral: „Én vagyok az Alfa és az Omega..." (Jel, 1,8) –, akkor ugyanazt jelenti, mint az évkezdő Jézus névnap és hónap; nevezetesen, hogy az Isten az egész esztendőn uralkodik.

GRAVES itt nem áll meg, taglalja Isten nevének 5 (*IAOUE*), „szent" 7 (*JIEVOAÓ*) és 8 betűs, „növekedést kifejező" bővítményét (*JEHUOVAÓ*). Az utóbbi kettőnek kifejezett naptári vonatkozásai vannak: a 7 betűs név utal a naptári hétre (ennyi idő alatt teremtette meg Isten a világot), s azt is kifejezi, hogy Isten nemcsak a térnek, hanem az időnek is az ura (vö. a szentély kegytárgyainak „hetes" szimbolikájával). A 8 azért a növekedés száma, mert az újrakezdés is benne van. (7+1. Vö. az ünnepi *nyolcad* judaista eredetű gyakorlatával.) Emellett mindkét szám a Nap száma volt, márpedig Jahve kultuszában éppúgy kimutathatók a naptisztelet nyomai, mint Jézuséban.

Ami Alexandriai Szent Kelemen (†215 előtt) 5 *magánhangzós* Istennevét illeti (*IAOUE*), GRAVES szerint ősi és elterjedt mediterrán istennév lehetett. Kapcsolatba hozható azokkal az archaikus írásmódokkal, amelyek a magánhangzókat nem jelölik (nagyrészt ilyen a héber is), és azzal az *Ószövetség*ben is fel-felbukkanó elképzeléssel, hogy az élet (a lélek, a felemelkedés) az isteni lehelet által jut az emberi testbe (IMóz 2,7). Sajátos nyelvi formája ennek a gondolatnak az a mód, ahogyan Isten „megjelöli" a kiválasztott Ábrahámot. Megváltoztatja az ő és az ő felesége nevét, mégpedig úgy, hogy „beléjük fújja" az Ő nevének két *Héh* hangzóját. Így lesz Abramból Ábra*h*ám, és Szaraiból Szara*h* (IMóz 17,5; 15). A mondottak jelképes értelme elsődlegesen az, hogy a leírt szöveg hangzók nélkül néma, halott, csak olvasni tudó, beavatott személy képes abba életet lehelni (vö. a mi „holt betű", „élő beszéd" kifejezéseinkkel). Vallásos értelemben pedig az, hogy a magánhangzó nélküli írást – mindenekelőtt az „Isten adta" Törvényt – csak a hehezetes magánhangzóknak, az Istennév betűinek beavatott ismerői: Isten szolgái, a papok képesek elolvasni.

Erre a kitérőre azért volt szükség, hogy megvilágíthassam a Jézus név tiszteletének a hátterét. Vegyük azt is figyelembe, hogy Jézust istenfiúsága mellett azonosították is Jahvéval annak kép- és névmásaként. Ebben bizonyos apokrif (?) ószövetségi képzetek is szerepet játszhattak. Másutt részben már írtam arról (*A Nap könyve, 1996*), hogy a két szentírási istennév (Elóhim, Jahve) még azt megelőzően, hogy a zsidó monoteizmus végleges formáját elnyerte volna, a „pogány" Anat istennővel – az „ég királynőjével" – olyanféle, a fentebb idézett ugariti minta szerinti „szentháromságot" alkothatott, amilyen az egyiptomi Amon, Mut és Honszu vagy a keleti kereszténység Atya, Szűzanya és Fiú triásza. Pál apostol azt írja például sikeres térítése hasonlataképpen: „eljegyeztelek titeket egy férfiúnak, hogy mint szeplőtelen szűzet állítsalak a Krisztus elé" (IIKor 11,2), mely hasonlat később vissza-visszatér egyrészt a szent mártír szüzek legendáiban, akik Krisztus hűséges jegyeseként vállalják a vértanúhalált, másrészt pedig a szerzetesi fogadalomtétel szimbolikájában, mely szerint a férfiak a Szent Szűz (kevésbé blaszfémikusan) a megszemélyesített Szegénység vőlegényeként, a

nők pedig Krisztus menyasszonyaként vállalják az örök szüzességet. Ugyanakkor ez a hasonlat Isten és a kiválasztott nép örök (monogám!) szövetségére vonatkoztatva végigvonul az *Ószövetségen* (l. frigy=szövetség; Isten=vőlegény, férj; Izrael, Cion leánya=menyasszony, feleség; pogánykodás=házastársi hűtlenség, paráználkodás), s nyilván Pál hasonlatához szolgált mintául. Végül Jézus és az Atya (Jahve) „azonosságának" képi tanújelei azok a középkori ábrázolások, amelyeken a „láthatatlan" Isten a Fiú vonásait viseli (pl. a magyar Szent Koronán, a monrealei dóm mozaiksorozatán, s általában a Pantokrátor képmásokon).

Jézus Krisztus nevének utótagja sem tulajdonnév, hanem cím. A görög XPICTOC (Khrisztosz) a héber *Másiáh* tükörfordítása, és „fölkentet" jelent. (A szent olajjal történő fölkenés a zsidóknál a királlyá avatás jelképes aktusa volt.) Így Jézus Krisztus neve összeolvasva azt jelenti: „az Úr szabadító királya".

Jézus nevének tisztelete a IV. századtól vált általánossá az ismert ☧ monogram formájában. E jel a görög *Khí (X)* és *Ró (P)* betűk kombinációja a Krisztus név első két betűjéből. Eredetileg azonban a *khrésztosz*, „jó előjel" szó rövidítéseként használták, – csillag alakja van! – s Nagy Konstantin császár is feltehetően ilyen értelemben tűzte császári zászlajára. A kegyes legenda szerint a kereszténységet államvallássá emelő császárnak ez a jel jelent meg látomásában a Maxentius ellencsászárral vívott sorsdöntő csata előtt, miközben egy hang így szólt hozzá: In hoc signo vinces! – „E jelben győzni fogsz!"

Annak megfelelően, hogy a bizánci művészet gyakorlata szerint a képmásokon feltüntették az ábrázolt személy nevét, a szent monogram egy másik formája vált általánossá a keleti keresztény művészetben. Ez az IC–XC rövidítés a két név első és utolsó betűiből a Jézus-fej felett vagy annak két oldalán található, néha körkeretbe foglalva.

Nyugaton a középkorban bontakozott ki a szent név vallásos tisztelete, s igazából az obszerváns ferences mozgalom szentjei virágoztatták föl a XV. században. A nagy hitszónok, Sienai Szent Bernát (Bernardino) prédikációi végén táblát mutatott fel Jézus nevének az akkori írásforma szerinti első három betűjével (IHS, de IHC formában is ismert). A görög IHS rövidítésből később a latin *Iesus Hominum Salvator*, „Jézus, az emberek Megváltója" jelentést olvasták ki.

Párizs védőszentje

Január 3-án köszöntjük a Genovévákat, s köztük is elsőként a francia főváros patrónáját, Párizsi Szent Genovévát (†502). Előneve és attribútuma: a *gyertya*, valamint az különbözteti meg névrokonától: Brabanti Szent Genovévától – az ő attribútuma szarvastehén, mely a legenda szerint őt és a fiát táplálta az erdőben, ahol számkivetve tengette életét –, hogy bizonyosan élő személy volt.

A Genovéva frank eredetű név, de ő maga még a birodalmi Galliában, a Párizs környéki Nanterre-ben született 422 körül, latin nevet viselő szülőktől. Személyes élettörténete ebben és másban a római birodalom szétesését meg a keresztény frank állam születését példázza. Történelmi érdemeiért avatták szentté. Két ízben is megmentette városát: neki tulajdonítják, hogy a 451-es hun betörés alkalmával Párizs népe megállta a helyét;

másodízben pedig a római-frank háborúskodás idején ő szerzett élelmet a bekerített és éhező városnak. 80 éves korában halt meg. Párizs hegyén, a Mons Lutetiuson temették el a frank Chlodvig király és Chlotild királyné által emeltetett Apostolok templomában. Sírja zarándokhely lett. A templomot sorozatos átépítések után a forradalom idején lerombolták. A helyén ma a francia nemzet nagyjainak Pantheonja áll, Genovéva ereklyéit pedig a közeli Saint-Étienne-du-Mont templomban őrzik.

Noha, mint írtam, valóságos személy volt, legendás életrajza már névünnepének (halálának) időpontját is „magyarázza". Mint a legenda elmeséli, a kis Genovévát túlzott jámborságáért egy ízben anyja megfenyítette. Isten ezért az anyát *vakság*gal büntette. Csak akkor nyerte vissza a szeme világát, amikor a gyermek *vizet* merített a kútból, és megnedvesítette vele a szemeit.

Bár az ő idejében még nem működtek apácarendek, ő mégis szüzességi fogadalmat tett, fátylat öltött és csak *böjt*ösen étkezett. Úgy tartják, 40 éven át csak csütörtökön meg vasárnap vett magához eledelt, akkor is csak egy kis kenyeret, némi főtt zöldségfélét, néhanapján tejet és halat. Azt mesélték, hogy mindig *tizenketted* magával járt. Hagyományos értelmezés szerint társnői az ő erényeit testesítették meg. Uralkodott a *démonok*on. Életrajza megörökíti azt az eseményt, amely nyomán attribútumát is nyerte. Eszerint Genovéva és kísérői egy viharos *éjszakán* az általa alapított Saint-Denis sírtemplomhoz zarándokolt. A szél eloltotta a többi nő fáklyáját és gyertyáját, de az ő gyertyája zavartalanul világított a sötétben. Úgy is mesélik, hogy az *ördög melléje szegődött, és újra meg újra elfújta a gyertyát, de az őt kísérő angyal mindig lángra lobbantotta.* Így ábrázolták kezében a fénnyel, egyik oldalán az ördöggel, aki a lángra tör, a másikon meg az angyallal, aki óvja azt.

Vallásos tartalmuk mellett az említett motívumok névnapjának időpontjára: az év- illetve a téli napforduló közelségére, a téli sötétségre és a lassan, de a napok múltával egyre gyorsabban növekvő világosságra utalnak. Így anyja vaksága (a téli sötétség), amelyet Genovéva (azaz a januárban már sokasodó fény) szüntet meg. Még pedig vízzel, ami utal a keresztségre, valamint a közelgő *Vízöntő* havára. Hasonló gondolat ölt formát abban a képben, mely szerint Genovéva gyertyáját (ami Krisztus-jelképként is az év során elfogyó, majd újraéledő világosságot szimbolizálja) az ördög (a téli napforduló előtti napok, vagyis a Sötétség ura) eloltja, az angyal viszont (úgyis, mint általában a mennyei fényesség: csillag, planéta megszemélyesítője) újra meg újra (évről évre) meggyújtja. A démonok feletti hatalom ugyanezt fejezi ki. Genovéva névünnepe már a téli napforduló és az újév utáni időbe esik, amikor a Sötétség hatalma gyengülőben van. A 11 társnő említése arra is utalhat, hogy Genovéva a január első „igazi" szentjeként magát a hónapot személyesíti meg a római naptárban, társnői, akik *sorban a nyomában haladnak*, a rákövetkező hónapokat. Az sem kizárt, hogy Genovéva, akinek névnapja még a karácsonyi tizenkettedbe esik, és társnői együttesen e „szent, erényes napokat" szimbolizálják.

Emberfeletti teljesítménye a koplalás terén figyelmeztetés mindazoknak, akiknek az ünnepi időszak csak arra jó, hogy nap mint nap teletömjék a hasukat. Megjegyzendő azonban, hogy a szentek az önsanyargatásban alighanem szó szerint

az örömüket lelték. A lélek gyógyászai és a szervezetünk kémiáját kutatók tudják, hogy korunk kényszeres koplalói, az *anorexia nervosá*ban szenvedő, rendszerint fiatal lányok számára az éhezés egyfajta fizikai „boldogságot", a kábítószerek kiváltotta extázisra emlékeztető (lelki)állapotot vált ki, amivel kellemes érzékcsalódás jár – ezért is nehéz őket meggyógyítani. Azt is tudjuk továbbá, hogy a vallás külsőségei, a bigottria (túlzott jámborság!) és a kényszerbetegségben szenvedők viselkedése között igen sok a megfelelés (több „szent", például Loyolai Szent Ignác, a Jezsuita Társaság alapítója, Luther Márton, vagy John Bunyan babtista prédikátor, a *Biblia* után legolvasottabb vallásos mű: *A zarándok útja* szerzője kimutathatóan kényszeres volt), s hogy a test sanyargatásának mazochisztikus formái, például a flagelláció (önkorbácsolás) nemcsak amphetaminokat szabadíthatnak fel egyesekben, hanem kéjérzettel is járhatnak.

Oszlopszentek

A korai idők szíriai szerzeteseinek körében terjedt el az aszkézisnek az a szinte hihetetlen formája, hogy a remete nem barlangba, kunyhóba húzódott vissza, hanem egy oszlop tetejére. Ezt úgy képzeljük el, hogy egy 3-10 méter magas kőoszlop tetején nagy kőlapot helyeztek el, azt korláttal vették körül, ez lett a remete lakhelye. Élelmezéséről egy létra segítségével a körülötte megtelepedett tanítványok, zarándokok és kíváncsiskodók gondoskodtak.

Az önsanyargatás legendás világrekordere is egy oszlopszent volt, Genovéva naptári szomszédja, Oszlopos Szent Simon (jan. 5.). A szír keresztények e csudabogara (†459) közel 70 éves koráig gyötörte magát Isten és a maga dicsőségére. Gyermekkorában pásztorként edződött a későbbi élethez. Ifjú volt még, amikor a szerzetesi életet választotta. 10 éven át kolostorban gyakorolta a szigorú aszkézist. Már ott hírhedtté vált amiatt, hogy egy *kötel*et oly szorosan tekert a derekára, hogy az mélyen bevágódott a húsába. Amikor elöljárója ezt fölfedezte, kiutasította a kolostorból. Az egyház sohasem nézte jó szemmel a megszállottságnak eme szélsőséges formáit. Írott források tanúsítják, hogy ezek esetenkénti „örömszerző" voltáról tudomással bírtak. (Ne gondoljuk, hogy csak a vallásgyakorlat terén találkozunk az örömszerző aszkézis példáival, hanem némely sportágban is. Ilyen a testépítés, melynek során a fizikai gyötrelem, vagy az alpinizmus és az autóversenyzés, amelynek során a halálfélelem szabadítja föl a szervezetben az örömérzethez szükséges kémiai anyagokat.) Simon ezután *remete*életre adta a fejét, amit mindjárt egy 40 napos teljes böjttel, étel és ital nélkül kezdett meg, mivel hogy épp nagyböjt ideje volt. Kis híján belehalt a kísérletbe, mégis haláláig minden húsvétra 40 napos koplalással készült. 3 év múltán a remetekunyhót is elhagyta, és a szabad ég alatt egy *súlyos kőhöz láncoltatta* magát. Ezzel sem elégedett meg sokáig. Következő lépésként egy oszlopra állt; előbb alacsonyabbra, majd egyre magasabbakra. Utolsó oszlopáról azt tartja a jámbor hagyomány, hogy 20 méter magas volt, amelynek a tetején 20 évet töltött állva, összekötözött lábbal. Összesen 40 évet töltött oszlopokon. Érdekes, hogy miközben „egyre magasabbra tört", egy saját maga által elmesélt álma, mely a jelet adta megtéréséhez, épp az

ellenkezőjére biztatta. Azt álmodta ugyanis, hogy ki kell ásnia egy épület alapjait, miközben egy hang arra utasította, hogy *ásson egyre mélyebbre.*

Simon életének idézett mozzanatai névünnepének naptári helyére, illetőleg az időszak asztrológiai urára, Szaturnuszra utalnak. A kötél, a lánc Szaturnusz szimbólumai, azokat a tulajdonságokat jelképezik, amelyekkel a szaturnikus ember „megköti magát". A remeteség, elrejtőzés: „földalattiság" szintén szaturnikus tulajdonságok. Szaturnusz uralma alá tartoznak a merev és rideg földalatti kőzetek, az emberi testrészek közül a láb. (A szaturnikus embernek merevek még az izületei is.) Mondhatjuk tehát, hogy Simon kötele, lánca, gúzsba kötött lába, a remeteség, a súlyos kő, majd az oszlopok, amelyeken leélte sanyarú életét, de még az álom is, amely a soha be nem tartott utasítást adta – Simon láthatólag végtelenül makacs ember volt, és a szaturnikus emberek rendszerint igen makacsok és kitartóak – mind a hónap mindent megkötő (befagyasztó!) planétaurára vallanak. (A „kötés és az oldás" jelképes funkcióját felfedezése után átvette tőle az Uránusz bolygó mint a Vízöntő társuralkodója.) A kötél és az oszlop másra is emlékeztet: a világoszlopra, vagyis a Tejútra, melyen ebben az időben (még) ott tartózkodik a Nap. A névnaposok életének kalendáriumi vonatkozásai mindig a Nap pillanatnyi helyzetére vonatkoztathatók elsősorban. Még az is, hogy Simonunk egyre magasabb oszlopra mászik – vö. az égig érő torony bábeli építtetőjével, Nimruddal, akinek alakját a Tejúton járó és ez idő tájt a legtovább látható Orion csillagkép ihlette, vagy a világfára mászó mesehős naphéroszi alakjával –, ami, ha eltekintünk az aszkéta rekorddöntögető ambíciójától, szintén a pályáján egyre magasabbra hágó Napot jelképezi.

Vízkereszt

Vízkereszt, korábban *Szentkereszt* a latin egyház *Epiphania Domini,* „az Úr megjelenése" elnevezésű, január 6-án tartott ünnepének magyar neve.

Vízkereszt a „karácsonyi tizenketted" (12 napos ünnep) zárónapja. (Innen az ünnep angol neve: *Twelfthday*, „Tizenkettedik nap.") A 354 napos holdév és a napév közt kereken 11 nap a különbség, s az évkezdéskor beiktatott pótnapok – a naptár más pontjain is találkozhatunk ilyenekkel – a különbséget voltak hivatottak eltüntetni Európa luniszoláris parasztnaptáraiban. A nép később e 12 nap („számos napok, csonka hét, regölő hét") időjárásából jósolt az újév időjárására nézve. *Epiphania* görög szó, azt jelenti: „megnyilvánulás". A pogány görög kultuszokban az istenség megjelenését, és annak évenkénti megünneplését jelentette. Az őskeresztény egyház szinkretista hajlandóságából arra következtethetünk, hogy időpontja a pogány korban is az év elejére esett, a visszatérő napfényt köszöntő téli ünnepkör része volt.

Epiphania ünnepe először a III. században tűnt fel a keleti egyházban, mint Krisztus születése napja. Száz évvel később azonban Róma úgy látta jónak, hogy Krisztus születését a „Legyőzhetetlen Nap" (*Sol Invictus*) pogány ünnepével, a népszerű Mithras napisten születésnapjával (dec. 25.) egyeztesse, ezért Epiphania hamarosan új jelentést kapott. Nyugaton a háromkirályok imádásának, keleten pedig Krisztus Jordán folyóban való meg-

keresztelkedésének az ünnepe lett. Az utóbbi gondolatot később a római egyház is átvette, sőt hozzácsatolták Jézus első csodájáról (a víz borrá változtatásáról a kánai menyegzőn) való megemlékezést, azt tanítván, hogy e három evangéliumi esemény Jézus istenségének első „megnyilvánulásai", *epiphánéi*. A Születés csodája vagy a kánai menyegzőé e tekintetben nem szorulnak külön magyarázatra. Jézus megkeresztelése viszont talán igen, mivel nem maga az esemény vagy Keresztelő Szent János szavai nyilvánítják ki Jézus istenségét keresztény felfogás szerint, hanem a Szentlélek megjelenése és az égi hang, mely „ezt mondja vala: Ez amaz én szerelmes fiam, a kiben én gyönyörködöm." (Mt 3,11–17.)

Krisztus keresztségének emlékére a vízkereszt ünnepi keresztelések napja volt. A katolikus egyház szokása szerint tömjént és vizet szenteltek e napon (szenteltvíz). Innen az ünnep magyar neve. A keleti egyházban a Jézus érintésétől megszentült Jordán emlékezetére a folyók megkeresztelése is szokásban volt. A görög, bolgár és a szerb papok pompás körmenet élén vonultak a folyó partjára, s ott a szertartás részeként fából vagy jégből faragott keresztet vetettek a vízbe, amit aztán edzett testű hívek egymással versengve halásztak ki.

A „vérfagyasztó" szokás magyarázatához tartozik, hogy a vízen úszó kereszt motívuma már Jézus keresztjének kora középkori legendájában is fölmerült. Eszerint a paradicsomi Tudás fájáról származó ágból vagy magból fa sarjadt. Ebből faragta Mózes azt a rudat, amelyre a rézkígyót szegezte fel (IVMóz 21,4–9). Keresztény értelmezésben ez az esemény a keresztre feszítés ószövetségi előképe. A fa – a legenda szerint – Jeruzsálembe került, ahol gerendahídként szolgált egy patak felett. Amikor Sába királynője meglátogatta Salamont, letérdelt a híd előtt, mivel látomásban megjelent neki a jövő képe. (Nem is lépett a hídra, inkább átgázolt a patakon.) A gerendát később Bethezda tavának vizén úszva találták meg. Ez a tó gyógyító vizéről volt híres, utóbb ezt is a benne úszó majdani keresztfának tulajdonították. Innen halászták ki, hogy Jézus keresztjét ácsolják belőle.

A víz és tömjén megszenteléséből keletkezett a házszentelés szokása, amely viszont már a háromkirályok tiszteletéhez kapcsolódik. Vízkereszt egyházi jelképe, a sugárzó, arany betlehemi csillag is összekapcsolja a nap két szent eseményét.

Mind a házszentelésnek, mind a templomban szentelt víznek, amelyből minden család vitt haza, csodatévő erőt tulajdonított a nép. A házszentelésnek az egyház által megtűrt népi „előírásait" termékenységgel kapcsolatos hiedelmek formálták. A szentelő pap és a háziak viselkedésétől függött a tyúkok évi tojáshozama, a kender növekedése, sőt az is, párra lel-é az új évben a házbéli leány vagy legény. Hogy a papok részéről se teljék haszon nélkül ez a nap, miközben házról házra jártak, koledálók módjára alamizsnát gyűjtöttek, az ún. lélekpénzt. (A szláv *koleda* „kalendárium" szavunkkal közös tőről ered, s „újévet" is jelent.)

Háromkirályok

A napkeleti bölcsek története a *Bibliá*ban olvasható (Mt 2,1–16). Az elbeszélés szerint ők voltak az első pogányok, akik az égen feltűnő csillagjelre napkeletről

A három napkeleti bölcs perzsa viseletben. Ravenna, San Apollinare Nuovo bazilika, VI. század eleje

Betlehembe érkeztek a gyermek Jézus látására. Az evangéliumi történet – úgy tűnik – egy ótestamentumi prófécia (IVMóz 24,17) keresztény igazolásául íródott; a napkeleti bölcsek elődje, az ugyancsak kaldeus Bálám (Bileám) próféta hirdette meg először a Csillagot, mely Jákobból származik majdan, hogy Izráel királya legyen.

Valójában mithraikus (perzsa) eredetű a háromkirályok története. Egy ókeresztény irat perzsa mágusokat említ, akik *minden évben* egy *barlang*ba vonultak vissza, s ott imádkozva várták, hogy a Szerencse *csillag*a fölkeljen és egy *kisfiú* alakjában a földre szálljon. Zoroasztriánus jövendölés szerint a földi testben megszülető csillag Mithras napisten megtestesülésének tekinthető, akinek világrajövetelét a III. században birodalomszerte hivatalosan december 25-én ünnepelték. Az ajándékozás motívuma is Perzsiából ered. Mint a mondott leírásból megtudhatjuk, amikor a Gyermek megszületik a barlangban, a mágusok koronáikat a lába elé helyezik. A koronák említése okán lettek királyokká a napkeleti bölcsek. Kora keresztény falképek, pl. a ravennai San Apollinare Nuovo templom mozaikja, még perzsa viseletben is ábrázolják őket. Tertullianus keresztény író (i.sz. 16–23 között) csinált belőlük királyokat. Számuk sokáig 2 és 12 között váltakozott. A gyermek Jézusnak hozott ajándékaik száma döntötte el, hogy végül is hárman maradtak. Beda Venerabilis (i.sz. 673–735 táján) szerint három ajándékuk jósértelmű; az arany Jézus királyságát, a füstölni való tömjén istenségét, a balzsamozásra szolgáló mirha halálát jelképezte.

A királyok nevei: Gáspár, Menyhért, Boldizsár perzsa, héber, illetve babiloni eredetűek, a IX. századból már van róluk adat. A *Királyok imádását* ábrázoló képeken Gáspár ősz szakállú férfiú, rendszerint térdepel, mögötte áll Menyhért ifjúként, Boldizsár pedig fekete bőrű, turbános alak. A késő középkortól kezdve a krisztusi tanok előtt főt hajtó világ akkor ismert három részét: Európát, Ázsiát és Afrikát jelképezték, más összefüggésben az egyház felsőbbségét elismerő világi (királyi) hatalmat. (Középkori uralkodók szívesen festették meg magukat a napkeleti királyok szerepében, sőt, ha az alkalom úgy hozta, el is játszották e jelenetet. Egy 1378. évi franciaországi királytalálkozón három uralkodó – V. Károly francia király, IV. Károly német-római császár és fia, Vencel római király – hódolt vízkeresztkor napkeleti bölcsként a templomban felállított betlehemi jászol előtt.)

A népi vallásos szemlélet az utazás védszentjei között tartja őket számon. Sok kedves régi népszokás fűződik ünnepükhöz, január 6-ához. Így az őket megjelenítő alakoskodók felvonulása, a németség körében a színdarab jellegű *heródesjáték*,

a betlehemes pásztorjátékba iktatott *háromkirályok látogatása játék*, amivel az egész karácsonyi ünnepkör idején, de elsősorban vízkeresztkor jártak házról házra. Ennek része volt a *csillagozás*: a díszes papírsüvegben járó gyermekek kiugrasztható ollós szerkezeten csillagot hordoztak *csillagéneket* énekelve. Az ekkor szokásos újévi házszentelés is a háromkirályokhoz kapcsolódott. (A szenteléshez használatos szentelt vizet róluk *háromkirályok vizének* is nevezték.) A régi katolikus szokás lényege, hogy a tömjénnel füstölés – a tömjént korábban szárított szentelt gyógynövények helyettesítették –, és szentelt vízzel behintés után a pap, a kántor, a gazda vagy a csillagozók szentelt krétával a háromkirályok monogramját írták (középkori latin rövidítéssel a *cabamét*, a *Cas*par, *Ba*lthasar, *Me*lchior névből) a ház és az ólak ajtajára két kereszttel és az új évszámmal együtt. Igazi varázslás volt ez! Az volt a célja, hogy a gonoszt egész éven át távol tartsa embertől és állattól. Nyugat-Európában a cabamé-írás az újévi *bolondok ünnepe* választott fejedelmének, a *bolondok pápájának*, a *rendetlenség urának* volt a dolga. A művelethez sok más babona, termékenységgel kapcsolatos hiedelem fűződött. Az ajtónak és küszöbnek bajelhárító varázslással történő óvása – fentebb láttuk – mindenütt ismert, és egyidős a házépítéssel.

A háromkirályok a téli égboltról is vigyázták az embert. Az Orion csillagképnek *Orion-öv* néven ismert három feltűnő csillagát egykor *Háromkirályok*nak is nevezte népünk. A mithraikus hagyomány továbbélése ebben is tetten érhető: a nyári napfordulókor Nappal együttálló Orion ugyanis Mithras napisten csillagteste volt!

A betlehemi csillag

A karácsonyfa csúcsán, a betlehemesek koronáján csillogó aranypapírcsillag a karácsony–vízkereszt ünnepkör legfontosabb jelképe. A csillagászokat régóta foglalkoztatja, van-e valóságalapja a napkeleti bölcsek vezércsillagáról szóló evangéliumi elbeszélésnek. A betlehemi csillagot próbálták már üstökössel, bolygóegyüttállásokkal, szupernovával azonosítani.

Vajon miért hitték a zsidó-keresztények, hogy csillag jeleníti meg a Messiás eljövetelét? Tudjuk, hogy a szokatlan égi tüneményeknek mindig is jelentést tulajdonított az ember, innen is a nevük „égi jel". Csillagukat a bölcsek is inkább jelnek, mintsem útmutatónak tekinthették. Az *új csillag* feltűnése azt hirdette nekik, hogy *új isten* érkezett a világra.

A csillagos ég az ókori műveltségekben az istenvilággal azonosult. Egyiptomban az *ötágú csillag* hieroglifával írták le az „isten" szót. A sumér fogalomírásból kifejlődött ékírásban a csillag alakú jel jelentése „ég, végtelen, isten", és az istennevek mellé írták megkülönböztető jelként. Mezopotámiában már a korai időkben a planéták kölcsönözték „égi testüket" a főbb isteneknek. Ezért homlokukon csillaggal, csillagos fejdísszel ábrázolták őket. A zsidó-keresztény gnosztikusok a hét planétát az Úr szemeinek tekintették (Zak 4, 10), a csillagokat pedig angyaloknak. Amikor a próféta Istent az égi „seregek Urának" nevezi (Jer 31, 35), a megszólítás szó szerint veendő; az „égi seregek" a csillagok. A pásztoroknak is égi jelenés „fényesség", „mennyei seregek sokasága" jelenti be a Szabadító születését. A zsidó misztikában (a kabbalában) angyal jelképezi az asztrológiai csil-

lagházakat, angyalok és démonok ülnek a zodiákus 36 dekánjában és az állatövi jegyek minden ötödik fokán. A mintát alighanem Egyiptom szolgáltatta, ahol a dekánokat jelképekből összegyúrt „istenek" személyesítették meg. A héber *kokab* szó „csillagot, planétát" jelent, egyúttal így hangzott több bolygó neve, amelyeket a kabbalisták a főangyalokhoz rendeltek (de több más, alacsonyabb rangú angyalnak is kokab a közneve. L. még az apokrif *Enoch könyvében*). Egy II. századi iratból ismerjük a gnosztikus ophita szekta világképét. Eszerint az egyes bolygók és bolygózónák a következő főangyalok uralma alá tartoznak. A Szaturnusz az oroszláni Mikhaél, a Jupiter a bika alakú Szuriél, a Mars a sárkány formájú Raphaél, a Nap a sas Gabriél, a Merkúr a medve képű Thauthabaoth, a Vénusz a kutya testű Erathaot, a Hold az Onoél (Tharthara-oth) nevű arkhón alá tartozik. Végül láttuk, hogy a betlehemi csillagra vonatkozó képzetek mithraista eredetűek; a három mágus a perzsa eredetiben még nem jelnek, útmutató fényforrásnak tekinti a Csillagot, hanem olyan égitestnek, amely az eljövendő Megváltónak egyenesen „égi teste", megtestesülésre váró csillaglelke. A csillag–szellem párosítás mindezen túl általános jelenség. Szibériában éppúgy megvolt e hiedelem, mint Óceániában vagy az Amazonas őserdeiben.

A csillag–angyal fogalompár az egyházi művészetben még sokáig élt: a hatszárnyú szeráfok és kerubok végső soron hatágú csillagot formáznak, amilyen rendszerint a betlehemi csillag a *Királyok imádását* ábrázoló képeken, s amilyen *Dávid király csillaga,* a mai izraeli zászlón.

A Dávid-csillag nem kizárólagosan zsidó jelkép. (Nem is csillag igazából. A buddhista jantrák, mágikus diagramok egyik alapformája a hatágú „csillag", két egyenlőszárú háromszög fonadéka, melyek közül az egyik ▼ női jelkép, elemi szinten a víz és a föld jele, a másik ▲ férfias, a tüzes és levegős világteremtő alkotórész jelképe. A kabbalisták szerint ez a jel Isten nevét öltözteti geometriai formába.) A betlehemi csillag bizonyos értelemben mégiscsak Dávid csillaga, hiszen Bálám próféta jóslata szerint a Messiás Csillag, amely Dávid házából ered, s Dávid városában, Betlehemben születik majd meg (IVMóz 24, 17).

Keresztény felfogás szerint azonban az *Epiphaniá*nak nem 6, hanem 5 ágú csillag a jelképe. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az elszakadás szándéka a zsidó hagyománytól, de ennek a választásnak is van értelme. Az 5 ágú csillag (*pentagram, lúdláb, boszorkányszög*) Vénusznak volt egyik csillagjelvénye a 8 ágú mellett; úgyis, mint esthajnalcsillagnak, úgyis, mint boszorkányos természetű háború- és szerelemistennőnek (a lúd az ő madara volt). Az ókori csillagászpapok tudták ugyanis, hogy addig, amíg az estcsillagból hajnalcsillag, majd hajnalcsillagból ismét estcsillag lesz, 584 nap telik el, s hogy 5 ilyen ciklus kereken 8 földi évnek felel meg. Ezt geometrikus jelként úgy ábrázolhatjuk, mint egy 8 éves időciklust jelző körbe írt 5 ágú csillagot. De miért épp a Vénusz lett volna a betlehemi csillag? Nos, például azért, mert az említett Vénusz-ciklus fele, 292 nap (amíg az estcsillagból hajnalcsillag lesz) annyi idő, amíg egy kismama kihordja magzatát; továbbá, mert a hajnalcsillag a Nap előtt kelvén, annak világrajövetelét hirdeti; továbbá azért, mert Jézus anyja, Mária, ahogy Fia a Napét, megörökölte a pogányságtól a Vénusz szimbolikáját. Szűzanyasága is értelmezhető úgy, mint az említett bolygó két állapota.

És még mindig nincs vége. Asztrálmítoszi felfogás szerint az élőknek, köztük a planétáknak – élők, mert hogy az állócsillagokhoz képest mozognak – csillag(zat) megfelelőik, álló vagyis mozdulatlan, tehát halott-halhatatlan csillaglelkük van. Vénusz-Mária „csillaglelke" a Sirius volt, amit egyiptomi előképétől, Ízisztől örökölt. Márpedig a Sirius az égbolt legfényesebb csillaga, mely Jézus születésnapja körüli időben látható a legtovább, és ragyog a legfényesebben.

Végső soron persze – mint ahogy sokan állítják – a betlehemi csillag jósjel is lehetett. Például a Halakban a Szaturnusszal i.e. 7-ben háromszor is együttálló Jupiter bolygó. Lévén a Halak az új csillagászati korszak uralkodó csillagképe, a Szaturnusz a zsidó nép „csillaga", a Jupiter pedig a királyoké, csillagjós szemmel nézve egy ilyen csillagászati helyzet a Jézus születését megelőző időkben méltán utalhatott a Messiás eljövetelére. Egyes feltevések szerint állatövi fény koronázta meg az együttállást. (Az állatövi fény egy halovány, ferde fénypiramis, ami a Nap körül keringő porszemcsékről verődik a szemünkbe, s a nyugati égbolton látszik tiszta időben, alkonyatkor, különösen a tőlünk délebbre eső területeken, vagyis a nyugat felé tartó mágusok éppenséggel követhették volna az általa jelzett irányt).

Farsang

Általában a vízkereszttől *hamvazószerdáig* terjedő, változó hosszúságú, mulatós, lakodalmas időszakot tekintjük farsangnak. Az elnevezés bajor-osztrák eredetű és eredetileg a farsangzáró *húshagyó keddet* jelentette. A gyakorlatban, már ami az evést-ivást, duhajkodást illeti, karácsony és farsang egybefolyik. Mezei munkákat nem adó télben mi űzhette volna el jobban a hideg és sötétség okozta depressziót, mint a közös vidámság? Az egyház a farsangot, vagy ahogy a papok nevezték: az „ördög ünnepét" igen roszszallotta, s azzal próbálta mederbe szorítani, hogy e pogány eredetű ünnepciklust is megszentelte. Az időszak szentjeinek köpenye alól mégis rendre kilóg a lóláb, leleplezödik pogány származásuk.

Remete Szent Pál és *Antal* (jan. 15., 17.), *Piroska* (jan. 18.), *Fábián* (jan. 20.), *Vince* (jan. 22.), *Mária menyegzője* (jan. 23.), *Pál fordulása* (jan. 25.), *Brigitta* (febr. 1.), *gyertyaszentelő* (febr. 2.), *Balázs* (febr. 3.), *Ágota* (febr. 5.), *Dorottya* (febr. 6.), *Apollónia* (febr. 9.), *Bálint* (febr. 14.) ünnepnapja elválaszthatatlan a farsangtól, a hozzájuk fűződő szokások jórészt a régi parasztnaptárban gyökereznek. A névsor nem is teljes, hiszen a farsang elhúzódhat akár február végéig, és – mint jeleztem – nem is vízkereszttel, hanem már karácsonnyal elkezdődik. És nemcsak az evés-ivás dolgában, hanem az egykori névtelen naptárkészítők szándéka szerint is.

Abban ugyanis, hogy a farsang hossza változó, a hétszámítással bonyolított luniszoláris naptárunk a ludas. Farsang idejét, vagyis hát húshagyó keddét húsvét időpontja határozza meg. Húsvét mindig a tavaszi napéjegyenlőség utáni holdtöltét követő vasárnapra esik, húsvétvasárnapot pedig „40 napos" böjt előzi meg a liturgikus naptárban, amely hamvazószerdával, a farsangot búcsúztató húshagyó kedd utáni nappal kezdődik. Mivel tehát húsvét mozgó ünnep, változik a farsang időtartama is. A legrövidebb akkor, ha március 22-én – ez a tavaszi napéjegyenlőség utáni nap – telihold van és vasárnap. Ez húsvét legkorábbi időpontja. Ilyen-

kor farsang húshagyója a gyertyaszentelő utáni napra esik. Ez a valóságban ritkán fordul elő, de ha mégis, érdekes helyzetet teremt. Ha ugyanis a tavaszi napéjegyenlőségkor holdtölte van, azt gyertyaszentelő után újhold, karácsony után pedig ismét holdtölte előzi meg. A két naptári fordulópont között tehát majdnem pontosan három holdhónap telik el (egy holdhónap 29 és fél nap). Ezt az időszakot osztotta fel a régi naptár egy bőséges és egy böjtös szakaszra. Az előbbin belül karácsony és farsang természetes egységet alkot. Ez a rendszerező elv érvényesül egész éven át; a luniszoláris naptár célja éppen az volt, hogy az évszakokat a három „holdnapos" holdperiódusokkal egyeztesse.

Míg a napév-számításban a dátumhoz kötött, *állandó ünnepek* játszanak főszerepet, a holdév-számításban a *vándorünnepek*. A farsangot is ilyen vándorünnepek szakaszolják. Kezdőnapja a vízkereszt utáni *regelő hétfő* volt. Első három vasárnapja: *első, másod, harmad menyegzős vasárnap*, utolsó három vasárnapja: *hetvened* (húsvéttől 70 napra), *hatvanad* és *farsang* vagy *húshagyó vasárnap* névre hallgatott. Ez utóbbit *a zabálós csütörtök* előzte meg. A farsangvasárnapra következő *farsanghétfő, húshagyó kedd* (Erdélyben *púposnap*) rekeszti be a „kolbászos napokat". Ámbár nem teljesen. A hamvazószerdával kezdődő első böjtös hét (*csonkahét, semmihét*) csütörtökjén ették meg a maradékokat. Ezért *ennek is kövércsütörtök, torkoscsütörtök, zabálóscsütörtök, tobzódócsütörtök, kisfarsang* volt a neve. Mint BÁLINT SÁNDOR megjegyzi, Csíkménaságon még táncra is perdülnek e napon, de Isten megtévesztésére – mármint hogy ők nem is katolikusok – románosan kiereszτik hozzá az ingüket, s kalapban járják (az ortodox naptárban mindig későbbre esik húshagyó), s a táncot – ugyanezért – *zsidóvecsernyé*nek nevezik.

Az ördög

A keresztény tanítás bukott angyala ő, Isten ellensége, minden rossz végső oka. A korai egyház az *Ószövetség*re támaszkodva egyfelől Luciferrel (a hajnalcsillaggal), másfelől a bűnbeesésért felelős *kígyóval* azonosította. Az ördög a kísértő (pl. Jézusé), a pokolra ítéltek kínzója. Középkori és kora reneszánsz képmásain rendszerint kecskeszarvú, karmos-patás szörnyalakként jelenik meg. Hasa rovarpotroh vagy groteszk arcot formáz, mint kénköves szellentéseket eregető alfele is, farka és denevérszárnya van. Ez utóbbi angyal-múltjára utal. Így jelent meg a misztériumjátékok egyik maskarájaként is.

Mint különböző állatokból összeszerkesztett teremtmény, az egyiptomi és óperzsa vallásból ered. Később a nyugati művészet többé-kevésbé humanizálta, a re-

Busó álarc

neszánsz pl. a klasszikus *szatírábrázolásokat* (Pán) vette mintául alakjához, ezzel is jelezve, hogy e világon a pogányság (a pogány múlt) az egyház legfőbb ellensége. Ábrázolták álruhásan is, pl. barátcsuhában. E képmásain csak a ruhája alól kilógó lóláb árulja el. (A zoroasztriánus, manicheista dualisztikus eszmék hatását jelzi, hogy épp a kecskelábú Pánról mintázták alakját. Pán, aminek a neve „Mindent" jelent, mint a Bak csillagkép megszemélyesítője egyidőben született tejtestvérével, Zeusszal, a téli napfordulóval kezdődő új évkor. Mint a Világosság és a Sötétség képviselői együtt uralkodtak tehát az esztendőn.

Mint a Sötétség, az Alvilág fejedelmét a csillaghittel „fertőzött" keresztény gondolkodás a pogány pantheonok alvilági isteneivel, pl. Plutóval, s ezek „égi testével", a Szaturnusz bolygóval azonosította. Kézenfekvően, hiszen az ördögi attribútumok, pl. a szarvak ezek képmásain is gyakoriak. A néphit és a népmesék ördöge az alvilágban él, néha Plutónak hívják és a mesebeli *sárkányéval* azonos a funkciója, mint ahogy a bibliai *Apokalipszis* Sátánja is – a perzsa eredetű elnevezés „ellenséget" jelent – sárkányalakban tűnik fel.

Különleges szerepet játszott az ördög a téli ünnepkörben. A szarvas ördögmaskarák az erkölcsi tilalmakat semmibe vevő farsangolók nélkülözhetetlen kellékei voltak (a maszkokhoz főleg kecskeszarvat használtak, a kecskebak pedig az ördög állata volt), amiért is az egyház kíméletlen ördögűző harcot vívott a farsangi szokások ellen. Mindent, ami komolytalan és világi, amúgyis pogánynak, az ördög művének tartott, a „táncoló" farsangot meg egyenesen *az ördög ünnepének*. A böjtben is folytatott mulatozást a kisértő Sátán sikereként könyvelte el. Az ördög és a farsang–böjt ideje közti kapcsolat szentírási alátámasztásaként hivatkoztak Jézus megkísértésének történetére. Jézus – mint ismeretes – „mikor negyven nap és negyven éjjel böjtölt vala, végre megéhezék. És hozzámenvén a kisértő, monda néki: Ha Isten fia vagy, mondd, hogy e kövek változzanak kenyerekké. Ő pedig felelvén, monda: Meg van írva: Nemcsak kenyérrel él az ember..." (Mt 4,2–4). Böjt első vasárnapjának hagyományos evangéliuma a katolikus liturgiában az Úr megkísértéséről és a Gonosz megszégyenítéséről szól intésképpen azoknak, akik a nagyböjti időszakhoz illetlenül viselik magukat. Az ördög által elragadott táncolók története gyakori az európai mondakincsben, van magyar meseváltozata is (*A táncolni járó leányok*), ARANY JÁNOST pedig balladára ihlette a még hamvazószerdán is mulatozók elkárhozásáról szóló leganda (*Ünneprontók*). Súlyosbította a helyzetet, hogy a farsang a pogány római *Saturnalia* öröksége volt, Szaturnusz pedig a *Bak* és a *Vízöntő* havának, a farsangi időszaknak asztrológiai ura. Továbbá az is, hogy a farsangi borisszák ugyancsak egy pogány isten egészségére ürítgették poharukat, Bacchuséra, akiknek egyik szent állata ugyancsak a kecske volt.

A farsangi szarvasmaszkok mögül azonban Cernunnos képe is kikandikál. A kelták évkezdő istene volt ő, akit ábrázoltak szarvakkal is. A szarv az újhold jelképe volt ebben az összefüggésben, s azért nőhetett alvilági lények homlokán, mert az újhold a sötétség ideje. És mégis, a középkori farsangolók épp az újholdat vágyták megidézni! Ha ugyanis farsang húshagyója a gyertyaszentelő utáni napokra és újholdra, *szarvasholdra* esik, az a várva várt tavasz korai érkeztét jelenti,

legalábbis naptári értelemben („40 napra" húsvétot). Analógiás mágia, újholdvarázslás, téltemető tavaszidézés volt a főok tehát, amiért a „felszarvazottak" húshagyó kedden felvonultak. Ezért *is* viseltek fekete (újhold) és fehér (telihold) maszkokat, s kormozták és lisztezték (kenték be fehér hamuval) arcukat azok, akiknek nem futotta álarcra (a babona, hogy kéményseprőt látni szerencsét jelent, részben innen eredhet, a kéményseprő foglalkozásánál fogva téli, újabban újévi szerencse-jelkép). Persze a kormos pofák láttán megint csak fölfortyantak a papok, hiszen ebben is a pokol tüzétől füstös képű ördög megidézését látták.

Remeték

Farsangban mutatnak példát az ördögi kísértésnek hátat fordító szentek, Remete Szent Pál (jan. 15.) és Remete „Nagy" Szent Antal (jan. 17.). Pál (†341-ben) egykor a magyar szívnek volt különösen kedves szentje, az ő nevét viselte az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálosoké, s ereklyéi is – míg a török szét nem szórta őket – magyar földben nyugodtak. Antal viszont (†356-ban) mint jelképes alak nőtt magasabbra.

A remeteség, a magányos melankolikus meditáció, a titkos élet *szaturnuszi*, *uránuszi* vonás. A Bak és a Vízöntő hónapok isteni védnökei, Kronosz-Szaturnusz és atyja, Uránosz-Uranus a titkok tudói voltak, aki hatalmuktól megfosztva örökös (alvilági) magányra ítéltettek a mítosz szerint. A két remete-szent igen nagy kort ért meg, aggastyánként is ábrázolták őket. Ez is Szaturnuszt (Uránuszt) jellemzi. Lakhelyük az egyiptomi sivatag, korábban az ördögi Szeth isten tanyája volt. A sivatag a *Bibliá*ban is ördögök, démonok lakta hely. Jézust is sivatagban kísértette meg a sátán (Lk 4,1–13), mint később Antalt. Az ördög – láttuk – megint csak szaturnuszi alak.

Antalt remetecsuhában ábrázolták, amint T (görög *tau*) betű végződésű, mankószerű botjára támaszkodik. A T-jelet gyakran viseli ruháján is. A tau (a föníciai és óhéber *tav*) a „halálkereszt", a kiválasztottaknak és a halál angyalának bélyege volt. Az égitestet öltött halál viszont a planétahit szerint – botra, mankóra támaszkodó, sánta vénember képében – ismét csak Szaturnusz volt.

Antal állatkísérője a *disznó*, nyakában csengővel. Az állat ez esetben a távol tartott ördögi kísértés megtestesítője (a kéjsóvárságé, falánkságé). A csengőről azt tartották, hogy hangja elűzi a gonosz szellemeket. Még a csengőt tartó *kötél* is jeles tárgya az időszaknak: Antal-napkor az ő oltárán azt a kenderkócot szentelték meg, amiből a harangkötelet fonták. (A kötél, különösen a harangkötél, mely jelképes értelemben az éggel köt össze minket, tejútszimbólum is volt. L. alább.) Névünnepe dologtiltó nap volt, kivéve a fonást.

A *Szent Antal megkísértése* is az adott időszakra utaló vallásos példázat. A remetét disznópofájú ördögök, kéjleső boszorkák cibálják. Ők a pogány szokásokat, maskarákat jelképezték, a hős remete pedig a farsanggal dacoló egyházat.

Szent Pál *barlangban*, egy *pálmafa* és egy *forrás* mellett lakik. Antalt, amikor társához igyekszik látogatóba, egy *farkas* és két „farsangi ördögmaskara", egy *kentaur* és egy *kecskeember* igazítja útba. A felsoroltak itt naptári–csillagászati jelképek. A helyszín a Tejút és a nappálya téli metszéspontjára (a téli napforduló égi helyé-

id. Lucas Cranach: Szent Antal megkísértése. 1506. Fametszet. Bázel

re) utal. A fa a Tejutat, a barlang a Tejút napfordulói „hasadékát", a forrás az innen eredő és a nappályát körülvevő vizes csillagképsor kezdetét jelképezi. A szereplők idevaló csillagképek: a kentaur a Nyilas – ez a napfordulat csillagképi helye –, a kecskeember a szomszédos Bak, a farkas pedig a Farkas nevű csillagkép, a Nyilas másik szomszédja, mely a Skorpió alatt található. Az említett égi helyszín és a fölsorolt csillagképek nemcsak a téli napfordulat pillantában, hanem még egy jó hónapig érvényesek. Egészen addig, amíg a Nap január vége felé el nem hagyja a Tejutat, illetve a Nyilas csillagképet.

Antal és Pál közös legendájának két másik helye hasonló értelmű. Az egyik: a távollévő Antal látomásban értesül arról, hogy az épp elhunyt Pál lelke az égbe repül. Az antik Rómában úgy tartották, hogy ez idő tájt nyílik meg a *mundus*, a földalatti világ *barlangszerű* szája, hogy kibocsássa az elmúlt évben elhaltak lelkeit. A Tejút-nappálya kereszteződés (a Tejút barlangnyílásszerű hasadéka) az archaikus képzetekben a túlvilágra vezető átjárók egyike volt. Ez a képzet még a középkorban is tartotta magát. A másik helyen megtudjuk, hogy Pál *sírgödrét* két oroszlán ásta ki. E jámbor állatokban azokra a fenevadakra ismerhetünk, melyek az ősrégi hiedelem szerint az alvilág bejáratát (a sírgödröt) őrzik. (Egyiptomban *reti* volt a nevük.)

Antalhoz, mint a *tizennégy segítőszent* egyikéhez, a *Szent Antal tüze* nevű betegség elhárításáért fohászkodtak. Kezdetben az orbáncot, a *sertésorbáncot* nevezték Szent Antal tüzének, majd átragadt a név más kiütésekkel járó betegségekre: anyarozsmérgezésre, bélpoklosságra, szifiliszre. Az utóbbit a XVI. századi Franciaországban „nagy süldőnek", „nagy kocának" is hívták, és járványszerű elterjedéséért a farsangi szabadosságot okolta az egyház. Úgy hitték, hogy a „tűztől" a megszentelt, T-alakú *egyiptomi* vagy *antalkereszt* megóvja viselőjét, a *sertésháj* és a *liszt* pedig gyógyítja a betegséget.

A betegápoló *antonita* rend alapításától, 1095-től sertéstenyésztéssel és lisztőrléssel foglalkozott. Az antonita molnárok célja az volt, hogy anyarozsmentes liszttel lássák el a falvak népét (az anyarozs a középkorban járványméretű mérgezéseket okozott). A liszthez fűződő hiedelmek összefonódtak a téllel kapcsolatos többi képzettel. A liszt a havat jelképezte, a lisztfehér lárvák a csontkoponyát, a Halál sápadtságát is megidézték, de a lisztes pofák vigyora az ókori fehér kocaistennőnek, a bélpoklosság hószínű rémének agyarait is a farsangolókra vicsorította. (A *Biblia* is a „havas" bőrt tekinti a poklosság tünetének. L. IIMóz 4, 6; IIIMóz 13, 2–3; IVMóz 12, 10.) A középkori településekről kitaszított poklosok, leprások farsangkor kivételes bánásmódban részesültek.

Piroska és a farkas

Prisca ókeresztény vértanú emlékünnepén, január 18-án köszöntjük a Piroskákat. A Piroska nevet ugyanis hivatalosan a latin Priscából eredeztetik (Prisca→Piriska→Piroska), bár van, aki szerint a mi Piroskánk mint név ősi eredetű, a *piros* jelzőből képzett belső magyar fejlemény (vö. Aranka, Bíborka, Fehérke). Más vélekedés szerint Szent László királyunk leányának – ő volt az első, akiről tudjuk, hogy ezt a nevet viselte, aki ugyanakkor Iréné néven bizánci császárné volt – csupán beceneve volt a Piriska, mégpedig

épp az Iréné magyaros becéző alakjaként. (Iri-Piri, Iriska-Piriska az irinyó-pirinyó, Anna-Panna mintájára.) Eszerint a magyar királyleánynak *egy* keresztény neve lett volna, az Iréné. Egyébként a bizánci ortodox egyház e néven is avatta szentté.

Ami tárgyunkat illeti, a Piroska név mindhárom származtatása szerint különkülön is illik naptári helyéhez.

Legendája szerint Prisca 13 éves *kislány*ként szenvedett vértanúságot Rómá-

Fenrir farkas felfalja Odin istent. Viking kori fafaragás. Oslo, Régi Egyetemi Gyűjtemény

ban, 270-ben. Bálványimádásra akarták kényszeríteni, ő imádkozni kezdett a bálvány előtt, mire a *pogány templom összedőlt*. Ezután válogatott kínzásoknak vetik alá, majd *oroszlánok* elé dobják, de azok meghunyászkodva a lábához *kuporodnak*. Ezután máglyán akarják elégetni, de a *tüzet eső oltja el*. Végül lefejezik. Kivégzése helyén, az Aventinus-hegy tövében emelték Róma egyik legrégibb, róla elnevezett templomát. Egy hagyomány Prisca templomát annak a Priscillának a házával azonosította, mely Szent Péter római szállása volt.

Prisca nevének jelentése: „Ősi", „Régi", „Hajdani", „Szigorú", „Tiszteletreméltó". A név Saturnust, Róma legőregebb istenét idézi. Az imájára összedőlt pogány templom nemcsak a régi rend végét, hanem a Szaturnusz havában elmúlt óesztendőt is jelképezi. A lábánál heverő oroszlánokról Remete Szent Pál sírásói és a róluk írtak juthatnak eszünkbe. A tüzet eloltó eső a hamarosan beköszöntő Vízöntő egéből zúdul alá.

Egy másik Piroska, PERRAULT és a GRIMM-testvérek *piros sapkás kislány* mesehősnője, akit bekap a farkas, majd egy vadász a farkas gyomrát fölvágva kiszabadít, sokféle elemzés tárgya volt már, csak naptári vonatkozású nem. Pedig a mese régisége és mítoszi gyökerei egy ilyen értelmezést is megengednek. (A PERRAULT által feldolgozott népmeseváltozat első latin nyelvű lejegyzése 1023-ból való. Az a motívum viszont, mely szerint Piroska helyére *követ* varr a vadász a farkas gyomrába, egészen Kronosz-Szaturnuszig vezet!)

Szoláris vonatkozásban a Piroska név, pontosabban annak megfelelői az európai nyelvekben (fra. *Chaperon Rouge*, ném. *Rotkäppchen*, ang. *Little Red Riding Hood*), melyek a kislány arany hajfürtjeit rejtő piros csuklyát, sapkát jelentik, a téli, még gyermek Napot takarja (a sugártalan vörös korongot jelképezi, mely alacsonyan, a *fák között* jár). A farkas a Tejút „fái" közt leselkedő Farkas csillagzat megtestesítője; a téli napfordulót megelőzően közvetlenül fölötte, mintegy a Farkas „szájában",

„fák közt" halad el a Nap. Kiszabadulása a farkas gyomrából a Nap Farkas csillagképtől való távolodását, egyben téli napfordulói újjászületését szimbolizálja. (A Nap és a farkas hiedelmi ellenségeskedése az állat elterjedési körén belül mindenütt ismert.)

Ugyanide lyukadunk ki, ha mint ősi magyar nevet összevetjük obi-ugor nyelvrokonaink aranyszínű napistenének egyik nevével. E név: *Pi, Piris* „fiúgyermeket" jelent és a Napra vonatkozik. MUNKÁCSI BERNÁT *Nap* szavunkat ezért a *Najpi*=„Nő fia" finnugor napistennévből vezeti le. Az obi-ugorok azt mondják róla, hogy arany „hajfürtjeinek erejénél fogva van nyár, van tél"; akkor olvad el az Ob jege, ha „hajfürtjeit szétereszti"; s amikor sugártalan korong csupán, „sapkát, kesztyűt öltött fel".

A magyar Piroska (Piriska) névről még annyit: *pír, piros, pirít, pirkad* szavaink eredete a beláthatatlan régiségbe vész, mindenesetre közös gyökerűek a *pür-* tőből képzett és „tüzes", „forró", „vörös", „heves", „aranysárga", „búza-" valamint „Mars bolygó" (*Püroeisz*) jelentésű görög szavakkal. A farkas Mars állata volt, ezért kapta a Mars „otthona", a Skorpió csillagkép alatti csillagzat épp a Farkas nevet, s itt, a tejúthasadékban (ez alkalommal inkább nyiladékot mondanék) vereslik a planétaisten csillaga: az Antares=„Marshoz hasonló") is. Bak havában pedig, amikor a Piroskákat köszöntjük, a veres Mars *exaltatióban*, azaz „ereje teljében" van. (Vö. azzal, hogy KERÉNYI KÁROLY görög *Perszusz* naphérosz nevét a *perra*= „Nap" szóból származtatja.)

A naphoz fűződő hiedelmeket illetően: mint BÁLINT SÁNDOR írja, a kiszombori leányok piros (szerelem színű) kendőt kötnek a nyakukba e napon abban a hitben, hogy még abban az évben férjhez mennek. A szokás a farsang bűvkörébe tartozik. Hajdanán általános volt a vélemény, hogy aki farsang végéig nem talált párjára, az hoppon maradt a következő farsangig. Régi szegedi regula: „Piroska napján ha fagy, negyven napig el nem hagy." Ki mástól is várhatnánk tartós, arcpirosító hideget, ha nem egy Piros nevű szenttől?

„Csicseri borsó, bab, lencse"

Kevesen tudják, hogy a *farsangi* köszöntőben szereplő hüvelyesek neve latin eredetű (*cicer, faba, lens*), s jeles történelmi személyiségek és családok névadói voltak. Cicero, a Fabiusok, Lentulusok: ismert római nevek. Január 20-ának egyik szentje, Fábián is a babról kapta a nevét.

Fabianus vértanú pápa volt (†250-ben), aki élete során a keresztény vértanúk sírjai és a katakombák körüli szolgálatával tűnt ki. Az őskeresztény halottkultuszt ápoló „babos" nevű szent ünnepe pontosan illeszkedik a téli ünnepkörbe.

A hüvelyesek száraz szemtermése jellegzetesen téli eledel volt régen; a velük kapcsolatos hiedelmek is nagyrészt a téli időszakhoz kötődnek. Jóslásra (babvetés), bőségvarázslásra, áldozatra, rontás elhárítására szolgáltak. A bőségvarázslásban mint karácsonyi, újévi és vízkereszti étkek kaptak szerepet, áldozatként, karácsonykor dobálták a mennyezetre, a szoba négy sarkába a karácsony éjjelén *látogatóba érkező szellemeknek*. Az apró szemű és kerek lencsét azért ették, hogy sok pénzük legyen (karácsonykor, újévkor), sajátos sorsvetéssel, lepénybe sütött bab-

bal választották meg a mulatság irányítóját, az ún. *babkirályt* (vízkereszt előestéjén). Népi gyógymód volt a beteg testrész lemosása hüvelyesekből készült főzettel, amit aztán a kísértetjárta keresztútra öntöttek.

A bab, borsó, lencse fogyasztására időszaki tilalmak is vonatkoztak. Hazánkban néhol épp a karácsonyi tizenketted idején és nagycsütörtökön volt tilos a fogyasztásuk (az utóbbi elég meglepő, hiszen jellegzetesen böjti eledelnek tartjuk őket). Nyugat-Európában a pattogatott borsó esett tilalom alá húshagyókor. Az étkezési tilalom oka az, hogy a hüvelyeseket a *télen szabadon járó holt lelkek* eledelének tekintették. A legenda ezért állítja, hogy Szent Fábián a sírok körül teljesített szolgálatot.

Ez a hiedelem antik gyökerű. Rómában pl. az „alvilágiak" február 21-i *Feralia* ünnepén, a „hallgatag istennő" papnője a szertartás közben hét fekete babot forgatott ajkai közt. Ezek a halottas mágiának voltak tartozékai. Rómában a téli *holtszezon*, de különösen a február a megtisztulás és a bűnbánat ideje, az élők számára pedig az ünnepélyes babevés a testi-lelki megtisztulás eszköze volt. Püthagórasz azért tiltotta híveinek a bab fogyasztását, mert abba az elhunytak lelkei költöztek. A püthagoreus tan szerint a lélek *40 napig* időzik – mintegy báb-állapotban – a babban, amely azt követően levegővé válik, s a lélek megújultan csatlakozik társaihoz az égben. (Közbevetőleg: a jósláshoz a nép 41 babszemet használt!) A manicheusok átvették a tanítást, amin – a hüvelyesek közismerten puffasztó hatása miatt – Szent Ágoston, az egykori manicheista, gúnyolódott is eleget. (Egy csúfondáros latin mondás szerint „a bab Püthagórasz rokona".)

A csúfolódók nem tudták, vagy legalábbis úgy tettek, mintha nem tudnák, hogy a bablélek-képzet jelképesen értendő. Annak a hiedelemnek sajátos formája, amely szerint a holt lelkek a halálisten gyomrából – a földből –, alkalmasint annak hátsó felén, szellentés formájában ilyenkor távoznak az égbe. Ugyanilyen módon újjá is születhetnek. A *Babszem Jankó* típusú mesék közt van egy, melynek gyermektelen hősnője lenyel 3 babszemet, lefekszik, s álmában: este, éjfélkor, és hajnalban egy-egy fiúgyermeket „szüllent" a világra. A hangnem tréfás, de a mondanivaló komoly: az élő lélek, ami Ádámot életre kelti, szintén szél, Isten lehelete (IMóz 2,7).

A középkorban ez a képzet profán farsangi rituálé alapjául szolgált. Franciaországban pl. karneválkor az Ifjak Társaságának magisztere ünnepélyesen teletömte magát puffasztó ételekkel, hogy vidám szellentésekkel megtisztulhasson (a francia *fève* „bab" és a *février* „február" szavak közti alaki hasonlóságot hajdan valódi összefüggésnek hitték).

7 babszem, 41 babszem, 40 napos bab – mindezek a bab és a naptár jelképi kapcsolatát mutatják. Íme, még egy jellemző példa. A régi Róma tíz hónapos gazdasági éve 305 napból állt. A mondabeli Fabiusok 306-an voltak, akik egy gyermek kivételével mind egy szálig elestek az etruszkok elleni harcban. Úgy tűnik, hogy a 305 elhulló Fabius a régi római év babszemként morzsolódó munkás napjait jelképezte, míg a túlélő gyermek az eljövendő új év záloga volt. Az elbeszélés szerint a csatába induló Fabiusok a carmentai kapun vonultak ki a városból. Carmenta vagy Carmentis viszont jósistennő volt, akinek ünnepét a tél derekán, január közepén tartották.

Ez a mozzanat Szent Fábiánt a Fabiusok egyenes leszármazottjának mutatja; a naptárszerkesztő atyák, amikor Fabianus ünnepét január 20-ára helyezték, nemcsak a rituális téli babra váró gyomrokra voltak tekintettel, hanem a régi római hagyományra is. (A rómaiak a Fabiusokat február 13-án ünnepelték.)

A halál nyilai

Az íj és a nyíl ősi vadászistenségek attribútuma volt kezdetben, később természeti jelenségek hasonlatául szolgált égistenek szivárvány-íjaként, villámnyilaként, vagy a Nap tüzes sugarait jelképező gyújtónyilak, holdsarlót, csillagzatot jelképező megfeszített íj formájában.

Mi sem volt természetesebb annál, mint hogy az egykor egyeduralkodó fegyver képmását szó szerint is az égbe emeljék. A bolygók közül pl. a Nap sugárövezetében keringő Merkúrt a perzsák egykor *Tirnek* (Nyílvesszőnek) nevezték; nyilvánvaló jelentés-átvitellel a Nap sugárnyilairól nyerte a nevét. Indiában is felajzott íj volt a jele. Se szeri, se száma a „nyilas" csillagképeknek. A pogány lappok viharistenének, Tiermesnek a mi Nagy Medvénk (Ursa Maior) volt a megfeszített íja. Szegre akasztott íját, tegzét a Kis Medvével (Ursa Minor) azonosította a lappok képzelete. Egy másik mítoszkörben – példáit az ókori Egyiptomban, Hellászban, Indiában, Kínában és Koreában leljük fel – az égi Íj a Nagy Kutya (Canis Maior) és a Hajótat (Puppis) együttesének felel meg a mi elnevezésünk szerint. Az Íj csillagkép a felhőtlen januári éjszakák egén uralkodó Orion csillagképre repíti nyilait. A célra tartott nyílvessző hegye a Sirius. (Gör. *szeiriászisz* =„forró". A Sirius azért kapta „szúrós" nevét, következésképpen azért lett „Nyílhegy", a görög mitológiában Apollón napisten nyilának a hegye – Apollón a Sirius feletti Ikrek csillagkép olümposzi ura volt –, mert nyári heliakus fölkelése az ókorban a kánikula beköszöntét jelezte. Lat. *canicula*=„kutyácska" a Nagy Kutyával szomszédos Kis Kutya csillagkép neve után.) Egy másik, célba talált csillagnyíl az Orion oldalából áll ki: ezt az Orion övével azonosították. Az európai műveltségben az állatövi Nyilas (Sagittarius) a legismertebb égi „nyilas". Ő viszont láthatatlan januárban, mivel ekkor a Nap épp az ő házában tartózkodik. A Nyilas szomszédságában látható továbbá a térdelve nyilazó Hercules csillagkép, a görög mitológia nagy íjászának, Héraklésznek a képmása. Kilőtt nyila, a kis Nyíl csillagkép a Nyilas és a Bak cikkelyének a határán, a Sas és a Hattyú között suhan az égen.

A nyílvessző lesből érkező, váratlan halált hozó fegyver. Jelképként is sokszor ilyen értelmű – még napsugárként is a Nap ártó sugarait jelképezte, s Cupido nyila is a „halálos" szerelem mérgébe volt mártva. A mítoszok számos hőse esett áldozatul orgyilkos nyílvesszőnek, vagy nyíl végzett velük vakeset folytán, a *balsors* küldötteként. Nyíl volt régen a *sorshúzás* eszköze és a népmesékben is a *végzeté*, *istenítéleté* (a magasba lőtt nyíl a bűnös fejére visszahullva tesz igazságot). A klasszikus kortól a *fertőző betegségek*, elsősorban a pestis láthatatlan hordozóját jelképezte, s a Halál attribútuma volt a később általánossá váló kasza helyett. Az ószövetségi szövegek az Úr nyilait tekintik a halál eszközének.

A keresztény ikonográfiában számos szent attribútuma, egyben mártíriumá-

nak eszköze a nyíl. Közülük a reneszánsz kedvelt festői témája, Szent Sebestyén (jan. 20.) vértanúsága a legismertebb. Az V. században keletkezett legendája szerint a szent Diocletianus és Maximianus társcsászárok testőrtisztje volt, és 290 táján szenvedett hitéért vértanúságot. A szabad ég alatt egy *karóhoz* kötözték és összenyilazták, de a keresztény hit halál feletti diadalának élő példájaként felépült sebeiből. Másodszor is elítélték, és ekkor halálra botozták. Egy Lucina nevű asszszony, több vértanú eltemettetője, adta meg neki a végtisztességet. Lucináról itt csak annyit, hogy Lucina neve a *lux*, a télen annyira hiányolt „fény" szóból ered, és egyfelől a halál „hallgatag istennőjének", Hecaténak, másfelől az (újjá)születés istennőinek a „napfényre hozóknak", Dianának és Junónak volt a melléknevc. Diana, aki az Olümposzról nyilaival a Nyilas havát vigyázta, a Nap bábája, Junó meg a Vízöntő olümposzi védnökeként a Nap szoptatósdajkája volt. A Lucina név nem véletlenül került bele tehát Sebestyén történetébe, akit már a félpogány időkben (354-ben!) is ezen a napon tiszteltek az *újjászületés havának* utolsó szentjeként. Mint a *tizennégy segítőszent* egyikét, a középkortól kezdve őt hívták segítségül „fekete halál" idején. Sebestyén volt erre a szerepre a legalkalmasabb: „feltámadt" a nyilak okozta sebeiből, s láttuk, a pestist a nyilak jelképezték. A pestis-emlékművek állításának hagyománya az 1576. évi milánói pestisjárványhoz fűződik. A barokk kor oszlopszerű pestis-emlékművei is Sebestyénhez kötődnek. Az 1575-ös pestis idején a milánói nép a szokás szerint Sebestyénhez fordult oltalomért, és a járványtól való szabadulásért cserébe templomot és emlékoszlopot ígért a szentnek. Úgy tartja a legenda, hogy Borromei Szent Károly, Milánó érseke a pestist ebbe az oszlopba zárta be. Sebestyén alakját azóta faragják ki a pestis-emlékműveken.

Kivégzéséhez alighanem az ég adott ihletet a legendaszerzőknek. Hiszen ekkor még a Nap „oszlophoz (a Tejúthoz) kötözve" a Nyilas csillagképben tartózkodik, s reá szegeződik a pogány kivégzőosztag mindkét tagjának, a Herculesnek és a Sagittariusnak az íja. Az égen átellenben ugyanez a jelenet *láthatóan* (mármint januárban láthatóan) is megismétlődik: az égi Íj ott az „oszlophoz (Tejúthoz) kötözött" Orionra szegeződik. (Mint látni fogjuk, az Oriont „alakító" népszerű Szent Kristófot is íjász kivégző osztag elé állították.)

„Agnalia volt ez az ünnep"

Ágnes, keresztény szűz mártír a legrégebbi időktől tisztelt szentek egyike. Az írások már a IV. sz. utolsó harmadában említik a nevét, ám, ha eredetileg élő alak volt is, valódi kiléte ma már földeríthetetlen. Annyi más mártír szűzével rokon, ponyva ízű legendája szerint 13 éves volt mindössze, amikor a diocletianusi üldözések idején kivégezték (†304). A római leányzót a város prefektusának fia ostromolta szerelmével, de ő ellenállt, mondván, mennyei vőlegénye (Krisztus) már eljegyezte őt. Az ifjú apja, hallván az ügyről, felszólította Ágnest, hogy áldozzon az isteneknek. A leány megtagadta. Ekkor *meztelenre vetkőztették*, úgy vitték fényes nappal a bordélyba. Ágnest azonban a csoda folytán hirtelen *megnövő haja eltakarta* a kíváncsiak szeme elől; a bor-

délyházban ráadásul egy angyal még fénybe is öltöztette. Egykori ostromlóját viszont, aki ide is követte, hogy erőszakot tegyen rajta, egy démon halálra sújtotta. Ekkor a leányt mint boszorkányt meg akarták égetni, de a lángok a hóhérokat pörkölték meg. Végül is Domitianus „agónján" (cirkuszában) lefejezték. Ma itt áll a S. Agnese in Agone templom. Állítólag január 21-én temették el Rómában, azóta is ez a nap az ünnepe.

Ágnes első számú ismertető jelei: *hajsátora* és a *bárány* , amit annak köszönhet, hogy nevét régen a latin *agna*, „jerke, nőstény bárány" szóból származtatták. Újabb magyarázat szerint azonban az Ágnes név a görög *(h)agneia*, „szüzesség, tisztaság" szóból ered. Ez a nézet szerintem tarthatatlan. Miért lett volna egy római leánynak görög neve? És miért nevezi a latin legenda a római *circus*t görögül agónnak? Úgy vélem, a helyes választ egy januári római ünnep kapcsán OVIDIUS adja meg. Íme:

> „Némelyek azt mondják, Agnalia volt ez az ünnep,
> egykor; az elnevezés egy betűvel rövidebb.
> ....
> Végül, agonia volt neve egykor a régi beszédben
> áldozatunknak. Ez ok nékem a leghihetőbb.
> Bár nem egész bizonyos; de királyi papunknak ezúttal
> egy gyapjas kost kell vágnia áldozatul."
>
> *(Fasti I.25...34)*

A kérdéses ünnepet (*Agnalia, Agonalia, Agonia*) Janus tiszteletére tartották január 9-én. A név jelentésére OVIDIUS több magyarázatot is ad: ezek közül a legelfogadhatóbb az agonia „áldozat" jelentése. Leírásából kiderül azonban, hogy az áldozati állat *agnus*, azaz „kos" kell hogy legyen. Ágnes legendájának már említett mozzanata beleillik a képbe. Amikor *feláldozásának* színterére vitték, mezítelenségét hirtelen megnövő haja fedte el. OVIDIUS magyarázatának fényében nem is tűnik képtelenségnek, hogy Ágnesben *agnát*, azaz gyapjas áldozati bárányt lássunk, aminek a lábait eltakarja földig érő téli szőrzete.

Ágnes-nappal fordul az év a Bak havából a Vízöntő hónapba. Talán ez az oka annak, hogy az új év első (új)-borral, szőlészettel összefüggő szokásai hozzá kapcsolódnak. Egy XVII. századi följegyzés arról tudósít, hogy e napon szállította le az ecsedi jobbágy a dézsmabort (*anglitbort*) földesurának. Rábaközi regula szerint: „Ha Ágnes hideg, engesztel Vince, hogy teljék a pince."

„...Kanta..."

Mint ismeretes, a Nap évről évre végigvándorolni látszik a pályája vonalába eső, úgynevezett állatövi csillagképeken. A csillagászat ókori felvirágzásának idején január 21/22-től február 18/19-ig a *Vízöntő csillagkép* adott neki otthont. A *Vízöntő hava*, *Vízöntő jegy* elnevezés ma is ilyen értelemben használatos, jóllehet a valóságos helyzet a Nap precessziója miatt megváltozott az idők során, csillagképünket ma már márciusban ragyogja be a felkelő Nap fénye.

A távcső felfedezése előtt a csillagászok számára nem csupán viszonyítási helyül szolgáltak az állatövi csillagképek. Az asztrológia az emberi sorsot befolyásoló

erőknek tekintette őket a planétákkal együtt. Az állatövi csillagképek szimbolikája a csillaghitben fogant, de számtalan naptári vonatkozása is van.

A Vízöntő mitológiai rangját még abban az időben nyerte, amikor a Közel-Kelet földművelői az időszámítás alapjait megvetették. Ekkor, 5-6000 évvel ezelőtt, a téli napforduló csillagképe, és három zodiákusbéli társával, a Bikával, Oroszlánnal és a Skorpióval együtt a naptári sarokpontok és égtájak ura volt. Ennek emlékét őrzi a bibliai látomásokban szereplő *négy apokaliptikus fenevad* és a négy evangélista jelképe, melyek közül az emberarcú lény (angyal) testesíti meg a Vízöntőt.

A csillagkép (latin nevén Aquarius) valóban vizet töltő alakra emlékeztet úgy, ahogy a szimbolisták ábrázolták földünk nevezetes folyamait: férfialakként, vizet ontó korsóval. És valóban, a Vízöntő korsajából ömlik az az égi csillagfolyam is, mely az állatövet „alulról", a déli égbolt felől mossa. Ennek az asztrálmítoszi mondanivalónak ad nyomatékot, hogy amikor a Nap a Vízöntő csillagképben jár, akkor látszik legjobban és legtovább az égen a „feldőlt" Keverőedény csillagkép, melyből az óriás Vízikígyó csillagfolyama ömlik szét az égen. A Vízöntő ma is használatos jele Egyiptomból ered. Hullámzó vizet formáz: (és mint a jel is sugallja, a Vízöntőt két korsóval is ábrázolták).

A Vízöntő. Tarot-kártyalap

A Vízöntőt személyesítette meg Deukalión, az „Újborhajós", Noé görög megfelelője. Miután feleségével, Pürrhával – e név „tűzpirosat" jelent, s jelzőként gyakran alkalmazták a borra – túlélték a vízözönt, isteni parancsra *kövek*ből új férfiakat és nőket teremtettek. A Vízöntő asztrológiai urához, Szaturnuszhoz illő cselekedet ez. Deukaliónt Pandóra földanya szülte, s az ő szelencéje volt az említett Keverőedény, melyből – együtt a Vízikígyó csillagképpel – az özönvíz elárasztotta a földet. Deukaliónnak volt egy fia, Amphiktüón, ő keverte először a bort vízzel. (Róla, pontosabban a Vízöntő egykorú ábrázolásairól mintázhatták a négy sarkalatos erény egyikének, a Mértékletességnek, Temperantiának alakját, aki két korsajának tartalmát egymásba töltögeti, vízzel keveri borát.)

Vízöntő. Egyiptomi zodiákus-csillagkép

A Mérték-letesség. Tarot-kártyalap

Egy csillagképhez persze többféle mítosz is fűződhet, akár egy műveltségen belül is. Így a Vízöntő a téli napfordulót követően magasba emelkedő, *sasháton égbe röppenő napistent* jelképezte. Szárnyas hátasát a közeli Sas (Aquila) csillagképpel azonosította a képzelet. Amikor a napforduló elhagyta a Vízöntő csillagképet, annak szimbolikus jelentősége is csökkent. Így lett belőle görög földön a trójai Ganümédész királyfinak, az istenek pohárnokának égi képmása, akit a klasszikus kor mitográfusai szerint a belészerelmesedett Zeusz főisten ragadott az Olümposzra sas képében.

Héraklész görög naphérosz 12 munkája az Állatövön vándorló Nap „fáradozásait" jelképezi. Ezek közül a 7. *munka: a krétai bika megfékezése* illeszkedik a Vízöntőhöz. (A Vízöntő az Oroszlán csillagképtől számolt héraklészi Zodiákuson a 7. csillagkép.) A szóban forgó bika a Vízöntő után következő Halak csillagkép tengeréből emelkedett ki, így találkozott az „arra járó" hőssel. A tél bikái minden ősi kultúrában igazi „vízöntők". Tőlünk délre a tél az esőzések ideje, s az égi bikától: a bika képében járó viharistentől várták, hogy bőven permetező ondójával, vagyis az esővel megtermékenyítse a földanyát. Az oroszláni „tüzű" hős diadala a „vizes" bika felett a fordulótól számított emelkedő Nap félévének a győzelmét jelképezte a nyári napfordulóval kezdődő hanyatló Nap félesztendeje felett. Kettejük szembenállása látható az égen: az állatövi csillagképek közül az Oroszlán áll a Vízöntővel szemben. Amikor az egyikben jár a Nap, akkor ragyog a másik a legtovább és a legfényesebben.

Az állatövi jegyeket a régiek egyes testrészek védnökeinek hitték. A Vízöntő „uralma" alatt pl. a képzet szerint az alsó lábszárak állnak. Hogy miért épp azok? Egyiptomban (a ptolemaioszi korban, i.e. IV.–I. század között) Geb földisten személyesítette meg az állatövi kört (zodiákus ember). Karikába görbülve ábrázolták, amint éppen lábujjával a saját fejét érinti. És mivel abban az időben a tavaszpont a Kos csillagképbe esett, a Kost tekintették Geb fejének. Ennek megfelelően egyeztették a zodiákus csillagképeit e *jelképes emberalak* soron következő testrészeivel. A Vízöntő helyére így került a két alsó lábszár, melyeknek – mit ad Isten – épp olyan formájuk van, mint azoknak az amphóráknak, amelyekből a vizet önti a csillagember.

Juno

A csillaghit az egyes állatövi jegyek és csillagászati hónapok uraivá az ismert planétákat tette. A hellenisztikus világban azonban olyan istenek is uralomhoz ju-

tottak az állatövi jegyek felett, akiknek planetáris vonatkozásaik meglehetősen homályosak, noha „égi hatalmak" voltak, hisz az Olümposz volt a székhelyük. Az olümposziak éppen tizenketten voltak, mindegyikőjükre jutott egy-egy csillagászati hónap, állatövi jegy. A „levegős" Vízöntő úrnője, az istennők feje, Héra (latinul Iuno) lett, Zeusz (Jupiter vagy Iuppiter) légies nővére és felesége.

Hérát egyik melléknevén „tehénszeműnek" mondták, madara a páva, fája pedig a Heszperiszek kertjében álló aranyalmafa volt. Héra tehénistennő előképe talán az egyiptomi Háthor volt, az „Ég tehene", aki tőgyéből táplálja a Napot és többi csillaggyermekét (vö: Nut). Ilyen kép Héráról is fönnmaradt. Tejével ő tette halhatatlanná a napisteni Hérakleszt, s a rege szerint a Tejút akkor keletkezett, amikor a nagyerejű gyermek szorítása nyomán kebléből az égre fröccsent a tej. A Heszperiszek aranyalmafája szintén a Tejutat jelképezte. A páva is égjelkép volt. Eredetileg Argosznak („Ragyogónak") hívták, s Héra ezerszemű óriás testőre volt, Zeusz változtatta pávává halála után. A mitológiai magyarázat szerint szemei azóta is a hímpáva faroklegyezőjét díszítik. Ha tudjuk, hogy a „szem" csillagot is jelentett, belátjuk azt is, hogy a kiterjesztett pávafarok a csillagos égboltot jelképezte.

Héra gyakran fellázadt ura és parancsolója ellen, Zeusz azonban mindig felülkerekedett. Több történet emlékezik meg arról, hogyan láncolta büntetésből az égre feleségét. A megkötözött istennő a kötéllel kapcsolatos téli hiedelmek (télkötözés) tárgyalásánál jusson majd eszünkbe. Héra anya és római mása, Juno a szülés és a gyermekáldás védnöke, istenek dajkája volt. (*Dajka* szavunk szláv párhuzamai minden szomszédos szláv népnél föllelhetők. De ez esetben nem ők, hanem mi lehettünk a kölcsönzők, noha a szó indogermán eredetű. Iráni jövevényszó lehet – *tehén, tej, tőgy* szavainkkal együtt – melyeket még vándorlásunk során „szedtünk fel". L. óind *dhénā*=„tehén", oszét *daejun*=„szopik", pehlevi *dāyag*=„dajka".) Látni fogjuk, hogy Vízöntő havának szent szüzei és asszonyai szinte kivétel nélkül átvették tőle (de nemcsak tőle, hanem más nemzetiségű alakmásaitól is) ezt a szerepkört.

Uránusz

Herschel 1781-ben fedezte fel a naprendszer hetedik bolygóját. Uránusznak nevezte el. Az asztrológusok helyet szorítottak az új bolygónak, és rendszerükbe illesztették. Mivel már minden jegynek megvolt a planétaura, Uránusznak Szaturnusszal kellett osztoznia, és a Vízöntőt kapta „fele királyságul". Osztozkodásuknak, szomszédolásuknak ezzel még nincs vége. Az asztrológia a planétáknak helyzetük szerinti erőnlétet tulajdonít. Aszerint, hol „uralkodnak", hol vannak „erőben", hol „gyengék" és hol vannak „rangvesztésben", 4 sarkalatos helyzetet különböztet meg. Az Uránusz erőnléti állapotai a Szaturnuszéhoz igazodnak. Ezt az „uralmon" való osztozkodáson kívül az is jelzi, hogy az Uránusz a szomszédos Bak jegyben, a Szaturnusz másik jegyében van „erőben".

A herscheli névadásnak és az asztrológusi topográfiának mélyen gyökerező oka van. A „külső sötétségben" fölfedezett új bolygó az ősidőktől ismert Szaturnusz tőszomszédja, és mivel az utóbbi névadójának, Kronosz (Saturnus) isten-

nek a görög mitológiában Uránosz volt az atyja, a névválasztás is érthető, mítoszaik hasonlósága pedig magyarázza asztrológiai sorstábláik átfedéseit.

Uránosz, az Ég, a görög mitológiában Gaiával, a Földdel nemzette az istenek második nemzedékét. Legfiatalabb fia volt Kronosz, aki – hogy a főhatalmat megszerezze – föllázadt ellene, és megfosztotta férfiasságától. Uránosz – halhatatlan lévén – nem halt meg, csak visszahúzódott a szendergő álom idők végezetéig tartó éji magányába. Kronosszal fia, Zeusz később hasonlóan bánt el. Ő is az örök álom foglya lett: egy mitikus hagyomány szerint Zeusz egy távoli álomszigetre, vagy – mint mások mesélik – a Tartaroszba, az alvilágba száműzte.

A fentiekből is kitetszik, hogy mindkét isten a terméketlen, sötét tél, a téli álomban alvó természet megszemélyesítője volt. Számos jel pedig arra mutat, hogy a „tél-Saturnus" kultusza mellett, amit a Szaturnusz bolygó asztrológiai szerepe tartott elevenen, „tél-Uranusé" is továbbélt Európában, s megélte annak a bolygónak a fölfedezését, amit róla neveztek el.

Uránosz nem sajátosan görög isten, az indoeurópai nyelveket beszélő népek valamennyien ismerték. Indiában és Perzsiában az ősi árja istentriász tagjaként Varuna volt a neve. Eredetileg nemcsak égisten volt, hanem a Hold, az eső és a földi vizek ura, valamint egyik istentársával, Jamával együtt a *halottak* királya. *Fehér* színűnek képzelték, kezében *kötélhurokkal*, amint Makarán, a cethalszerű szörnyön lovagol. A görög csillagképek között is van egy Cethal (latinul Cetus), amely részben a *Vízöntő alatt* lubickol az ég tengerében. (Jegyezzük meg: a perzsa és hindu csillagképnevek alig térnek el a görög-rómaitól.) A Varuna név annyit tesz: a „Kötés Ura", amibe a *szelek* fölötti hatalom éppúgy beleértendő, mint az eskütétel, és minden más szimbolikus égi kötés. (A közép-amerikai kultúrákban az égitestek pályáit a világot összetartó köteléknek, a naptári csomópontokat kötélcsomóknak képzelték.) Ő volt a Nap tizenegyedik megjelenési formája, azaz a Vízöntőé, mely a Nap tizenegyedik állomása a hagyományosan Kossal kezdődő Állatövön.

A germánok más néven tisztelték (Odin, Woden), de szerepköre nem változott, már ami a holtak, a szelek és a tél feletti uralmat illeti. Rómában, az ősi capitoliumi istentriász egyik tagja, Quirinus agráristen azonosítható vele. Az ő ünnepe, a *Quirinalia* a Vízöntő uralma alá, február közepére esett, és *Stultorum Festa*, „Bolondok Ünnepe" nevén is emlegették.

Az indoeurópai istenség tisztelete – úgy tűnik – egybefonódott az Európa-szerte őshonos *medvekultusszal*. A téli álmot alvó medve indogermán nevei (latin *ursus*, francia *ours*, angol *bear*, svéd *björn* stb.) rokon hangzásúak az Uránosz-Varuna istennévvel. A medvekultusz különböző formái az időszak ünnepeiben, a farsangi szokásokban és hiedelmekben a közelmúltig fennmaradtak. Mindez kézenfekvővé tette, hogy az asztrológusok az Uranusról elnevezett bolygót a Szaturnusz mellé, a Vízöntő „trónusára" ültessék.

A vincellérek szentje

Szent Vince vértanú (jan. 22.) neve latin eredetű (Vincentius). Jelentése: *győzedelmes*. Legendája szerint nevét a következőknek köszönheti. Hóhérai válo-

gatott kínzásokkal gyötörték hite miatt: összetörték, összehasogatták tagjait, *tüzes rostélyon sütögették* – a rostély az attribútuma, s együtt is szokták ábrázolni a másik rostélyon sült szenttel, Lőrinccel, akinek névnapja (aug. 10.) épp az évkör átellenes pontján található (vö. a „szembenálló" csillagképekről írtakkal) –, kampókkal, nyársakkal, vasvillával döfködték, hogy „sebei mélyéről előtűnjék remegő mája". Mindhiába, nem tagadta meg hitét. Miután megölték (304 táján), a holttestet a szántóföldre dobták kutyák és madarak eledeléül, de az égből leszállott egy *holló*, és minden állatot, még egy *farkast* is elkergetett a tetem mellől. Erre *kövek*kel együtt zsákba varrták, – mások szerint malom*követ* kötöttek a nyakába, és a tengerbe vetették. Hiába, mert a *hullámok újra meg újra a partra sodorták*. Bírája, akit már amúgyis elkeserített a szentnek kínzások alatti állhatatossága, ekkor felkiáltott: – Hát még halálában sem tudom legyőzni?! Ünnepének kalendáriumi helye azonban, amely egyben új csillagászati hónap kezdőnapja, arra vall, hogy elejétől fogva úgy tisztelték, mint aki a tél felett győzedelmeskedik. Kivégzésének a módja is arra figyelmeztet, hogy tekintsünk a tüzes Oroszlán csillagképre, amelynek jegyében Lőrincet, társát a bajban sütögették: a Vízöntőben szenvedő Nap az Oroszlánban győzedelmeskedik. Erre emlékeztet a holló, a napistenek és -héroszok segítő madara; az ő csillagképét is télen találjuk meg a legkönnyebben; a Holló a Keverőedény baloldalán csipegeti csőrével a Vízikígyó farkát. (A legendabeli holló a Nap, a nyár képviseletében űzi el a telet megtestesítő farkast. A néphit a napfogyatkozást is egy mitikus farkasnak, a Hold állatának tulajdonítja.) A tél fölötti győzelem jelei a szent nyakába kötött, mégis partra görgetett kövek: a Vízöntő urának, a Szaturnusznak a jelvényei.

Nevének rokon hangzása a *vinum*, „bor" szóval magyarázza, hogy a szőlészek szentje lett – a francia *Vincent* pl. „százannyi bor" jelentésű –, és névnapja időjárásából a várható bortermést szokták megjósolni, amint e versike is tartja:

„Ha megcsordul a Vince,
Tele lesz a pince."

Azaz, ha a nevenapján olvad, jó lesz a szőlőtermés.

Legendája és a jósversike Vincét tagadhatatlanul vízöntői képességekkel ruházza fel. Hasonlóképpen sok más e naphoz fűződő szokás is. A *vincézésnek* pl., amelynek során a szőlőskert szélét János napján szentelt borral vagy szentelt vízzel öntözik meg, alapja az a hiedelem, hogy ha Vince napján esik az eső, sok bor lesz. (Az esővíz – a szőlőszemekbe felszívódva – valóban borrá válik majd, ezzel együtt az sem véletlen, hogy a kánai menyegző csodájáról Vince-nap tőszomszédságában emlékeztek meg.) Általános vélekedés szerint sok bort kell innunk Vince-napkor, ha azt akarjuk, hogy jó szőlőtermés legyen. A nap szokásai közé tartozott még a jelképes szőlőmetszés. A levágott *vincevesszőt* vízbe állították, és hajtásaiból jósoltak az új termésre vonatkozóan. A jelképes metszés magyarázza, mi köze a szőlészethez e fagyos téli napnak, amikor még hó alatt pihennek a tőkék, és a rügyek is alusznak. Nos, ami nálunk jelképes cselekedet, tőlünk délebbre nagyon is valóságos. A mediterráneumban január végére már végeznek is a metszéssel, mivel ott hamarosan megindul a nedvkeringés a venyigékben.

A Vince-napi áldomásozás, ami borkorcsolya nélkül elképzelhetetlen, a farsangi mulatozásnak is része. Lehetséges, hogy ezért emlékeztet szegény Vince kínzatása a szőlőskertekben folyó pecsenyesütésre? Az mindenesetre tény, hogy e tüzekben Vince összetört és lehasogatott tagjai, azaz a lemetszett venyigék égtek el. (Szláv eredetű *venyige* szavunknak is végső soron a latin *vinum* a gyökere.)

Mária menyegzője

Mária menyegzője, avagy *Mária eljegyzése* (jan. 23.) a hónap egyetlen Mária-ünnepe. Megünneplése a XV. században Franciaországban kezdődött. A farsangi időszak jámborabb ünnepei közé tartozik, noha nem mentes az evés-ivástól, de még a tisztelettudó táncolástól sem, ahogy az egy esküvőhöz illik.

Az ünnep szokásai a menyegzős farsangi vasárnapok és a *kánai menyegző* megünneplésével keveredtek. Ha kegyesebb hangulatban is, de folytatódott a Vince-napi iszászat, a „borrá változtatott víz" kortyolgatása. Mint ismeretes, a kánai menyegző meghívottai látták Jézus első csodatettét, amikor is a szemük láttára borrá változtatta a *kő*vedrekben lévő vizet (Jn 2,1–12. L. Mértékletesség.). Mint *első* csodát ünnepelték az egyházi év elején a három Epiphania (Megnyilatkozás) ünnep közt, a vízkereszt utáni második vasárnapon. Amikor Mária eljegyzésével ünnepelték együtt, részint a kétségtelenül benne rejlő Vízöntő-szimbolika miatt tették, részint, mert jól illett a menyegző a menyegzőhöz, s a szent „Vincellér" utáni napra.

„Pál fordula fényességben"

Említettem már, hogy a jelentősebb szentek névünnepei általában a csillagászati hónap első, azaz a naptári hónap utolsó dekádjába esnek. Apostol is jut majd mindegyikbe, némelyik „fődekádba" kettő is. Vízöntő havát Szent Pál képviseli – ahogy maga mondta –, „a legkisebb az apostolok között", nem találván méltónak magát az apostoli címre, mivelhogy korábban vezető szerepet játszott a keresztények üldözésében (IKor 15,9). Mint a *Bibliá*ban olvasható, Pál, akit ekkor még Saulnak hívtak, egy ízben az „Úrnak tanítványai ellen lihegve" Damaszkuszba ment. Az úton hirtelen nagy fényesség vette körül. Leesett a lóról, és látomásában szózatot hallott: „Saul, Saul, mit kergetsz engem?" (ApCsel 9,1–31). Az élmény hatása alatt megtért, és a kereszténység nagy térítő apostola lett. *Pál fordulása* (jan. 25.) ennek a „fordulatnak" állít emléket. Megtérésének Krisztus új szószólója névcseréjével adott nyomatékot. Ettől kezdve a zsidó Saul helyett római nevét, a Paulust használta (zsidó származása mellett római polgár volt születésétől fogva). A névcsere jelképes értelmű. Az eredeti Saul a zsidók szálfatermetű első királya volt, míg a latin *paulus* „kicsinyt" jelent, és az amúgy is aprócska Pál, aki „saulként" a legnagyobb volt az üldözők között, az apostolok sorában is a legkisebbnek mondta magát.

A páli fordulatnak tágabb jelentést adott az a tény, hogy az addig csak zsidók közt térítő apostolokkal szemben Pál a pogányok misszionáriusa lett: a Törvény útjáról a Hit útjára tért, mint maga írta több

helyütt. A keresztény mozgalom ezzel a lépéssel indult el ezen az úton, mely által világvallássá lett.

A „pálfordulás" naptári helye viszont időjárási, csillagászati tartalmat ad az ünnepnek. Túl vagyunk már a tél felén, s várható, hogy az idő hamarosan *jobbra fordul*, hiszen e naptól kezdve a nappalok hosszabbodása egyre szembetűnőbb. (Mindazonáltal ne a hazai, hanem a mediterrán éghajlati viszonyokra gondoljunk; a keresztény naptárt Rómában és Konstantinápolyban szerkesztették, ott tehát, ahol február elején már a beköszöntő tavaszt ünnepelték.) Pál fordulatjának időjárási jövendölései, mondókái világosan utalnak erre. Ennél nagyobb volt annak a jelentősége – legalábbis azok számára, akik a *Szentírás* és a pogány csillagvallás szinkretizálására törekedtek – hogy pálforduló ünnepétől kezdve a Nap elhagyja a Tejutat, mondhatnók, *letér a Tejútról*. Eurázsia-szerte élt egy hiedelem, mely szerint a *Nap útja korábban* a mostanira merőlegesen, a *Tejút mentén haladt*. Az a tény tehát, hogy január utolsó harmadában a Nap elhagyja a Tejútnak és „jelenlegi", azaz valóságos pályájának kereszteződését, e hiedelem révén Pál megtérésének csodáját kozmikus léptékű jelképpé avatta. A damaszkuszi úton „fényességbe öltözött" Saulus–Paulus eszerint a korábban magasan, most pedig alacsonyan, de már ismét egyre magasabban járó Napot jelképezné. (A szinkretista egyeztetéshez a *Szentírás* tálcán kínálja a lehetőséget. Egy szentírási hely szerint a damaszkuszi úton megtért Pál a városba érkeztekor egy bizonyos *Egyenes* utcában lakott.)

Sajátságos módon a damaszkuszi út–Tejút összevetést a *kötélveréssel* kapcsolatos pálforduló-napi hiedelmek igazolják. A középkori Franciaországban január 25-e a kötélverők napja volt. Ekkorra már fonásra készen állt a len és a kender. A hulladékból nagy tüzet raktak a fonókban, s fehér len-, kendervászon ruhában körbetáncolták. A kötélverők napjának tréfás-komoly szentjeként Pál a *Saint Cordier* („Szent Kötélverő") nevet kapta. Úgy tartották, hogy ő fonja az égi kötelet, amelyen az égiek utat találnak a földiekhez és viszont. Ez az égi kötél vagy lánc – s erre a görög mitológiától az uráli mondavilágig sok példa található – maga a Tejút volt.

Kérdezhetnők, hogy jön Szent Pál a kötélhez? A választ a *Szentírás* adja meg. A Pálról szóló rész (ApCsel 7–28) több helyütt is a keresztények „*megkötözőjeként*" emlegeti az üldöző Sault. Később, már mint üldözöttet új barátai *kötélen leeresztve* menekítik ki Damaszkuszból, de elfogják, *megkötözik* és börtönbe vetik. Ám ekkor földrengés támad, a börtön falai leomlanak, s az ő *kötelékei* is *lehullanak*. Ismét máskor egy próféta leoldja Pál derekáról a *kötelet*, és *megkötözi magát* vele, mondván: ez lesz Pál sorsa is. Végül valóban hosszan tartó fogságra vetik, s hajón viszik Rómába. Útközben a hajó *viharba* kerül, s csak azért menekülnek meg, mert Pál tanácsára *elvágják* a mentőcsónak és a horgonyok *köteleit*. Mindezek tetejébe az *Írás*ból megtudjuk, hogy Pál apostol eredeti foglalkozására nézve sátorkészítő volt (ApCsel 18, 3), a sátor viszont elképzelhetetlen tartókötelek nélkül. Csoda-e, ha ezek olvastán egy pogány hagyományok szerint nevelkedett új kereszténynek Szent Pál az „oldás és kötés" Vízöntő-beli új ura lett?

FEBRUÁR

A hónap latin neve, Februarius a klasszikus szerzők szerint a szabin *februm*, „tisztulás" szóból ered. Való igaz, a február már az antik Rómában is a decemberi, januári vígságra következő testi-lelki purgálás idejének számított. Februa, azaz „Engesztelő" volt Mars isten anyjának, Junónak egyik mellékneve. Ahogy Februa adott életet Marsnak, úgy ad helyt február Mars havának, *márciusnak*.

Enyhe éghajlatának megfelelően, Itáliában február 10-e volt a tavasz hivatalos kezdőnapja. 11-én (vagy 18-án) ezért áldoztak Quirinus agrár- és termékenységistennek, s ezen a napon „bolondünnepet" is ültek. 13-24 között volt a *Parentalia*, az elhunyt szülők, általában a holtak engesztelésének ideje („elparentálás" szavunk innen ered). Az ünnepi időszakon belül számos más, tisztító célzatú ünnepet tartottak. 15-én a különös szertartásokkal teli, farkasűző és férfiavató *Lupercaliát*; 19-én a matrónák mutattak be áldozatot a ház és a holtak védőistenségeit (Lares) szülő Lala (Lara) istennőnek, a „csend nimfájának"; 22-én volt a *Caristia*, a szeretet ünnepe, ekkor tartották a „halottak bankettjét" is; 23-a a *Terminalia* napja, amikor Terminust, a határok istenét köszöntötték. Említettem már, hogy a legrégibb ismert római naptárban február 23-a, Terminus isten ünnepe volt az év „határa". Ez magyarázza, hogy az időszakonként szükségessé váló naptárkorrekcióra, a szökőnapok beiktatására (lat. *intercalatio*) miért épp ekkor kerítettek sort. Ma is 23-a után következik naptárunkban a szökőnap. Február 23. és március 1., a régi római újév napja között azonban még 5 nap van. Ezek az egyiptomi és azték naptárból is ismert ún. *epagomena* („szökőnapok") időszakának latin megfelelői voltak. A régieket zavarta, hogy az évkör nem kereken 360 napból áll – a 365 és 1/4 nap hosszúságú év miatt osztották a kört az e számhoz legközelebb eső, könnyen osztható kerek számú fokra –, ezért a fennmaradó napokat külön kezelték. Ennek számos nyoma maradt a mitológiákban és a szokásokban. A rómaiak 24-én a *Regifugiumra* („királymenekülés") emlékeztek. Az ősidőkben a királyt, miután uralkodásra kijelölt ideje letelt, az év végén feláldozták. Később e célra helyettest (*interrex*) állíthatott maga helyett – ez volt a „rendetlenség urának", a karnevál hercegének, a pünkösdi királynak és társainak halálra szánt elődje. A Regifugium-ünnep minden valószínűség szerint ennek csökevénye volt. Erre az időre esett még a *Fornacalia*, a sütőkemencék istennőjének, Fornaxnak az ünnepnapja, s még egy halotti ünnep, a *Feralia* (az *inferna*, „alvilág" szóból). A februári halotti ünnepek szelleme máig kísért a karneváli szokásokban. E halottas ünnepi jelleg indoeurópai eredetű lehet. A halottégetés indoeurópai szokás volt, és a húshagyói máglyákon is „halottat" égetnek: a telet, farsangot temetik el így.

A perzsák újévi karneváli menetét (*Nouruz*-ünnepkor, márc. 21-én) jelképesen Jáma, a halottak királya vezeti.

Keresztény időkben a február a böjt első hava lett, mivel a *nagyböjt* kezdete rendszerint ebbe a hónapba esik. Erre utal a hónap régi magyar neve: *Böjtelő hava*. Nevezték *Halak havának* is, mivel február 21-e és március 20-a között a Nap a Halak jegyében jár.

Februárt esőszínű ruhába öltözött, repülő alakként ábrázolták, jobbjában a Halak jelével. A mezei tennivalók alapján gyümölcsfáit, szőlőtőkéit metsző meglett férfiú jelképezte. De megjeleníthette ráncosképű aggastyán is, amint bőrruhába burkolózva tűz mellett fagyoskodik. Az istenek közül Venus és Cupido személyesítették meg, amint orkánszerű szélben, lobogó lepleiken „vitorláznak".

Észak Junója

Ír Szent Brigitta, régi magyar nevén Brigida, Breda, Írország védőszentje. A hagyomány szerint az V–VI. század fordulóján élt. Egy tölgyfa alatti cellában remetéskedett. Azon a helyen épült a híres Kildare „Tölgyfahajlék" kolostor. Névünnepe február 1-je. Állítólag azért, mert ezen a napon született egy druida (kelta pap, sámán, szó szerinti jelentésben: „a tölgy tudója") szolgálójának gyermekeként, méghozzá napkeltekor. Egy legenda szerint viszont már a Szent Szűznek is segített a *szülésnél*, aki cserébe átengedte neki a névnapi elsőbbséget, ezért előzi meg Brigitta napja *Mária megtisztulásá*nak ünnepét (febr. 2.).

Brigitta (ír nyelven Brighid) jelentése: „ragyogó, fennkölt", illetve „erős", hasonlóan a német Berthához (ónémet Beratha). Az utóbbi a téli napfordulatnak, a fény születésének istennője volt a germánoknál, s eredetileg Brighid is hasonló tisztséget viselt a kelta pantheonban. A legfőbb istennőhármoságot személyesítette meg. Ő volt a tűz, a tűzhely és kovácsolás; az otthon és a szülés (ellés); a kutak, a gyógyítás és a varázsszavú költészet védnöke.

Skóciában *Fehér Hattyúnak*, a *Fehér Dombok Menyasszonyának*, *Aranyhajú Menyasszonynak* nevezték („menyasszony" angolul *bride*). Ő volt a *Dicsőség Királyának Anyja*, a Napot szülő istenanya. A kildarei tölgyfahajlék az ő szentélye lehetett eredetileg. (A tölgyfa a pogány kelták szent fája volt.) Brighid „cellájában" ősidőktől fogva égett a szent láng, s nem is aludt ki addig, amíg a XII. században normann hódítók fel nem dúlták a helyén emelt klastromot.

Brighid „születésnapja" a kelta év négy évszakkezdő ünnepének egyikére esik. A négy kezdőnap: *Samain* (nov. 1-je), *Imbolc* (febr. 1-je), *Beltane* (máj. 1-je) és *Lugnasad* (aug. 1-je) a naptári fordulópontok közti időt osztja közel *40 és 50 napos* időszakokra. Ezeket az ünnepeket – mint a maguk helyén látni fogjuk – megváltozott tartalommal ugyan, de máig megőriztük. Mind a négy ünnep a fény ünnepe volt. Imbolc napján – ez volt a hivatalos tavaszkezdet – hatalmas máglyákat raktak, hogy a tűz megtisztítsa a földet, és bátorítsa a Napot, hadd erősödjék a melege (tisztító varázslat és analógiás mágia). Fennmaradt népszokásokból a kutatók arra következtetnek, hogy a pogány kelták sorsvetés alapján embert is áldoztak e napon. Névjellel ellátott fehér köveket dobtak a lángok közé, s akinek a tűz elhamvadásakor nem tudták a kövét azonosítani, azt tekintették az istenek jelöltjé-

nek. Ennek az emléke lehet, hogy Nyugat-Európa különböző tájain böjt első vasárnapján egy telet jelképező szalmabábot égetnek el, s a mulatságban részt vevők maguk is átmennek a tűzön (hogy megtisztuljanak). Ezen a napon fáklyákkal füstölték, „tisztították meg" a gyümölcsösöket is. Február 1-je jelezte a bárányellés kezdetét, továbbá időjósló rítusok napja volt (mint ma is Európa-szerte a rákövetkező nap). Az ír parasztfiatalok a közelmúltig próbaházasságot köthettek ezen a napon (ha nem vált be, a következő Imbolc napján egyszerűen hátat fordítottak egymásnak).

A legenda nem tódított, Szent Brigitta valóban „megelőzte" a Szűzanyát, írországi tiszteletével mindenesetre. Ezért kapta a „gaelek Máriája" nevet. A Brit-szigetek „boldogasszonya" volt már jóval azelőtt, hogy az első keresztény térítők e partokra léptek volna.

Gyertyaszentelő

Február 2-a a katolikusok számára *Gyertyaszentelő Boldogasszony* napja, egyben *Mária megtisztulásának* ünnepe. A keresztények a gyermek *Jézus bemutatását a templomban* is e napon ünneplik. A hármas ünnep zsidó, római és kelta (északeurópai) hagyományok ötvöződéséből jött létre.

A mózesi törvény értelmében a nő szülés után *negyven napra nyeri vissza tisztaságát*, s karácsony – *Jézus születése* – meg gyertyaszentelő közt épp ennyi idő telik el. Mózes törvénye szerint minden első zsenge az Úrnak szentelt áldozat kell hogy legyen, ezt példázza Jézus bemutatása a jeruzsálemi templomban. Az ősi emberáldozat, melyet a történeti korban a templomnak tett pénzajándék vagy galambáldozat váltott meg, Jézussal visszatér: Jézus Krisztus föláldozza magát, hogy beteljesítse a Törvényt.

Mivel az anya megtisztulásának rítusa és az elsőszülött bemutatása egybeesik, a két ünnepet már az ősegyház összekapcsolta, gondosan úgy választva meg időpontját, hogy az az archaikus európai szokásrendhez illeszkedjék.

A gyertyás körmenet már kezdetben is az ünnep része volt, az ezt követő misén a hívők gyertyáit a pap megszentelte. Innen a név: gyertyaszentelő. Az ősegyház a gyertyákkal együtt egy pogány ünnepet is megszentelt, annak okáért – írja a *Debreceni kódex* (1519) –, „hogy a hitötlenségöt a keresztényök közül kiirtanája, mert régönte a rómaiak a Mars isten anyjának tisztösségére, kit ők Februárnak hínak vala, mindön ötödik esztendőben égő fáklyákkal és szövétnekökkel kerülnek vala mind városszerte... A Sergius pápa úgy szerzé, hogy a keresztényök mindön esztendőben ez mai napon égő szentelt gyertyákkal megkerülnéjék a szentegyházat uronk Jézus anyjának tisztösségére" (tisztulására). Az ünnep a „mi tisztulásunk módját" is jelentette. A tisztulás rítusa nem csupán a zsidó eredetű Mária-ünnepben gyökeredzik. A gyertyafényes Februa-körmeneteken (amelyeket tisztító szertartások kísértek) főleg *nők* vettek részt. A pogány, majd megszentelt gyertyához kötődő hiedelmek még ma is élnek, és a gyertyának a hívők életének minden szakaszában megvan a szerepe, a magzati léttől a sírig. Elsősorban a *terhes*, a *gyermekágyas asszonyt* és az *újszülöttet* fenyegető veszedelmek elhárítására szolgált, különösképpen a torokgyík ellenében alkalmazták a másnapi *balázsoláskor*.

Jelképes értelemben szentelt gyertya világított Jézus templomi bemutatásának ünnepén is. A *Biblia* szerint Simeon, egy istenfélő jeruzsálemi férfi meglátván a templomban a gyermeket, őt a pogányok megvilágítására szolgáló Világosságnak nevezi (Lk 2,32). Ez a bibliai hely az alapja annak, hogy már az ősegyház is gyertyához hasonlította Jézust; testét a viaszhoz, amely elolvad, lelkét a gyertyabélhez, istenségét a lánghoz. Első magyar versemlékünk is így szól hozzá a sirató anya szavával: „Világnak világa..."

A gyermekágyas asszonyt és gyermekét fenyegető veszedelmeket elhárító, bűnöktől megtisztító isteni láng Európa „barbár" részén is megmelengette a szíveket. A Napot szülő, szent lángot őrző Brighidre, a szülő asszonyok védnökére pompásan illett Gyertyaszentelő Boldogasszony palástja, az Imbolc napi tisztító tüzeket helyettesíthette a szentelt gyertya lángja. A többértelmű „új" keresztény ünnep nemcsak alkalmatosan esett egybe Brighid „születésnapjával", Imbolc-kal, s a fáklyás Februa-ünnepségekkel (ráadásul a hónap istennőjének, Junónak védnöksége alatt!). Az egyház azokra is gondolt, akik „tudták a csíziót". Február 2-a „megkeresztelésével" a luniszoláris naptárat is megszentelte, a karneváli duhajkodásnak is kegyes színezetet adott. E nap ünneplésének ősi oka ugyanis a luniszoláris kalendáriumban rejlik. Ha húsvét a lehető legkorábbi időpontra, március 22-ére esik, farsang húshagyója február 3-ára kerül, és gyertyaszentelő lesz a vigiliája, negyvenhat nappal, azaz alig több mint másfél holdhónappal a húsvéti sódar megszegése előtt. Mert ennyi volt a nagyböjt hossza valójában. Amint egy XVI. századi tréfás versezet írja a *Farsang és a Böjt párviadala* kapcsán:

„Mikor Czibere bán beszáll az Bánságban,
Koncz vajda haragszik, dúl-fúl haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyven hat napban."

Mackó úr

Közismert hiedelem szerint ha a *medve gyertyaszentelőkor* meglátja az árnyékát, elnyúlik a tél, de ha nem, korai tavaszra számíthatunk. CLAUDE GAIGNEBET feltevése szerint ez a babona a naptárrendszer félreértéséből született. A francia tudós úgy véli, hogy a medvének nem nappal, hanem éjjel kellene megnéznie az árnyékát, kiderítendő, telihold van-e vagy sem (már a félhold is vet némi árnyékot, teliholdnál olvasni is lehet). Az időjóslásnak, legalábbis naptári vonatkozásban, csak így van értelme. Ha ugyanis *gyertyaszentelőkor telihold* van, messze esik – no, nem a tavasz, de a *böjt végét* jelző tavaszünnep: a *húsvét*. Ha *újhold* lévén, az orráig sem lát a mackó, hamarost itt van, *március 22-én*, a csillagászati tavasz beköszöntekor. Szép, szép, de mi köze ehhez a medvének?

Őseink a medvében a legfőbb (állat)-istenséget tisztelték, a vegetációs ciklus, illetve a *holdváltozások* urát (a régiek e kettőt összekapcsolták). Téli álmából való *február eleji* ébredése, valamint az, hogy ekkor hozza világra bocsait, a természet föltámadásának, a tavasz eljövetelének jelképévé vált. A medvekultusz európai nyomai a jégkorszak elejéig követhetők a múltban. A télvégi medveünnep finnugor rokonainknál, a farsangi medvealakoskodás Európa-szerte, így nálunk is eleven

szokás volt a közelmúltig. A medvebőrbe bújt hősök (Medve Jankó, Medvebőrös) a nemzetközi meseirodalomnak ma is népszerű alakjai.

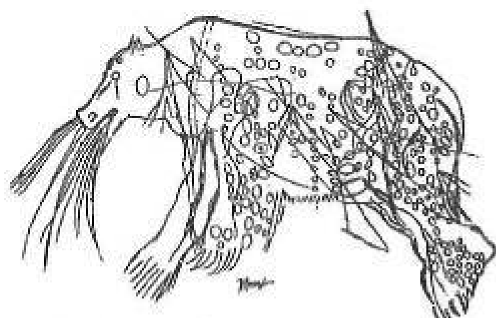
Az antik Rómában február 13-án ünnepélyes körülmények között idézték fel Callisto (görög Kallisztó) medve regéjét (a naphoz egyébként a maihoz hasonló időjósló szokás tapadt). Kallisztó a klasszikus mítosz szerint Kéteusz vagy Lükaón leánya és Artemisz szűz társnője volt. Fogadalma ellenére engedett Zeusz csábításának és teherbe esett. Artemisz ezért medvévé változtatta, hogy kutyáival széttépesse, de Zeusz idejében közbelépett. Miután Kallisztó megszülte fiait: Arkaszt és – egy változat szerint – Pánt, (az ismertebb változatban Pán anyja Amalthea kecskeistennő volt, aki Zeuszt is szoptatta), Zeusz az égbe emelte szerelmesét. Belőle lett a Nagy Medve csillagkép. Valójában Kallisztó jelentése „legszebb", s Artemisznek, az Állatok Úrnőjének egyik neve és megjelenési formája volt, akinek tiszteletére medvealakoskodással egybekötött ünnepet tartottak. (A görög *arktosz* szó mindezt magában foglalja. Jelentései: „medve, Nagy Medve, észak" – melynek csillagát a Nagy Medve felett találjuk meg –, „Artemisz szolgáló szüze". Artemisz neve is összefügg az *arktosz* szóval, s nyelvileg nem közömbös az sem, hogy a névnek, csakúgy, mint a medve indogermán elnevezéseinek az első szótagja az állat morgó hangját (*arrh*) idézi föl (l. az Uránuszról írtakat), és hogy az istennőt Árkádiában, melynek Arkasz volt első királya, különösképpen tisztelték.) Artemisz (latinul Diana) mint holdistennő Brighidhez s a későbbi Gyertyaszentelő Boldogasszonyhoz hasonlóan „fényhozó" és a vajúdó asszonyok védnöke volt.

A február 15-i *Lupercalia* („Farkasűző") ünnep is részint Callistóhoz kapcsolódik. Lupercus a nyájak őrző istene volt, ez medveisteni szerepkör. Az ünnep névadója a medvenimfa egyik feltevés szerinti atyjára, Lükaónra irányítja figyelmünket. Lükaón ugyanis „farkasszerűt" jelent. Az ünnep rítusai a nők termékenységének fokozását célozták: meztelen ifjak a várost körbefutva kecskebőr-korbáccsal ütlegelték az útjukba kerülő asszonyokat, hogy termékenyek legyenek. A termékenységvarázslás a „napfényre hozó" meddő holdistennőre utal, a meztelen kecskebőr-korbácsosok Kallisztó egyik fiának, Pán kecskeistennek papjai is lehetnének, hiszen a kecske is termékenységjelkép. (Hadd emlékeztessek Piroskára és a farkasra, a szent remeték legendájában szereplő farkasra, kecskeemberre! A kecskebőrkorbáccsal „űzött" farkas hiedelmi jelentőségére nézve tudnunk kell, hogy a napisten – Apollón, később a napisteni vonásokkal megrajzolt Krisztus is – „Jó Pásztor" vagy vezérkos, vezérbak képében száll szembe a nyájat fenyegető farkassal: a Sötétség fejedelmével. S még az állatmesékben, AESOPUSéban vagy PHAEDRUSéban is, a farkas vagy a medve a kecske és a bárány fő ellensége.) Kallisztó apjának másik neve, Kéteusz a Cet csillagzat görög nevének hímnemű alakja. Az európai medveisten tiszteletében osztozó indoeurópai Varuna isten állata ugyanez a cet volt.

Állatistenekre, totemállatokra jellemző, hogy igazi nevüket tilos volt kimondani. Helyette egyik jelzőjét használhatták. Ilyen a szláv (finnugor eredetű?) medve is: „mézevőt" jelent. Több februári szent: Brigitta, Balázs és Bálint áll kapcsolatban a medvével. Brigitta és Bálint a nevük szerint is. Bálint „Erőset" jelent, s a med-

veisten egyik neve volt. Egy másik nevét, a „Torkost" falánkságának köszönhette. A keresztény ikonográfiában a disznó mellett ő testesíti meg a Falánkság bűnét. RABELAIS nagyétkű óriásainak, Gargantuának és Pantagruelnek, a farsang e két jellegzetes hiedelmi figurájának is a mítoszok medvehőse volt az előképe. A medve harmadik neve, az „Erdei Pásztor" a februárban ünnepelt Quirinus pásztoristenhez, Varuna itáliai megfelelőjéhez vezet bennünket.

Arisztotelész még úgy tudta, hogy a medve, amikor felébred téli álmából, purgáló hatású füveket eszik, hogy a benne rekedt salaktól megtisztuljon. Ilyen az erős hashajtó „medvehagyma" (Allium ursinum). Ez azt a dugót is kilöki a hátuljából, amivel a tél elején dugaszolta be magát. A medvét a falánkságáról és önpurgálásáról szóló hiedelmek a farsangi evés-ivás és a rákövetkező böjti megtisztulás négy lábon járó példaképévé tették. Öntisztításának azonban több jelentése is van. Utal az időszakra jellemző *böjti szelekre*, melyeknek a hagyomány szerint az égisten (Odin, Varuna) a kibocsátója. Ehhez társul az a képzet, mely szerint a holtak lelkeit a medveisten a „Torkos" nyeli el, és ő is bocsájtja ki őket ismét, hogy új testbe költözhessenek. A szeles idő a néphit szerint (gonosz) szellemjárás ideje! (L. *szél→szellem*.) Egyiptomtól Észak-Európáig ismert ősi elképzelés szerint a holtak lelkei a Göncölszekérben várják visszatérésük idejét. A Nagy Medve „gyomra és hátsó fertálya" ez! A szekércsillagzat neve számos népnél *halottaskocsi* értelmű, és erről a magyar néphagyomány is tud. A legenda szerint Szent László holttestét egy szekér magától vitte végső nyugvóhelyére, Váradra, vagyis sem ökör, sem ló nem volt elébe fogva. Hogy milyen szekér lehetett, azt a Göncöl *Szent László szekere* elnevezése árulja el. A britek egyenesen *Artúr király szekerének* nevezték, s a kelta eredetű Artúr név szintén „medvét" jelent! (Emlékezzünk az Uranusról és Artemiszről írtakra; a morgó nevű kelta uralkodó éppúgy nem hal meg, mint Uránosz, hanem hozzá hasonlóan egy „Almás hely" nevű szigeten, a kelta paradicsomban szendereg örök félálomban.)

Halálra sebzett – kövezett és nyilazott – medve őskőkori képmása a franciaországi Trois-Frères barlangból. Lehetséges, hogy a körök nemcsak köveket, hanem csillagokat is jelképeznek

A medveistenséget nemcsak a görög-római műveltség azonosította a Nagy Medve csillagképpel. Finnugor rokonaink hitvilágában több jelképszál fut össze: a hantik a csillagzatot – többek között – a halott medveistent hordozó halottas szánnak képzelték. Artemisz medveistennő csillagképpé válásának regéjére gondolva pedig érdemes eszünkbe idézni, hogy a szomszédos Kis Medvét eleink *Nagyasszony társzekerének, Nagyboldogasszony csillagának* is nevezték.

Hús, ég veled!

Az igazi farsangi karneválok ideje az ünnepkört záró napokra esik: farsangvasárnapra, farsanghétfőre és húshagyó keddre. A „húshagyó" elnevezés az olasz ere-

detű *karnevál* szó tükörfordítása. A szót általában népi etimológiás úton-módon a latin *carnem levare* „húst elhagyni" kifejezésből származtatják. A farsangoló nép tréfás olvasata ebből született: *Carne, vale!* – „Hús, ég veled!" A karnevál szó mögött azonban egy egész szócsokor rejtezik, s ad lehetőséget nem is oly bolondos etimologizálásra. Nyelvészetileg e bokréta szóvirágai persze nem mind egy tőről fakadtak; a farsangoló népi etimológia kötött belőlük csokrot a századok folyamán.

A nyugat-európai karneváli felvonulások egyik figyelemreméltó alkotmánya egy kerekeken gördülő hajó: a „bolondok hajója" (latinul *carrus navalis*), melynek legkorábbi ábrázolásai a bronzkorból valók, s „rendes" körülmények között az isten képmását hordozták. Ilyen alkotmányokon vitték körbe az ókorban pl. a germánok istennőjüknek, Nerthusnak a képmását. Az egyiptomi papok Amon napistent, később Ízisz istennő szobrát hordozták körbe hasonlóképp ünnepi alkalmakkor. Az egyiptomi istenhajó szolgálhatott mintául a zsidók istenének „hordszékéhez", a *frigyládához*. (Héber *tébah, áron, argoz*=„láda", „bárka", „koporsó", „szekrény"; görög *arkeó*=„tart", „óv"; latin *arca*=„láda", „tömlöc", „koporsó"; angol *ark*=„Noé bárkája", „frigyláda".) A karneváli felvonulás is rituális körmenet, ha bolond is; *karnevál* „halálraszánt" *hercegének* képmását vagy megszemélyesítőjét hordják körbe kocsin vagy vállon.

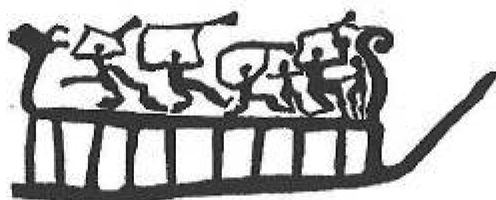
A karnevál szó első tagja számos farsangi időszakkal kapcsolatos latin vagy latin eredetű elnevezésben felbukkan. Így a francia *carême*, „nagyböjt" szóban, a római Carmentis istennő nevében, akinek ünnepe a farsang közepére esik (maga a név a *carmen* „ének, dal" szóból ered, ami szintén illik a farsanghoz). A görög eredetű latin *Caristia* a szeretet és az egyetértés februári ünnepe volt. Mivel a farsangolásnak szerves része a szarvasmaszkos alakoskodás, ideillik a kelták évkezdő szarvas istenének Cernunnosnak a neve is, aki „felszarvazottságát" a nevében hordozza (francia *cerf* „szarvas"; olasz *corno* „szarv"). A szarvasmaszkok a közeli húsvét reményében vágyott újholdat idézik, s a karneváli hercegség éppúgy újholdhoz kötődik, mint a pünkösdi királyság, amelyről a régi népi versezet is azt tartja: „Új hold, új király..."

Farsang mitológiás alakjainak egy másik köre mindent elnyelő *garatjáról* nevezetes, s ezt nevükben is viselik, mint Gargantua vagy San Gorgomillaz, a farsang középkori megszemélyesítői. Szláv eredetű *garat* szavunk nyílást jelent; hasonlóképpen a francia *gorge* értelme „torok, hegyszoros" (L. az olasz *grotta*=„barlang"; latin *gurgulio*=„gége, torok"; *gurgustium*=„csapszék" szavakat. Rokonhangzású a falánkság tárgya, egyben megtestesítője: a francia *goret*=„süldő". A szintén francia *garrotte*=„nyakszorítóvas" a jelentéskör halál-aspektusát példázza.) Az ógörög *gorgüré*=„földalatti tömlöc" viszont egy tőről ered a *gorgó* szörny nevével, aki a *torkán át* szülte világra a fiait, miután Perszeusz levágta a fejét. A Gorgófő az égen is látható a Perseus csillagkép részeként (α Persei, Algol csillag. Az utóbbi jelentése: „A sivatag démona"), amely a csillagmítosz keletkezése idején eltűnésével jelezte a tavasz közeledtét. Egy másik mitikus görög szörny, a *pásztor* Gerüón (latinul *Garanus* vagy *Caranus*), – aki közeli kapcsolatban állt mind a gorgókkal, mind a már említett Carmentisszel – arról nevezetes, hogy Héraklésznek *el kellett venni tőle marháit*.. A történet egy kora középkori legendában is tovább

élt, melyben *Garganus* a gulyás neve és Szent Mihály a tolvaj.

És Gargantua miről híres? Éppen arról, hogy egy falásra egész ökröt tüntet el a gyomrában, akárcsak Héraklész, a marhatolvaj, ha leült falatozni. És e méltán mitológiai kép nem csupán a farsangi zabálás jelképe. Karneválkor a hústól vett bánatos búcsú ha „önkéntes" böjt kezdetét jelentette is, kifejeződhetett a hús, a gulyák és nyájak elrablásának, istenek, hősök által való fölfalásának regéiben. (Őseink figyelemreméltó módon, a nyájak közt garázdálkodó medvét tekintették állataik patrónusának.) Elvégre a farsangot követő böjtölést többnyire a kényszer szülte: az ősszel felhalmozott tápláléktartalékok kimerülése. Már ha volt mit fölhalmozni, s nem nézte fakérget rágva farsangkor is a szegénység, mint falják föl elhajtott állatainak húsát az evilági istenek: az urak, a gazdagok.

A farsang és a böjt határnapja azonban nemcsak a nagy zabálások, ivászatok és a rákövetkező fogyó- és elvonókúra miatt lett a garattal nyelvészkedő elme céltáblája. Az elnyelés ellentétpárja, a székelés vagy kiöklendezés a testi purgálás mellett a lelki megtisztulás jelképes aktusa a *szándékosan lefokozó* farsangi szimbolikában. A torok és a végbélnyílás a böjti szeleket kibocsátó lyukat, a holtak lelkei előtt megnyíló égi kapukat jelképezi. (L. a római *mundust*, vagy az egyiptomi Nut istennő „testnyílásait". Nut a Tejút megszemélyesítője volt, aki esténként felfalja és reggelenként újra szüli a Napot. A Nap évenkénti „születési helye" a felső tejúthasadék a Nyilas és a Skorpió csillagképek cikkelyében, amit ilymódon a tejútanya vulvájával azonosíthatunk. Igenám, csakhogy az ekliptika alatt, a déli égbolton a Tejútnak még egy hasadéka van. A sokat emlegetett Farkas csillagkép „odúja" ez, mely a mitologikus metaforákban az istennő végbélnyílásaként is felbukkan. Vö. latin *anus* = „végbélnyílás", „öregasszony".) Emlékeztetnék arra, hogy a magyar nyelv *tor, halotti tor* és *torok* szava is valószínűleg közös eredetű.

Bolondok hajója bronzkori sziklarajzon

A torok azonban nemcsak nyel, öklendezik és kapuja a beszívott, kifújt levegőnek, hanem hangot is ad: beszél, énekel s kiváltképp nevet! Arisztotelésztől ered a híres formula: „Az ember az egyetlen élőlény, amelyik nevetni képes". Az ember ennek megfelelően értékelte egyedülálló képességét. Egy i.e. III. századi egyiptomi papirusz a világ teremtését az istenek „homéroszi kacajának" tulajdonítja. A nevetés a kultuszokban a szent rítus része volt. A februári *Lupercalián* a Lupercus-papoknak egy adott pillanatban föl kellett kacagniuk; a márciusi *Hilaria* „Vidámság" ünnepen a föltámadt tavaszistent, Attiszt nevetéssel köszöntötték hívei. Utoljára, de nem utolsósorban a farsang is a ritualizált nevetés ünnepe volt. A torkoknak ebben is akadt párja. Az ételtől-italtól felfuvódott mulatozók „gargantuai" *szellentései,* a szellentés hangját utánzó petárda-, mozsár-, ostordurrogtatások a profán húshagyói rituálé részei: böjti szeleket idéző, tavaszt siettető mágiaként.

„Volt egyszer egy ember, szakálla volt kender"

Február 3-a a kultuszban, névadásban, népszokásokban oly népszerű legendás Szent Balázs napja. A hagyomány szerint örmény volt, a kisázsiai Szebaszté püspöke. Számos csodája ismeretes. Egy nap egy rémült anya kereste fel, mert fia a *torkán akadt halszálkától fuldokolt.* A szent megáldotta a fiút, és a szálkát eltávolította a torkából. Más alkalommal egy asszonynak visszaadta a *disznaját*, melyet egy *farkas* rabolt el. Az asszony hálából *gyertyát* adott neki és „kóstolót" a disznó húsából. A szent püspök az üldöztetések idején egy hegyi *barlangba* húzódott, ahol *vadállatok* őrizték, melyek kezes bárányként hajlottak szavára. A római helytartó azonban ott sem hagyta békén a *remete-püspököt*, s oroszlánokból, medvékből, farkasokból álló testőrsége sem menthette meg, mert nem engedte harcolni őket. 316 táján végezték ki. Előbb *kenderrostfésülésre* szolgáló gerebennel vagy a *len*, *gyapjú* kifésülésére való vasfésűvel kínozták félholtra, majd *vízbe fojtották: belefojtották a szuszt*.

Gerebenelés hagyományos módon (Csíkmenaság)

Kendertörés hagyományos módon (Galgamácsa)

Legendáinak minden mozzanata – de kultusza és a nevéhez fűződő szokások is – a téli ünnepkörrel kapcsolatos ősi hiedelmeket tükröznek. Szent Balázs elsősorban a torok, a kikiáltók, énekesek védőszentje (keleten a VI., nyugaton a IX. századtól). Erre utal a halszálkától megmentett gyermek legendája. A gyermekhalandóság okai közt régen élenjáró torokgyík (diftéria) ellen a katolikus és görög vallású anyák Szent Balázshoz fordultak. Balázsnapkor a templomba vitték a gyermeket, akinek a torkához a pap két keresztbe tett, vagy Y alakban hajlított és összekötött gyertyát tartott, miközben a *balázsáldás* szavait mormolta. Ez volt a *balázsolás*. Ezért szokták a szent püspököt keresztbe tett gyertyákkal is ábrázolni. A legenda azonban halszálkát említ, nem betegséget, és ez arra utal, hogy Balázs már a nagyböjt szentje, a hal ugyanis böjti étel. Való igaz, hogy a böjt kezdőnapjának, *hamvazószerdának* legkorábbi időpontja Balázs napjára következik. Ez Balázs és a *böjti szelek* hiedelmi kapcsolatában is kifejeződik. A franciák úgy tartják, hogy a Balázs-napkor, illetve hamvazószerdán uralkodó szélirány egész évre jellemző lesz. Magyar hagyomány szerint ünnepe a veszedelmes viharokat jelzi előre. Ő volt a szélmolnárok és a fuvószenészek védőszentje német földön, és a hólyagbetegségek gazdája (vö. szélzsák!), amit nevének népi etimologiás magyarázatával igazoltak (*Blasius*, *Blaise*= „Balázs" – angol *bladder*, német *Blase*=

„hólyag", angol *blow*, német *blasen*=„fújni"). Balázst Észak-Európában régente kürttel is ábrázolták, amint éppen jelt ad a „szelek csatájára". (A régi Róma egyik márciusi – a későbbi nagyböjt idejére eső – ünnepe volt a *Tubilustrium*, „Kürttisztítás". Ezen a napon szentelték meg a szertartási kürtöket.)

A torok védőszentjének a torkossághoz hogyne lenne köze! Erről szól második legendája, melynek tárgya a farkastól visszaszerzett disznó, amiből neki is jutott. (A disznófő, a falánkság jelképe és a téli ünnepi asztal fő dísze az ő ábrázolásain is ott díszeleg.) A farsangi disznótorok feleslege jelképesen Szent Balázst illette meg. Balázs napján a szegény diákok végigjárták a házakat. Vasnyársat tűztek a szoba közepére, majd énekelve körbetáncolták, kérve a ház asszonyát, hogy a „disznóság" maradékából tűzzön nekik a nyársra. E régi közép-európai, egyben magyar szokást *balázsjárásnak* nevezték.

Az elragadott disznó visszaszerzése a lábasjószág védelmezőjévé, *pásztorszentté* avatta Balázst (l. az antik februári Lupercalia és Quirinalia ünnepeket). Már ez a történet is jelzi, hogy hatalma volt az állatok felett. Harmadik legendája teszi egyértelművé, hogy az, aki a keresztségben a Balázs nevet kapta, egy ősi „Állatok Ura" istenség lehetett. (A keleti szlávoknak volt egy pásztoristene, akit *Volosznak* hívtak.) Eredetileg medve alakban tisztelhették Balázs elődjét, ugyanis egész Európában a „torkos" medvét tartották a háziállatok őrének (l. „Erdei Pásztor"). A medve lakik barlangban, mint Balázs is legendája szerint, s figyelemre méltó, hogy a franciaországi Berzé-la-ville mellett, ahol Balázs-napi vásárokat tartottak, van egy barlang kőkorszaki medvekultusz nyomaival. Ezt a barlangot a keresztény korban Balázsnak szentelték. (BÁLINT SÁNDOR említi, hogy a Balaton melléki Szent György-hegyen is volt egy *Szent Balázs barlangja*.)

Mártíromságának módja is származására utal. A vasgerebent, vasfésűt növényi rost, állati szőr – akárha medvebunda – kifésüléséhez használták, és a farsangi medvealakoskodók olykor éppen a kenderfonókat szórakoztatták, rendszerint kócból csinált álcában, kenderből szőtt álarcban. A németországi Tübingen környékén hamvazószerdán a „farsang temetése"-képpen egy *farsangi medvének* nevezett szalmabábot végeztek ki ünnepélyesen. A medvebábut a nyakára kötött véreshurka (!) kipukkasztásával ki is véreztették! A szegény asszony malacának története talán annak emléke, hogy egykor disznót áldoztak engesztelésül a medveistennek, amiért téli álmából egyenesen a halálba ébresztették. Északi rokonaink télvégi medveünnepei rituális medvevadászatok voltak, amiben fontos helyet töltött be a megölt állat kiengesztelése. Az őkeresztény művészet a *széttépett énekest*, Orpheuszt, aki eredetileg szintén az „Állatok Ura" és medveisten volt, a *Jó Pásztor* képében ábrázolta. (L. a nevét!)

Szent Balázs „megfésülése" és „vízbefojtása" a kender sorsát is példázza. A földből kinyűtt kendert előbb *áztatják*, majd többek között *gerebenezik*, végül tisztára *mossák*, semmire se jó csepűjét pedig éppen *hamvazószerdára virradókor elégetik*. Balázs másik őse tehát kenderszellem volt, ezért lett a felsoroltak mellett a takácsok védőszentje is, akit gerebennel, vetélővel ábrázoltak. Nevenapján Angliában tilos volt a fonás, szövés, *nehogy megkösse a szeleket*. Ez a hiedelem a „Kötés Urát" idézi fel, Varuna-Uránoszt, akinek kultusza a medveistenségével keveredett, de aki

kenderszellem is volt – lásd attribútumát, a kenderkötélhurkot –, s ő a tél alvó ura. Balázs vértanúságának emléknapja időről időre húshagyóra esik, mely egyfelől a len- és kenderfonás határnapja volt, másfelől ez a nap a farsang, tágabb értelemben a tél halálát, végét jelképezi. A téltemető szokások közt arra is van példa, hogy a telet jelképező bábut a vértanúhoz hasonlóan „vízbe fojtják".

„A király meghalt, éljen a király!"

Karnevál herceg farsangi diadalmenete hamvazószerdára virradóan halottasmenetté változik. Európában általános szokás (volt), hogy a farsangot jelképező alakot: óriás papírmasé bábut, medvemaszkát, vesszőből, szalmából, rongyból formált torz képmást megjátszott jajveszékelés közben kivégzik, többnyire hatalmas *máglyán elégetik*, maradványait pedig eltemetik. Nálunk a szokásnak *farsangtemetés, téltemetés, télkihordás* a neve.

Nem lehetetlen, hogy a régi időkben a jelképes bábu helyett eleven embert égettek meg, aki a telet személyesítette meg. JULIUS CAESAR a gall háborúról írt kommentárjaiban beszámol arról, hogy a kelták emberek tömegét áldozták fel ünnepeiken (így a februári Imbolc alkalmával is). Egy vesszőből font óriás alakba zárták őket, amit aztán felgyújtottak. Többen állítják, hogy a rítusba be nem avatott Caesart elragadta a fantáziája, s hogy a tűzre vetett áldozatok tisztulást keresők voltak, akik egy földalatti járaton távoztak, mielőtt a „tisztító tűz" az életüket fenyegette volna. A tűzről, füstről valóban azt tartották régen, hogy a bűntől, betegségtől megtisztítja az embert. A középkori Nyugat-Európában a fentebb leírt módhoz hasonlóan „fertőtlenítették" a tél utóján a falvak, városok határában lévő *lepratelepek* lakóit. Annyi bizonyos, hogy a máglyahalált halt farsangherceg a kelták elégetett vesszőóriásának egyenes ágú leszármazottja, s hogy a karneváli rítusban mind a halál (a telet jelképező bábué), mind a megtisztulás mozzanata (a „gyászolóké") jelen van. Ez a gondolat nem új. SUPKA GÉZA háború előtti „kalendáriumi kalandozásai" során is már csak rövid összefoglalását adta e gazdag témának. Könyvének vonatkozó fejezetcímei is sokatmondóak (*Karnevál herceg, avagy a halál temetése; A lárva, a maszk, a dominó – a halottas menetet gúnyolja; Karnevál hercege, a hullamosó*), és mint írja: „a latin *larva* (...) nem egyéb, mint a lemuroknak képmása, a holtak szörny alakú feljáró lelkei." A februári *Feraliá*kon körmenetben „vitték a ‚mascá'-kat, vagyis a szellemkísérteteknek merev, álarcszerű arcképét, amely a nevét onnan kapta, hogy a halottaknak gipszből készült arclenyomatát szintén ‚mascá'-nak nevezték." A fekete dominót pedig a temetkezési menet koporsóvivőinek fekete kámzsájára vezeti vissza, mivel a kámzsások e szavakkal búcsúztatták az elhunytat: „*Requiescat in Domino*!" (Azaz: „Nyugodjék az Úrban!") A *Karnevál* névre is saját értelmezése van. Szerinte eredetileg *Carnaivaletto*nak hangozhatott olaszul és *Carnavalet*-nak franciául, ami temetőszolgát, sírásót jelent (*carnarium* = „húsos kamra", „ravatalozó hely": a latin szóban a húshagyó mindkét célja és értelme benne van). Akárhogy is, a dominós maszkák fekete-fehér színében jelen van a gyász szimbolikája, és a gyász színei ténylegesen kapcsolódnak a halotti

máglya égéstermékeihez; a korom ugyanis fekete, a hamu viszont fehér (l. fekete és fehér gyász). Ismeretes, hogy a gyászolók – függetlenül a haláleset időpontjától – a világ számos helyén korommal és hamuval kenték össze magukat együttérzésük tanújeleként, mintha maguk is halottak lennének (a friss tetem bőre fehér, majd elszürkül, a bomlás során pedig fekete lesz). Húshagyóról hamvazószerdára virradóra – láttuk – ugyanígy járnak el a mulatozók ma is, legalábbis faluhelyen. BÁLINT SÁNDOR idéz egy hódoltság korából való török beszámolót, mely szerint a keresztények az év bizonyos részében (farsang idején) megtébolyodnak: ordibálnak, ugrálnak (vö. tánctéboly), s csak miután (hamvazószerdán) varázserejű port (szentelt hamut) hintenek a fejükre, térnek ismét észhez. Ugyancsak ő írja, hogy Kiszomborban az egész házat meghintették hamuval, hogy a bűnbánat e jelére, bűn és baj később a ház népét elkerülje. (A bibliai Jónás pusztulással fenyegető szavaira egész Ninive, még az állatok is zsákba öltöznek, porba ülnek és böjtölni kezdenek. Jón 3,3–8).

Említettem már, hogy a hamvazószerdába csúszó mulatozásnak, ünneprontásnak a néphit szerint örök kárhozat volt a büntetése. (Szlovák hiedelem szerint így járnak azok is, akik húshagyókor halnak meg, mivel úgy tartották, hogy aznap zárva van a mennyország.) A rábaközi Szil községben tréfával ütötték el a dolgot: lapáton hamut vittek a kocsmába, és rászórták azokra a korhelyekre, akik a mulatozást nem hagyták abba időben, mondván: „Porból lettél, porrá leszel!" A hamvazkodás keresztényi értelme ugyanis e bibliai igékben fogalmazódik meg. A hamu arra emlékeztet, hogy az ember, ha meghal, porrá- illetve, ha elégetik, hamuvá lesz.

Talán meglepő, de tény, hogy e gondolatkör volt egykor témája a csendéletfestészetnek. A csendélet, latinul *natura morta* (szó szerint „halott természet") eredendően a farsang és/vagy a böjt szimbolikus ábrázolása; polgári ebédlők falán függő képes emlékeztető, melynek prédikátori üzenete ez: „*Memento mori!* (Emlékezz a halálra!)", „*Vanitas vanitatum et omnia vanitas*. (Hiúságok hiúsága, és minden hiúság.)" Ez a mondanivaló jelen van a XVII. századi virágcsendéletekben is, melyeken a falánk hernyó, a „koplaló" báb és a felröppenő pillangó a farsang (földi lét), a böjt (halál) és a húsvét (föltámadás) jelképe, a kis énekesmadarak, a tengelice például Jézus szenvedéseit és megdicsőülését jelképezik. Inkább azonban azokra a festett tárgyegyüttesekre jellemző, amelyeken a farsangi húsétkek, lőtt vadak, vagy éppen a böjt ínyencségei (rákok, kagylók) láthatók Jézus eucharisztikus megtestesüléseivel (hallal, borral, kenyérrel, illetőleg világi hívságokat jelképező eszközök koponyával és az ájtatos meditáció kegytárgy kellékeivel. Ezt a típust hívják vanitas-csendéletnek (latin *vanitas* = „hiábavalóság", „hiúság", „világi hívság").

A haláltematikának van egyéb, kézzelfoghatóbb vonatkozása is. A paraszti életben a téli napok fő foglalatossága a len, kender és más fonni-, szőnivaló feldolgozása volt. Ez is tükröződik a farsangi időszak hiedelmeiben, szokásaiban és vallásos jelképeiben. Emlékeztetőül: Remete Szent Pál a kosárfonók védőszentje volt (pálmalevélből font ágyékkötőben ábrázolták); Szent Antal napján harangkötelet szenteltek (disznajának nyakában kötélre kötött harangocska csüng); Pál fordulása a kötélverők napja; Balázsé pedig a takácsoké.

A fonás női foglalatosság és színhelye a fonó volt. A fonóban, ahonnét persze a férfinép sem hiányzott, az időszakhoz illően vidáman folyt az élet. A fonással, lévén jellegzetesen farsangi munka, *húshagyóig* végezni kellett. Húshagyókor egész Eurpóban tilos volt a fonás. Ezen a napon a len- és kendermunka befejezését is megünnepelték (nálunk főleg a kenderét). A tilalomhoz fűzött népi magyarázat: a fonás megharagítaná a len és a kender szellemét, s *meghötné a tavaszt hozó szeleket*. A fonó ezen az estén farsangi mulatság színterévé vált, szórakozásképpen a feldolgozhatatlan csepűnek az elégetésével egybekötött alakoskodás, tánc, *halottasjáték* (trágár temetésparódia), tél- és farsangtemetés járta. A kenderhulladékból rakott tűz és a kísérő játékok egy csoportja a múlt évi kender halálát jelképezte.

A csepűégetés szervesen kapcsolódik karnevál hercegének máglyára küldéséhez. A karneváli „halottasmenet" résztvevői gyakran fehérbe öltöznek – úgymond –, mivel a len színe is fehér. De a középkori lepratelepek kifüstöléséhez is van köze. Mindenekelőtt a karneváli máglyák szolgáltak e célra, s e tüzeket is elsősorban csepű táplálta. Nyugat-Európában ugyanis a kötélverés a leprások kenyérkeresete volt (vö. a „Kötés ura" fehérségével).

A farsang vége azonban nemcsak a gyász napja. Meghalt ugyan a kender, de újjá is született – fonal formájában. Az újszülöttnek bölcsője is volt, Szent Balázs attribútuma, a *vetélő*. A vetélőt régente bölcsőnek is nevezték, amiben a fonálgyermek pihen. (Csónakformája miatt a vetélő és a betlehemi jászol francia neve egyaránt „hajócska"=*navette*). A vetélőhajócska egyben annak a *carrus navalisnak* kicsiny mása, amelyen többek között Szent Balázs rajna-vidéki védencei, az ottani takácsok vontatták körbe Karnevál hercegét húshagyókor. Maga a szövés a nemzőaktust vagy a szülést szimbolizálta. Például a kolumbiai kogi indiánok szertartási kunyhója a világorsót modellezi, aminek *fekete-fehér* fonalával – hasonlóan a védikus hindu felfogáshoz – a napférfi (vetélő) a földasszonyon (szövőszéken) szövi az idő (éj-nappal) mintázatát. Magyar népmesében (a *Két vitéz jóbarát* típus keretében) az alvilági boszorkány szövi (=szüli) seregszámra ördögfiókáit ide-oda hányva „vetélőjét" (vö. *elvetél*).

A halott kenderszellem a *vetés* által is újjászületik. Az ehhez kapcsolódó rítusok emlékét nálunk is sok, elsősorban szintén húshagyóhoz fűződő kendernövesztő mágia őrzi. Így húshagyókor készítik elő vetésre a kendermagot. Az ünnepi ebédre hosszú metéltet főznek a levesbe, az esti táncvigalomkor magasra ugrálnak, hogy magasra nőjön a vetés. Ugyanezért kívánnak az ereszre hosszú jégcsapot. Húshagyóval karnevál hercege sem hal meg véglegesen. A hiedelem szerint halála pillanatában születik meg a „karnevál gyermek", a következő farsang uralkodója. Húshagyókor született RABELAIS jóvoltából Gargantua is, az egyetlen igazán halhatatlan farsangi király.

Édes anyatej

Február 5-e Ágota napja. Szent Agatha („A Jó") – a legenda szerint – Szicíliában született előkelő görög családban, s Decius császár alatt szenvedett vértanúhalált (250-ben). A római helytartó beleszeretett, de mivel Agatha ellenállt, *bordélyba* csukatta. A keresztény *szűz* rendíthetetlen maradt, ezért bíróság elé állíttatta. A kín-

vallatás során hóhérai összeroncsolták, majd levágták a *melleit*. A rákövetkező éjjelen azonban megjelent Szent Péter a börtöncellájában és begyógyította sebeit. A kínzásokba később mégis belehalt. Halálát földrengés kísérte. Szent Ágota kultusza egy *halála utáni csodatettével* kezdődik. Egy évre a történtek után kitört az Etna, s csak a szent sírjáról levett fátyollal sikerült megállítani a lávafolyamot. A szentet azóta is földrengések, vulkánkitörések, tüzek ellen hívják segítségül, és az érccöntők, bányászok egyik védőszentjeként tisztelik. (Nálunk a barokk korban szerepét Flórián vette át.)

Ágota levágott és Szent Pétertől visszakapott keble kultuszának másik ki nem apadó forrása. A középkorban mint a tizennégy segítőszent egyikéhez, a mellbetegek fordultak hozzá, de ő volt a szoptatósdajkák, s általában az anyatej védőszentje. Kezében tállal, azon két levágott mellével jelenítették meg mindaddig, amíg a tridenti zsinat (1545-1563) be nem tiltotta a szent személyek illetlen ábrázolását.

Névünnepének időpontja ez utóbbi képzetkörhöz illeszkedik. A téli évnegyed a keresztény vallásosságban a szoptató Szűzanya védelme alá esik. A középkorban oly népszerű *Virgo lactans* képmások mellett Clairveaux-i Szent Bernát csodája tanúsítja ezt. Legendája szerint *gyertyaszentelőkor*, amikor a hitszónok épp a Szűzanya szobra előtt imádkozott, a képmás megelevenedett, és kebléből tejsugarat lövellt Bernát ajkára.

A szoptatás az egykorú világi művészet kedvelt témája volt. Így ábrázolták a reneszánsz idején a *Természet Anyát*, a megszemélyesített *Földet* mint a négy elem egyikét, továbbá a *Könyörületességet*, vagy *Jótékonyságot* (Caritas). A barokk festők előszeretettel nyúltak a római Cimon és Pero történetéhez: Cimont, a börtönben kivégzésére étlen-szomjan váró aggastyánt leánya, Pero szoptatja meg.

Az egyházi és világi művészet szimbolizmusának párhuzamossága két dolgot jelez. Egyrészt, hogy Mária alakjában az

Ókeresztény dombormű, Egyiptom

ősi anyaistennő képzete a korai egyház kezdeti, kényszerű jóváhagyásával tovább élt, másrészt jelzi a refomáció ellen hadakozó egyháznak azon törekvését, hogy Mária és a legendás szent nők tiszteletét a nem keresztény hagyománytól különválassza. (A tridenti zsinat legfőképpen ezért tiltotta be a szoptató Szűz ábrázolását.)

A szoptatás jelentőségének korai felismerése tükröződik a hihetetlenül gazdag

mitikus hagyományanyagban. A gyermekistent szoptató legfőbb anyaistennő, kinek prehisztorikus ábrázolásai a világ minden részéről ismertek, elvont jelentésben a termékenység jelképe. A Földben, az anyaföldben ölt testet, fejlettebb csillagvallásokban a Földdel és a *Tejúttal* egyszerre azonos (látszat szerint a Tejút a Földből „nő ki"). A Tejúttal és neve keletkezésével kapcsolatos hiedelmek egy csoportjában a Tejút mint a „világ fája", az anyaistennő *növényi alakja* jelenik meg. E „nőivarú" világfák a belőlük csurranó tejről (élet vizéről) nevezetesek. Az egyiptomi Íziszt (Nutot), aki mint Hórusz fiát szoptató anya a Szűzanya-ábrázolások egyik előképe, fáraó-gyermekét *szoptató fa* képében is ábrázolták, hasonlóképpen a jakut Kübej-Kotun istennőhöz, aki fiának, az első embernek ad halhatatlanná tévő „fatejéből". A tej halhatatlanná tévő erejében az ókori Egyiptomban is hittek. A halott Ozirisz isten létének folytonosságát a jelképes sírjába helyezett 365(!) edény biztosította, belőlük a tej nem fogyhatott ki soha. (Az anyaistennő állatalakot is ölthet, szerepe szerint Ízisz ilyenkor Háthorrá válik, az „Ég Tehenévé", s tőgyéből szoptatja isten- és fáraó-gyermekeit.)

Ezoterikus tanokban a magzatvíz, a tej, az ondó és a vér a négy életnedv, melyek az emberi lét négy különböző korszakában jutnak főszerephez (a magzati, a gyermek-, a felnőtt- és az öregkorban). Ez a négy életforrás ered a világfa tövéről, és folyik a világ négy tája felé. Színeik: a fehér, a sárga, a vörös és a fekete ősi égtájszínek (a primitív kor természetes festékanyagainak színe miatt). Életkor- és égtáj-jelkép voltuk eredményeképpen az évszakokat (a napisten egy esztendős életének négy szakaszát) is jelképezték a napisten születésnapjának időpontja szerint. Európában ez a téli napforduló lévén, az ezt követő időszak a csecsemő napisten szoptatásának az ideje, s a *tejfehér (hófehér!)* ezért lett sokhelyütt az amúgyis havas csillagászati tél jelképes színe.

A szoptatásnak, Jézuska csecsszopó voltának szimbolikus jelentőségét a néphit is hangsúlyozza. A betlehemes játékok pásztorszereplői vajat, túrót, sajtot ajándékoznak a Szent családnak, s ennek ismeretében kijelenthetjük, hogy a *Pásztorok imádása* képeken a kis Jézusnak ajándékba hozott *szopós* bárány esetében nem a húsvéti áldozaton, hanem a szopós jelzőn van a hangsúly. Kisbáránnyal karácsonykor nem kedveskedhettek volna a pásztorok, mivel a juhok a tél utóján, februárban ellenek, s ez a biológiai tény – mint látni fogjuk – más tekintetben is központi szerepet játszik a bárányszimbolikában. A tej jelkép fejlődéstörténetére vet fényt, hogy a távoli északon, illetve az Alpok által körülzárt völgyek falvaiban gyertyaszentelő táján a „visszatért" Napot köszöntik tejjel, vajjal, sajttal. A mondott helyeken ugyanis a Nap csak január végén, február elején válik ismét láthatóvá. (A tejszimbolika és a Nap kapcsolatára nézve l. még a *Fehérlófia*-mesék 3-szor 7 éven át szoptatott naphéroszhősét.)

Ágotára visszatérve, szüzessége, bordélyba vettetése és dajka-védőnői minősége – sok más, hasonló sorsú vértanú szűzével egyetemben az archaikus istennőháromság három személyét idézi: a Szüzet, a Szajhát és az Anyát. „Földistennői" múltja vet fényt arra, hogyan kerül kultuszában egymás mellé két olyan össze nem illő „folyadék", mint a kiömlő láva és az anyatej. A Föld belsejének megolvadt kőzete a jelképes beszédben a földanya testnedve csakúgy, mint a források és a föld egyéb vizei. S hogy – leg-

alábbis Agatha szicíliai tisztelőinek szemében – éppen a lávát jelképezi a Földanya teje? Az Etna lábánál éltek, s mi szolgálhat a földanya kebléhez alkalmatosabb hasonlatul, mint egy tűzhányó kúpja?

Dorottya, avagy a farsang dámája

CSOKONAI a vénlánycsúfoló farsangvég egykor kedves szent szüzétől, Dorottyától (febr. 6.) kölcsönözte vígeposza címadó hősnőjének nevét. Dorottya a négy „fő szűz" (*virgines capitales*) egyike volt, akit társnőivel, Antiókhiai Margittal, Alexandriai Katalinnal és (Nikomédiai) Borbálával együtt a II. vatikáni zsinat (1968) mint költött személyt törölt a szentek sorából és a római naptárból.

Dorottya (Dorothea) legendája nem túl eredeti: naptári szomszédaitól kölcsönzött elemekből rakosgatták össze. Eszerint a keresztény római polgár Dorus (görög „ajándék) és Thea („istennő") három leánya közül a legkisebbként Kappadókiában látta meg a napvilágot. A helyi uralkodó beleszeretett, s mikor a leány mint Szent Ágnes vagy Ágota ellenállt, mondván, hogy ő Krisztus jegyese, forró önnal teli kádba vettette, de Dorothea sértetlen maradt. Kilenc napot börtönben senyvedt. Ott angyalok táplálták, amitől szebb lett, mint valaha. Miután továbbra sem engedett hitéből, sőt, azt állította, hogy Krisztus kertjében szokott rózsát és almát szedni, kínzói vasgerebennel szaggatták húsát, mint Szent Balázsét, *mellét* fáklyákkal égették, mint Ágotáét. Mielőtt lefejezték (303 körül), bírája gúnyosan azt kérte tőle, hogy égi jegyesétől küldessen néki azokból a rózsákból, almákból. A kivégzés után egy égi gyermekküldönc meg is jelent a bírónál egy virágokkal és gyümölcsökkel teli kosárral. Az megtért a csoda láttán, dicsérve Dorottya Istenét, hogy *februárban rózsát és almát küldhet* neki.

Dorottya, a „Tavaszi Rózsa" – így hívták segítségül a hozzá imádkozók – e csoda révén lett a kertészek és virágárusok védőszentje. Attribútuma a virágos, gyümölcsös kosár volt, s nevenapján virágot és almát szenteltek a templomokban (Balázs-napi szokás kölcsönzése ez is). A februári rózsa-csoda csak a mi európai szemünket kápráztatja el. Szűkebb pátriájának kies tengerpartjain a februári rózsanyílás aligha ment ritkaságszámba. Közel járunk az igazsághoz, ha a Tavaszi Rózsának becézett „Istennői Ajándékban" – ezt jelenti a szent neve – a régi rómaiak tavaszistennőjét, Florát véljük felismerni (emlékezzünk, Rómában február 10. volt a tavasz első napja!). Róma nevezetes volt rózsakultuszáról, az Örök Város egyik titkos szent neve is Flora („virág") volt. Jól ismert sztereotip zsánerkép a hanyatlás korából a fonnyadt rózsakoszorú, amely az élvhajhász római homlokát övezi. Nem csoda hát, hogy az üdvözülést hirdető ősegyház a „bűnös" virágot igyekezett megszabadítani a kártevő képzettársításoktól, és a földi paradicsomból a mennyei édenkertbe ültette át. (Vö. a virágcsendéletről írtakkal.)

Dorottyát nemcsak a virág-, hanem a gyermekkertészek, a *várandós* és a *szülő* nők is segítségül hívták, akárcsak szomszédait: Brigittát, Szűz Máriát és Ágotát; ez is római származására vall (l. Juno, Diana).

Említésre érdemesek az egykori Dorottya-napi szokások. A középkor végétől

diákok, céhek adták elő a vértanú dramatizált élettörténetét, mely később farsangi elemekkel bővült (*Dorottya-játék*). A szűz vértanúk legendái, kegyes mondanivalójuk ellenére telis-tele vannak pajkos gondolatokat ébresztő elemekkel (ostromló szerelmesek, bordélyház, félmeztelen szüzek kínzatása és hasonlók). A felvidéken Dorottya-napkor az asszonyok nem varrhattak – vö. a húshagyói fonástabuval – és ha esett, örültek a juhászok, mert ez azt jelezte, sok *juhtejre* számíthatnak (ez ismét a tejszimbolikát, a pásztorszent Balázs és a dajka Ágota személyét vonja be a képbe).

Egy Apollónak szentelt keresztény vértanú

Apollónia (febr. 9.) a nevének is köszönheti, hogy az 1968. évi zsinat törölte a naptárból. Neve annyit tesz: „*Apollónnak szentelt nő*", ami azt sugallja, hogy a többségében görög lakosságú Alexandria egykori szentje valójában a Nap és a költészet pogány istenének papnője volt. Valószínűleg a kereszténységet hellenizáló irányzat túlbuzgó képviselői formáltak belőle szűz vértanút. (Ismeretes, hogy az első Krisztus-ábrázolások Apollón vagy Héliosz napisten képmásaival könnyen összetéveszthetők.)

Legendája szerint ő is a keresztényfaló Decius uralkodása idején szenvedett vértanúhalált (249-ben). Kínzói *minden fogát kitörték*, ezért lett a fogfájósok és a foghúzó felcserek védőszentje (fogóját csak a benne lévő fog különbözteti meg Ágotáétól, amellyel annak melleit szaggatták a hóhérok). Miután az „Apollónak szentelt szűz" még ezután sem volt hajlandó pogány isteneknek áldozni, oszlophoz kötözték – oszlop a másik attribútuma, mint Sebestyénnek – és megégették. Talán maga Apollón állt így bosszút „kitért" papnőjén? Porrá égetni a hűtelent napistenhez illő cselekedet! Apollón tűznyilaival ölt, ha elöntötte a méreg, és a nem egészen három hete mártírhalált halt Sebestyént is íjászok nézték céltáblának. Apollónia legendabeli halála a februári Nap egyre erősödő sugaraira utaló jelkép lehet. (Ne feledjük, Alexandriában, a Nílus deltájában vagyunk!) Keresztény gondolat inkább csak kínzatásának módjából olvasható ki. Én legalábbis Apollónia fogainak kiveretését *nagyböjtre* intő tanmesének látom. Fog nélkül nem könnyű rágódni a „konczon", ám a „czibere" rágatlanul nyelhető, s lehetne-e mással hatásosabban fenyegetni a böjt megszegőit a szószékről, mint fogaik kiverésével?

Erőt, egészséget!

A farsang és a böjt egyik, névadásban ma is igen népszerű határ-szentje Bálint (latin *Valens*, jelentése „erős, egészséges"). Névünnepe gyertyaszentelő „tizenkettedén", február 14-én volt. Volt – mondom –, mert a szigorú zsinat mint „történelmietlen" szentet, őt is megfosztotta a glóriájától. Az állítólagos Bálint, püspök és orvos volt egy személyben (ezért volt „egészséges"), akit hitéért 269-ben nyakaztak le. Alakja egybemosódott egy másik Bálintéval, aki ugyancsak szent püspök volt, és kultusza Bajorországban, Tirolban és Ausztriában bontott virágot. A mi Bálintunknak tulajdonított érdemek jó része eredetileg a bajorok Bálintjának glóriáját fényesítette (az ő ünnepét egykor január 7-én ülték).

Valentin és Urson. Húshagyó keddi alakoskodás. Idősebb Pieter Brueghel fametszete, XVI. sz.

Mindkét Bálintot *lelkibetegség*, *nyavalyatörés* és *szédülés* esetén hívták segítségül. Az első keresztény íróktól ismerjük az egyház rosszalló véleményét a világi mulatságokban főszerepet játszó táncról, sokat azonban nem tehetett ellene, mert farsangkor a papok is „járták a bolondját". A középkori embert azonban időről időre egy sajátosan ördögi betegség szállta meg: a táncdüh (táncpestis, tánctéboly), ami különösen a pestisjárványok idején szedte nagy számban áldozatait. A forrásokból kisejlik, hogy a táncban nemcsak feledést kerestek, hanem a pestistől való szabadulást is tőle remélték. Tény, hogy a reumás láz, tömegpszichózis és halálfélelem kiváltotta táncőrületből nem mindenki gyógyult ki, sokan életre szólóan nyavalyatörősek lettek tőle. A tánctéboly ellen Szent Vitust (jún. 15.) hívták segítségül, a Bálintoknak viszont a táncot kiváltó lelkibetegség és a következmények: szédülés és nyavalyatörés gyógyítása volt a dolguk, amiből jutott elég kettőjüknek is farsang idején. (Látni fogjuk, a nyárközépi Vitus sem tétlenkedett!)

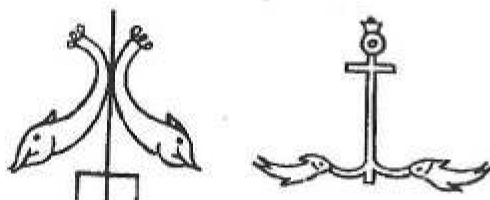
A mi Bálintunk napjára azok, akiket a frász tört, életre szóló böjtöt fogadtak, ami nem rótt elviselhetetlen terhet a betegre, mivel február 14-e már gyakran a nagyböjtbe esik. Bálint mégis inkább a farsang szentje. Nyugat-Európában Bálint és a medveember (*Valentine und Urson*) nem hiányozhatott a karneváli maszkák sorából (l. id. P. Brueghel: *A Farsang és a Böjt viadala* c. képe). Régi szokás szerint Európa-szerte a farsang a párválasztás ideje (ez a húshagyói vénlánycsúfolásnak, a húshagyóig el nem kelt lányok csúfolásának az alapja). A hagyomány ezt elsősorban Bálinthoz köti. Már a római *Lupercalia* is az ifjúság párbaállásának

napja volt – Bálint-nap dátum szerint a Lupercalia vigiliájára esik. A francia és a horvát néphit szerint például a madarak is ezen a napon tartják menyegzőjüket. Angol hagyomány szerint Saint Valentine napjának reggelén az első másnemű személy, akibe az utcára lépő belebotlik, lesz a jövendőbelije, angolul „*valentine*"-ja. *Valentine*-nak hívják azokat a cédulákat, amikre régi szokás szerint a leányok a fiúk, a fiúk pedig a leányok nevét írták, s amelyek közül jövendőbelijük nevét remélték kihúzni. Ugyancsak *valentine* a neve a Bálint-napon küldött szerelmi ajándéknak vagy üdvözlő kártyának, szerelmesversnek, egyáltalán mindennek, ami a kritikátlan szerelmi hódolat tanújele. (A nálunk újabban terjedő „valentinozás" viszont a kritikátlan anglománia és Amerika-imádat, illetve a szokás teljes elüzletiesedésének a tanújele.) *Valentine-nap* estéjén *babérlevelet* dugnak párnájuk alá az angol hajadonok, hogy megálmodják, ki lesz a mátkájuk. (Apollón szent növényének, a babérnak leveleire régen azért is pályáztak, mert úgy hitték, rágcsálásuk szerelmi „ihletet" ébreszt.)

„...Halakkal."

A katolikusok pénteki és nagyböjti étke, a hal, egyike az első keresztény jelképeknek. TERTULLIANUS a vízzel keresztelés szimbólumaként használta, az alámerítetteket „halacskának" (*pisciculi*), a keresztelőmedencét „halastónak" (*piscina*) nevezvén. Az őskeresztények a hal görög nevéből (ikhtüsz) a „Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó" rövidítést olvasták ki. A hal, amely így magát Krisztust jelképezte, az őskeresztény művészet szinte minden tárgyi emlékén fölbukkan.

Számtalan bibliai történet és krisztusi csodatétel hallal kapcsolatos. Ilyen a cethal gyomrából szabadult Jónás ószövetségi története, mely a föltámadás szimbóluma lett a korai keresztény temetői művészetben. Ilyen Tóbiásé, ilyen a cso-

Ókeresztény halas jelképek

dálatos halfogás, az ötezer éhező táplálása két hallal és öt kenyérrel, Szent Péternek a hal szájában lelt ezüstpénze. Mindehhez tegyük hozzá, hogy Jézus többször is *halászcsónakból* szólt a sokasághoz, járt a vízen, lecsendesítette a szél korbácsolta hullámokat. Az első négy apostol, mindenekelőtt Péter, az egyház első feje, foglalkozására nézve halász volt, mielőtt még a „lelkek halásza" lett volna belőle. Hal volt továbbá a halaknak prédikáló Páduai Szent Antal egyik attribútuma, s hal fityeg Szent Zénó veronai püspök pásztorbotjáról.

A keresztény hal-jelképnek fontos csillagászati vonatkozásai vannak. A tavaszpont ugyanis időszámításunk kezdete táján tolódott a Halak (Pisces) csillagképbe. Ez azt jelentette, hogy Jézus Krisztus feltevés szerinti születésétől számítva, több mint kétezer éven át a Halak csillagkép eltűnése jelzi a tavasz közeledtét. Krisztus húsvéti kereszthalála és föltámadása, úgyszintén a Halak eltűnésének idejére esik azóta (a csillagkép eltűnése azt jelenti, hogy a „benne tartózkodó" Nap fénye láthatatlanná teszi). A tavaszpont vándorlása azonban nem lett mindennapos

tudásunk része. Halak havának ma is a február 19–20-tól március 20–21-ig tartó hónapot nevezzük. És mivel ennek az időszaknak kétharmada mindig, egésze pedig gyakran a nagyböjtbe esett, eggyel több okkal lett böjtös eledel a hal.

A Halak jele: ♓. Figurális motívumként is elterjedt jelkép. A zsidó gnosztikusok ún. *abraxasz-gemmáin* kakasfejű, kardos, pajzsos alakként ábrázolták két halfarokkal, JAV vagy JAO néven. Ilyen értelmű a kétfarkú sellőnek népművészetben is kedvelt figurája, vagy Mátyás budai palotájának vörös márványba faragott kettős delfinfríze. (Asztrológiában hívő nagy királyunk a Halak jegyében született.) A Halak csillagkép két jelentéktelen, halformájúnak alig nevezhető kis csillagzatból áll. A Halak égi tengerében úszik viszont az óriás Cet, a mítoszok hősöket, hősnőket *elnyeléssel* fenyegető tengeri szörnyének égi képmása (a görög *kétosz* nemcsak „cet", hanem mindenféle „tengeri szörny" neve, beleértve a nevezett csillagzatot is). A görög mitológiában hím- és nőnemű alakban egyaránt szerepel (*Kéteusz* és *Kétó*). A róla szóló legismertebb történet arról szól, hogyan szabadította meg tőle Perszeusz Androméda királylányt. A rege minden szereplője ott ragyog a tavaszi égnegyedben. A csillagkép jelentésköre azonban tágabb a görög mitológiánál. Éppúgy tekinthetjük a Jónást elnyelő nagy hal képmásának, mint Varuna Makaráját ábrázoló csillagképnek.

Az asztrológia a Jupiter és a Neptunusz bolygót tekinti a Halak jelképes urának, az utóbbit nyilvánvaló okból. A múlt században fölfedezett bolygót ugyanis Neptunus római tengeristenről (görög Poszeidón) nevezték el, és ez az isten mint az olümposziak egyike, már az ókorban is a Halak havának és csillagképének a védnöke volt.

Mivel az Állatövet jelképező „zodiákus ember" fejét – a Kos csillagképet – a lábujja érinti, a csillaghit szerint a Kossal érintkező Halak felelősek „uszonyainkért": a lábfejekért. (A láb, lábfej és a hal közötti szimbolikus kapcsolat nyelvi ta-

A Halak jegyét ábrázoló fríztöredék Mátyás király budavári palotájából

nújeleit – l. magyar *lábikra–halikra* – Otto J. von Sadovszky gyűjtötte össze, és dolgozta fel.)

A hal-jelképhez a kereszténységet megelőző időkben, illetve a tőle független gondolkodásban egészen más tartalmak fűződtek. Mindenekelőtt szexuális jelkép volt, formájától függően hol a férfi nemiszervet (az angolna), hol a női nemiszervet jelképezte (rombusz-hal). Ennek az őskori művészetben éppúgy megtalálhatók a nyomai, mint a görög vázákon, a zsidó hagyományban, a magyar népművészetben és néphagyományban. De nemcsak a hal, hanem sok más tengeri állat is (kagyló, csiga, polip, tengeri sün) a „tengerből született" Venus (görög Aphrodité) szerelemistennőnek köszönhető-

en termékenység- és szerelem-jelkép volt. (Az igazsághoz tartozik, ha mégoly triviális is, hogy e jelkép kialakulásához az állat és a jelzett szerv illatának hasonlósága vezetett; erre számtalan tréfás népi szólás-mondás utal.) A keresztény böjtös nap, a péntek Venusnak szentelt nap volt az ókorban (latinul *dies Veneris*, innen az olasz *venerdì*, a francia *vendredi*=„péntek"). A hagyományőrző zsidók pénteki asztalán ugyancsak hal a főfogás, ők azonban nem böjti éteknek tekintik, hanem épp ellenkezőleg, nemi vágyat fokozó afrodiziákumnak. (A bibliai teremtéstörténet szerint az első emberpár is a Vénusz planéta napján esett bűnbe. A példabeszéd kiagyalóinak a választása épp azért esett péntekre, hogy az „eredeti bűn" szexuális természetét hangsúlyozzák. Erre utal más is: a kígyó phallikus jellege, az alma és a füge termékenységjelkép-volta, a halhatatlanság elvesztése és a fajfenntartás parancsa, mint büntetés.) Idetartozik, hogy a csillaghit úgy tekintett a Vénuszra, mint „aki" a Halak jegyében érvényesíti „erejét". Ennek is van mítoszi alapja. Egy elbeszélés szerint ugyanis a két Hal csillagkép magát Venust, pontosabban görög megfelelőjét, Aphroditét és a fiát, Erószt ábrázolja. Mint mesélték, amikor a rettenetes Tüphón szörny (csillagászati vonatkozásban a jelek szerint a Cet csillagkép megtestesítője) az Olümposzra támadt, az istenek állatnak álcázva menekültek, Aphrodité és a fiacskája *halakká változtak*, és az Euphrátesz folyóban rejtőztek el.

Nyelvi és hiedelmi adatok bizonysága szerint a halat különleges hely illethette meg eleink hitvilágában. Az uráli mitológiában a hal és a háló a halott ember lelkének, illetve a halálnak, a halál alvilági urának, Khul Aternek, („Hal Atya") szimbóluma volt. E képzet persze nem egyedülálló, a legtöbb archaikus műveltségben az alvilág, a holtak országa víz alatti – egészen pontosan – a tenger látóhatára alatti birodalom volt, ahová különleges víziút vezetett, uralkodóját pedig óriási hal vagy más víziszörny képében ábrázolták – lásd Cet csillagkép –, a szibériai sámándobokon például „lélekhal"-fogó varsa formájában. Ezzel függ össze, hogy az „alsó ég" (a déli égbolt) csillagaiból rendre „nedves" képeket alkotott a mitikus képzelet.

Neptunusz

A naprendszer nyolcadik bolygóját 1846-ban fedezték föl. Jele a háromágú szigony: ♆ melyet a görög-római tengeristentől örökölt. A névválasztásban a mitológikus hagyománynak még a múlt század derekán is meghatározó volt a szerepe. Az újonnan fölfedezett bolygó az Uránuszon túli, félelmetes külső sötétségben jár, és névadói úgy gondolhattak rá, mint a tengeristen Poszeidónra (ez Neptunus görög neve) a parti vizeken hajózó régi görögök, aki a szemükben a távoli, veszedelmes nyílt vizet személyesítette meg. Annak is a barátságtalanabb arculatát. A szelíd tenger a tengeristennőknek jutott: Amphitriténék, Eurünoménak, Thetisznek, Téthüsznek. Poszeidón ábrázatát még sötétebbre festi, hogy őt tisztelhetjük – funkcionálisan mindenesetre – a szörnykülsejű „tengeri öregekben": Néreuszban, Ókeanoszban, Phorküszben, Próteuszban és a Kétosz csillagzatban.

Poszeidón az ógörög istenháromság középső személye. Zeusz felső ég atya (a felvilág, azaz az északi égbolt megtestesítője) és Hádész alsó ég atya (az alvilág,

azaz a déli égbolt megtestesítője) között neki a „középső ég" vagy „középső világ" jutott: az állatövi és egyenlítői csillagképsor. Nemcsak tenger-, hanem égisten is tehát, s ő is, mint Zeusz és Hádész, a földistennő férje volt (ezt jelenti a neve is).

Mint tenger-isten haragos, vad természete miatt közelebb áll Hádészhez. Ezt jelzi, hogy a parti népek mitikus alvilágába többnyire víziút vezet: Kharón ladikon szállítja a „túlpartra" a holtakat, Odüsszeusz szigeten találja meg az alvilág lejáratát, egyiptomi hit szerint a Nap minden éjjel bárkán hajózik keresztül az alvilágon, a kelta hitvilágban a „halottak szigete" a napnyugati tengeren van. De nemcsak a tenger, hanem általában minden víz, folyó, forrás, tó mellé társult hasonló képzet. Pusztalakó eleink is így gondolkoztak: a föld mélyéből eredő, vagy oda vezető vizekben túlvilági közlekedő utakat láttak.

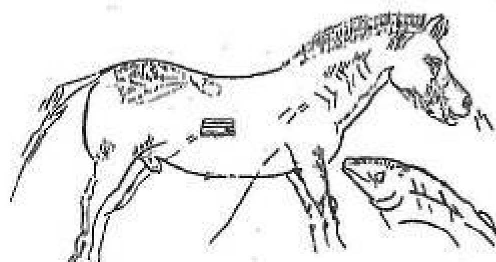
A csillagképi környezetet figyelembe véve természetesnek tűnik, hogy Poszeidón volt a Halak olümposzi védnöke, igaz persze, hogy az égi egyenlítő „alatt" *mindenütt* vizes csillagképek találhatók. (A moldvai csángók hite szerint a Föld vízen úszik, és halak tartják. A Nap is vízből kél, s a vízben szentül el. Ez a „víz" persze nem valóságos tenger, olyant a csángók nem ismernek. Felszíne a látóhatár avagy az égi egyenlítői sík mentén fut a végtelenbe, a látóhatár alatti égbolt pedig a mélye. A mi *tenger* szavunk nemcsak „végtelen vizet", hanem általában is „végtelent" jelent.) Az isten mogorva természetéhez az az időszak illett, amikor a tenger viharos. Kivált ilyen a Halak hava, amikor „böjti" szelek korbácsolják fel a hullámokat. Poszeidón és a Halak közti hiedelmi kapcsolat elevenen élt az ókortól egészen a Neptunusz bolygó felfedezéséig (ezért lett az utóbbi a Halak jegyének asztrológiai ura). Csak egy példa: a farsang és a böjt küzdelmét a középkorban a Bor és a Víz, Bacchus és Neptunus vetélkedéseként is előadták dramatizált játék formájában.

A régiek „tudták", hogy a mindent elnyelő tenger egyúttal az élet szülőhelye is. A valóságos tenger az élőlények primitívebb formáit ontotta kimeríthetetlen bőséggel (az archaikus gondolkodásban is puhatestűek, halak, hüllők, kétéltűek álltak a „rangsor" legalsó fokán), a mitikus tenger pedig az istenek (a fölkelő csillagok és planéták) szülőhelye volt. Az egyik görög teremtés-elbeszélésben a tenger Gaia földistennő méhének magzatvize, ebbe hullik Uránosz levágott phallószának magja, e véres nász gyümölcseként emelkedik ki a habokból Aphrodité (Venus). Ez a mítosz magyarázza meg, miért mondják az asztrológusok, hogy a Vénusz bolygó a Halak jegyében „erőben", azaz „emelkedőben" van (latin *exaltatio* = „emelkedettség").

„Nagytátos"

Poszeidón arról is nevezetes, hogy szent állata a ló volt. Ménalakban hált a földistennőkkel, Medúszával, Démétérrel, s velük táltosokat nemzett. Medúsza táltosfiának, Pégaszosznak csillagképmása a Halak felett található. A neve Pegasus (magyar népi neve Nagytátos). Fontos csillagkép ez, egyike annak a négynek (Pegasus, Orion, Leo, Scorpius), amelyek az ég egy-egy negyedén uralkodnak, és feltűnésük, illetve eltűnésük az évszakok beköszöntét jelenti. Amikor a Pegasus tűnik el, azaz kerül napközelbe, akkor érkezik meg a tavasz.

A görög Pégaszosznak két híres gazdája volt, Perszeusz, aki mellette látható az égen, és Bellerophón, aki a lovat Athénétől kapta ajándékba. Athéné a Halakkal szomszédos Kos csillagkép olümposzi védnöke volt, s a Halak meg a Kos két „lóadományozó" istensége, Poszeidón és Athéné több regében is szomszédol egymásnál.

Hal és ló őskori csontkarcon a franciaországi La Vache-ból

Poszeidón-Neptunus egyik teremtménye a félig ló, félig hal *hippokamposz* (óriás tengeri csikó). Hippokamposzok vontatták Poszeidón vízijárműveit, s az a nagy hal, az égi Cet, mely Jónást is elnyelte, a korai keresztény művészetben még hippokamposzra emlékeztet. Héraklész naphérosznak a Halak havában esedékes munkája is lovakhoz kapcsolódik. Ez a *8. munka: Diomédész lovainak betörése*. És mielőtt a következő munkába fogna, csodaparipákért cserébe megszabadítja a trójai Hésziónét egy Poszeidón által küldött tengeri szörnytől. A harc során önfeláldozó módon beugrik a szörny torkába, három napot tölt el a gyomrában – mint Jónás! – és miután belülről megöli, valósággal megifjodva tér vissza onnét. Ez a szörny sem más, mint a Cet csillagkép.

A ló kitüntetett Halak-beli szerepét a következők magyarázzák. Március – látni fogjuk – a hadjáratok kezdetének ideje volt, s a Kos hava az Állatöv mítoszaiban a világosság és a sötétség (a Nap és a Szaturnusz) küzdelmének időszaka. Mitikus hős pedig – ilyen a naphérosz is – alig képzelhető el paripa, vagy lóvontatta harciszekér nélkül a csatában. A csata előtt – a Halakban – ezért kapott helyet a lószerzés, lóadományozás motívuma. Ugyanakkor, mintha a ló és a víz kapcsolata már az ősidőkben rögzült volna eleink tudat(alattij)ában. Őskori ábrázolásokon a ló (szarvas) és a hal képe ismételten együtt szerepel. A kelta mitológiában a lovak a tenger partra futó hullámaiból teremnek, a Pégaszosz név gyökere: *pégé* görögül „forrást", átvitt értelemben „eredetet" jelent, s egy elbeszélés szerint a lovat Poszeidón teremtette úgy, hogy 3 ágú szigonyát a földbe döfte, s az Ókeánosz feltörő forrása paripaként vágtatott elő. A lovat adományozó mesebeli banyák istennői előképe maga a tavaszelő „éjszakai kancája" (angolul *nightmare*, ami „lidércnyomást" jelent; ugyanez franciául *cauchemar* ; vö. francia *mare*= „tócsa", *marée*=„árapály"). Általában pedig elmondható, hogy a ló ősképe a fekete vagy fakó vadló a Föld és a vizek mélyének, az éjnek, a vizes Holdnak, a vegetációnak, a totemisztikus ősanyának, a szexualitásnak és a halálnak, az álomnak és a mágiának a szimbóluma.

A mennyország kapusa

Február 22-e *Szent Péter székének* ünnepe, vagy ahogyan a nép ajkán élt nálunk, értelméből kifordítva az elnevezés: *Üszögös Szent Péter* napja. Az egyház ezen a napon Péter apostol antiókhiai püspökké emeltetését (székfoglalását) ünnepelte.

Ahogy Pál apostol a *Vízöntő* havának nyitó apostoli szentje, Péter – osztozva Mátyással – a *Halak* havát nyitja meg. Az ünnep mondanivalója jelképes, ezért az 1968. évi zsinat nem is tartotta egyháztörténeti jelentőségűnek, és kiiktatta a kalendáriumból. Péter, a halászapostol és első pápa méltán képviseli azt a korszakot, amelyet csillagászatilag a Halak korszakának, a történetírás felől nézve keresztény kornak nevezhetnénk. Péter méltóságáért helyeztetett a Halak „kapujába". (A csillaghit nemcsak az évszakok és az év fordulóit tekinti kapuknak, hanem azt az időpontot is, amikor a Nap precessziójának következtében átlépünk az egyik „világhónapból" a másikba, jelen esetben a Kos-korszakból a Halakéba.)

„...néked adom a mennyek országának kulcsait; és amit megkötsz a földön, a mennyekben is kötve lészen; és amit megoldasz a földön, a mennyekben is oldva lészen." – mondja Jézus Péternek (Mt 16,19). E szavak értelmében Péter áll őrt az új korszak kapujában. (Láttuk korábban, hogy a naptári fordulópontokat a régiek a mennyország és pokol kapuinak nevezték, a Halak pedig időszámításunk kezdetétől a tavaszpont helye lett.) Korszakváltást jelez az is, hogy az oldás és kötés hatalma a régi istenek kezéből az új vallás első apostolának kezébe kerül át.

Péter székfoglalása is szimbolikus jelentőségű: nem annyira az antiókhiai püspöki szék elfoglalása értendő alatta, inkább a pápai trónusé a földön, a mennyei portáé az égben, a Halak csillagképben. Az odaültetett apostolfejedelemre szükségképpen ragadt valami a pogány égistenek jellemző vonásaiból, különösen, hogy a Halak *asztrológiai fővédnöke* nem más, mint maga Jupiter. A legendák és mesék, valamint az ábrázolóművészetek Szent Pétere fehérhajú és szakállú, erős termetű öregember. *„Jupiteri"* külseje van tehát, és szerepköre szerint is gyakran lát el égisteni teendőket a nép képzeletében.

Szent Péter, ha nem Jézus oldalán szerepel a mesékben, akkor az Atyaistent, tanácsadó öregembert, öreg királyt, a hős apját, erdei szellemet, az állatok királyát és a többi megbízói (szakszóval „elküldői") szerepkört betöltő mesebeli lényt helyettesíti. Ilyen megbízó a klasszikus mitológiában Zeusz (Jupiter). Szent Péter örökli viharisteni funkcióit is, persze tréfás formában: „görgeti Szent Péter a hordókat", „Szent Péter kuglizik" – mondják ma is, ha mennydörög, „Szent Péter elveszté pipáját" – járta a szólás régente, ha nagy szél fújt.

Amikor Jupiterről beszélünk, minden olyan égi atya számba jöhet, aki az európai múltban az ő hasonmása, funkcionálisan a megfelelője volt. A kapcsolatok néha antagonisztikusnak látszó ellentmondásokon keresztül is érvényesülnek. Kevesen gondolják végig, hogy Jupitert fennhangon Iovénak szólították – ez ui. a Iuppiter név *vocativusa*, „megszólító esete" –, ami feltűnően emlékeztet a zsidók istenének kimondhatatlan nevére; hogy mindketten rendszerint felhőben és villámlásban mutatkoztak meg a halandók előtt; és mindkettőjük jelképes állata madár volt, Jupiteré a sas, Jahvehé a kakas.

Pétert ábrázolásain olykor kakas kíséri. A kakas Péternek Jézus által megjósolt árulására emlékeztet: „Bizony mondom néked, ezen az éjszakán, mielőtt megszólal a kakas, háromszor megtagadsz engem." (Mt 26,34). A már említett, II–V. századi gnosztikus jelkép, IAO (halfarkú, kakasfejű, embertestű alak, karddal és pajzzsal fölfegyverkezve) ké-

zenfekvő olvasat szerint az új korszakban (a Halak korában) a sátán felett diadalmaskodó Istent ábrázolja, de – mint minden „faragott kép" – a zsidók és az ókeresztények törvénye szerint eretnek módon.

Jégtörő Mátyás

Amikor Jézus meghalt, az apostolok tizenegyen maradtak, mivelhogy az áruló Judás felakasztotta magát. Hogy kilegyen a tizenkettő, Jézus mennybemenetele után, de még pünkösd előtt az ő helyére választották Mátyást, a tanítványok szűkebb köréből. Róma a XI. századtól tartotta Mátyás napját február 24-én, míg az 1968. évi zsinat át nem tette május 14-re. Az apostol életéről apokrif írás, az *András és Mátyás cselekedetei* tudósít. Eszerint ő is vértanúságot szenvedett: nyakazó bárd oltotta ki életét. Ezért ábrázolták bárddal vagy szekercével, s választották az ácsok és mészárosok védőszentjüknek.

Nálunk elsősorban időjárási regulák fűződnek napjához. „Mátyás ront, ha talál; ha nem talál, csinál" – tartja a szólás több változatban. Értve alatta, hogy ha a szent napján jég borítja a vizeket, kezdődik az olvadás, de ha nem, akkor viszszatér a fagy. Mátyás az első a tél hatalmát (szekercéjével) megtörő három szent közül. Ha ő mégis hideget hozna, azt Gergely oldozhatja (márc. 12.), ha neki nem sikerül, a tavaszcsinálás gondja Benedekre marad (márc. 21.). Kiszomborban, ha fagy ezen a napon, jeget olvasztanak (hogy könnyebb legyen a szent dolga). Magyarbánhegyesen úgy tartják, hogy Mátyás osztja ki a madaraknak a sípokat, hogy ismét kedvükre fújhassák nótáikat (vö. a *Bálint-napi* „madarak menyegzőjével").

Ahogy Péternek a kakas, úgy Mátyásnak a lúdja nevezetes (annyira, hogy FAZEKAS MIHÁLY népmesei hőse egyenesen a Lúdas Mátyás névre hallgat). A néphit a szent nevenapján tojt lúdtojást különlegesnek tartja (*mátyástojás*), ami az ültetésnél szerencsét hoz, de amiből csak nyomorék fióka kel ki, vagy semmilyen, mert megugrik a liba alól. (A hiedelem talán a hústalan böjti időszakra emlékeztet, talán a szökőévben megugró Mátyás-napra, de nem kizárt, hogy e csudamadárban a „Vénusz madarát" tisztelhetjük, hiszen a Halak planétaistennője és népmesei alakmásai is gyakran öltöznek libatollruhába. Régi naptárkészítőink a szökőnapot *Mátyás ugrásának* hívták, mivel szökőévben a 23-a után betoldott nap miatt az apostol ünnepét 25-ére „ugrasztották".

A göcsejiek a Mátyás-napon kifogott halat „*Mátyás csukájának*" nevezik, és tőle egész évre szerencsés halászatot remélnek. A szegedi halászok a csukát szent halnak tartották. A mesei és a szibériai párhuzamok sejtetni engedik, hogy pogány eleink hiedelemvilágában a csukabőrt az alvilági vizekben élő felsőbbrendű lény, az alvilági fejedelem, a *földet tartó óriás hal* viselte. „Mátyás csukájának" kifogása több értelmű aktus lehetett. Jelenthette a halál téli uralmának a végét, a Halak havának beköszöntét, s figyelmeztethetett a nagyböjtre, ami Mátyás napjára rendszerint már elérkezett.

Péterrel és Mátyással tehát két apostoli helytartója is van a Halak első dekádjának. Szent Péter Halak-beli helyét – láttuk – sok minden indokolja, s az ő feladata volt a Halak asztrológiai urának, Jupiternek a helyét betölteni. A hónap

olümposzi védnökének, Neptunusnak utódjául a szinkretista egyházdoktorok némi leleménnyel Mátyást szemelték ki (ezt a róla fabrikált vízzel, hallal kapcsolatos, utólagos hiedelmek igazolják). Miért éppen őt? Nos, ha Péter mint *első* apostol került az új naptári korszaknak, a Halak korának az élére (aminek ugye az éves naptárban mással nem, csak a Halak havában felállított trónus fölajánlásával adhatták tanújelét), Mátyás mint az *utolsó* a tizenkettő közül érdemelte ki ezt a helyet. Az állatövi jegyek jelezte hónapokat ui. mindig a Kos havától számolták, s közülük a Halak volt az utolsó.

Hunyadi Mátyás e napra virradóra született. Egykorú szokás szerint ezért kapta a Mátyás nevet. Mint Bálint Sándor írja, ő adott e névnek tekintélyt hazánkban, ami a nappal kapcsolatos hiedelmeket nyilván befolyásolta. De fordítva is lehetséges, mármint hogy Mátyás, aki Halak-beli születését maga is számontartotta, a nevének, születése időpontjának köszönhette, hogy alakjához milyen mendemondákat költöttek, vagy esetleg tettein a nevéhez illetően mit igazítottak. Hogy például 1458. január 24-én a rendek – 40000 ember! – a Duna jegén állva választották meg királyuknak; hogy Thuróczy János ugyanakkor – talán a madaraknak sípot osztogató apostolra is gondolva – írja: az „új király végül is királlyá választásának első évében, mégpedig akkor, amikor a tél merev jege a langyos szellő fuvalmától a hideg hóval együtt megolvad, (...) és a várva várt tavasz enyhesége kellemes énekre nyitogatja a madárkák száját, a csehek fegyveres kíséretében nagy ujjongás közepette megérkezett" a cseh-magyar határra (1458. febr. 5-én); hogy a róla szóló mese-válogatások elmaradhatatlan darabja a Mátyás *királyról meg a csóri csuka májáról* szóló anekdota.

„Bolond likból bolond szél fú"

Szél, szellem, lehelet, lélek, tüsszentés, nevetés, szellentés összetartozó fogalmak a hiedelmek világában. Már láttunk erre példát, de a farsang és a böjt *böjti szelekre* utaló szimbolikája még számos érdekességet tartogat.

Farsang a bolondozások ideje, ókori eredetű középkori szóhasználattal a „bolondok ünnepe" volt. A bolondság és a szél viszont a régiek gondolkodásában furcsamód összekapcsolódott. „Ifjúság bolondság." (*Iuventus ventus*) – tartja a közmondás, de a latin *ventus* „szelet" jelent. A francia *folle*=„bolond", viszont a latin *follis*=„fújtató, bőrzsák" szóból ered. Aiolosz bőrzsákban tartotta a szeleit, és

Aphrodité lúd hátán. Görög vázakép, i.e. V. sz. London, British Museum

Sándor, József, Benedek ilyenben hozza a meleget, de a február 1-jei Imbolc ünnep nevében is állítólag a „zsák" szó rejtőzik. A *széllel bélelt* szólás, ami átvitt értelemben bolondot, megbízhatatlan, léha embert jelent, szó szerint azonban felfúvódottat, tökéletesen kifejezi, hogyan viselkedik a karneváli hajnalon egy korhely ember.

A február eleji szentek közül Brigitta a teheneket óvta a felfúvódástól, a megfojtott Balázs pedig ilyen vonatkozásban Varuna leszármazottja, és a nagyokat szellentő farsang-óriásnak, Gargantuának, illetve a skandináv viharistennek, Odinnak a rokona. Ez utóbbi fújta ki testnyílásain a téli szeleket.

Favonius (görög Zephürosz, azaz „zefír"), az enyhe nyugati szél, a rómaiak szemében a tavasz előhírnöke volt. A görögök úgy hitték, hogy a zefírnek termékenyítő ereje van: a Földközi-tenger partvidékén ugyanis a meleget, tavaszi esőt hozó nyugati széllel köszönt be februárban a termékeny évszak. Erre vall, hogy Zephürosz felesége a mitológiában Flora volt, a tavasz, a virágzás istennője. A Favonius név a böjti szelekkel kapcsolatos praktikákról sok mindent megmagyaráz, mivel rokonságban áll a latin *faba*, „bab" szóval. A szélkeltő hüvelyesek farsangi, böjti, rituális fogyasztásának egyik, talán legfőbb célja szélvarázsolás lehetett. Így akarták megidézni az alkalmas szelet, Favoniust, s ezzel siettetni a várva várt tavaszt.

A keresztény szimbolikában a szél a *Szentlélek* jelképe (ApCsel 2,2–3), ami az ószövetségi teremtés-elbeszélésre vezethető vissza. Az a sor, hogy „Isten lelke lebeg vala a vizek felett" (IMóz 1,2), egy madár képét vetíti lelki szemeink elé, s egy *galamb* az, mely Noénak jelenti a víz visszahúzódását a vízözön után. A cet (Cet csillagkép) torkából szabaduló Jónás neve „galambot" jelent, s Jónás szabadulása – görög naphéroszok: Héraklész, Perszeusz, Iászón hasonló kalandjaival s Jézus föltámadásával való párhuzamossága okán – a Nap és a természet télből való szabadulását jelképezte. Köztudomású, hogy a galamb jelképezi a Szentlelket a keresztény művészetben, ugyanakkor a teremtés-történetből az is kiderül, hogy a lélekmadár mint *szél* szárítja meg a földet. (Az ember teremtésekor Isten is *leheli* a *lelket* Ádám porhüvelyébe.) A bibliai szél-lélek-galamb jelképsor pontos párhuzamát megleljük a planéta-istenhitben. Eszerint ugyanis a szelek úrnője a tengerszülte Venus volt, s a galamb is az ő madara. Venusnak a böjti szelek fölött különleges hatalma lehetett, hiszen bolygója „ereje teljében" éppen a böjtös Halakban tartózkodik, s mint a termékenység istennőjének, a tavaszi szél termékenyítő erejéhez is kellett hogy legyen köze. A mesékben Csillaganyót – ez a Vénusz neve –, a Nap és a Hold társnőjét, gyakran Szélanyó képviseli, s pl. a csengeri, gyügyei templomok mennyezetkazettáin is „Szél" feliratú Csillag szerepel a Nap és a Hold társaságában. (A csillag, ha magában áll, s különösképpen ha 5 vagy 8 ágú, rendszerint „a" Csillagot, azaz a Vénusz bolygót ábrázolja.) E hiedelem alapja az, hogy a Vénusz, az *esthajnalcsillag* hajnalban és este ragyog az égen akkor, amikor feltámad és elül a szél. A néphit szerint az alkony pírja (Venus bíbor palástja) másnapra szelet jelez.

MÁRCIUS

Az elnevezés a latin *Martius* hónapnévből ered. Annyit tesz: Mars (isten) hava. Rómában az ősidőkben az év kezdő hónapja volt, megfelelően a mediterráneumban elterjedt tavaszi – napéjegyenlőségi – évkezdési szokásnak. Az ősi Róma a tavasz-újévet március *Idusán*, holdtöltekor ünnepelte. Március 14-én kergették ki a városból az elmúlt évet jelképező, agg *Mamurius Veturiust* (vö. „télkiverés", „télkihordás"), és másnap köszöntötték az év megújulásának istennőjét, Perenna „anyát". Anna Perenna ünnepe később amolyan „marciális" jellegű tavaszköszöntő népünnepéllyé vált.

Róma többi márciusi ünnepe a hadi évadra való felkészülés jegyében zajlott, Mars isten harcias természete ezzel magyarázható. Március 1-jén indul a *Salius papok* körmenete Mars égből hullott városvédő pajzsával és annak 11 másolatával (12 db volt, hogy minden hónapra jusson egy). Március 14-e volt a lovasszemle, az *Equirria* ideje, ez később lóversenynap lett. 17-én öltöttek tógát a felserdült ifjak, és ez egyúttal katonaköteles korba lépésüket jelentette (*Liberalia*). 19-én, a hadivállalkozások hagyományos kezdőnapján a consul megrázta Mars szent lándzsáját ezzel a felkiáltással: Mars, légy éber! A március 19–23 közötti *Quinquatrus* idején tisztították meg a télen berozsdásodott fegyvereket. Ezt az ünnepet egyébként a nem kevésbé katonás Minerva istennőnek szentelték. 23-án próbálták ki a harci kürtöket (*Tubilustrium*), azaz ekkor trombitálták össze seregszemlére a hadkötelezeket.

Március régi magyar neve *Böjtmás hava*. Az elnevezés arra utal, hogy március a böjt *második* hónapja. A nagyböjt java többnyire valóban márciusra esik. Hónapunkat nevezték Kos havának is a *március 21-ével kezdődő új csillagászati év* első hónapjáról.

Márciust – mint Ripától tudjuk – régente tüzes ifjú személyesítette meg (a Kos eleme a csillaghitben a tűz volt). Marshoz illően sisakban, vörös és fekete ruhában ábrázolták, vállán szárnyakkal. Jobbjában a Kos jelét tartotta virágkoszorúban, baljával *serleget* emelt, színültig töltve a mediterrán tavasz terményeivel. Az allegorikus alak antik előképe vasba öltözött katona volt, lándzsával, pajzzsal. Ez Marsot, illetve a hónapra jellemző teendőt, a hadba vonulást jelképezte. A mezőgazdasági tennivalók szerint is ábrázolták márciust. Szintén *ifjú* képében, amint épp szőlőt kapál – szemben a szőlőt metsző, *agg* februárral –, mellette a lova, mely a tavaszi napéjegyenlőséget jelképezi a latin *aequus* „egyenlő" és *equus* „ló" id. Pliniusnak tulajdonított, népi etimologiás egyeztetése alapján (vö. a Pegasus tavaszt jelző eltűnésével).

Húsvét nélkül a március (és az április) szegény lenne ünnepekben. (Március utolsó és április első két dekádjában a mozgó húsvétnak kellett a hely.) Márciusban a

szentek közül is azokat ünnepeljük elsősorban, akiknek tevékenysége valami módon húsvét gyászos eseményeihez kapcsolódott. Március 17-én ülték meg régen Longinus és Arimateai József emléknapját. Longinusnak nevezték el azt az ismeretlen századost, aki a keresztfán kiszenvedett Jézus oldalát lándzsával megnyitotta (a neve görögül „lándzsát" jelent), majd állítólag megtért és vértanúhalált halt. Arimateai József Jézus titkos tanítványa és a zsidó tanács tagja volt, ő gondoskodott Jézus eltemetéséről. Az apokrif *Nikodémus evangéliuma* szerint Jézus vérét *kehely*be gyűjtve megőrizte, útra indítva ezzel a Grál legendáját. Március 25-én a szentek sorába emelt Dizmászról, a jobb latorról emlékeztek meg, aki a keresztfán – mielőtt kiszenvedett volna – megtért. A jelesebb személyekről persze külön lesz szó.

A „negyvenes" szám

Ez idő tájt, a negyven napos böjt idején ünnepelte a régi egyház a *negyven vértanú ünnepét* (márc. 10.). Vajon véletlen egybeesés volna ez? A negyven mártír a legenda szerint 320 körül, az örményországi Szebasztéban, egy tó jegén szenvedett hitéért fagyhalált. Vélhetnők, ez elég ok arra, hogy ünnepüket e fagyos időszakra tették, de nem, ennél többről van szó. Szent Balázs, akinek névünnepe (febr. 3.) – „ideális esetben", azaz, ha húsvét a tavaszpontra esik – a böjti napok sorát nyitja meg, éppen a mondott Szebaszté püspöke volt, és a 40 vértanú előtt kis idővel, 316-ban halt a hagyomány szerint vértanúhalált. Nyilvánvaló, hogy Balázs és őt követő vértanú társai, miközben történetük ideológiai szempontból is hasznosnak bizonyult, „mellékesen" a húsvétig tartó böjt fogyó napjait jelképezték. (Éppen úgy, mint a honvédő csatában elhullt 305 és az 1 életben maradt Fabius a 306 napos római gazdasági év napjait.)

A „szent" negyvennapos időegységgel már találkoztunk korábban; *Mária tisztulásának* ünnepe azért került febuár 2-ára, mert a mózesi törvény értelmében a gyermek születését követően negyven napra tisztul meg a gyermekágyas asszony. Ez a negyven nap a keresztény naptárban egybeesik a karácsonyi farsangi bőség idejével. Az ezt követő negyven (valójában 46) napos böjtöt is a *Bibliá*ból eredezteti a keresztény gondolkodás. Az evangéliumok szerint Jézus épp ennyi időt töltött böjtöléssel a pusztában nyilvános fellépése előtt. Közfelfogás szerint emiatt parancsolt böjtöt és bűnbánatot az egyház, és azért a mondott időben, mert bűnös dolog lett volna Krisztus szenvedésének és halálának közeledő évfordulója előtt nemtörődöm vidámságban pergetni a napokat. A Megváltó halála az eredendő bűnt törölte el, amihez illett a bűnbánó böjti magatartás, s megszabadulva a bűntől, a böjt után az Isten feltámadását már méltóképpen lehetett megünnepelni.

Ezzel koránt sincs vége a naptári 40-es szám bibliai előzményeinek. Negyven nap telik el húsvét és *Jézus mennybemenetele* között, s Pál apostolról olvasható az *Apostolok cselekedetei*ben (23,12–21), hogy a zsidók közül összeszövetkezett *negyvennél több* férfiak „sem nem esznek, sem nem isznak addig, míg meg nem ölik" őt. Ez a példa is jelzi, hogy miért tettem a fejezetcímben idézőjelbe a számot. A szent negyvenes szám valójában néha

több negyvennél; még a 40 napos nagyböjt is igazából 45–46 napos.

A zsidó naptár luniszoláris számításon alapszik. Ez magyarázza a „negyvenes" szám, a másfél holdhónapos időegység jelentőségét. (A *Biblia* a kerek esztendeig tartó vízözönt is részben 40 napos szakaszokra tagolja.) De miért számoltak a régiek egyszer 40, másszor 46 napos holdegységekkel? Ennek több oka lehet. Már az ókorban is megkülönböztettek *szinódikus* (29 és fél napos) és *sziderikus* (27 és egyharmad napos) holdhónapot, aszerint, hogy a Hold helyzetét a Naphoz, vagy egy állócsillaghoz viszonyították. Másfél szinodikus „holdnap" kb. 45 napot tesz ki, míg másfél sziderikus „holdnap" kereken negyvenet. Bonyolítja a képet a hétszámítás; hetekben számolva 42 és 49 napos részegységekhez jutunk (ez utóbbira nézve: húsvét- és pünkösdvasárnap között 49 nap telik el, a *pünkösd* mégis „ötvenedik napot" jelent, mert nem húsvéthétfőtől, hanem a hús vételének elsőnapjától: húsvétvasárnaptól számították eredetileg.) Az sem volt mindegy, hogy a szakaszhatárt jelző ünnep a hét melyik napjára esik. Mind a zsidó, mind a keresztény naptár előírja bizonyos ünnepeknél, hogy a hétnek mely napjára eshetnek. Figyelembe kell vennünk bizonyos számítástechnikai szempontokat is. Az egyiptomiak pl. tiszta szoláris naptárral rendelkeztek. Kerek 360 napos napévvel számoltak, amit évente 5 szökőnappal egészítettek ki (s minden negyedik évben még egy hatodikkal). A szép kerek 360-as szám jól osztható, kínálja magát a szakaszolásra: 12×30, 9×40, 8×45, 4×(40+50) egyaránt 360-at tesz ki. A tények azonban arra figyelmeztetnek, hogy eredetét tekintve nem elvont matematikai szempont, hanem egy csillagászati megfigyelés eredménye a 40 napos időegység. A Nap évi járását megfigyelve az ember ugyanis rájött arra, hogy a nappálya *mentén lévő* csillagok fényét az arra járó Nap mintegy 40 napra homályosítja el saját fényével. Más szóval, az ekliptika környékének csillagai az év 40 napján nem látszanak. HÉSZIODOSZ (i.e. 700 körül) már megénekelte ezt:

„Pléjaszok, Atlasz lányai, hogy
feltűnnek az égen,
kezdj el aratni, s amint eltűnnek,
kezd el a szántást.
Negyvenszer kél s nyugszik a nap,
míg rejtve maradnak,
közben az esztendő lassan
tovagördül az útján..."

Egészen természetes, hogy az egyszerű pórnép mindennapjait, tennivalóit a csillagok eltűnéséhez és visszatéréséhez igazítja. Hogy ez általános paraszti gyakorlat volt, arról sok régi magyar népi csillagnév is tanúskodik: pl. *Árpaérlelő*, *Dérhagyó*, *Fagyhozó*, *Határjáró*, *Kikelet-hírmondó*, *Őszi Szántó*, *Szőlőérlelő csillag*.

A magyar parasztkalendárium ún. „*negyvenesnapjai*" eredetileg ilyen szerepet tölthettek be; a néphit szerint időjárásukkal a következő negyven nap időjárását mutatták meg. Ilyenek voltak: *vízkereszt*, *Piroska napja*, *Pál fordulása*, *gyertyaszentelő*, *40 vértanú*, *József*, *Gyümölcsoltó Boldogasszony*, *Hugó*, *Medárd* (ez az egyetlen országszerte ma is ismert „negyvenesnap"); a nyári negyvenesnapok: *Margit*, *Sarlós Boldogasszony*, *István* viharjelzők; azősziek: *Kisasszony napja*, *Péter*, *Vendel* esőre mutatnak. Ezeknek a jeles napoknak nincs közük a luniszoláris naptár „negyvenesnapjaihoz", közülük csupán egy (a gyertyaszentelő) szerepel annak

jeles napjai között. Igazából azonban a csillagok keléséhez és nyugvásához sincs közük, hiszen azok a precesszió miatt egyre későbbre tolódnak, ezért naptári érvényességük is rövid távra szól (az időeltolódás 72 évenként egy nap), s a rájuk vonatkozó tapasztalattal egy idő múltán nem tud mit kezdeni sem a nép, sem a pontosságra törekvő hivatalos naptár. Mégis ez a természetes 40 napos „csillagtávollét" vezethette rá a földműves népet, hogy saját használatú kalendáriumában 40 napos egységekben gondolkodjék, a naptárkészítőket pedig a véletlen számszerű egyezés, illetve a negyvenes szám alkalmatossága vezethette arra, hogy a nap-holdszámításban egy ilyen terjedelmű időegységgel dolgozzanak.

A héber, ógörög és latin ABC betűinek számértéket is adtak, tehát egy szó betűszámainak jelképes jelentősége volt (ezt a „tudományt" nevezték *gematriának*). A tanulság kedvéért íme néhány héber és latin példa a „negyvenesek" közül. *40:* héber: Isten keze, latin: Nap, arany; *41:* héber: Úristen; *42:* héber: Isten, latin: káosz, Hold, ezüst; *44:* héber: Vízöntő, Kos; *45:* héber: Ádám, ember, Saturnus szelleme, latin: isten, ember, ördög, éjszaka, sötétség, halál; *46:* héber: minden.

„A tengeri sziklák rabja"

I. (Nagy Szent) Gergely, népies nevén *Sziklához láncolt Gergely* pápa alakja mind egyház-, mind művészettörténeti szempontból kimagaslik a pápák sorából (a gregorián zene elnevezés neki állít emléket). Bár élő alak volt, személyét a középkorban a körötte burjánzó legendák valósággal körülfonták – az egykor hallatlanul népszerű *Gesta Romanorum*ban olvasható legendás élettörténetét THOMAS MANN dolgozta fel *„A kiválasztott"* című kisregényében –, amelyeken keresztül a katolikus naptár meghatározó, jelképes alakja lett. Ünneplése, naptári kapcsolatai annak ellenére nem voltak szegényesek, hogy halálának, azaz „égi születésnapjának" évfordulója a nagyböjtbe esik (†604. márc. 12.). Az 1968. évi zsinat még ezért is kárpótolta: névnapját szeptember 3-ára helyezte át. Életrajzának legendás cifraságait annak köszönheti, hogy névnapja a Halak *vizes* havába esik, közel március Idusához, a tavaszponthoz és húsvéthoz. Annyira, hogy a XIII. Gergely pápa által bevezetett naptárreformot megelőzően (1582) az évszámítási pontatlanságok miatt „hátráló" tavaszpont már el is érte Gergely napját.

A pápa legendás élete javarészt a Halak égi tengerén zajlik. Mindjárt úgy kezdődik – számos naphéroszéval és mesehősével egyezően (köztük Perszeuszéval, akinek a mítosza a tavaszi égnegyedben csillog) –, hogy mint újszülöttet hordóba (napjelkép!) zárják, és azt a *tengerre* bízzák. Egy szigetre vetődik, s ott egy halász neveli föl. Később – újabb naphéroszi (oidipuszi) fordulatként – megtudja, hogy a nő, akit feleségül vett, a szülőanyja. Hogy akaratlan, ám mégis csak szörnyű vétkéért lakoljon, egy *tengerből kiemelkedő szirthez láncoltatja magát.* (Mint Androméda szülei a tengeri szörnynek kitett lányukat: az Andromeda és a vele összekapcsolt Pegasus csillagkép a Halak fölött, a nevezett tengeri szörny: a Cet csillagzat a Halak alatt látható.) Már pápa, amikor egyszer a Tiberis *kiárad,* s a folyó mindenféle kígyót, szörnyet és egy *nagy sárkányt* „zúdít" a városra. Ugyan a „hullámok megfojtották és a partra vetették őket," – írja az *Arany*

legenda – de „rothadásukkal megfertőzték a levegőt." Pestis tör Rómára, aminek a végét egy csodás látomás jelzi Gergelynek. Az Angyalvár tetején *megjelenik Mihály arkangyal*, és véres kardját a hüvelyébe dugja. A pápa nevenapján nemcsak a Szűz és a Serleg csillagkép uralkodik az éjszakai égen, hanem a Szűz kezében látszó Mérleg csillagkép is, az Itélet angyalának attribútuma. Mihály arkangyal, akinek névünnepét épp az évkör átellenes pontján tartjuk (szept. 29.) a Mérlegelő Szűz (Angyal) csillagképét is megtestesítette. (Nem mellékes, hogy a két napéjegyenlőségi csillagkép: a Halak és a Szűz *együtt* a kereszténység legfontosabb asztrális jelképei.) Ideillenek a pápának az *Arany legendá*ban idézett, a pestis során lejegyzett állítólagos sorai: „*Mérlegelem*, hogy mit kell most elviselnem, és *mérlegelem* azt, amit elvesztettem, s midőn látom a veszteséget, még nehezebbemre esik, amit hordoznom kell. Ime, *nagy tenger hullámai csapdosnak, s lelkem hajóját hatalmas vihar lökései hányják-vetik.*" (Kiem. tőlem.) És még egy utolsó „nedves" epizód: azt mesélték róla, hogy szívesen látott vendégeket, s azok kezét étkezés előtt ő maga *mosta* meg. Egy ízben, amikor véletlenül (?) épp 12 vendége volt, megjelent a körükben 13-ként Krisztus is, a többiek számára láthatatlanul. Ebben a legendában már a nagycsütörtöki Utolsó Vacsora képe idéződik fel, amikor Krisztus urunk megmosta apostolai lábát. Ismeretes, hogy a nagycsütörtöki lábmosás szertartását földi helytartói minden év nagycsütörtökén megismétlik. Ezzel függ össze *Gergely pápa miséjének* középkori legendája. A sokféleképpen ábrázolt történet azt beszéli el, hogy nagycsütörtöki miséjén (ekkortájt nagyhét csütörtöke Gergely-napra is eshetett!) a pápa egy, az ostya és a bor átváltozásában kételkedő asszony lelkének megmentéséért fáradozva csodás jelért imádkozott. Ekkor a kezében lévő ostya a hitetlen nő szeme láttára húsdarabkává, mégpedig emberi ujjá változott. Más változatban: az oltár feletti feszület Krisztusának sebei vérezni kezdtek, s a vér a pápa által felemelt kehelybe csorgott. A legenda Gergelyt egyértelműen a tavaszpont, illetve húsvét szentjévé avatja (nagycsütörtök, a *nagycsütörtöki Utolsó Vacsorára* utaló átváltozás), s csak abban a korban keletkezhetett, amikor a hátráló tavaszpont Gergely napját már majdnem elérte. (Nem győzöm hangsúlyozni: a jelzett időszakban, a húsvétot megelőző várakozás éjszakáin a kalászos-*kenyer*es Szűz és az alatta lévő *boros* Serleg csillagkép uralkodott az égen.) BÁLINT SÁNDOR a tavaszpont Gergely-napra hátrálásával magyaráz egy „honti hagyományt: a gyerekek acélt és tűzkövet tartva kezükben, e szavakkal köszöntek be a házakhoz: *acélt hoztam, tüzet ütöttem kegyelmeteknek*. Az acélt úgy dobták a földre, hogy egy darabig forogjon. Ez nyilván a tavaszba forduló napot akarta jelképezni..."

IPOLYI ARNOLD emlékezik meg arról DUGONICS nyomán, hogy régente Gergely-napkor az ifjak és gyermekek *katonást játszottak, a várost, falut körüllovagolták*. „Szent Gergely vitézei" verselve, énekelve új diáktársakat *toboroztak* az iskolákba, mivel névünnepe, helyesebben szólva a tavaszi napéjegyenlőség napja, amely akkor Gergely-napra esett, iskolai félévkezdetnek számított. Ezt a szokást nevezték *gergelyjárásnak*. A szokás gyökerei egészen Róma márciusi hadi ünnepeiig nyúlnak vissza. (A hadivállalkozások tavaszi időzítése egykor általános

volt, mivel, az enyhe időjárás, a fölszáradt talaj, a sarjadó fű a hadak vonulását és a lovak etetését megkönnyítette.)

A gergelyjárás egyúttal tavaszünnep (a naptárreform előtt legalábbis biztosan az volt). Az iskolai félévkezdés az egykori tavaszi naptári félévkezdésre utal (a régi naptárrendszerekben az őszpont volt a másik félesztendő ünnepélyes kezdőpontja), valamint a rómaiak március Idusa körüli tavasz ünnepeire. (Ezek szintén félévkezdő páros ünnepek voltak, őszi „felüket" októberben tartották. L. o.)

Gergely tehát egykor határnap volt. Erre utal a szólás: „Gergely megrázza a szakállát", azaz az ő napján még eshet ugyan a hó, de utána bízvást palántázhat, vethet a parasztember. A naptárreformmal Gergely helyére Benedek lépett, azóta a tavaszpont az ő napjára esik, ezért ma már ő hozza a meleget.

Szent Patrik purgatóriuma

Patrik, az írek térítője és nemzeti szentje (márc. 17.) alig ismert Írország határain túl, a római egyház is csak halála után 1200 évvel, 1631-ben szorított neki helyet az egyetemes naptárban. Tiszteletében azonban van két elem, ami számot tarthat érdeklődésünkre.

Névünnepén az ír férfiak kalapjukra *zöld rekettyeleveleket* tűznek, és így köszöntik egymást: –„Áldjon meg az Isten és Szent Patrik!" A szóban forgó rekettyeféleség tüskés, sárga virágú, örökzöld cserje, kopár legelőknek Európa-szerte honos lakója. A kelta múlt jeles növénye, és az ír fa-ábécé 5 magánhangzója közül a másodiknak felel meg (O mint *onn*, azaz „rekettye", GRAVES szerint az ír fanaptárban a tavaszpont „fája"). Tavasszal nyíló sárga virágai és új zsenge tüskéi a tavaszponton álló Napot és sugarait jelképezték. A rekettyevirág az első az esztendőben, amit a *méhek* meglátogatnak. (A méh maga is a visszatérő tavasz jelképe, nálunk Józsefnapkor, március 19-én eresztették ki a méhészek a méhrajokat.) A rekettye fiatal puha tüskéit az írek nemzeti jószága, a birka fogyasztja szívesen (vö. húsvéti bárány). Patrik-nap körül az írek visszavágták a rekettyebokrokat, hogy a növény hajtásának növekedését – áttételesen a Nap sugarainak erősödését – siettessék, és a száraz rőzséből hatalmas tüzeket raktak. Hiedelmükben ez a művelet is a Nap erejének mágikus fokozását célozta. A levágott, tüskés rekettyeág illik a *térítő* Patrik kezébe, a walesi néphagyomány pedig a boszorkányok, azaz pogányok ostorául javallotta.

Patrik-nap és nagypéntek közt ível az *Arany legenda* egyik elbeszélése. Eszerint a szent oly hevesen hadonászva prédikált Krisztus szenvedéseiről a skót királynak, hogy botja *szöges hegyé*vel átverte annak lábát. A király, abban a hiszemben, hogy a szent püspök így akarja hitét próbára tenni: képes-e Krisztusért hozzá hasonlóan szenvedni, szótlanul tűrt. Amikor Patrik észrevette, mit csinált, imájával a sebet begyógyította. A legenda kétségtelenül Krisztus szögekkel átvert lábára utal. Ugyancsak a Patrik-nap húsvéthoz való (középkori) közelségét jelzi az a történet, amelynek „hőse" egy ellopott bárány. Patrik a templomban „Jézus erejével megparancsolta, hogy akinek a gyomrába bement a birka, az mindnyájuk színe előtt bégessen. Úgy is történt, és a vétkes bűnbánatot tartott." A humoros felhang ellenére lehetetlen nem észrevenni a pél-

dázat birkája mögött az emberistenként föltámadó meghalt Bárányt.

Leghíresebb legendája szerint Patrik a hitetleneknek és kétkedőknek megmutatta a tisztítótüzet. Egy ízben, amikor a térítés akadozott, jelet kért Istentől, aki egy helyet mutatott neki, és botjával keresztet rajzoltatott vele oda. Ekkor a föld szája megnyílt, s egy hang szólalt meg, mondván: ez a tisztítótűz bejárata, aki önként leereszkedik oda, megszabadul bűneitől. A „Szent Patrik purgatóriuma" nevű barlang híre hozzánk is eljutott a középkor folyamán. Két neves „pokoljárónk" is megfordult ott, Magyarországi György lovag, Nagy Lajos katonája és Tar Lőrinc, Zsigmond udvari embere. Mindketten meg is írták úti élményeiket. Mi idézzünk most Szent Patrik purgatóriumának *Arany legenda*-beli leírásából. Amikor az utazó, egy bizonyos Miklós, bűneit levezekelendő járja a purgatórium bugyrait, végül egy hídhoz ér, mely „keskeny volt és síkos, csúszós, mint a jég, alatta pedig egy roppant, kénes tűzfolyó hömpölygött." Krisztushoz fohászkodik, s úgy sikerül biztonságban átkelnie rajta. „A túlsó parton egy kies rétre érkezett, amely százféle virág csodálatos édességével illatozott". A boldog végkifejlet arra is utal, hogy Miklós alvilági utazása, akárcsak Krisztus pokolra szállása, húsvét tájára esik, amikor a természetben és a naptárban beköszöntött a tavasz.

A mondott barlanghoz fűződő jámbor hiedelem dátum szerint is kapcsolódik a szenthez. A kérdéses nap, március 17-e, még a böjt, bűnbánat és megtisztulás időszakába esik, és a „purgatórium-barlangban" azoknak a földi lyukaknak, isteni testnyílásoknak emléke kísért, amelyek a farsang és a böjt idején a szeleket és a lelkeket bocsátják útjukra, hogy a föld, illetve az istenség megtisztulhasson. A barlang ugyanakkor az eltemettetés és (újjá)születés helye. Mithras Sol, a római birodalom napistene, és az ő mintájára Jézus Krisztus is barlangban született, ahogy azt egy, a keresztény ikonográfiára nagy hatást gyakorló apokrif evangéliumban olvashatjuk. Földi porhüvelye a *Szentírás* szerint is barlangban – sziklasírban – nyugodott, miközben isteni része „alászállt a poklokra", a tisztítótűzbe, hogy az ott senyvedőket kiszabadítsa, és barlangból is támadt fel. Naptári értelemben a barlangnyílás „napkapu" tehát, fordulópont-jelkép. Patrik legendája akkor kelt szárnyra, amikor a tavaszpont már március 17-ére, vagy tán még annál is korábbra tolódott, s a húsvéti feltámadást az írek a szenttel egy napon ünnepelhették.

Az ács

Szent József, a názáreti ács Mária férje és Jézus név szerinti apja volt. Alakja Mária és Jézus mögött meglehetősen háttérbe szorul. Önálló tiszteletét sokáig az egyház sem szorgalmazta, mert Jézus isteni származását illetően zavarra adhatott volna okot. Noha már a X. századtól kezdve megünnepelték nevenapját (márc. 19-én), a nyugati egyház csak 1479-ben tette a napot hivatalos egyházi ünneppé.

Mátétól és Lukácstól tudjuk, hogy Mária már József szűz jegyeseként fogadta méhébe csodás módon Jézust. József szelíd ember volt ugyan, de a csodát nem hitte, és fölháborodott. El akarta Máriát bocsátani, és föltehetően ő volt az, aki Máriát terhessége idejére idősebb rokonához, Erzsébethez küldte. Ekkor jelent meg neki az angyal, hogy a Szentlélek

csodás közreműködéséről beszámoljon. A bibliai szövegek és a hivatalos egyházi tanítás szerint József hitt az angyalnak, és vállalta a rászabott szerepet. Középkori ábrázolásai azonban arról tudósítanak, hogy élt róla egy másféle kép is az emberekben.

A betlehemi jelenetekben József *öreg*, többnyire *félrehúzódik*, a földön ül, *háttal* az eseményeknek, arcát *szomorúan* tenyerébe hajtva bóbiskol. A történtekkel láthatóan nem vállal közösséget. Rendszerint *sárga* köpenyt visel. A sárga szín a középkorban a *kirekesztettek* (pl. a zsidók vagy prostituáltak) megkülönböztető jele volt, továbbá az Irigység (*Invidia*) főbűn és a Halál szimbolikus színe. Jézus élettörténetének szereplői közül Józsefen kívül csak egy személyre húztak a festők sárga köpenyt: *Judás Iskariótésra*.

Jézust keresztre feszítették, ezt a keresztet *ácsolták*, s József *ács* volt. Fölteszem, hogy József alakjában Jézus égi atyjának megkettőzése sejlik föl haloványan, és a középkor ősi hiedelmekkel fertőzött, misztikus hajlamú művészei ezt észre is vették. (A felsőbbrendű lények megkettőzése a mitológiákban, mesékben és mondákban általános.) Erre vall az is, ahogy Józsefet ábrázolták. Szomorúnak, mert látja előre a jövőt, és neki jutott az a szerep, hogy Jézust elindítsa a kijelölt úton, félrehúzódónak, mert megcsalattatása annyira el is idegeníti, hogy feladatához elegendő ereje legyen. Öregembernek pedig azért – József életkoráról semmit sem mondanak az evangéliumok –, mert így élt a bizánci festészettől elszakadt európai művészetben az Atyaisten képe (az égatyának egyébként általános archetípusa). Föltevésem mellett szól József foglalkozása. A megváltás az isteni terv része volt, a Fiú keresztjét végső fokon maga az Atya ácsolta.

József, az ács és a kereszt közti jelképi összefüggést nyomatékosítja a szent jelvénye, a liliom, illetve galamb és a kivirágzott bot. Szent Jeromos szerint József botja akkor virágzott ki, amikor Mária többi kérőjével együtt ő is elvitte botját a főpaphoz, hogy isteni jel döntse el, melyiküké legyen a szűz keze. *Jakab apokrif ősevangéliuma* szerint botja – e nemzőatyai attribútum – nemcsak hogy kivirágzott, de egy galamb is kiröppent belőle, és a fejére szállt. Ez a kép *Jézus fogantatásának* a pillanatát idézi fel: a Máriát köszöntő Gábriel főangyalt liliomszállal vagy pálcával és arról elröppenő galambbal szokták ábrázolni. A virágba borult holt fadarabban (tetején galambbal) annak a képzetnek tükörfordítása is formát ölt, mely szerint Krisztus keresztjét a paradicsomi Tudás fájából ácsolták (a kereszten is, az édenkert fáján is ott fészkelt a „lélekmadár"), így teremtve hidat a bűnbeeséstől a megváltásig és föltámadásig (az élő fa elszárad, majd újra kivirágzik). A kivirágzó vessző persze eredetileg tavasz-jelkép volt, de így sem választható el a tavasszal feltámadó napistenre vonatkoztató képzetektől.

József mind ács-voltával, mind a kivirágzó bot legendájával Jézus sorsának, küldetésének ad jelképes nyomatékot. Ünnepnapja sem kerülhetett véletlenül a tavaszi napéjegyenlőséget megelőző napok egyikére. (Emlékezzünk, húsvét legkorábbi időpontja március 22. Nagycsütörtök, a keresztre feszítés előtti nap ekkor éppen József napjára esik.)

A szoláris mítoszokban a napisten évenként meghal, hogy utána új ragyogásban támadjon fel. Sorsát isteni atyja irányítja, kettős szerepben. *Égi Atyaként* az istenfiú sorsának egyengetője, *föltá-*

madásának és megdicsőülésének mindenható garanciája. Megkettőződése, a *földi nevelőapa* gyakran az a személy, aki a Fiúistennek földre szállásától kezdve az életére tör, hiszen ő hivatott az *áldozat* beteljesítésére.

Kikelet

Március 21. a *csillagászati tavasz* kezdete. Ezen a napon a Nap az Egyenlítő magasságában halad át az égen, sugarai merőlegesek a föld forgástengelyére, éppen keleten kel, és nyugaton nyugszik, a nappalok, valamint az éjszakák hossza az egész földgolyón egyenlő. Innen a neve „napéjegyenlőség". (Csak az északi féltekén tavaszkezdet, földünk déli oldalán ez az ősz első napja.) Ettől kezdve napról napra távolodik a Nap az Egyenlítőtől a Ráktérítő felé, sugarai egyre nagyobb szöget zárnak be a földtengellyel, ezért az északi féltekén hosszabbodnak és melegednek a nappalok, a délin viszont rövidülnek, és jön a tél.

A tavaszpont nem feltétlenül a tavasz első napja. Azt a helyi éghajlati és időjárási viszonyok szerint határozta meg az ember. Mi március 1-jétől számoljuk a (meteorológiai) tavasz kezdetét, a kínaiak a régi keltákhoz és rómaiakhoz hasonlóan február elejétől (febr. 4-e vagy 5-e). Ők a tavasz *félidejébe* eső napéjegyenlőségi napot az évszak csúcspontjaként ünneplik, a följegyzések szerint legalább az i.e. 2. évezred közepétől fogva.

Az évszak és a tavaszpont allegorikus ábrázolásai is különböznek egymástól. RIPÁnál a tavasz mirtuszkoszorús leány, keze telistele virágokkal, körötte vidám növendék állatok. A tavaszpontot egy ifjú alakja jelképezi oldalasan osztott, félig fehér, félig fekete ruhában, derekán csillagos öv, jobbjában kos, baljában virágcsokor, lábai szárnyasak. Fehér és fekete szárnyakon áll (az egyenlően osztott színpár a nappalok és éjszakák egyenlőségére utal).

A tavaszi hónapokat is megszemélyesítették három, virágos, szőke szűz alakjában. Gyöngyös, drágaköves zöld ruhát viselnek, a tavaszi hónapok állatövi jegyeivel (Kos, Bika, Ikrek). Antik hagyományból eredően a tavasz Flora és Venus évszaka. A virágok általában és a zöld szín a tavaszi földet megszemélyesítő Flora attribútuma, a mirtusz és a gyöngy Venusé.

A keresztény művészek között többen is kísérletet tettek arra, hogy az év hónapjait akár a naptár iránymutatásaitól függetlenül is a 12 apostollal megszemélyesítsék. LEONARDO DA VINCI a milánói Santa Maria delle Grazie kolostor refektóriumának a falára festett *Utolsó Vacsoráján* például arra vállalkozott, hogy az apostolokat 4×3-as csoportokban az egyes hónapok (és évszakok) asztrológiai karakterjegyeit hordozó alakok képében formálja meg. A 3 tavaszi hónap jegytulajdonságait a falkép *világos* jobbszélén látható csoportozat hordozza: a „koshomlokú" Máté, határozott gesztusaival, a nyugodt, élemedett korú, „bikatermészetű" Tádé, és a mindkét karjával hadonászó ifjú Simon (a karok, kezek az Ikrekkel párosított testrészeink).

Az archaikus gondolkodás az évszakokat és naptári csomópontokat az égtájakhoz rendelte. A mi *kikelet* szavunk keletkezéséhez sem csak a tavasszal kikelő mag és madárfióka megfigyelése szolgálhatott alapul, hanem az is, hogy a Nap keleten *kel*, és a tavaszt az év reggelének tartották eleink. Az angolban az *East*, „kelet" és az *Easter*, „húsvét" közös tőről ered, ez az indoeurópai *aues*=„felragyog,

hajnal" szóalak lehetett (l. latin *aurora*, görög *eósz*=„hajnal"). A tavaszpont az ókorban sok helyütt, így Babilonban az év kezdetét jelentette. A babiloniak tavaszi újév-ünnepe 11 napig tartott, mivel naptáruk luniszoláris volt, és a nap- és holdév között 11 nap a különbség. E 11 nap során ünnepélyesen eljátszották a tél és sötétség felett győzedelmeskedő Marduk isten történetét. Az archaikus passió azt a fordulatot szimbolizálja, amely a nappalok és éjszakák hosszának változásával áll be: a fogva tartott (megölt) napisten kiszabadul rabságából (újjászületik az anyai méhből), s legyőzi fogvatartóját, a kozmikus víziszörnyeteg-asszonyt, Tiámatot, aki nem más, mint a Cet csillagkép női alakban (görög *Kétó*). Az égi cethal a Kos, a tavaszpont egykori csillagképe alatt tátogatja száját. A Közel-Keleten ez a képzet összefonódott a meghaló és feltámadó sarjú- és gabonaisten (Tammúz, Attisz, Ozirisz) mítoszával, mivel ezen az égövön az aratás kezdete (a gabonaisten halála) a tavaszpont tájékára esik. Attisz kultusza Rómába is eljutott, s feltámadását ekkortájt, március 25-én ünnepelték (*Hilaria* „Vígasság"), de itt már az újból zöldbe öltöző természet jelképeként.

A hivő zsidó ember számára a „zsidó húsvét" (*Peszáh*, az aratás kezdetére jelt adó „kovásztalan kenyér" ünnepe, időpontja változó: Niszán havára, március-áprilisra esik, akárcsak a keresztény húsvét) történelmi eseményre emlékeztet, a zsidó nép Egyiptomból való kivonulására. A *Biblia* szerint ezt Isten rendelte el Mózesnek. A historizáló szemlélet az egész éves ünnepkörön végigvonul, minden fontos ünnepen történelmi sorsfordulókra emlékeznek a zsidók. Csakhogy ezek az események kivétel nélkül a félig mitikus bibliai időkben történtek, az ünnepek pedig beleilleszkednek a mezőgazdaságra épülő közel-keleti kultúrák mitologikus rendjébe.

Az ünnepre vonatkozó parancs így kezdődik: „Ez a hónap legyen néktek a hónapok elseje... az esztendő hónapjai között" (IIMóz 12,2). Peszáhkor, a törvény előírásai szerint hét napon át tűzáldozatot mutattak be, a beérett gabona első zsengéjét ajánlották Istennek, és egyesztendős bárányt égettek meg vele tűzáldozatul (IIIMóz 23). A tűzgyújtás általános tavaszünnepi szokás, a gabona-áldozatban a meghaló gabonaisten szelleme kísért, az áldozati bárányban a zsidók pogány szomszédai a napisten megtestesülését látták. Ez idő tájt a tavaszpont a Kos csillagképbe esett, s Egyiptomban Ré napisten Ámon Ré néven egy korábban másodrendű kosisten, Hnum alakját öltötte magára.

A keresztény éra kezdetén a szoláris misztériumvallások fénykorukat élték a birodalom területén (Attisz, Ozirisz, Mithras Sol Invictus kultusza). Nem csoda, ha Jézus Krisztus szenvedéstörténetében fölismerhető a mitologikus háttér és környezet erős hatása.

„Kos..."

Tavaszünnepi áldozati állat az ókori közel-keleti vallásokban, a zsidókéban is: a *Bibliá*ban a bárányt áldozó Ábel kedves az Úrnak. Az őskeresztények az önmagát feláldozó Krisztus szimbólumaként illesztették jelrendszerükbe a képét (*Agnus Dei*, „Isten báránya", húsvéti bárány). Abban a bibliai elbeszélésben, melyben Isten nagylelkűen eltekint attól, hogy Ábrahám saját fiát áldozza föl neki, és maga gondoskodik az Izsákot

helyettesítő áldozati kosról – az emberáldozatról állatáldozatra való áttérés költői visszhangja ez –, a keresztények a megváltás előképét látták. Isten a fiát küldi el, hogy legyen néki érettünk és helyettünk való áldozat. *Isten Báránya* ábrázolások: bárány kereszttel, a feltámadás fehér alapon vörös keresztes zászlajával, keresztes dicsfénnyel a feje körül; vérét kehelybe bocsátó bárány; a *Jelenések könyvé*nek 7 szemű Báránya. (Jel 5,6; a 7 szem az „Úrnak szemei", „melyek átpillantják az egész földet", a szabad szemmel látható planétákat jelképezik. L. Zak 4,10.)

A *Pásztorok imádása* tárgyú képeken a Jézusnak hozott, rendszerint összekötözött lábú (levágásra szánt!) szopósbárány az ő majdani áldozatára utal. Az 12 bárány az ókeresztény művészetben a 12 apostolt jelenti, a tizenharmadik, a „vezérkos" Krisztust. Ókeresztény jelkép a „Jó Pásztor", a vállán báránnyal, de antik előképeit is jól ismerjük. Bárány az attribútuma számos szentnek: Keresztelő Jánosnak (mint a Bárány hírnökének): Ágnesnek (latin *agnus*= „bárány"), Kelemennek (legendájában a bárány a csodaszarvashoz hasonló útmutató szerepet tölt be), Brabanti Szent Genovévának (mert pásztorlány volt), és Vendelnek (a pásztorok patrónusának).

A juh szimbolikus jelentőségét az magyarázza, hogy elsőként háziasította az ember. A Közel-Keleten (Észak-Irakban) már 11000 évvel ezelőtt tömegével vágtak le (áldoztak föl?) házijuhokat. A csontmaradványok tanúsága szerint a levágott állatok túlnyomó többsége 1 évnél fiatalabb volt. Ennek eredetileg gyakorlati oka, célja lehetett, a vágás csak később ritualizálódott. Miután ugyanis a juhot nemcsak a húsáért, és később gyapjáért, hanem tejéért is tenyésztették, a szopós bárányok nagy részét már a februári ellést követően le kellett vágniok, ha fejni akarták az anyajuhokat. (A fiatal bárány húsát ma is előnyben részesítjük a birkáéhoz képest, s a göndör báránybrémes kucsma még mindig nemzeti viseletnek számít a Kaukázusban: az aranygyapjú földjén.)

Kosáldozat. Mari, i.e. 2400 k. Damaszkuszi Nemzeti Múzeum

A mondottak tükrében nem csoda, hogy a bárány, a kos az i.e. 2. évezredben már a tavaszi évkezdetet jelző csillagkép állata volt. Az ószövetségi zsidók húsvéti bárányáldozata eredetileg az ellés és a gabona beérésének a természeti ünnepe lehetett, majd a tavasz visszatértéért, az új év beköszöntéért adtak hálát Istennek általa (mondhatnám, hogy épp e két, parasztnak, pásztornak egyaránt oly fontos esemény miatt kezdték tavasszal az évet). Végül történeti ünnep lett, azonban az egyiptomi fogságból való szabadulás is felfogható a kozmikus-természeti újjáéledés történelmi manifesztációjának. A „Kos jegyében" kezdődő év (Állatöv) jelképe volt a saját farkába harapó kosfejű kígyó Egyiptomban, a keltáknál, és ilyennek írták le a sátánt az előző korszak urának szerepében

a keresztény egyházatyák. A precesszió szimbolikája is érintkezik az istenbárány jelképpel: a Kos-korszak lejárta (Krisztus önfeláldozása) a Halak (keresztények) hatalomátvételét hozza magával.

A Kos (latin Aries) csillagkép több antik mítosszal van kapcsolatban, így pl. az *aranygyapjú* mondakörrel. (Arról az arany-

Iászón a sárkány torkában. Görög vázakép, Kr. e. V. század. Vatikáni Múzeum

gyapjúról van szó, mely az *argonauták* vállalkozásának a célja. Az argonauták hajója, az Argó is látható az égen. A csillagkép a Tejút déli szakaszán hajózik.) Egy „másik" kos aranygyapja (az *atreidák* viszályának tárgya) szintén a Kos csillagképet jelképezi. Korai időkben a görögség több istene járt kos alakban (Apollón, Hermész, Poszeidón), érthetően egy olyan korban, amely a Kos csillagképet uralta. Poszeidón volt az, aki Theophanéval („Istennőként megjelenő", „Istenszülő") nemzette a szóbanforgó aranygyapjas kost. A Halak ura éppúgy apja tehát a soron következő Kosnak, ahogy a megszemélyesített február az azt követő hónap urának, Marsnak.

Héraklész munkái közül a kilencedik: *Hippolüté övének megszerzése* fémjelzi a csillagképet. Hippolüté amazonkirálynő övét is aranygyapjúból fonták. A hérosz kosnapistenhez illően „újjászületve" ment Hippolütéhez: a Cet csillagzat gyomrából való visszatérésének regéje (Hészioné megszabadítása) a *9. munka* elbeszélését vezeti be.

A Kos-mítoszok égi környezete a Halak tengere, és noha a csillagjegyet az asztrológia „tüzes" eleműnek mondja, a mitikus Kos legalább annyira „vízállat" (volt), és nem csak tengeristen atyja miatt. (Az Oroszlán csillagkép hasonlóképpen tüzes-vizes „természetű.) Egyiptomban Hnum kosistent, akit a Kos-korszak derekán Ámonnal azonosítottak (mivel a tavaszi napéjegyenlőségkor a Kos csillagképben tartózkodott Ámon, vagyis a Nap), a Nílus forrásainak őreként tisztelték Elephantiné szigetén, ott, ahol a folyó belép Egyiptomba. Jelképes értelemben ő jelezte a Nílus áradását, apadását a parasztoknak. Olyannyira vízistennek tartották, hogy az Ősvíz (Nun) fiát látták benne, s a vallási szinkretizmus idején alakja összeolvadt a Fajjúm-oázisban különösképp tisztelt Szobek krokodilistenével, aki a kiáradt Nílus állatjelképe volt. A Kos vízszimbolikájára a *Bibliá*ban is találunk példát. Gedeon, Izrael bírája úgy fürkészi ki Isten akaratát, hogy kérdésével együtt egy fürt gyapjút tesz a szérűre, s attól függően, átitatja-e reggelre a harmat vagy sem, tekinti igennek vagy nemnek az isteni választ (Bír 6,36–40).

A Kos-jelkép vizességéből másra is következtethetünk. Például a csillagzatnév keletkezésének körülbelüli idejére. Mivel az esős, nedves időszak, illetve az árvizek ideje – a Nílusét kivéve (ami a Rák és az Oroszlán hónap határára esik, és épp

ezért az Oroszlán tüzes-vizes jelképiségét magyarázza) – a tél és a télutó a mediterráneumban, föl kell tételeznünk, hogy a nevezett csillagképet már azt megelőzően is Kosnak hívták, hogy a precesszió folytán a tavaszpont égi állomása lett. (A mítoszok arról is tanúskodnak, hogy az ember a precessziót jóval annak tudományos leírása előtt fölfedezte.) Magyarán szólva, egy világhónappal korábban – a Bika-korszakban – a Kos kifejezetten a nedves télutó jelző csillagzata volt, s épp azért válhatott azzá, mert ez volt a juhok ellésének, következésképpen a tömeges bárányvágásnak a természetes időszaka mindenütt (a keltáknál pl. a febr. 1-jei Imbolc), ami a szimbólumteremtés ésszerű alapjául szolgálhatott.

A Kos jegy és hónap asztrológiai ura a Mars bolygó, „erőben" pedig a Nap van itt. Ezúttal teljesen érthető, mit kell e fogalom alatt értenünk. A tavaszpontot követően a nappalok hossza meghaladja az éjszakákét, a fény erősebbnek bizonyul a sötétségnél. A harcias Mars uralma hivatott jelezni, hogy az egész hónap a tél és a nyár közötti harc jegyében telik el. Az Állatöv mítoszaiban, az arra épülő mesékben, legendákban ez a harc hozza meg a fordulatot. A győzelmet a Nap a hónap végén aratja ellenfele fölött, akit a Szaturnusz testesít meg (Szaturnusz ennek megfelelően a Kos jegyében „erővesztésben" van).

A Kos a „zodiákus ember" feje (koshomlok). A jele: ♈ kosszarvpárt formáz, de a két irányba mutató szarvpár – a Janus-fejhez, a kétfejű sashoz hasonlatosan a vég és kezdet (a napéjegyenlőség) jelképe is. Antik érméken Athéné baglyának csőrét és szemöldökét ez a jel rajzolja ki.

Minerva

A Kos olümposzi védnöke Athéné (latin Minerva) volt, aki Zeusz fejéből pattant ki teljes fegyverzetben, miután a főisten lenyelte Métiszt, várandós első feleségét, mert születendő gyermekeitől –

Athéné jelvénye: bagoly olajággal. Athéni 4 drachmás pénzérme, i.e. V. század

akárcsak apja, Kronosz – ő is féltette a trónját. Héphaisztosz segédkezett Zeusznak a „szülésben", kétélű bárdjával vagy kalapácsával lékelve meg a koponyáját. A csatakiáltással előugró dárdarázó Athénétől az egész mindenség összerezzent, kivéve természetesen Zeuszt – és Héphaisztoszt, ez utóbbi azonmód beleszeretett. Ha a naptár felől nézzük, illettek is egymáshoz. Amiképpen Zeusz férfi létére szülte az istennőt, azonképpen Héra, a felesége szűznemzéssel foganta Héphaisztoszt. Zeusz hónapja, az *Oroszlán* és Athénéé, a *Kos* között 9 hónap telik el, Héráé, a *Vízöntő* és Héphaisztoszé, a *Mérleg* között úgyszintén. Héphaisztosz szerette volna elnyerni Athéné kezét, de az nem állt

Minerva ♈-szemöldökű kuvikja. Campaniai amphora 470-450 k., Berlin

kötélnek – a Kos és a Mérleg oppozícióban van (szemben áll egymással) –, s amikor a kovácsisten erőszakkal próbálta magáévá tenni, Athéné kibújt az ölelésből. Héphaisztosz magja a földre hullott, és a földanyát termékenyítette meg. Az így született fiút, Erikhtonioszt a történtek ellenére Athéné örökbefogadta. Erikhtoniosz torzszülött volt, mint az apja, lába helyén *kígyófarok* tekeredett. Valójában ő is naptári jelkép. A Kossal kezdődő állatövet, illetve a csillagászati évet jelképezte (ezért mondták rá, hogy Athéné nevelt fia), mint a kelták kosfejű kígyója, az egyiptomi urobórosz kígyó és a szibériai sámándobok égábráit keretező kígyóminta. Egy hagyomány szerint a szűz Athéné mégiscsak szült egy fiat Héphaisztosznak, méghozzá Apollón nevűt! Naptári jelkép ez is: a tavaszi és őszi napéjegyenlőség védnökeihez illik, hogy a napisten szülei legyenek. Ráadásul Athéné havát 9 hónap választja el a téli napfordulótól, melyet az ókori Európában a Nap születésnapjának tekintettek. Athéné Kos-év úrnői mivoltához illik az is, hogy Hérakleszt munkáiban ő gyámolította végig az évkörön.

Athéné kétarcú istennő. Hol vad, gorgóarcú, bagolyszemű banyaként jelenik meg, hol szelíd szűzként. Előbbi alakjában a háború istennője, s ebben a hónap asztrológiai védnökével, Árésszal (latin Mars) vetélkedik. Mint szelíd szűz, mesterségek, főleg asszonyi tennivalók patrónája: ő találta fel a fazekaskorongot, ő készítette az első agyagedényt; ő tanította meg az asszonyokat szőni, hímezni. Ebben megint csak Héphaisztosszal alkot párt: kettejüket az athéni kézművesek együtt, mégpedig „szembeállásukat" is figyelembe véve tisztelték. Athénét, városuk névadóját és patrónáját persze jobban. Athéné templomát, a Parthenont, a világ 7 csodájának egyikét az Akropolisz legmagasabb pontján építették föl, Héphaisztosz jóval szerényebb szentélyét vele szemben, a szemközti alacsonyabb dombra.

Számos más, Athénéről szóló elbeszélés is kapcsolatos a Kos hónappal. Megtették Poszeidón leányának is, nyilván azért, mert a tengeristen volt a Kost megelőző Halak védnöke. A Poszeidón és Athéné versengéséről szóló rege ugyanezen okra vezethető vissza. Azon vetél-

kedtek, hogy eldöntsék, melyikük legyen Athén és Attika patrónusa. A Kos úrnője győzött. Míg Poszeidón a lovat kínálta ajándékul az embereknek, Athéné az olajfát adta azért, hogy őrá szavazzanak. De ha a lovat a Halak ura adta is az emberiségnek – gondoljunk a Halak cikkelyében lévő Pegasusra –, Athéné volt az, aki megszelídítette a számunkra. Ő mutatta meg Erikhtoniosznak, hogyan fogja be a harciszekérbe, ő ajándékozta Bellerophón hérosznak Pégaszoszt. Sőt, alighanem ő maga hozta a világra a csillagparipát. A rege szerint ugyan Medúsza gorgó volt az anyja, ám Athénét tisztelték szörnyalakjában „gorgóarcúként", ő viselte mellvértjén díszként Medúsza levágott fejét, ami kétségtelen jele annak, hogy Medúsza eredetileg ő maga volt. (Erre vall, hogy Poszeidón és Medúsza Athéné templomában nemzették a Pégaszoszt.) Az istennő nem maradt ki persze a Kos-cikkely csillagmítoszából, Perszeusz küzdelméből sem. Egy elbeszélés szerint ő fegyverezte föl (tükörpajzzsal) a hőst, ő irányította a kezét, amikor Medúszát lefejezte. Azt is mesélik, hogy Athéné sajátkezűleg, maga győzte le Tűphónt, a Cet csillagképet megtestesítő szörnyet. Ez a feladat így vagy úgy, de mindenképp az ő hatáskörébe tartozott, lévén, hogy a tavaszponttal kezdődő Kos-hónap úrnője volt.

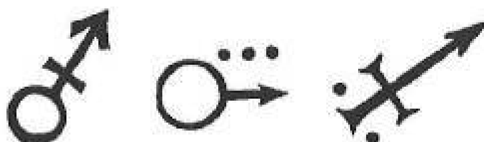
Héraklész Kos-béli feladatának tárgya, Hippolüté aranygyapjú-öve Athéné pajzsszerű mellkötőjének a mása. A híres *égisz* (jelentése „kecskebőr"), amelyen fegyver nem hatolt át, a Zeuszt fölnevelő Amalthea kecske bőréből készült. Egy elterjedt hagyomány szerint Amaltheáról nevezték el a Kossal szomszédos Bika cikkelyének legfényesebb csillagát, a Capella Aurigae-t (a „Szekeres Kecskéjét"). Az égisz, mint az istenek, héroszok pajzsai általában, a ránk boruló ég jelképe lehetett. Ilyen volt Akhilleuszé, melyre Héphaisztosz rákalapálta az összes csillagképet. Az égiszt kígyófonat szegélyezte, és az északi égboltot is csillagkígyók övezik (Hydra, Serpens).

A Kos-cikkely ragyogó csillagképegyüttesét, mely a Perszeusz-rege szereplőit sorakoztatja fel (Perseus, Gorgófő, Andromeda, Cet, Cassiopeia, Cepheus, Pegasus csillagképek), a hagyomány szerint maga Athéné helyezte el az égen, csillagképe fölött. Nem is aggathatta volna máshová, hisz' az „ő idejében" a Kos volt a tavaszpont hónapja. A sötétség és a világosság küzdelme – ezt jelképezi Perszeusz (Héraklész) és a cet párharca – itt dőlt el.

Mars

Római hagyomány szerint az év akkori első hónapját Romulus nevezte el apjáról, Marsról. Mars eredetileg paraszti istenség volt. Silvanus néven az erdők és legelők felett uralkodott (latin *silva* = „vadon, erdő, fa, bokor, liget", átvitt értelemben „sokaság, bőség"). Mezőgazdasági kérdésekben fordultak hozzá, de már a korai időkben azonosíthatták a görög Arésszal, a babiloni Nergállal, az indiai Rudrával és más *hadistenekkel*. Az ő nevét viseli Földünk külső szomszédja, a Mars bolygó is, amely a csillaghitben a háború istenének „égi teste" volt. Mars ezen a bolygón a véle némileg rokon Herculessel (Héraklész), a Kos haván Minervával osztozott. De csak a mitológiában, hiszen az asztrológia Athénét és Héraklészt mellőzte. (Viszont asztrológiai elemek kaptak helyet Árész mitológiájában: a Kost jelképező kolkhiszi aranygyapjúra Iászón

Árész szent ligetében bukkan rá, s hogy megszerezze, a gyapjút őrző sárkányt le kellett győznie. Ugyanúgy megjárta a sárkány gyomrát, mint Héraklész a tengeri szörnyét. Iászón a Kosban „ereje teljében", emelkedőben lévő napistent, a sárkány pedig az itt „erejét vesztő", hanyatló Szaturnuszt jelképezi.)

Vastartalmú vegyületek alkímiai jelei

A hadisten és a bolygó egymásra találásának legkézenfekvőbb oka az utóbbi *vörös* színe. A Mars egyiptomi neve „Vörös Hórusz" volt, az indiai árják az „Égbolt Vörös Vadkanjának" nevezték, amely állat – a farkassal, Romulus és Remus nevelőanyjával együtt – a hadisten álcája, kísérője volt. Népünk *Vérszemű* vagy *Hadakozó csillag* néven emlegette. A bolygó vörös színe illett a vérben gázoló, *rozsdásodó vasba* öltözött hadistenhez. A fegyverek fémét előállításának kezdeteitől hozzá társították. A Mars bolygó egyik ógörög neve *Püroeisz* („tüzes, heves"). Véle egy tőből ered a vasdiszulfid-érc közismert neve, a *pirit*. A vörösvasérc idegen neve, a *hematit* „véres követ" jelent, ugyancsak a véres kezű „érc-Árésznek" köszönhetően. Árész mítoszaiban is helyet kapott a vas. Egy elbeszélésben Árészt ércedénybe zárják, másutt „vasevő kőbe" rejtőzik ellenségei elől.

A mítoszok planétaistene kegyetlen és vérszomjas, ugyanakkor gyáva orgyilkos is, s többnyire a rossz oldalon áll. Vele szemben Athéné az igaz ügyért fegyvert fogók égi képviselője. Szembenállásukat az *Iliász* énekli meg. Ilyen szerepkört tölt be azokban a mesékben is, amelyeket a csillaghit ihletett. Mars volt a modellje a mesebeli *Veresálnok vitéznek*, *Vörös hercegnek*, a mesei legfőbb Rossz (Szaturnusz) varázserejű, eleven „vasának", vaslovainak, vasfegyvereinek. (Átvitt értelemben az Idő – Khronosz-Saturnus – „vasfogát" jelenítette meg.) Lélektani értelemben a veres istenség a „rossz vért" jelképezi, a nők mensesét, amelyhez annyi előítélet és babonás félelem tapadt a régi időkben. Az asszonyok „tisztátalansága" szexuális tabuval járt, a „rossz vér" halálos veszélyt jelentett a közeledő férfi számára. A mitológia Árésze és mesei megfelelői vetélytársukat rendszerint szeretkezés közben ölték meg. Árész-Marsot – noha közülük való volt – az olümposziak is utálták, az egy Aphrodité (Venus) kivételével. A csillaghit és a naptár is megörökítette szerelmüket, hiszen április, azaz a Kos havát követő Bika-hónap úrnője Vénusz volt. (Ősszel is találkoznak a „szerelmesek": a Vénusz a Mérlegben szomszédol a Skorpió Marsával). Amikor Mars Venusszal hált, a szerelem máskor könnyen kapható istennője megközelíthetetlenné vált; együttlétük „tisztátalanságát" szimbolizálja.

A Mars közismert jele: ♂. Az ágaskodó férfiasság, a harcias *agresszivitás* szimbóluma elsősorban, de más jelentése is van. A régi vegytan és alkímia a vastartalmú anyagok „képletjeleit" a Mars jeléből formálta. A Vénusz jelének párjaként nemcsak férfijel, hanem a „rossz vér" szimbóluma is: a körből (női nemiszerv) támadóan kiálló nyíl (menses) a közelítőt fenyegeti.

Tudnivaló, hogy a hét napjai is a planéták égisze alatt álltak. (A napok és a planéták párosítását a kaldeus-babiloni

csillagászoknak tulajdonítják.) Mars napja a *kedd* volt, latin *dies Martis*, olasz *martedì*, francia: *mardi*. A tibeti hét keddjének (*Mig mar*) ugyancsak a Mars a gazdája; „tüzes és haragos" napnak tartották, a jele *vörös szem* volt. A magyar néphit a keddet szerencsétlen napnak tartotta. Ez a képzet is a csillaghitből ered; az asztrológia a Marsot a „kis szerencsétlenség" bolygójának nevezte.

„Zsákban hozza a meleget"

Március 21-e Nursiai Szent Benedeknek, a róla elnevezett szerzetesrend atyjának „égi születésnapja" (†547). Mivel még a böjtbe esik, a tiszteletére szentelt templomok búcsúnapja hajdanában július 11-én volt. Az 1968. évi zsinat névünnepét is erre a napra tette át.

Egy régi latin versezet így szól Benedek naptári szerepéről:

„Éjt a nappal egyenlít ki
Linus és Benedek,
Tamás és a Keresztelő
napfordulót hoz neked.
Kelemen ád telet,
Pétertől jő kikelet,
Nyárral indul Orbán,
Ősszel Szimforián."

(Linus: szept. 23. Tamás: dec. 21. Keresztelő János: jún. 24. Kelemen: nov. 23. Üszögös Péter: febr. 22. Orbán: máj. 28. Szimforián: aug. 22.) Benedek ünnepének böjti időpontját az a legendája magyarázza, mely szerint a szent egy megközelíthetetlen barlangban remetéskedett, és böjti maradékon élt, amit egy remetetársa eregetett le neki kötélen. Aztán meghalt a segítőkész társ, az ördög pedig, aki igencsak haragudott a szentre, eltörte azt a harangocskát, amivel a világnak jelt adhatott volna. Benedeket csak az isteni gondviselés mentette meg az éhenhalástól.

A tavaszponttal, a melegbe forduló böjti szelekkel kapcsolatos a jól ismert

Kolozsvári Tamás: Szent Benedek a barlangban. A garamszentbenedeki oltárról, 1427. Esztergomi Keresztény Múzeum

mondás: „Sándor, József, Benedek zsákban hozza a meleget". Erről a zsákról azt is tudni véli a göcseji nép, hogy ebből ereszti ki Benedek a szárnyas rovarokat (a méhekkel kapcsolatban az ír Patrikról és Józsefről hallottuk ezt). A göcsejiek szerint Sándor és József a szegény nép ellenségei, mert böjti szeleik szétkócolják a zsúpfedeles háztetőket. Benedekkel elnézőbbek, mert vele – naptárilag leg-

alábbis – valóban megjő a tavasz, és jó esetben húsvét szombatja. Ez magyarázhatja Benedek említését a Krisztus szenvedéseiről szóló népi imádságokban:

„Szent Benedeknek úrháza (...)
Abba Krisztus Urunk térdig vérbe"

„Benedek háza" a Kos-hónapot jelenti (a hónapokat bizonyos összefüggésben az asztrológia „házaknak" nevezi), azt az időszakot, amelybe rendszerint a nagyhét esik. Egyes szövegváltozatokban „Benedek háza" helyett „Ambrus tornya" szerepel, nem véletlenül. Ambrus napja (ápr. 4.) szintén a „szent időbe" esik. A böjti szelekre céloz az a hiedelem, amely a Benedek-napkor vetett hagymában (benedekhagyma) a *felfúvódás* ellenszerét látta.

Benedek napja körül „delel" az éjszakai égen a Serleg (Crater) és a Holló (Corvus). A felborult Serlegből ömlik szét az égen a Vízikígyó (Hydra), amelynek csillagfarkát a Holló csipegeti. Mindhárom csillagképről született egy Benedek-legenda. Ami a hollót illeti, állítólag megmentette a szent életét, amikor egy irigy paptársa mérgezett cipót küldött neki. A holló kiragadta kezéből és elrepült vele. A serleg és a kígyó szintén egy mérgezési kísérletben jutott szerephez, róluk később lesz szó.

A római naptár szerint Kos havának első dekádjában nincs apostol-ünnep. Benedek a ludas ebben, hiszen az ifjabbik Jakab apostol eredeti helyét ő foglalta el. A keleti keresztények, akiknek nem szentjük Benedek, ma is március 21-én ünneplik a Jakabok közül a kisebbiket.

„Üdvözlégy, Mária!"

Gábriel (Gábor) arkangyal, Isten küldönce a „jó hírt", az *evangéliumot* hozza a gyermektelen asszonyoknak. Nemcsak a keresztényeknél, hanem már a zsidóknál és később a muzulmánoknál is nagy becsben állt. Ő jelentette meg Keresztelő János és Szűz Mária születését. Az utóbbiról az *Arany legenda* tudósít apokrif újszövetségi iratok nyomán. Azt az angyalt, aki megjelent Sámson anyjának, hogy hírt adjon a hős születéséről, a zsidó hagyomány Gábriellel azonosítja. Gábrielnek tartják a keresztények azt az égi hírnököt, aki Jézus születését meghirdeti a pásztoroknak, és Jézus üres sírjánál az odaérkező asszonyoknak bejelenti Isten fiának föltámadását. Gábriel azonban leginkább arról nevezetes, hogy ő közölte Máriával a hírt, mely szerint a Szentlélek által a Messiás anyja lesz. Ebben az epizódban Gábriel név szerint is szerepel (Lk 1,26–38).

Az angyal látogatása a keresztény művészet egyik legkedveltebb témája (*Angyali üdvözlet*). A nyugati művészetben Gábrielt többnyire úgy ábrázolják, amint kezében liliomszállal, vagy Anjou-liliomos pálcával féltérdre ereszkedve köszönti Máriát, és a pálcáról az Ave Maria („Üdvözlégy, Mária!") köszöntés kezdőszavaival teleírt szalag tekeredik le. A képről rendszerint nem hiányzik a galamb sem, a Szüzet megtermékenyítő Szentlélek képmása. Vagy az égből (Istentől) tűző fénysugáron repül Mária felé, vagy a főangyal jelvényéről látszik felröppenni. (Vö. Szent József galambos, virágos botjával.)

Gábriel arkangyal szerepköre tökéletesen megfelel Hermészének, aki az antik

pantheonban töltötte be az isteni *hírvivő* szerepét. A köztük lévő rokonságot jelvényeik hasonlósága még szorosabbra fűzi. Hermész (latin Mercurius) jelvénye a követi pálca (*caduceus*), amelyre két kígyó csavarodik, a csúcsán gömböcskét közrefogó szárnyakkal. A liliom hagyományos ábrázolásán a szárvégen kinyílt virág a szárnyaknak, a szár két oldalán a két szimmetrikus bimbó a kígyófejeknek felel meg. Az Anjou-liliomos pálca esetében a kígyóknak a pálcára csavarodó papírszalag a megfelelője. (Bartel Bruyn XVI. századi festményén az aranypálcán pontosan olyan fémhurkok fogják közre a virágdíszt, amilyenek a caduceus kígyóhurkai.) Amennyiben Gábriel jelvénye fölött a Szentlélek galambja is látható, az összefüggés még nyilvánvalóbb (vö. a caduceus csúcsán lévő szárnyas gömbbel). A kapcsolat fogalmi szinten is érzékelhető. A Hermész-pálcára csavarodó kígyópár tartása a nemzésre utal, a szárnyas gömb pedig napjelkép. Mivel Jézus Krisztus napisteni természetét a festők mindig hangsúlyozták, véletlen hasonlóságra nem gondolhatunk. Hermésznek volt egy másik zsidó megfelelője is – mint látni fogjuk – Mikháel arkangyal személyében.

Gábor-nap március 24-e. A rákövetkező napot ünnepli az egyház *Jézus fogantatásá*nak ünnepeként. Március 25-ét karácsonytól, Jézus születésétől éppen 9 hónap választja el. (Mária szűzanyaságára vonatkozóan: ez idő tájt az éjszakai égen a zodiákus Szüze uralkodik.) Jézus Krisztus napisteni aspektusára vet fényt, hogy Gábriel voltaképpen a tavaszi napéjegyenlőség hírhozója. Hármas értelemben: napja szerint, Jézus tavaszi fogamzásának, de húsvéti föltámadásának is bejelentőjeként. Arra nézve, hogy Gábriel nevenapjának megválasztásakor a tavaszpontra is gondoltak az egyházdoktorok, Mihály napja a bizonyság. Mikháélt, Gábrielnek arkangyalságban egyenrangú társát az őszi napéjegyenlőség utáni hatodik napon, szeptember 29-én ünnepli a kereszténység.

„S én csüggtem ajkán... szótlanúl... mint a gyümölcs a fán."

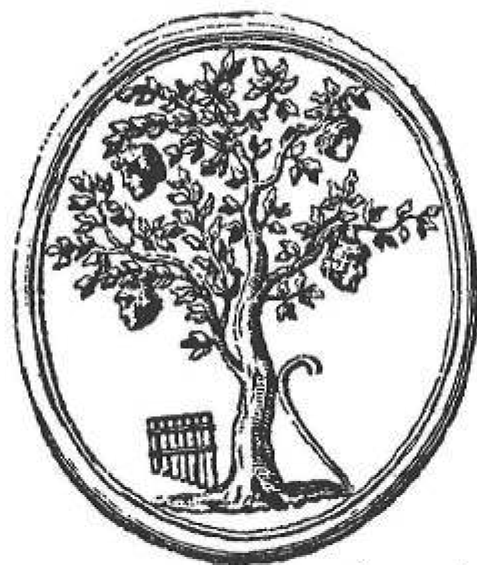
Március 25-e Jézus fogantatásának ünnepe. Régi magyar neve, *Gyümölcsoltó Boldogasszony*, és a hozzá fűződő gazdag hiedelemanyag mutatja, hogy az oltás, szemzés hagyományos napja volt e tájon. A jámbor néphit szerint azért, mert Mária is ezen a napon fogadta méhébe Jézust. Racionális elme nem látja itt az összefüggést, de lelkünk mélyén tudunk róla. A címben idézett Petőfi-sor a példa rá.

A legfőbb istenanya és a nőivarú, az istenfiú-gyümölcsöt termő világfa egymásnak megfelelő Föld-Tejút jelkép, láttunk már rá példát. A *Bibliá*ban a kép hasonlat-szinten maradt fenn, a messiási próféciákban, és az angyali üdvözlet szavaiban: „áldott a Te méhednek gyümölcse, Jézus". A középkor látomásos festőinek fatábláin a faistenanya képzete ismét kivirágzik.

Azokban az archaikus kultúrákban, amelyek a téli napfordulót a napisten születésnapjaként ünnepelték, a faistennő fogamzásának naptári helye a 9 hónappal korábbi tavaszpont. A csillagszülő Nutról, a Tejutat megszemélyesítő faanyáról azt tartották, hogy a Fiastyúk (Pleiades) csillagzat a köldöke. Az anya testén a köldök jelzi a méh, a fogamzás helyét. Nut köldöke a Fiastyúk a Tejúttal

szomszédos, és éppen a nappályán, a Kos és a Bika cikkelyek határán van. Kb. 4000 évvel ezelőtt itt volt a tavaszpont, a napisten fogamzásának a helye.

Nut segít megmagyarázni a szűzi fogamzás misztériumát is. A csodás teherbeesés jól ismert mitikus, mesei mozzanat. Anyaistennők, mesei hősnők nem az ismert módon fogannak, hanem többnyire a szájukon (vagy fülükön, oldalukon) keresztül. Mindjárt tegyük hozzá, a gyümölcsoltás, a szemzés sem természetes módja a szaporításnak! Nut sem a szokványos módon esik teherbe csillag- és planétagyermekeivel, hanem szájon át; fölfalja őket, amikor „megöregszenek". Szűzen esik hát velük teherbe (Nut Ízisz néven ismert, mint szűz anya), de rendesen, az öléből jönnek világra fényes gyermekei. Az *Angyali üdvözlet* képmásokon sem Mária ölébe tűz a fénysugár, vagy röppen a galamb, hiszen az a szűzi fogamzás dogmájának ellentmondana. Tudta, mit csinál az is, aki Jézus fogantatását elsőként a gyümölcsoltáshoz hasonlította.

Fa, Bacchus-maszkokkal. Római kori gemma nyomán

Az orális fogantatás képzetének az a valóságalapja, hogy az égitestek nem ugyanott nyugszanak le, ahol fölkelnek, hanem a látóhatárnak közel átellenes pontján. Az égitestek lenyugvása a jelképes beszédben halál, illetve fogantatás, kelésük pedig születés értelmet kapott. Az istennő szája és öle ily módon a naptári fordulópontok, a „kapuk", illetve „átjárók" antropomorfikus megnevezései. A szüzen fogamzás dogmája tehát az antik csillaghitből szüremlett be a keresztény vallásba, melynek ideológusai amúgy is elnézően bántak azokkal, akik Jézusban a Nap megtestesülését látták. Igazolást a tan egy (szaktekintélyek szerint hibásan fordított) messiási jövendölésben kapott: „Imé, a szűz fogan méhében, és szül fiat..." (Ézs 7,14).

A nemzés és a halál Jézus életében is egybeesik, legalábbis, ami a két esemény naptári időpontját illeti. Mária az évnek ugyanazon időszakában kerül áldott állapotba Jézussal, mint amikor annak meg kell halnia: a tavaszpont utáni napokban. E mély értelmű összefüggést Gyümölcsoltó Boldogasszony napjának fás szokásai és hiedelmei is tanúsítják. BÁLINT SÁNDORT idézem: „A göcseji archaikus néphit szerint amelyik fát ezen a napon oltják be, azt nem szabad letörni vagy levágni, mert vér folyik belőle." (Az oltás szaporító művelet, ám a fa megsebzésével jár, és a fa sebéből kifolyó „vér" halált jelez. Vö. a vonatkozó mesei képpel *A két egyforma testvér* típusú mesékben.) Ennek látszólag ellentmond, hogy „ilyen fákról azonban igen jó oltani, mert az új oltáson majd áldás lesz." (Ellentmondás, de csak akkor, ha nem a halál és a nemzés jelképes

összetartozása fogalmazódna meg benne; az oltóvessző levágása megsebzi ugyan a fát, de új életet – termést – is jelent.) Ez a gondolat nem újabb kori falusi népképzet. Egyidős az oltás, szemzés gyakorlatával, mindenesetre *Ezékiel* ószövetségi *könyvével*. A próféta messiási jóslatainak egyikében ugyanezt a képet alkalmazza: „Így szól az Úr Isten: És veszek én ama magas cédrus tetejéből, és elültetem; felső ágaiból egy gyönge ágat szegek le, s elplántálom én magas és fölemelt helyen. Izráel magasságos hegyén plántálom őt, és ágat nevel és gyümölcsöt terem s nagyságos cédrussá nevekedik..." (Ez 17, 22–23. A „vesszőszál", „plánta", „Csemete" – így, nagy betűvel –, „új hajtás" szavak metaforikus alkalmazása a Messiásra visszavisszatér az *Ószövetség*ben.) De folytassuk BÁLINT SÁNDOR szavaival: „*Nemesbükön* a szőlő négy sarkában megmetszik a tőkéket, hogy jó termés legyen." (A metszés is sebez, mégis szaporító aktus. Közismert, hogy Jézus szőlőtőkéhez hasonlította magát, tanítványait szőlővesszőkhöz, az Atyát pedig szőlészhez. Jn 15.) „A *tápiógyörgyei* gazda ezen a napon (...) a gyümölcsfák törzsét kereszttel jelöli meg." (A kereszthalálról való megemlékezésül?) Általános szokás, hogy ezen a napon vörös bort isznak (ezzel Krisztus kifolyt vérére emlékeznek?), sok helyen pedig e napon várják vissza a költöző énekes madarakat, mindenekelőtt a fecskéket. (A madár általában a lélek, ez esetben – az ünnep mélyebb jelentése szerint – talán a Máriát meglátogató Szentlélek jelképe.) Mindeme szokást az évenként átélt események tartják elevenen, hiszen elég gyakran előfordul, – most is, amikor e sorokat írom –, hogy Gyümölcsoltó Boldogasszony napja beleesik a nagyhétbe, más szóval, a Jézus fogantatására való emlékezés összemosódik halálának és feltámadásának ünnepével.

A pálma

Virágvasárnap, vagy ahogy Európa-szerte nevezik, „pálmák vasárnapja" egy héttel előzi meg húsvétot. Ezen a napon a kereszténység a Jeruzsálembe bevonuló Jézusra emlékezik, akit hívei királynak

Datolyapálma-istennő. Egyiptomi dombormű, a XVIII. dinasztia idejéből

kijáró hódolattal, pálmaágakkal köszöntötték. Virágvasárnapi szokás a *pálmaszentelés*, s ahol a növény nem él meg, ott a *fűzbarkaszentelés* járja. (A böjti szentelt barka hamvával történik a rákövetkező év *hamvazószerdáján* a „hamvazkodás", amikor a pap keresztalakban megjelöli a hívők homlokát a hamuval, hogy emlékezzenek: porból lettek, és porrá lesznek.) A „helyettes" kiválasztása nem véletlen. A fűz leveles ága emlékeztet a pálmáéra. A két növény a zsidó hagyományban is összefonódik: a *sátoros ünnepi* felvonu-

láskor a zsidók pálmaágból, fűzből és mirtuszból font „thürszoszt" (héber *lúláv*) hordoztak.

A pálma – a datolyapálmáról van szó – a mediterráneum keleti felének időtlen idők óta egyik legfőbb táplálója. Ezért, mint a fák királynőjét mélységes hódolat övezte. Egyiptomban, Babilonban, Arábiában, Főníciában a *termékenység*, az *anyaság* és a *születés* fájaként tisztelték. Főnícia neve a pálmáéval (*phoenix*) egy tőről is fakad, csakúgy, mint a főnixmadáré, amely a pálmafa elhamvadó tüzében születik újjá. A babiloni teremtésmítoszban az „élet fája" pálmafa, maga az életadó anyaistennő. Dávid királyi házának is „Pálma", héber nevén Támár volt az ősanyja, akiben valószínűleg kánaáni termékenység-istennő, Asztarté rejtezett, akárcsak a régi Izráel egyetlen női bírájának, Debóra prófétanőnek az alakjában, aki pálma alatt ülve közölte jósigéit.

A rege szerint pálma tövén született Apollón napisten – a fa az attribútuma is volt –, ami úgy értendő, hogy szülőanyját (görög *Létó*, latin *Latona*) földi téren a pálmával azonosították (gör. *elaté*=„pálmahajtás"). Az arabok Mohamed színre lépte előtt szintén istennőként imádták a datolyapálmát, évenként megtartott ünnepén *női ruhába öltöztették*. A keresztény hit elterjedésével ez a képzet tovább élt. A pálma – a mi karácsonyfánk délszaki párjaként – Jézus születésének, az évkezdetnek a fája lett, és a téli napfordulókor a Nappal együtt álló Tejút képmása. (Naptári, csillagászati vonatkozású volt már az az ókori „élet-pálma"-ábrázolástípus is a Közel-Keleten, amelynek termővirágzatait isteni férfiak, szárnyas géniuszok porozzák be.) Figyelemre méltó, ahogyan a betlehemi

Kerekes „pálmaszamár". A középkorban a virágvasárnapi körmenetek főszereplője volt. Németország, 1470 k. New York, Metropolitan Museum of Art

születést ábrázolták a Jézust prófétaként tisztelő igazhitű arab miniátorok. A helyszín kiszáradt pálmaliget, Mária egy fába kapaszkodva hozza világra gyermekét, és a csodás születés eredményeképpen a pálmák újra kivirulnak.

Nyugat-Európában a Mária-kultuszt a szentföldi zarándokok terjesztették el. Jelvényük a pálmaág és a köpenyükre varrt *vénuszkagyló* volt, az Istenszülő egy „másik" pogány elődjének attribútuma. A Szent család Egyiptomba menekülésének, a jeruzsálemi bevonulásnak ábrázolásain is találkozunk pálmával, de pálmaágat tart kezében a haldokló Szűzanya a *Mária halála* témájú képeken, pálma-

ágat hordoznak az *aprószentek* (a betlehemi gyermekgyilkosság áldozatai), s általában a mártír szentek a halál felett aratott diadal, a feltámadás jelvényeként.

Kicevice, villő!

Virágvasárnap a palóc leányok egy szalmabábut menyecskeruhába öltöztettek, és énekelve végigvitték a falun, aztán levetkőztették, majd vízbe dobták vagy elégették. A szokás századunk első évtizedeiben még élt. A szalmabábut *kisze, kiszi, kicevice, villő, banya* stb. névvel illették, a szokást *kiszehajtásnak* mondták. A kisze szláv eredetű szó, a jellegzetes böjti ételnek, a savanyúlevesnek, a korpaciberének a neve. A kiszebábu magát a böjtöt szimbolizálta, „kihajtása" pedig a böjt örömteli kiűzését, ami együtt jár a visszatérő húsos napok köszöntésével:

„Haj kisze, kiszéce,
gyöjj be sódar, gömböce!"

A kiszehajtás a farsangtemetés tükörképe, korai húsvét esetén téltemetés is, hiszen virágvasárnap lehető legkorábbi időpontja, március Idusa, még a csillagászati tél idejére esik. A szokás északi szláv és német párhuzama a „halálkihordás". A halál jelképi szinten, az éves körben mindig a télhez kapcsolódott.

A kiszebábu másik neve, a banya ugyancsak a telet asszociálja. Banya, vagyis öregasszony volt a földistennő téli alakja, aki tavasszal újította meg önmagát, nyerte vissza ifjúságát és szüzességét. Az antik mitológiában az istennők az élet forrásában vett fürdővel újultak meg, meséinkben a hős segítőtársa adja vissza a tündérhősnő télen elvesztett szépségét. (A fiatalító varázslat néha véres „sebészi beavatkozás": szétvagdalás, újbóli összeragasztás. Talán Athéné is így újult meg tavaszonként. Perszeusz szabadíthatta meg banya alakjától azzal, hogy a „gorgóarcúnak", akit ebbéli minőségében Medúszának hívtak, levágta a fejét. A folytatás csak sejthető, mert a feltámasztó műveletről a rege nem beszél, az ifjú szűz Athéné a történetben már „készen" jelenik meg.)

Tündérre utal a kisze harmadik neve: villő (német *Willi*, szlovák *vila*=„tündér"). A villő nemcsak szalmabáb, hanem szalaggal, kendővel felöltöztetett *fűzfaág* is lehet. (Angol *willow*, holland *wilg*, német *Weide*, görög *heliké*=„fűzfa". A nevek a „tekerni, csavarni, hajlítani" jelentésű indoeurópai *wel* szóalakra vezethetők vissza. Ez illik a fűzfavessző tulajdonságaihoz és fölhasználásához. Heliké a Sarkcsillag körül „tekergő" medve-csillagképek egyik görög neve is.) Ezzel ismét a fákban tisztelt felsőbbrendű lényekhez érkeztünk, ami a naptárnak ezen a szakaszán – gondoljunk a keresztfára! – igazán nem csodálatos. A fűznek mint a tavasz egyik jelképes fájának igencsak „boszorkányos" a múltja, s nemcsak a belőle készülő boszorkányseprű és gyógynövény-volta miatt (szalicilsavat tartalmaz). Róla nevezték el a Helikon hegyét, ahol Apollón múzsáinak fűzfaligete állott, továbbá a holdistennők szent fája volt, és Athéné-Minerváé is az olajfa mellett. Ez a két faféleség hasonlít egymáshoz. Hogy mennyire, azt mutatja egy harmadik, mindkettőre hasonlító faféle, amit *olajfűznek* is hívnak (hivatalos nevén „keskenylevelű ezüstfa", *Elaeagnus angustifolia*). Ezen túlmenően a fűz *halálfa* volt, a gyász és az elveszett szerelem jelképe.

Ma is így él a köztudatban, miközben *élet-fa* is, hiszen köztudomású, hogy a fűz jól tűri a metszést, és a levágott fűzfavessző a földbe dugva könnyen kihajt és meggyökeresedik (l. még fűzbarkaszentelés, lúláv).

Tiszteletes edény

Jézus földi életének két végpontját két *kehely* jelzi. Az első kehely *galambbal* Mária teherbeesésének jelképe; az edény a Szűz teste, a belé merítkező galamb a Szentlélek. A második kehely (a *Grál*) a Megváltó kereszthalálát jelképezi. Ez áll a kereszt tövén, ezt tartják az angyalok a megfeszített sebei alá, ebbe folyatja a Bárány a vérét. A két kehely eggyé válik a mise kelyhében, amely Krisztus testét, a szentelt ostyát és vérét, a szentelt bort tartalmazza katolikus felfogás szerint. A mise rituálisan megismétli az utolsó vacsorán történteket, amikor Jézus a kenyeret és a bort mint saját testét és vérét osztotta el tanítványai között, mondván: „ezt cselekedjétek az én emlékezetemre" (Lk 22,19).

A két szimbolikus kehely, a fogantatás- és haláljelkép végső fokon egy. A meghaló és feltámadó napisten „élete" örök visszatérés. Eltávozása visszatérés az anyai testbe, a földanyába, hogy ott újra fogantassék. Halála tetszhalotti, voltaképpen magzati lét, újjászületésének szükséges feltétele. Mária mint Jézus testének tartóedénye jelenik meg a litánia szövegében is: „Tiszteletes Edény", „Mária, Aranyház". Ez utóbbi megszólítás az oltár szekrénykéjére, a *tabernaculumra* utal, mely az úrmutatót, s abban a szent ostyát őrzi. Az isten, illetve hérosz testét befogadó és kibocsátó edény képzete igen-igen régi, s kiterjesztődik az archaikus újjászületés célzatú áldozatokra, beavatási szertartásokra is.

A görög mitológiában Pélopszot, Dionüszoszt, Iászónt a Nagy Istennő vagy földi papnője *üstbe* aprítja és megfőzi, ily módon teremti újjá őket. Iászónt, az *aranygyapjú* megszerzőjét szerelme, a varázshatalmú Médeia fiatalítja meg. Az i.e. VI. századi attikai vázákon gyakran találkozhatunk a jelenettel: Médeia az öreg kos-Iászónt megfőzi egy üstben, s abból kikél az ifjú bárány. (A tavaszponton, a Kos havának kezdetén vagyunk.)

A szibériai sámán *révületben* avatódik fel, s álmában úgy éli át fölavatását, hogy az alvilágban testét felaprítják, egy üstben megfőzik, és újra összerakják (az ős-sámán a sámánisztikus hiedelmekben maga a Nap). Ez a motívum tovább él a magyar népmesékben: ellenségei közt ilyen vagy hasonló sors vár a mesehősre. Az *Aranyhajú leány* típusú mesék hőse fortyogó *kancatejes* katlanban nyeri vissza ifjúságát. Ez a mozzanat a kelta, szkíta fejedelmek avató rítusainak is a része volt. A jelöltnek az áldozati lóból főtt levesben kellett megmártóznia. Hasonló képzet nyomát őrzi a *Biblia*, amikor leírja Saul elrejtezését királlyá választása előtt (ISám 10,22), vagy az a görög rege, mely Árész ércedénybe zárását beszéli el. Hasonló tartalmú jelkép az azték pokol „véredénye", vagy a kimberek emberáldozata, amelynek során a kimber papnők elvágták a foglyok torkát, és vérüket óriási áldozati üstbe csorgatták abban a hitben, hogy a vérben van a lélek, és új élet nem jöhet a világra véráldozat nélkül, amit az üst jelképezte istenanyai méhnek kell felajánlaniok. Végső soron a keresztelés korai módjában, az edény alakú keresztelőmedencébe való alámerítésben is az a

gondolat ölt formát, hogy a megkeresztelt személy a művelet által újjászületik. A víz – gondoljunk a magzatvízre – a jelkép szintjén az élet vize (más összefüggésben a halálé), melynek edénye, birtokosa pedig a nagy istennő.

Azonos témák különböző jelképi megfogalmazásainak elegyedésére mutat, hogy a szóban forgó edény egyben *bárka* is. Mária, aki a gyermek Jézust ringatja, bárka, de bárkából tanít előszeretettel a felnőtt Jézus is. (Vö. Ízisz és a gyermek Hórusz napbárkájával, azzal a *ládával*, amelyben Danaét fiával, Perszeusszal teszik ki a tengerre, hogy elpusztuljanak.) Hajó az az aranycsésze, melyben Héliosz utazik az éj tengerén nyugatról keletre, az alvilágban (a látóhatár alatt), s amelyet Héraklész naphérosz is igénybe vett egyik vállalkozása során.

Az edény szimbolikája egyidejű a fazekassággal. Az agyagból formált edényt, amely az életadó vizet és a föld gyümölcseit fogadta be, majd halotti urnaként szolgált – átvéve az anyaföld szerepét – már az újkőkorban nőalakra formálták. *Föld, edény, anyaméh* a halott, lélek, magzat befogadója és (újra)szülője, eggyé lesznek a teremtő képzelet által, ahogyan még az e században készült erdélyi kályhacsempén is látható, a nőalakú vázából sarjadó életfa formájában.

Korsós istennők. Iscsel holdistennő vízözönt bocsát a világra (maja kódex nyomán) 2.

A keserű pohár

A halál mérgét is a misztikus edény tartalmazza. A halálkehely hasonlat az utolsó vacsorát követő nagycsütörtöki látomásban hangzik el az Olajfák-hegyén, a Getszemáni kertben, ahol Jézus az Atyához könyörögve kiinni való pohárnak nevezi a reá váró szenvedéseket (Lk 22,42).

E jelképes edényt az ember óhatatlanul a méregpohárral társítja, amely szintén gyakori jelkép a keresztény ikonográfiában. Szent Donát, Norbert, Benedek, valamint János evangélista attribútuma a „hamis kehely", *törötten, pókkal, kígyóval,* illetve a „babiloni" *sárkánnyal*... Különösen érdekes, hogy a tavaszponton ünnepelt Szent Benedek legendáriumában többször is visszatér a „cseréptörés" mozzanata. Egy ízben pl. imáival összeforrasztotta egy asszony eltört cserépedényét. Az egyetlen dolgot, a kehely alakú kis harangot, amely

remeteségében összekötötte a világgal, összetörte az ördög. Féltékeny szerzetestársai mérget kevertek a poharába, de amikor szokása szerint keresztet vetett rá, az kettéhasadt. Mivel rendháza kamrájának minden tartalékát folyton a szegényeknek ajándékozta, a pincemester egyszer eldugott előle egy korsó olajat. Be-

Korsós istennők. Nut mint faistennő korsajából az élet vizét hinti híveire. Egyiptomi bronzedény karcolt dísze, i.e. VII.század

nedek ezen annyira megharagudott, hogy kidobatta a korsót az ablakon. Ám az nem tört össze, s így tartalma végül mégis a szegényeké lett.

A halálthozó edény az élet-vize korsajának, a „korsó-anyának" negatív aspektusa. (Ószövetségi példáit l. Jer 1, 13–14; 25, 15). A kehely, amelybe Jézus vére és nyirokváladéka ömlik jelképes bor és víz formában, ha megfosztjuk attól a jelentéstöbblettől, miszerint az áldozat nekünk, halandóknak a megváltást hozza, ugyanilyen baljós szimbólum, hiszen Jézus Krisztus nagypénteki halálát hirdeti, a húsvéti halál-feltámadás ünnep első, gyászos fázisát. Ennek a képzetkörnek a részei azok a többnyire erkölcsi tanmesévé satnyult mítoszok, amelyek a rosszat tartalmazó edény összetörésével, felnyitásával járó szerencsétlenségről szólnak. Ilyen, már-már trufa szelídségű mese az *Ezeregyéjszaka* halászának kalandja a palackba zárt szellemmel. Ilyenek egyes népmeséink „tréfás" meselezáró mondókái (a mesei boldog véget semmivé teheti, ha a lakodalmas terem sarkában lévő zsákot a mesélő felnyitja és a vendégsereg a zsákból kiömlő áradatba fullad). Legismertebb változatuk a görög *Pandóra szelencéjének* története. Pandóra, a „földből való", az első asszony a földön, – valójában maga is földistennő – nyitotta fel azt a hombárszerű agyagedényt, amibe az istenek a bajt, a szerencsétlenséget zárták. A görög rege mexikói párja *vízözönmonda*. Eszerint Iscsel banyaistennő korsaja rejti a felső és alsó vizeket, és ha felnyitja a korsó fedelét, a vizek sárkányszerű szörnyetege rázúdul a világra. A bibliai teremtés-, illetve vízözönmonda hátterében is Istennek egy nőnemű víziszörnnyel (Ráháb, Téhom, a babiloni Tiámat) való harca áll. E víziszörny kettéhasítása és elzárása egy tömlőbe a teremtésnek a része, szabadon bocsátása viszont a vízözönt eredményezi.

Iscsel, Pandóra, Ráháb képmása az égen is látható. A Szűz csillagkép ez, melynek szomszédja a déli, azaz „alvilági"

Crater csillagzat. Ez felborult edényre emlékeztet (görög *kratér*=a bor és víz keverésére szolgáló szélesszájú „keverőedény", „földnyílás", „tűzhányó-tölcsér"). Ebből látszik kiömleni a nőnemű Vízikígyó (Hydra). A három csillagkép helyzetéből adódóan úgy látszik, mintha a Crater feldöntéséért, a Hydra világrajöveteléért a Szűz lenne a felelős.

Mint azt már korábban is emlegetett példák mutatják, egy égi „jelenetnek" két ízben lehet kiemelt szimbolikus jelentősége: egyszerűen szólva vagy akkor, amikor a Nap *ott*, vagy ha *átellenben* tartózkodik, azaz, amikor a mondott csillagképegyüttes éjfél körül halad át a zeniten, az ég tetején. Ekkor látszik a legjobban és legtovább.

Esetünkben – mint már szóltunk róla – ez utóbbi történik. A felborult Crater a Vízöntővel áll szemben – az elnevezés szempontjából ez sem közömbös – a Szűz pedig a Halakkal. Időszámításunk kezdetétől a Halak a tavaszpont csillagképe, a mondott együttes ekkor „delelt" az éjszakai égen.

A tavaszponton ünnepelt Benedek legendáiban a „cseréptörésen" kívül semmi sem emlékeztet az idézett archaikus mítoszokra, a dátum mégis magyarázattal szolgál arra nézve, miért éppen az ő személyéhez kötődtek ezek a történetek. Ennél is fontosabb, hogy a fentebb ismertetett csillagászati „helyzet" Krisztus húsvéti szenvedésének poharát egyetemes jelképpé avatta.

„Vasszegekkel veretel"

Krisztus nagypénteki kereszthalála központi témája a keresztény művészetnek. Ábrázolása a vallásos szemlélet módosulásával korról korra változott. A korai keresztény művészet még elkerülte, az eseményre egy csupasz, vagy dekoratív kereszt, esetleg egy bárány utalt. A feszület ábrázolása a VI. századtól ismeretes. A középkor a szimbólumok nyelvén szólt e témáról a keresztény tan és a kor misztikus világképének foglalatát adva, a késői gótika és a korai reneszánsz már az evangéliumi elbeszélés mellékalakokkal zsúfolt, élethű megjelenítésére is törekedett, az érett reneszánsz és az ellenreformáció művészetének fókuszában pedig a vallásos áhítat és meditáció tárgyaként a „Fájdalmak Férfia" vagy a magányos feszület szerepelt.

Golgota („Koponya-hely") az arameus neve annak a jeruzsálemi dombnak, amelyen az evangéliumok szerint Jézust keresztre feszítették. A latin eredetű *Kálvária* a név tükörfordítása (latin *calva* =„koponya"). A név a vallásos szimbolikában mélyebb értelmet kapott. A középkori szerzők misztikus-történelmi kapcsolatot teremtettek a bűnbeesés és a megváltás között, mivel az egyházi doktrína szerint Jézus halála az eredendő bűntől, Ádám és Éva bűnbeesésének következményeitől váltotta meg az emberiséget. Egyik misztikus kapocsként a Golgotát Ádám sírhelyének nevezték ki. (A koponya eszerint Ádámé lett volna.)

A színpadias életképfestészet újkori térhódításáig a kereszt az ábrázolás hosszanti tengelyében állt, s felosztotta a képet jobb és bal oldalra. A két oldal képi elemeiben gondolati ellentétpárok öltöttek formát; jó – rossz, nappal – éjjel, új – régi, férfi–nő stb.

A római időkben a keresztre feszítés a kivégzés szokásos módja volt, de mind a kereszt alakja, mind a kivégzés módja eltért attól, amilyennek a kálvária-képek mutatják. Míg a kivégző eszköz inkább a

T betű alakjához hasonlított, az ikonográfikus kereszt meghosszabbított felső szárával az ősi nap- és égtáj-jelhez, az egyenlőszárú (görög) kereszthez közelít. A felső szár ad helyet annak a feliratnak, melyet János evangéliuma szerint Pilátus szegeztetett Jézus feje fölé: „Iesus Nazarenus Rex Iudeorum", rövidítve: INRI. „A názáreti Jézus a zsidók királya". (A *nazarenus* valójában nem „názáretit" jelent, hanem az „új hajtás" jelentésű héber *nászir* szónak latinos jelzői alakja. A „névtévesztés" persze korántsem véletlen, hiszen a *nazarenus* jelzőnek a *nazaretus*nál sokkal mélyebb a jelentése. Vö. a középkorban általánosan rügyező fa formájában, *Lignum Vitae*ként ábrázolt feszülettel. A *lignum vitae* szó szerint azt jelenti: az „élet holt fája".) A feliratos táblával kiegészült egyenlőtlen szárú, úgynevezett „latin kereszt" a kettőskereszt előképe lett. Az elítéltet a kezébe vert szegek tartották, ezért valószínű, hogy a szöget a csukló felett, a kéztőcsontok vagy a két alkarcsont között verték át, hiszen a tenyér a súlyt nem tartotta volna meg. Hogy mégis így ábrázolták, annak oka lehetett. Olyasféle jelet kapott ezáltal Krisztus keze, mint Buddháé, akit gyakran ábrázoltak áldást osztó tenyerén sugaras napjellel. (A gazdagon díszített göcseji útmenti feszületeken a korpusz „kezeügyében" nap-ábrázolások láthatók. Hasonlóképp az altaji sámándombok kereszt alakú égszellemeinek keletre és nyugatra mutató kezeiben is.)

A XIII. századtól Jézust néha élőfán függve ábrázolták, a fa tövén Ádám és Éva alakja áll. A megoldás a bűnbeesés és a megváltás közötti közvetlen összefüggést hangsúlyozza, összhangban egy középkori legendával, amely szerint Krisztus keresztjét a paradicsomi Élet és Tudás fájából, illetve azok magjából nőtt fából ácsolták. Krisztus élőfakeresztje az igaz Élet és igaz Tudás fáját jelképezi. Ez a feszület az élet és a halál fája. A keresztfa Mária testéből is sarjadhat. E kép értelmében Jézus anyja földanya. A Föld archaikus, asztrológiában is használatos jele a körbe írt égtájkereszt: (kör=anyaméh, kereszt=nap-fiú-magzat.) A gótikus pacifikálék (talpas keresztek) feszülete kis glóbuszon áll. Figyelemre méltó, hogy a gótikus pacifikálék két mellékalakja, Mária és János apostol is sokszor égitest-gömböcskévé stilizálódik. A vallásos misztika ezen életfája tehát néha kozmikus jelképpé, világtengellyé, világfává nő. Ágainak, gyümölcseinek száma – más kiegészítő jelképekkel együtt – naptári utalásokat hordozhat. PACINO DA BONAGUIDO XIV. századi életfájának („*Lignum vitae*", Firenze, Accademia) 12 ága az évkört, 7 ágköze a bolygók szféráit, 46 gyümölcse a keresztény naptár nap-hold ciklusait jelképezi, s a tövén lévő barlangnyílás felett látható a felkelő Nap.

Nap és Hold a kereszt két oldalán rendszerint jelen van a középkori kálváriákon (vö. a pacifikálék „őrt álló" gömböcskéivel, az útmenti feszületek égitest-jeleivel). Nem csupán az evangéliumokban emlegetett napfogyatkozásra utalnak (Mt 27, 45). A kozmoszt, a ránk boruló eget (az égatya „arcát") jelképező napos-holdas világfa-ábrázolások keresztény másaként a Golgota-jelenet értelme tovább gazdagodik, de a két égitestnek egyéb jelentése is van: Jézus jobbján a Nap az *Újszövetséget*, balján a Hold az *Ószövetséget* jelképezi (hiszen a keresztény naptárban a napév, a zsidó naptárban a holdhónap a számítás domináns eleme).

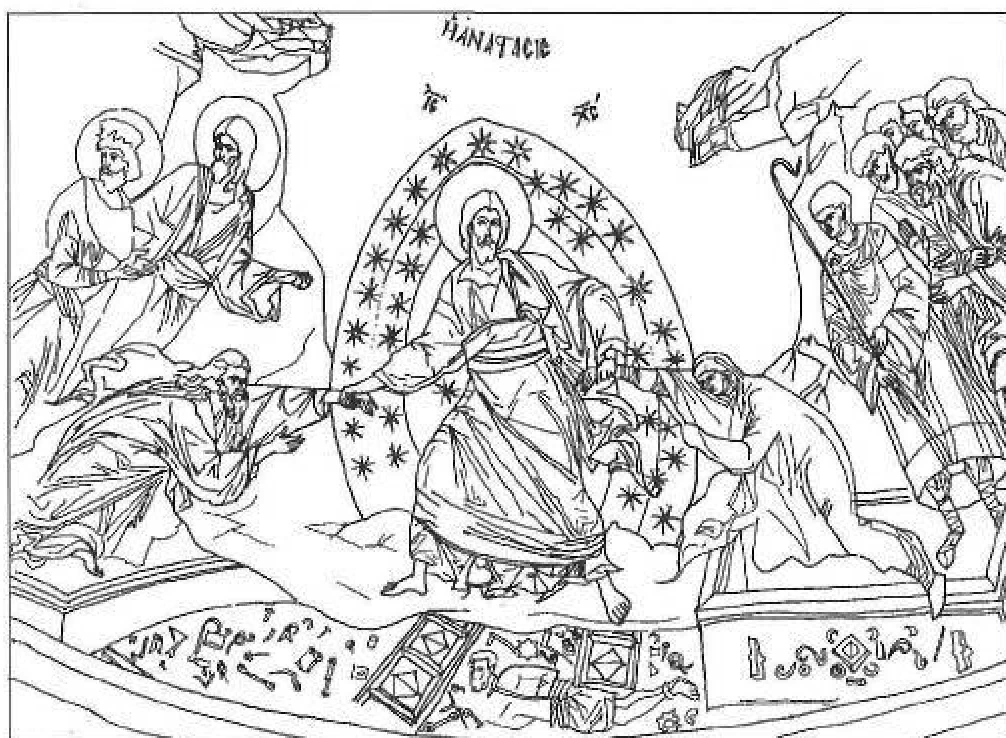
„Alászálla a poklokra"

Noha a *Szentírás*ban nincs nyoma annak, hogy Krisztus a sírbatételt követően leszállott volna az alvilágba, már a II. századi iratokban olvashatni erről, a IV. században pedig hittétellé vált, hogyan szabadította ki a Megváltó az *Ótestamentum* szentjeit a sátán karmaiból. A keresztények tana szerint mindazoknak, akik Jézus földre lépése előtt haltak meg, a keresztény szentségek hiányában a pokolban kellett várniok az ő eljövetelére. *Nikodémusz evangéliuma* (V. század körül) leírja, hogy a pokol rézkapuja darabokra tört, és minden halottról lehullott a bilincs, amikor a dicsőség királya megjelent. A sátánt vasra verte, megáldotta Ádámot, a pátriárkákat, a prófétákat, mártírokat és ősatyákat, homlokukra rajzolván a kereszt jelét, majd kézen fogva kivezette őket a pokolból. Pontosabban a „pokol tornácáról" (latin *limbus*). Dante poklának külső szegélye ez, ahol erényes pogányok, az antikvitás költői, filozófusai és hősei lakoznak.

A jelenet a reneszánsz koráig szerepelt a passió-ciklusokban, de igazában az ortodox-keresztény művészetnek volt kedvelt témája (*Anasztászisz*). Az utóbbi Krisztust felhőn állva, mandorlában jelenítette meg, amint Ádámot és Évát kézen fogva emeli ki a pokol nyílásán vagy sírjaikból. A pokol kapuszárnyai, illetve a sírok fedőlapjai felborulva, összetörve hevernek lábainál.

Krisztus pokolra szállásának leírásában ószövetségi minta ismerhető fel.

Alászállás a poklokra. Ádám és Éva, a poklok kapui. Karieje-dzsámi, Isztambul XIV. sz.

Sámsonra gondolok, aki személyében Krisztus egyik naphéroszi vonásokat hordozó előképe. Sámson történetében Gáza, a filiszteus város jelképezi az alvilágot, ahová első ízben lemenve úgy szabadul, hogy a részegezett városkapukat kifordítja sarkaikból és felviszi magával „Isten hegyére" (Bír 16,1–3).

Az Isten vagy a hős pokolra szállása és holt lelkek kiszabadítása a klasszikus mitológiáknak és a meséknek is jól ismert mozzanata (Orpheusz Euridikéért, Héraklész Alkésztiszért és Thészeuszért szállt le az alvilágba). Ide illenek a mitologikus alvilágjárás jelképes példái is. Amikor Héraklész megküzd az égi Cettel, 3 napot tölt a szörny beleiben, amíg leszámol vele (l. még Iászón és a sárkány, Jónás és a cet történetét). Láttuk azt is, hogy a hérosz visszatértének helye (a Cet csillagkép szája) a tavaszpont körüli időre esett annak idején, vagyis a mítosz a szoláris hős tavaszi halálát és föltámadását jelképezte.

Thészeusz, az athéni „Héraklész" egyik pokoljárása hasonló értelmű. Arról az ismert történetről van szó, mely elmeséli, hogyan győzte le a hérosz a Kréta szigetén, Knósszoszban épült *labirintus bikaszörnyét*, Minótauroszt, s hogyan tért vissza onnét Ariadné fonálgombolyagának segedelmével. A labirintus „béltekervényei" Héraklész, Iászón, Jónás, János vitéz szörnyeinek belsejére emlékeztetnek, végső soron a földanya méhére, aki most negatív aspektusában jelenik meg. (Vö. a csillaggyermekeit fölfaló Nuttal. Ezek a szörnyek rendszerint nőneműek.)

A labirintus alaprajzának modellje az emberi, állati bélrendszer, de a csillagokat tanulmányozó hajdani ember gondolatrendszerében a labirintus a déli égboltnak az a része, ahol a Nap télen tartózkodik. A kérdéses időszakban ez a terület az Egyenlítő alatti Cet csillagképnek felel meg. Az ógörög *labion*=„fogó hely", *lábisz*=„fogó, horog", *labrasz*=„farkashal", *labreüomai*=„szájal, mohón vedel, fölfal", ebből „öblös edény", *labrónion*=„nagy" szavak jelentései a labirintus – tengeri szörny analógiájára mutatnak. A latin *labium*=„szeméremajak", *labrum*=„ajak", „széle (a földnek, ároknak)", „üst", „kád" szavak pedig az asszonyi test nyílásait, a föld száját, s annak jelképes edényformáját vonják közös nevezőre. (Emlékezzünk a *barlangkehely*-jelképeknek Krisztus sorsában betöltött szerepére!)

Föltámadás

Az írások szerint Jézus az eltemettetése utáni harmadik napon visszatért a földre, s itt tartózkodott még *negyven napot*. Föltámadásával az egyházi évben újabb bőség időszaka köszönt az emberekre (feltéve, ha van mit enniök), ami *ötven napig*, pünkösdig tart. A húsvétnak mint tavasz-ünnepnek is a föltámadás a fénypontja. A naptári fordulatot nemcsak a „sódar behozatala", hanem *tűzszentelés* is jelzi; eddig is láthattuk, minden „negyvenedik" ünnepnapon (karácsonykor, gyertyaszentelőkor, illetve húshagyókor és most, húsvétkor) tűzünnep is járta. Ilyenkor a nép otthonában kioltotta a régi tüzeket, hogy az új, szentelt tűzzel gyújtson új világot. A tűzszenteléshez, akárcsak a farsang temetésekor, most is „halotti" máglya szolgáltatta a lángot. Ez volt az ún. „Júdás-égetés" vagy „Pilátus-égetés" (változata pedig a „Júdás- vagy Pilátusverés"). A nagyhét valamelyik napján a gyerekek nagy dérrel-durral a temp-

lom elé hordtak mindenféle ócska ládát, hordót, egyebet, s ott darabokra hasogatták őket. E roncsokból rakták aztán a tűzszenteléshez való nagyszombati máglyát. (Harmadnap ide, harmadnap oda, a föltámadást az egyház is már nagyszombat este megünnepli.)

A föltámadás ábrázolása terén a művészek a tridenti zsinatig sokszor figyelmen kívül hagyták a *Szentírás*ban foglaltakat, ahol az is olvasható, hogy a sírhoz zarándokoló szent asszonyok a sírt nyitva találják, és angyali szózatból értesülnek a történtekről. A középkor és a reneszánsz festőit a földre visszatért Jézus személyénél jobban foglalkoztatta annak isteni lényege. Ezért a föltámadást a mennybemenetelhez hasonlóan értelmezték. Krisztust természetfölötti lényként a levegőben lebegve, fényes mandorlával övezetten jelenítik meg a kitárult sír felett, kezében a föltámadás zászlajával, miközben a földön a sír elvakított vagy alvó őrei henteregnek. Az egyház nem vette jó néven a két esemény összevonását, mert az szükségtelenül hangsúlyozta Krisztus napisteni vonásait. A sír száján át egyenesen az égbe emelkedő sugárzó alak inkább megfelelt a tavaszpont kapuján átkelő Nap megtestesülésének, mint a dogma szerint a földre testi valójában visszatért Megváltó ábrázolásának (lásd MATTHIAS GRÜNEWALD *Isenheimi oltárá*nak szárnyképén). A levegőbe emelkedő sugárzó Krisztus asztrológiailag megfelel a Kos jegyben *exaltatióban* lévő („emelkedő") Napnak.

Fehér alapon piros keresztes zászló Krisztus kezében vagy Krisztus a báránnyal a legáltalánosabb föltámadásjelkép. (A fehér alapon piros kereszt lett a jelvénye Szent Györgynek is, tavaszi győzelme a sárkány felett pontosan megmagyarázza, miért.)

Föltámadás-jelkép a *mandorla* (olasz „mandula"), amit „halhólyagnak" is neveznek (latin *vesica piscis*). E mandula alakú dicsfény az egész alakot körülöleli. Rendszerint a pokolraszállás, a mennybemenetel és a színeváltozás Krisztusát övezi, továbbá a magzat Jézust Mária ölén (*Angyali üdvözlet, Mária találkozása Erzsébettel*). Mandorla övezheti Szűz Máriát is a *Mária mennybevitele* és az *Olvasó Madonnája* tárgyú képeken, végül Bűnbánó Magdolnát, akit szintén mennybe emeltek a legenda szerint az angyalok. A mondottakból kiviláglik, hogy mandorla azoknak járt megkülönböztetésül, akik a „világok" közt nemcsak lélekben, hanem testben is közlekedtek.

A föltámadó Krisztus tojás alakú mandorlában. Jobbra lenn: Sámson felviszi Isten hegyére Gáza kapuit. Osztrák rézmetszet 1710-ből

A mandula-alaknak keresztény magyarázata nincs. Figyelemre méltó viszont,

hogy a világi művészetben Venust ábrázolták mandorlában. Tudjuk, hogy a Szűzanya tiszteletébe sok minden átszivárgott Venuséből, s azt is, hogy Mária Magdolna, mielőtt megbánta bűneit, Venus szolgálóleánya volt (erre utal a képeken piros ruhája is). Úgy tartja továbbá a hagyomány, hogy a kereszténységre erősen ható Attisz-kultusz szenvedő alanyának, a phrűg (szír) nap- és növényistennek az anyja egy érett mandulától esett teherbe (vagy gránátalmától – l. alább). Elgondolkoztató az is, hogy a mandorlát halhólyagnak is nevezték, ami a Halak korának napistene esetében magzatburok értelmű jelkép is lehetne. Végezetül, annak alapján, hogy a legkorábbi ábrázolásokon a betlehemi jászolt is mandorla helyettesíti (szalmaszálak=fénysugarak), belátható, hogy e sajátos formának nem annyira a mandulához, hanem inkább a szerelemmel (Venus, Mária Magdolna), a fogamzással (*Angyali üdvözlet*, *Mária és Erzsébet találkozása*), születéssel (*Pásztorok imádása*, *Királyok imádása*) kapcsolatos természeti formához van köze. Nem más ez, mint az egyébként valóban mandula alakú női szeméremnyílás, esetünkben az anyaistennőé, amelyet a belőle születő (feltámadó) és a beléje visszatérő (fogamzó, mennybe emelkedő, illetve pokolra szálló) napistenfiú fénye ragyogtat fel. Égi képmása pedig a tejúthasadék, amelyben a téli napforduló idején látszik időzni a Nap. (Tegyük hozzá, a mandula forma és annak geometrikus változata, a rombusz mind a profán, mind a szakrális művészetben általánosan ismert női jelkép, példái az őskori művészettől a rokokó úrmutatókon át a vulgáris grafittókig ezerszámra idézhetők.)

A *gránátalma* részben antik minta után lett a föltámadás keresztény jelképe. Perszephoné (latin Proserpina) attribútuma volt többek között, aki mint szűz földistennő tavasszal tért vissza minden évben, alvilági férje, Hádész (Pluto) mellől, hogy „fákat zöldítsen, füvet virágoztasson". A gránátalma volt a szent fája, gyümölcse a tavasszal meghaló és feltámadó istenek egész sorának (Tammúz, Attisz, Adónisz, Baál-Rimmon). A gyümölcsfa – így mesélték – Adónisz földre hullt vércseppjeiből sarjadt ki (a gránátalma belseje valóban vércseppek halmazához hasonlít). Sok magja miatt azonban termékenységjelkép is volt, a sémi Asztarté, a görög Aphrodité attribútuma (nem mellékes, hogy Perszephoné és Aphrodité Adónisz szerelmese és halálának okozója volt). A gránátalma azonban fontos szerepet játszott az ószövetségi zsidóság hitéletében is. Talán gránátalma volt a paradicsomi Életfa gyümölcse is – hiszen az „igazi" alma nem őshonos a Közel-Keleten. Gránátalmavirág Jákób elsőszülött fiának, Rúbennek a jelképe, gránátalmadíszt viselt a főpap a ruháján, ha az Úr színe elé járult, gránátalma-minta díszítette Salamon templomának oszlopfejeit, gránátalmát formáznak az ünnepi Hánukká-gyertyatartó kelyhei, a tóratekercs tartórúdjának teteje (*Éc Hájjim*, az „élet fája" az afrikai zsidóknál) és a tóratartó koronadísze (a tórakorona) a kelet-európai zsidóknál. A hagyomány szerint gránátalma volt Saul szent fája (a zsidók első királyát újjászületési rítus keretében választották!).

A felsorolásból kitűnik a zsidó és antik-pogány gránátalma-jelképek hasonlósága (termékenység-szimbólum, életfa-gyümölcs, halál és újjászületés). Ilyen előzmények keresztény alkalmazását is érthetővé teszik. A gránátalmafa Máriát, gyümölcse Jézust jelképezi. Gránátalma lát-

ható a gyermek Jézus kezében a *Madonna a kis Jézussal* képeken. A sajátosan antik ízű allegorikus pieták, a *Szűz az egyszarvúval* témájú képek Máriát ábrázolják, ölében Krisztus meseállat-jelképével, föléjük rendszerint gránátalmafa lombja borul. Fogalmi jelképként a magok sokasága egy gyümölcsben a kereszténységnek nemzetek feletti összetartó erejét, magát az egyetemes egyházat szimbolizálja, s mivel a katolikus egyház önmagát „Krisztus titokzatos testének" („*Corpus Christi mysticum*") tekinti, ezzel ismét a Krisztus-gyümölcs hasonlathoz jutunk vissza.

Húsvét

A vasárnap mellett a legrégibb keresztény ünnep. Minden évben emlékeztet Jézus Krisztus halálára és föltámadására, amely az evangéliumok tanúsága szerint – innen az ünnep régisége – a zsidó *pászka* (Peszáh) ünnepén történt. A Peszáh, másképp a „kovásztalan kenyér" ünnepe az ótestamentumi hagyomány szerint az első zarándokünnep, amelyet a zsidók Egyiptomból való kivonulásuk emlékére ülnek meg, amikor is Isten tizedik csapásaként a halál angyala megölt minden egyiptomi elsőszülöttet, de elkerülte a zsidó otthonokat (a héber *Peszáh* jelentése: „elkerülés"). Ennek emlékére vágnak bárányt Peszáhkor a zsidók, mivel a kivonuláskor Isten parancsára bárányvérrel jelölték meg az ajtófélfát, hogy az öldöklő angyal elkerülje őket. Ezért esznek az ünnepen mindmáig kovásztalan (keletlen) kenyeret, a menekülők ugyanis sietségükben nem tudták megvárni a kenyér megkelését. Peszáh ünnepét és vigiliáját, a *széder-esti* lakomát számos más, kivonulásra utaló, jelentőségteljes mozzanat szabályozza, ám mindezek együttesen sem tudják elfedni azt a tényt, hogy a zsidó húsvét valójában nem a történelemben, hanem a közel-keleti tavaszi évkezdet ősi szokásában gyökeredzik. A tavaszi bárányáldozat a „Kos korszakban" általános szokás volt a Közel-Keleten, kivéve Egyiptomban, ahol a kost isteni porhüvelyként, Hnum, Herisef, Amun, Ámon Ré néven tisztelték. (Az óegyiptomiak *Bibliá*ban taglalt „antiszemitizmusának" oka a kultusz különbözőségében rejlett. A juhpásztor héberek bárányt áldoztak és bárányhúst ettek, ami az egyiptomiak szemében „istengyalázás" volt.) Ami pedig a kovásztalan kenyeret illeti, fogyasztása éppenséggel nem ment kivételszámba, tehát ünnepi eledel aligha lehetett. A térségben ma is a lepénykenyér, a „hamuba sült pogácsa" a köznép legfontosabb eledele, a kelesztett kenyeret jóformán alig ismeri.

A Peszáh naptári jelentőségére maga a *Szentírás* világít rá, amikor évkezdő ünnepnek teszi meg (IIMóz 12,1–2). A zsidó naptár őszi évkezdettel is számol; tavasszal a szakrális, ősszel a polgári évet kezdi meg. Ez nem ellentmondás, az ősi naptárak félévekkel számoltak, az emelkedő és a hanyatló Nap félesztendejével. Az őszi félévkezdetet magától értetődően egészíti ki a tavaszi.

A zsidó hagyományban gyökeredző húsvét-ünnep Rómába való átültetésekor igen kedvező talajra talált. A császárkori Róma egyik leglátványosabb ünnepe volt a tavaszi napéjegyenlőséget követő ünnepségsorozat, mely a szír Attisz halálát és feltámadását ünnepelte. Március 22-én az istent jelképező „tavaszi fát" körmenet vitte a szentélyébe (vö. a keresztfa útja a Kálváriára). Március 24-e volt a „vérontás

napja", amelyen az isten halálát gyászoló papok gyászuk jeléül véresre sebezték testüket, extázisukban nemegyszer férfiatlanítva magukat. Ezt követte másnap a *Hilaria*, Attisz feltámadásának ünnepe, ekkor a féktelen gyász tébolyult örömbe csapott át.

A keresztény korban, mint legfőbb ünnep, még sokáig húsvét volt az új év kezdete. Naptári szempontból is indokoltan, hiszen a keresztény naptár összes mozgó ünnepe húsvéthoz igazodik (húsvétszámítás). Húsvét időpontját az egyház egészen a *nikaiai* (*nicaeai*) *zsinatig* (325) a zsidó Peszáhhoz igazította (niszán hó 15-22: március-április folyamán). A nikaiai zsinat döntött úgy, hogy húsvét minden évben a tavaszpont utáni holdtöltét követő első vasárnapra essék. Legkorábban tehát március 22-re, legkésőbb pedig április 25-ére. Gyakorlati okból ennél szűkebb határok közé szorítják az ünnepet. Húsvétot nagyböjt utolsó hete, a virágvasárnappal kezdődő nagyhét készíti elő. Ekkor még böjti lila kelme takarja a templomok Jézus ábrázolásait, és lila színű ornátusban misézik a pap (feltámadásig). Az utolsó három nap a mély gyász ideje, a harangok sem szólalhatnak meg. A nagyszombati feltámadással kezdődő, körmenettel egybekötött örömünnepnek része volt valamikor az ünnepélyes keresztelés. Egyházi hagyomány szerint ennek emléke kísért a húsvéti locsolkodásban. A rituális megtisztulás víz által természetesen jóval ősibb szokás, hogy mást ne mondjunk, a görög istennők tavasszal így újították meg szüzességüket. A vízzel kapcsolatos mágikus cselekmények éppúgy, mint a „tüzes praktikák", vagy az alább épp csak megemlített körmeneti és zöldágas népszokások profán vagy megszentelt formái végigkísérik az esztendőt, jelei és jelképei az évet szakaszoló ünnepeknek. A locsolkodás persze analóg termékenység-mágia is egyben: a legények által a leányokra zuhintott víz a közösüléskor kiömlő férfimagot is jelképezi. Húsvétkor gyertyát szenteltek, régente kőből új tüzet csiholtak, így is emlékezvén a „világ föltámadt világosságára", a sziklasírjából kiszálló Krisztusra. Szenteltek továbbá ételt, mindenekelőtt a húsvéti tojást, ami régen szintén böjti tilalom alatt állt, a halételek helyét elfoglaló bárányt, kenyeret és a „visszahozott" sódart (húsvét neve a *hús* engedélyezett magunkhoz *vételére* utal). Húsvétra az egyház a XIII. században kötelezővé tette minden (ép elméjű) hívő számára a szentáldozást (viszonylag tág terminusokkal: böjt első vasárnapja és pünkösd vagy a rákövetkező Szentháromság vasárnapja között). A protestáns egyházakban is húsvét az évenként előírt úrvacsora-vétel javallott ideje.

A jelentősebb húsvéti szokások közül a körmenet különböző népies formái mindenképp említést érdemelnek (amúgy nincs rá terem, és értelmét sem látom, hogy a BÁLINT SÁNDOR által részletesen feldolgozott húsvéti ünnepkör szokásait itt általánosságban ismertessem): virágvasárnap régen Jézus jeruzsálemi bevonulását „játszották el", nagypénteken ma is végigjárják Jézus szenvedéseinek állomásait, a kálvária stációit, a faluban és környékén állított feszületeket (*keresztjárás*), a meghalt Krisztus testét keresik a határban (a búzavetésben!), nagyszombaton feltámadási körmenetet tartanak, húsvéthétfőn „Emmausba mennek". (Az *Emmaus-járás* amolyan korai majális-szerű ünnep.) Ezek a határjáró körmenetek a római *Robigalia* és *Ambarvalia* ünne-

pekben gyökereznek (vö. búzaszentelés). A néphit szerint a körüljárt terület védve van mindenféle ártás: fagy, jégverés stb. ellen (mágikus kör). Hasonlóan ősi múltra tekint vissza a húsvétkor is szokásos zöldágdíszítés. Tojással, színes szalagokkal ékes fenyőágat tűztek a legények kedvesük ajtajára, ennek *hajnalfa* volt a neve (vö. májfa, májusfa). A húsvéti locsolás „száraz" változata egyes vidékeken a húsvéti korbácsolás. Húsvét hétfőjén a legények a tojásokért cserébe egy négyszögre font korbáccsal csapkodták meg a lányokat. A korbácsolás csakúgy, mint a locsolás, a nagypénteki mosakodás, tisztító rítus maradéka (l. mesehősnők megtisztítása).

Akiben két pogány istent is megszenteltek

Szent Kerény, eredeti latin nevén *Quirinus* ókeresztény mártír, római katonatiszt volt. A hagyomány szerint Hadrianus császár uralkodása alatt szenvedett vértanúságot. Névünnepe március 30. Az Örök Városból származó ereklyéit a Rajna-vidéki Neuss román temploma őrzi. Innét terjedt el tisztelete, és jutott a XIII. században a Szepességbe költöző szászokkal magyar földre. Főleg járványos betegségek, jószágvész idején folyamodtak hozzá mint a 4 „istállómester", állatvédő szent egyikéhez. Társai Remete Szent Antal (jan. 17.), Szent Kornél (szept. 16.) és Szent Hubertus (nov. 3.) voltak.

Ünnepének naptári helyét latin neve és foglalkozása magyarázza. Quirinus, akivel már találkoztunk, Róma egyik ősi főisteneként egy régi értelmezés szerint eredetileg a szabinok harcias pásztoristene lehetett (szabin *quiris*=„dárda"). Mars egyik megjelenési formájának tartották – a *quiris* talán Mars szent lándzsája volt (vö. a Longinusról írtakkal) –, szentünk katonatiszt volta és márciusi ünneplése is ezzel lehet kapcsolatos. Quirinus a harcias, szüntelenül tevékeny Mars békésebb természetű, gazdálkodó aspektusát személyesítette meg. Nemcsak az állatokról gondoskodott. Erre utal, hogy szerepe volt a gabonarozsdát elhárító Robig(o) istennő körüli kultuszban. Kerény jószágpatrónusi szerepköre egyértelműen Quirinus isteni funkciójára vezethető vissza. A keresztény naptárnak van még egy szentje, György, aki Kerényhez hasonlóan egy személyben katona és az állatok (kecskék, juhok) patrónusa volt, s utóbbi minőségében a latin Pales isten keresztény utóda. Mars, Pales és Quirinus – ez aligha szorul bizonyításra – ugyanannak az istenségnek voltak (nem is nagyon) különböző aspektusai.

ÁPRILIS

A hagyomány szerint e hónapnak is Romulus adott nevet, isteni anyjának, Venusnak etruszk neve után (Apru, l. görög Aphrodité). Terentius Varro, római tudós a név eredetét népies etimologizálással az *aperire* „kinyílni, feltörni" igére vezeti vissza, mondván, most nyiladozik a természet, most töri fel az eke a talajt.

A hónap római ünnepei a növényzet sarjadzását, az állatok szaporodását, általában a termékenységet voltak hivatottak elősegíteni. Április 4-én volt a *Megalesia*, a kisázsiai Kübelé (latin Cybele) ünnepe. A *Megalé Métér* (görög „Nagy Istenanya") Venus phrűg megfelelőjeként Attisz (Adónisz) párja volt. Április 12-én a gabonaanyát, Cerest ünnepelték a Ceralia ünnepen. 15-én vemhes teheneket áldoztak nyilvánosan a szaporulatért, a *Fordicidia* ünnep erről kapta a nevét. 21-én tartották a *Palilia* ünnepet, Palesnek, a nyájak istenének neve után. E napon emlékeztek meg Róma alapításáról. Ennek során a *Vesta-szüzek* tisztító és termékenyítő máglyatüzeket gyújtottak, melyeken a résztvevők átugráltak és áthajtották rajtuk barmaikat. 23-a a *Vinalia Urbana*, a Borkóstoló ünnep napja, 25-e a *Robigaliáé*, amikor körmenetet tartottak és állatáldozatot mutattak be Robig(o) istennőnek, hogy a vetést elkerülje a gabonarozsda (*robigo* jelentése „gabonaüszög," „rozsda"). A megelőzés sajátos módját gyakorolták a rómaiak. Az üszög ellen *vörös* rókákat hajtottak a gabonatáblákba. Érdekes, hogy a bibliai Sámson – noha bevallottan egészen más céllal – hasonlót cselekedett a filiszteusok gabonaföldjeivel. Összefogott 300 rókát, égő csóvát kötött a farkukra, és a vetésbe hajtotta őket. A filiszteusok gabonája megsemmisült, akárha üszög esett volna bele. (A mi *üszög*, *üszök* szavunk nemcsak „betegséget", hanem „parazsat, pernyét" is jelent!) Figyelemre méltó az is, hogy a néphit szerint az „üszögöt" asszony szüli („üszöggyerek"), s azért lesz „üszög" a magzatból, mert a viselős asszony a tűzhely parazsát vízzel öntötte le, s a szoknyája alá felcsapó gőz bejutott a méhébe. Az „üszöggyerek" – úgy tartják – szőrös állathoz hasonló. Mindez arra vezethető vissza, hogy a *vörös* rókát, úgyis mint napállatot, de főleg azért, mert a rágcsálók irtásával nagy hasznot hajt, egykor Eurázsia-szerte, mint Japánban még ma is, *gabonaszellemként* tisztelték. Visszatérve április havához, a hónap utolsó ünnepe a 28-ától május 3-ig tartó *Floralia*, Flora virágistennőt tiszteli meg. Ez azonban már a májust vezeti be.

Áprilist régen a *Bika havának* is nevezték, mivel időszámításunk előtt április 21-e után a Nap már a Bika csillagképben tartózkodott. E név később is rajta maradt. Varro a bika-jelképnek is ad ésszerű, noha nehézkesen földszagú magyarázatot, mondván, április a szántás hónapja, az ökör fáradozása most kezdődik. A hónap régi magyar neve *Szent György hava,* amit

harmadik, eredetileg első dekádjának legnépszerűbb szentje után kapott.

Április antik eredetű megszemélyesítője zöld ruhás, mirtusz koszorús ifjú szárnyakkal, jobbján ibolya és más virágok koszorújában a Bika jele, baljában kosár zsenge borsóval, zöldbabbal, articsókával, mandulával. (A mirtusz Venus virága, az ibolya viszont Attiszé.) Mezőgazdasági tennivalók szerint a szőlőbe nádat cipelő paraszt jelképezi a hónapot (szőlőkötözés), környezetében borját szoptató tehénnel és juhokkal (antik szerzők az áprilist a borjadzás és a birkanyírás hónapjának is tartották). Ábrázolták nekivetkezett, hangszerén játszó pásztor képében is, kecskével s annak két gidájával. Az alak Palest, a pásztoristent jelképezi, a kecskék a Bika cikkelyének három jellegzetes csillagát. A Szekeres (Auriga) csillagzatban látható az északi égbolt második legfényesebb csillaga, a Capella (Kecske), mellette két gidája: a Hoedus I, Hoedus II. Áprilist jelképezi az antik mitológiából való jelenet, amely a virágkoszorús Zeusz-bikát ábrázolja, amint Európának teszi a szépet.

A hónap – különösen első kétharmada – állandó keresztény ünnepekben elég szegény, a naptár a helyet a húsvétnak biztosítja, az újabb időkben beiktatott történelmi szenteknek pedig nem alakult ki széles körű tisztelete.

„Április, bolond, aki járja is"

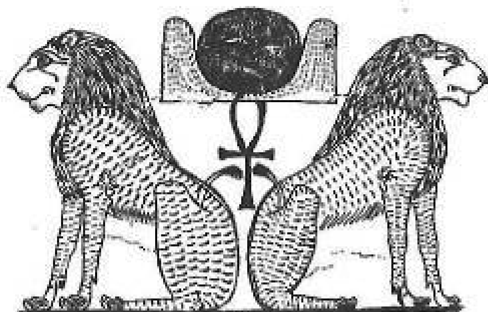
Április 1-je Hugó napja, a téli napfordulótól számított századik nap, ezért népünk régente „száznapnak" is nevezte. Egyébként pedig „negyvenesnap" volt, e nap időjárásából a terméskilátásokra következtettek. Április 1-je az indás növények vetőnapja volt, minden más munka végzésére szerencsétlennek tartották, mert a nép úgy hitte, Júdás ezen a napon akasztotta fel magát (kötél→inda).

Az „áprilist járatás", „április bolondja" az ókori tavaszkezdő tréfás örömünnepekre vezethető vissza. Hozzánk talán német közvetítéssel került. Erre vall, hogy elsősorban városi és gyermekmulatság, a felnőtt falusi nép körében sohasem gyökeresedett meg.

A vezeklő Venus

1968. április 2-án még bűnbánó Egyiptomi Szent Mária neve olvasható a római kalendáriumban, a II. Vatikáni zsinat azonban őt is törölte a naptárból.

A legendás hagyomány szerint Mária örömlányként kereste kenyerét Alexandriában. Szakítani akarván parázna életmódjával, elhatározta, hogy Jeruzsálembe zarándokol a Szent Sírhoz, ám nem volt hajójegyre pénze. Miután ifjú volt és szép, önként adódott a megoldás, testével fizetett a hajósoknak. A Szent Sírnál látomásban részesült, majd a sivatagba ment, ahol 47 (!) évig vezekelt három kővé aszott kenyéren tengetve életét. Reme-

A reti-jel, amely a Nap kelő- vagy nyugvó pontját jelöli. Kairó Egyiptomi Múzeum

teként halt meg. Pusztabéli remetetársának és hitoktatójának, Zoszimusznak két oroszlán segített eltemetni (mint Remete Antalnak Pált).

Egyiptomi Mária V. századi történetének lehet valóságalapja, mégis inkább erkölcsre nevelő példázatnak tekinthetjük, amelybe – talán – Venus jelképes megtérítését is „belecsempészte" az egyház. Venus nemcsak április pogány úrnője volt – ezért kerülhetett Mária névünnepe április 2-ára –, hanem *tengerből született* (vö. Mária hajóútjával), s mint szerelemistennő, az *örömlányok védnöke*, keresztény szemmel a paráznaság megtestesülése is. A Mária név a héber Mirjam görögös-latinos változata, egyesek szerint „úrnőt", mások szerint „tengert" jelent. A név változatai rendre felbukkannak a Közel-Kelet ókori népeinél. Robert Graves szerint *Mari* (a sumer *ama* és *-rim* gyökből) annyi mint „termékeny anya", *Ma-rienna* az „ég termékeny anyja", akiről az egyiptomiak Ciprust, Venus szigetét nevezték *Aj-marinak*. *Mariandünia* a neve az *Argo mondá*ban annak a mitikus országnak, mely az ég nyíló-csukódó sziklái alatt található. Ez a sziklapár viszont a Tejútnak Napot szülő hasadékát, a Nagy Istennő ölét jelképezi. Utoljára, de nem utolsósorban *müriné, mürrhiné, mürsziné, mürtiné* mind Venus virágának, a mirtusznak görög neve. (Hadd hangsúlyozzam, a névhasonlóság nem jelent feltétlenül közös nyelvi eredetet, ámde a régiek sem tudományos alapon, hanem külső hasonlóságból – adott esetben nevek rokon hangzásából – kiindulva kapcsoltak össze dolgokat.) Aphrodité–Venus a Nagy Istennőháromság (a Szűz, a Nimfa, a Banya vagy Anya) középső személye. Jézus életében is több Mária játszott szerepet, ki az anya, ki a szűz, ki pedig a (megtért) szajha szerepét. Egyiptomi Mária alakjában egyesült a három: a bűnbánó örömlány szűzzé lesz (életmódjában), majd remete vénasszonnyá. (Ősképére, az istennőtriászra utalhat attribútuma, a *három kenyér* is.)

A méh

Tavasz beköszöntével, a téli nyugvás után szárnyra kelnek ismét a méhek. Elsőbben – még a nagyböjt idején – kitakarítják a kaptárt – ez a *megtisztulásuk ideje*, ahogy hajdanán mondták –, aztán felkészülnek az új ivadékok érkezésére, majd, mikor már virágzik az erdő, mező, kirajzanak.

A méh háziasítása az I. e. 6–4. évezredben mehetett végbe, és a vadméhek lépeit már az előember is fosztogatta. A méhet nemcsak mézéért, hanem viaszáért is nagyra becsülték. A méhállam szervezettsége, a méhkirálynő herék és munkások fölötti „felsőbbrendűsége", az a vélt képessége, hogy „szüzen" is korlátlanul ad életet újabb és újabb rovarnemzedékeknek, már a háziasítása előtti időben foglalkoztatta az embert.

Epheszoszban, a termékenységkultusz ókori központjában – itt telepedett le, és halt meg a legenda szerint Mária – az anyaistennőt „Nagy Méh" néven és alakban tisztelték. Később tavaszi istennők háziállata lett és Erósz (Cupido) attribútuma (a méhcsípés és Amor nyila közt egy kedves antik rege von párhuzamot). A keresztény kalendárium is tavaszjelképnek tekinti. Patrik, József és Benedek a helyi naptárak „méheresztő" szentjei, a beregi ruszin nép az április 24-i Györgyöt is közéjük sorolta. (L. még az április 21-i Abelárd nevét; jelentése a provanszál *abelha* szóból: méhész). Az egyetemes naptár

szent méhésze Milánói Ambrus, akit méhkaptárral ábrázoltak, mivel legendája szerint már a bölcsőben méhraj szállott az ajkára annak előjeleként, hogy nagy

Szent Ambrus legendája. Miniatúra a Magyar Anjou Legendáriumból

szónok lesz belőle. Az antikvitásból örökölt vándormotívum ez, más hitszónokszentről is élt az a hiedelem, hogy a méhek az ajkáról szívták a mézet. A képnek nyelvi alapja van: a héberben a „méh", a „beszéd" és a „lélek" szó közös tőről ered. (Gondoljunk a fejünk körül röpködő állatkák döngicsélésére.) Ambrus e jelvényt kétszeresen is kiérdemelte. Szónoki képességén kívül azzal is, hogy tavasszal „szentült meg", épp a *Megalesia* ünnepkor (397. ápr. 4.), azon a napon, amelyen a pogányok az oroszlános, méhes úrnőt, Kübelét köszöntötték. Vergilius *Georgicájának* IV. részében mesél a korabeli méhészetről, s a hozzá fűződő hiedelmekről. A méhek kaptárba fogásáról így ír:

„Csengess, rézdobot üss,
mint szokta anyánk Cybelének..."

Vergiliustól azt is megtudjuk, hogy a méhek védelmezői Priapus, Venus fia és Minerva, a Kos hónap úrnője; s hogy a méhkirálynő éppoly harcias, mint az utóbbi vagy a babiloni Istár; és hogy a méhekben találnak ideiglenes lakhelyet a lelkek, s ha az állatkák elpusztulnak, a lelkek a csillagok közé szállnak; s hogy az első mézszüret ideje a *Fiastyúk* heliakus fölkelésével esik egybe; végül hogy megölt bikák rothadó belsejéből új méhnemzedékek segíthetők a világra az elpusztult régiek helyett. (A bibliai Sámson, akinek vesztét három nő – a pogány istennő-triász – okozta, esküvőjére menet megölt egy oroszlánt, amelynek tetemében később méhrajt és mézet talált. E motívum a Kübelé-kultusszal kapcsolatos, és Vergilius leírásával is találkozik.) A Bika-úrnő Vénusz más réven is rokonságba került a méhekkel. Robert Graves szerint Venus (Aphrodité) Erycina melléknéven méhistennő volt, aki a szicíliai Eryx hegyén foganta hasonnevű fiát a görög Butésztől, a méhésztől. Eryx (Erüx) neve Aphrodité harmadik, jóval ismertebb fiát, Erószt idézi meg, akinek szintén méh volt az

A Légy csillagzat. Hevelius nyomán

attribútuma. A szerelemistenke nyilát a méhfullánkhoz hasonlították a költők. A Butész névnek a görög *búsz* („bika", „tehén", „ökör", „marhabőr") szó a töve, ugyanúgy, mint a „bögöly", „dongó" jelentésű *butúposz* szónak (a bögöly ti. kifejezetten a marhákat gyötri), s ennek a nyelvi összefüggésnek bizonyosan köze van Vergilius méhek keletkezésére vonatkozó leírásához. Ez a hiedelem egy rendszertani tévedésen alapulhat ugyanis. Egyes légyfajok, például a dongólegyek bomló állati tetemekben fejlődnek. És még egy idevágó adat, ezúttal az Újvilágból. A közép-amerikai indiánok a Vénuszt „Darázscsillagnak" (*Susek*) nevezték, mivel – alább még szó lesz arról, miért – „fullánkos" természetű csillagistenségnek tekintették.

Az eddigiek figyelmünket a Bika és a vele szomszédos Kos csillagzatra terelik, mivel az utóbbi hónapjában rajzanak ki a méhek, és mert a Bika vállán „kotló" Fiastyúkot (Pleiadest) eleink *Kaptárhuggyá*nak, vagyis Méhkaptár csillagzatnak is hívták. A Kaptár szomszédságában, a Bika mögött és a Kos felett kering egy parányi csillagcsoport, amelyet Andreas Cellarius 1661. évi égatlasza Méheknek (Apes) nevez, eltérően a kortárs Heveliustól, aki viszont *Légy*nek hívta (latinul Muscának). Az Apes elnevezés is szerepel régi csillagtérképeken egyes számban (Apis), amely ugyanúgy hangzik és latinul ugyanúgy is van írva, mint az egyiptomi Ápisz bika neve. Hát nem elgondolkoztató? Akár Méh, akár Légy, mindkét csillagzatnév mitológiailag jól megalapozott. Antik görög mitográfusok szerint a Bika csillagképnek egy tehén, a tehénné változtatott Ió istennő volt a névadója, akit egy bögöly kergetett szó szerint a halálba, és aki az egyiptomiak első királyát, a bika-Ápiszt, görögül Epaphoszt szülte. Cellarius és Hevelius névadását Vergilius *Georgicá*ja és e görög mítosz egyaránt ihlethette. Ám ezzel még mindig nincs vége.

A mitikus hagyományban Óriónnak, a Bikával szomszédos Orion csillagkép névadójának születése a következőképpen történt. Egy *Hürieusz* („Méhember", „Méhkaptárból való") nevű ember vendégül látott három istent: Zeuszt, Hermészt, Poszeidónt, és gyermeket kért tőlük (vö. Ábrahám és a három angyal bibliai történetével). Az istenek azt tanácsolták neki, hogy vizeljen egy feláldozott bika lenyúzott bőrére – más forrás szerint ők eresztették a bőrre magjukat –, ássa el a földbe, onnét kel majd ki gyermeke. Az Órión nevet az ókori mitográfusok a görög *ureó* „vizel, magot önt" szóból eredeztetik, de *uria* „kedvező szelet", „vízből valót" is jelent, és az ókorban a hajózási idény megkezdésére adott jelt a Bika, illetve a Fiastyúk eltűnése. Órión, a *bikaölő* Mithras görög alakmása a földistennőnek, a „Nagy Méhnek" gyermeke volt tehát, eredetileg a Bikában születő (feltámadó) napistenek egyike, abból az időből, amikor a tavaszpont helye a Bika és a Kos határán lévő Fiastyúk lehetett. Apját azért nevezhették „Méhembernek", mert abban az időben a méhek tavaszpont körüli eresztése idején tűnt el az „égi kaptár" (a Pleiades) az oda látogató Nap fényében.

A planéták között is akad egy, amelyet kaptárnak neveztek. A Hold volt ez, a „méhlelkek gyülekezőhelye". A Hold, amely éppen a Bikában van „erőben". (L. ott.)

„...Bika,..."

A Bika (Taurus) a Zodiákus talán legszebb csillagképe. A Kost követi, és az Ikreket előzi meg az állatövi sorban. A Bika jegy az április 21/22. és május 21. közötti időszak „védjegye". A hozzá fűződő mitologikus és tárgyi emlékanyag igen gazdag. Ennek fő oka az lehet, hogy az ókori magaskultúrák felvirágzása kezdetén az évkezdő tavaszpont még a Bikába esett (kb. i.e. 4400–2200 között). Ez az időszak a bikaistenek és tehénistennők tiszteletének virágkora. Amikor a tavaszpont továbbhátrált a Kos csillagképbe, a bikamítoszok értelme is megváltozott. Sok ismert rege a héroszoknak a bikával vívott küzdelméről szól. Ezek egy része a tavaszpont birtoklásáért folyik a régi tulajdonos, a Bika, és az utód, a Kos képviselője között. Az elbeszélő ezekben a történetekben az új korszak pártján áll, ezért a Bika a letűnt világ, immár alvilág képviselője. Egyiptomban ez a harc a Szèth bika és Hórusz napisten között folyik. Persze Hórusz győz – a Szeth-kultusz az óbirodalom végén lehanyatlik Egyiptomban –, a napisten megölt ellenfelét földarabolja, combját a *Sarkcsillaghoz* kötözi. A „Marhacomb" csillagkép a mi Göncölszekerünk, amelyet egy római korból való csillagtérképen ugyanolyan kos őriz, amilyen az állatövi jegyek sorában is található. A krétai Minotaurusz-mítosz egyik lehetséges jelentése szintén ez. Thészeusz, a Kos-naphérosz azért megy le a labirintus-alvilágba lecsúszott Bika-Mínoszhoz, hogy tőle a tavaszpontot megszerezze, amelyet a fonálgombolyag jelképez: a fonál a Nap útja, a gombolyag a rajta lévő csomópont vagy maga a Nap. A csillagászati korszakváltásra látszik emlékezni a híres bibliai epizód, amelyben a „kosszarvú" Mózes, az új törvények hozója összetöri az aranyborjút, a régi vallás immár tartalmát vesztett, „néma bálvánnyá" degradálódott jelképét.

Kétértelmű naptári jelkép Héraklésznek a bikaszarvú, kígyófarkú Akhelóosszal folytatott párviadala. Akhelóosz bikaszarva, amit letört a naphérosz, a Bikára, kígyófarka az égen átellenben lévő Skorpióra, illetőleg a felette lévő Kígyófarok (Cauda Serpentis) csillagképre utal. E díszeket azért viselhette, mert korábban ő volt az év, a Bikával kezdődő emelkedő félév, és a Skorpióval kezdődő hanyatló félév ura. Másfelől azonban szarvakat viseltek azok a Halak-beli tengeristenek is, akikkel nem a korszakváltáskor, hanem évenként küzdött meg a Kos naphérosza. A kétféle értelmezést összemossa, hogy a világosság és a sötétség évenkénti küzdelmének a Kos hónap végén és a Bika elején „kell" végetérnie, amikor „Mars félreteszi fegyverét, hogy Venusnak hódoljon". Így a legyőzött ellenfélt, a Halak-beli Cetet összekeverhették a Bikával (a télsárkányt is gyakran ábrázolják szarvakkal).

Számos olyan bikaküzdelem-elbeszélés maradt fenn, mely „csak" azt példázza, hogy a naphérosz éppen a Bika havába (csillagképébe) lépett, vagy azt maga mögött hagyta. Az előbbire példa a kosnaphérósz Iászóné, aki igába kényszeríti az aranygyapjú gazdájának tüzes bikáit, az utóbbira Gilgamesé, aki nemcsak a Nap, hanem talán az Orion képviseletében is legyőzi az Istár által rauszított Bikát. (A különbség: míg a Bikában járó Nap a csillagállat szarva közt van, addig a Bikából az Ikrekbe távolodva, az Orion felett kerül olyan helyzetbe, mintha a szarvak rászegeződnének. Orionnal azonosul

egyébként a Bikaölő Mithras napisten is.) Gilgames történetében már Vénusz is megjelenik a Bika úrnőjeként, az ő babiloni neve Istár.

A Bika-regék egy másik köre úrnőjéhez illően az istenek nászáról beszél: így az Európát elragadó Zeusz-bikát látták benne, illetve azzal a bikával azonosították, amelybe a krétai Pasziphaé királynő beleszeretett (a görögök az égi Bika mítoszainak földi helyszínéül többnyire Kréta szigetét tették meg, az ottani bika-kultusz tette ezt kézenfekvővé).

Külön említést érdemelnek azok a Bika-mítoszok, amelyeknek középpontjában egy „égbe kiáltó" marhatolvajlás áll. (A dórok, amikor elözönlötték a görög félszigetet, marhapásztorok voltak.) Ilyen a hérakleszi munkák sorában a Bikát mítoszba foglaló *10. munka: Gerüón gulyájának elrablása,* vagy az a rege, mely azt meséli el, hogyan lopta el az újszülött Hermész Apollón marháit. Ez az elbeszélés mintha csak az égi látványt magyarázná. A Bika ugyanis a látszólagos égi körforgással szembefordul, mintha hátrálva keringene az égen. MANILIUS, ókori asztronómus ebből eredezteti a történetet, mely szerint a tolvaj Hermész, hogy bátyját félrevezesse, hátrafelé terelte őket a barlangjába.

Noha az antik csillagászati művek rendre Bikának nevezik a csillagképet, az ókori mitográfusok egy része tehenet látott benne, arra való hivatkozással, hogy az „állatnak" nincs hátsó fertálya, tehát a neme sem állapítható meg. Így lett Zeusz egyik szeretőjének, Iónak képmása, akit Héra változtatott tehénné, és egy bögöllyel hajszoltatott körbe a világon. A bögöly is látható az égen. Gondolnánk az, amelyet HEVELIUS 1660. évi égatlaszában Musca (Légy) néven szerepeltet. (HEVELIUS biztosan ezért „találta ki" ezt a csillagképet, hiszen a mítosz, amit jól ismerhetett, így mindjárt értelmet kap.) De nem, az eredeti mítoszban a bögöly a Bikával átellenben keringő Skorpiót testesítette meg. A magyar néphagyományban a közelmúltig élt ez a képzet, még a Skorpió nevében is. Bögöly volt ugyanis a csillagzat egykori népi magyar neve. A tehén Iónak Zeusztól Egyiptomban született bikaborja. Ő volt Epaphosz. Az egyiptomi bikakultuszban Ápisz névre hallgat. (Az összefüggés ennél is bonyolultabb. Ió valójában Hérának, a „tehénszeműnek" volt állat alakú formája, Héra egyiptomi mása viszont Háthor volt, az „Ég Tehene" és Ápisz anyja, akit az egész égbolt megtestesüléseként tiszteltek. De volt külön Tehén csillagkép is az egyiptomi égen, a Sirius csillagot magába foglaló Nagy Kutya csillagkép, ezúttal Ízisz képmásaként, pontosan körülhatárolt szerepben.)

A csillaghitben a Bika a „zodiákus ember" nyakának felel meg (bikanyak). A Bika úrnője – láttuk – a Vénusz bolygó; „erősnek", „emelkedettnek" itt a Hold érezheti magát. Ez tükröződik a Bika jelében. A stilizált bikafej: ♉ holdszarvakat visel. A Hold feltűnik a bikamítoszokban is, megszemélyesítője a naphéroszt segíti: Gilgamest például Enkidu Istár bikája ellen. A csillaghitfoszlányokat őrző mesékben a holdsegítőnek egyik feladata az, hogy az ellenség legyőzését követően a megszabadított hősnőt *Vénusz jegyében* ismét szép, ifjúvá varázsolja, a hőssel való nászra felkészítse.

A szarvasmarha tisztelete a világban sok helyütt ma is él. Gondoljunk a spanyol bikaviadalokra, az indiai szent tehenekre, a kelet-afrikai pásztornépek kultikus természetű gulyagyűjtő szenvedélyére.

Vénusz

Görög nevén Aphrodité, a szerelem istennője. HÉSZIODOSZ elbeszélése szerint akkor fogamzott, amikor az anyai méhben a magzat-Kronosz levágta apjának, Uránosznak behatoló hímtagját, és a háta mögé, Gaia földanya magzatvizébe (a tengerbe) hajította. Későbbi, civilizáltabb történet szerint Zeusz és Dióné leánya. Ismét más mítosz szerint Zeusz villáma megérintett egy tengeri kagylót, abból emelkedett ki az istennő. Tiszteletének központja Ciprus szigete volt. Aphrodité (*aphrosz*=„hab") a tengernek is parancsol, de Poszeidónnal ellentétben ő a szelíd és nőillatú tenger istennője, a tajtékos parti vizeké, szép időt és jó *szelet* hoz a hajósoknak (az ókorban a Bika hónap volt a hajózási idény kezdete). Az ő jelképe több tengeri herkentyű, női nemiszervre emlékeztető formájuk és illatuk miatt (vénuszkagyló, kauricsiga, nyolckarú polip, tintahal, tengeri csillagok és korallok). Aranyszekerét a szerelmes természetű verebek, galambok vagy hattyúk (ludak) húzzák, s amerre elvonul, virágba borul a természet, és minden élő szerelmeskedni vágyik. (A búzaszemet felfaló madarak – a veréb és a galamb – kiváltképp illenek hozzá. A mag, mindenekelőtt a gabonáé, az anyaföldet termékenyítő isteni férfimagot jelképezte az agrármítoszokban.) Virága a fehér mirtusz, amely örökzöld, mint a szerelem, és a legjobban a tengerparton érzi magát (gör. *mürton*=„mirtuszbogyó", „csikló", *mürtosz*=„mirtuszfa", „ág", „-lomb", ennek többes száma: *mürtai*=„szeméremajak"), valamint a vérpiros rózsa, mely már nemesítésétől kezdve a női nemi szerv jelképe (épp ezért nemesíthették ki „olyanra"), s amely a Vénusz hajnalcsillag-voltának köszönheti (latin) nevét (latin *rosa*=„rózsa", *ros*=„harmat", *aurora*=„hajnal"). Rómában májusban, még a Bika havában tartották a nagy rózsaünnepeket. Gyümölcse az alma, amit Párisz neki ítélt az istennők szépségversenyén. A „méhkirálynő" kísérője a *három grácia*, bennük az istennő egyes aspektusai öltöttek testet. A gráciák nem egyszerűen Venus megsokszorozásai, alakjukban az ősi istennőtriász mutatja magát szépnek, jónak, ígéretesen ifjúnak.

Aphrodité szerelmi kalandjairól híres. Férje a szaturnikus természetű sánta kovácsisten, Héphaisztosz volt, állandó szeretője zodiákusi szomszédja, Árész. Egy kései hagyomány szerint kettejük gyermeke volt Erósz (latin Amor v. Cupido) és az orgiasztikus phallosz-isten: Priaposz. (Erósz a filozófikusabb teremtésmítoszokban a legősibb istenség, hiszen ő a mindenség mozgatóereje. *Eróé* jelentése: „mozgás".)

Venust a Közel-Keleten Attart, Astart, Astóret, Asztarté, Istár néven ismerték a szerelem és termékenység istennőjeként, de Istár – ahogy az egy méh- vagy darázskirálynőhöz illik – harcias is volt, Athéné-Minervához hasonlatos, s ilyenformán a hadistenek egyike. Valamennyien a hajnal és az alkony, az esthajnalcsillag (a Vénusz bolygó) megszemélyesítői voltak. A korai időkben a görögség még nem kötötte az esthajnalcsillagot a szerelem tengeristennőjéhez. Nevei a magyarhoz hasonlóan inkább a napszakra utaltak: *heszperósz*=„estcsillag", *heószphorosz*: „hajnalhozó", *heósz*=„hajnal", *phószphorosz* (latin Lucifer)=„fényhozó". A magyar bolygónévben is jelzett kettősség Venus istennő „szűzanyaságában" mutatkozik meg. Vénusz minden tavasszal az élet forrásában megmerülve újította meg szüzességét –

amit a vénuszöv jelképez – „társnőivel", a gráciákkal együtt (elterjedt ősi szokás szerint a leány ruhaövének „megoldása" a leány birtokbavételét jelentette). A gráciák a fürdés előtt rettentő csúf banyaként *gorgo*-külsőt viseltek, s ilyenkor *moiráknak*, gorgóknak nevezték őket, elárulva ezzel Venus megújulás előtti külsejét, természetét. A hajnalcsillagot a szerelmesét maga után csalogató szűz istennő, az estcsillagot a gyermekszülő anya vagy férfikergető banya személyesíti meg. (A Vénusz – látszólagos helyzete szerint – hol a Nap előtt jár, ekkor látszik hajnalonként, hol a nyomában, ekkor látszik esténként.)

Kettőssége asztrológiai kétlakiságában is megmutatkozik. A Mérleg úrnője is a Vénusz, de míg tavasszal, a Bikában merő jóindulat, hisz tavaszt hoz, a Mérlegben Vénusz pirosa már nem a szerelem, hanem a kiontott vér, a halál, az ősz színe. Vénusz persze nem „gyilkos", csak „bűnrészes", a gonosztett végrehajtását a szeretőjére hagyja; hiszen a Mars bolygó lakja a Mérleg utáni Skorpiót. Adónisz mint a Nap és a vegetáció megszemélyesítője tavasztól őszig szeretheti Aphroditét, ám ekkor a féltékeny Árész az istennő ölén meggyilkolja. Hősmeséinknek is gyakran ez a drámai fordulópontja. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy Vénuszt a szibériai népek is kettős természetű, termékenységhozó planétaistennőnek képzelték.

A csillaghit Vénuszának attribútumai a mitológiában gyökereznek. Féme a fehér ón és a vörös réz. A réz latin nevét (*cuprum, cyprium*) Ciprusról nyerte, ahol a mitológiai hagyomány szerint az istennő született, s ahol a rézkor fontos rézlelőhelyei voltak. Fémei kétszínűségéről árulkodnak, mint virágai, de utalnak a hajnali fényre és az alkonyi pírra is. (Népmeséinkben a Csillag vagy Szél, azaz Vénusz palotája tiszta rézből van.) Ékköve a fehér gyöngy – ez másutt holdszimbólum is lehet – és a piros koráll. Ez tengeristennői múltjára is vall. Jele: ♀ közkeletű magyarázat szerint Vénus tükrét jelképezné. Mivel szerelemistennő, inkább arra a feltevésre hajlok, hogy a jel szexuális és egyben naptári szimbólum. Amiképpen a Föld jele, a *körbe írt kereszt*, a Nappal terhes anyaistennőt (vagy annak méhét) jelképezi, úgy a Vénusé, a *körrel érintkező kereszt*, a Nappal szeretkező vagy a Napot szülő istennőt, illetve annak nemi szervét. (Lásd még a Nap, Mars, Merkúr és a Bika jeleit.) A női nemi szerv közismert piktogramja és a Vénusz archaikus csillagos ábrázolásai egymást magyarázzák. Nem véletlen, hogy a világi művészetben alakja körül vulva alakú mandorla ragyog.

„Ó, Mária, tenger csillaga!"

Elsőként Szent Jeromos, a *Biblia* latin nyelvre ültetője (kb. 340-420) szólíthatta így a keresztény istenanyát fohászkodásaiban: *Stella maris*, „tenger Csillaga", a Mária név héber formáját, a Mirjamot értelmezve így (latin *mare* = „tenger"). A bizánci ikonok szűzanyáinak fejkendőjét elöl a homlokrészen és a vállain egy-egy nyolcsugarú csillag ékesíti, s ez ott ragyog az ikonfestészet hagyományait öröklő nyugati festők Mária-képein is. Sem az elnevezés, sem a festői előírás nem a keresztény hitben fogant. Mintkettő éppoly régi, mint a Mirjam név – ez volt Mózes nővérének is a neve –, ha nem régebbi.

A Csillag így, tulajdonnévként a Vénusz bolygó népi magyar neve, és minden nyugat-európai nyelv „csillag" szava (német *Stern*, angol *star*, francia *étoile*, spanyol *estrella*, olasz *stella*, *astro*) a mezopotámiai Vénusz nevéből, Istárból ered, s csak később vált az éjszakai ég hunyorgó fénypontocskáinak gyűjtőnevévé. A mi csillag szavunk ugyanezt a pályát futotta be. (A héber *Eszter* nevet kétféleképpen eredeztetik. Egyesek szerint mirtuszt, mások szerint csillagot jelent. Mindegy, mindkettő Venushoz, Istárhoz vezet. A mirtusznak egyébként is csillag alakú virága van.)

Istár görög megfelelője azonban nemcsak Csillag, hanem éppenséggel a „tenger Csillaga", hiszen az őstengerből született tengeristennő volt, s a tengeri csillagot, a csillagkarú polipot neki szentelték. A polipnak nyolc karja van, a női nemi szervet nyolcsugarú rombusz jelképezi, Venus Csillagának nyolc az ága, és nyolc lett a bolygóistenség szent száma az 5-ös mellett. És nemcsak az ókori magaskultúrákban, hanem másutt is, például a nyugat-afrikai asanti mitológiában. Az asanti Venus Nyame égisten leánya, Aszasze Afua, a termékenység és a szaporodás istennője. Szent száma a nyolcas, jelképe a 8 sugarú Vénusz bolygó, szent napja, keletkezésének és kultuszának időpontja a péntek – akárcsak a mi, babiloni eredetű asztrológiai szimbolikánkban. Az ötös és a nyolcas azért lett a Vénusz száma, mert a régi korok csillagászpapjai rájöttek, mint arról már írtam korábban, hogy 5 földi év 8 Vénusz-évnek felel meg (kereken 225 nap a bolygó keringési ideje), és 8 földi év telik el pontosan, amíg 5-ször egymásután hajnalcsillagból estcsillag, és estcsillagból ismét hajnalcsillag lesz (ez az 584 napos Vénusz-ciklus). Mivel a régi idők korszakszámításában a planéták földi években kifejezhető keringési ideje volt az egyik támpont, e nyolcéves ciklust is alkalmazták időszámítási egységként (pl. Spártában).

Vénuszt az ősegyház bűnbánatra késztette és megkeresztelte. Kultusza a bűnbánó Máriákéban, de legfőképpen Szűz Máriáéban élt tovább. Máriáé lett Vénusz gyöngye és virága, a rózsa. (Rózsakoszorús mandorlában – különösen a barokk korban – előszeretettel ábrázolják a „Rózsafüzér királynéját".) Ezért lett május – még jó kétharmadában Bika hónap – a Mária-litániák hónapja.

A megszemélyesített Csillag a népmesék két állandó szereplőjében is tovább élt – némiképp a Mária-kultusz megtartó ereje által (l. a népdal „hajnalban nyugvó Máriáját") – kifejezve azt a kettősséget, ami az esthajnalcsillag és a Szűzanya névben, valamint Istár természetében (szerelem-háború) bennefoglaltatik. A hajnalcsillagot jelképezi a mesék csillagos homlokú tündére, a „gyöngyöt lépő", „gyöngyöt síró" leány, a madáralakban élő tündér (hattyúnő, galambleány, aranyruca), ő a fehér és vörös kisasszony, Rózsa királykisasszony, ő az, aki után a mesehős (Nap) lejárja a lábát. A Nap nyomában „settenkedő" estcsillagot testesíti meg a mesehősnek próbák fejében lovat, fegyvert adományozó vénasszonya, az égigérő fán lakó Csillag-, Szél- vagy Rézanyó, az emberevő banya, a fekete kisasszony. Vénusz mindkét mesebeli megtestesülése a földanya égi párja. Kapcsolatuk „szerves": a Nagy Istennő kozmikus szerveiről, a Vénusz-vulváról és a Föld-anyaméhről alkotott képzet a tündérmesék „tudatalattijából" is minden erőltetés nélkül a felszínre hozható.

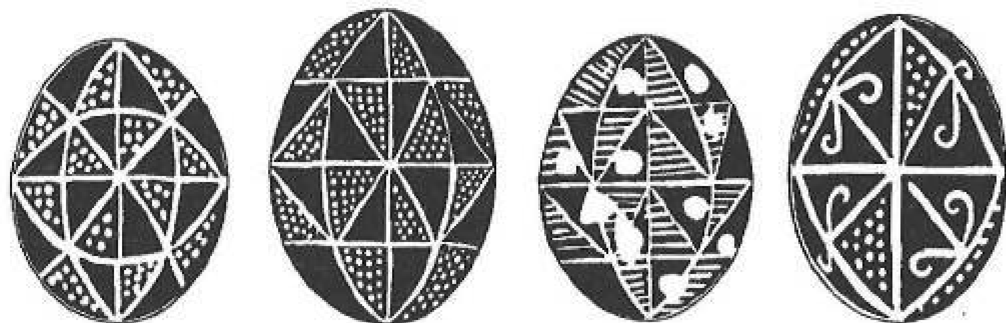
A tojás

Hímes vagy piros tojás készítése és ajándékozása a locsoló legényeknek, legénykéknek általános, városon is elterjedt húsvéti szokás. Ajándékozása, a vele kapcsolatos szent cselekmények, mágikus praktikák, gyermekjátékok azonban messze nem korlátozódnak húsvét második napjára. Ha csak felsorolásszerűen is, érdemes számba venni az időszak tojásos szokásait. A virágvasárnapi zöldágjáráshoz, ágszenteléshez való rügyező, barkás gallyakat régente a kisfiúk gyűjtötték gergelyvitéznek öltözve előző nap, *virágszombatján*. A lányos házaknál tojást kaptak fáradozásukért. A Kis-Kárpátok szlovák falvainak süldőlánykái a felpántlikázott zöldágra sásbéllel, színes rongyokkal körülfogott, kifújt tojáshéjfüzéreket aggattak Jézus bevonulásának emlékére. (Az üres tojás illett az ünnepkör feltámadás előtti szimbolikájába. Elmúlás-jelkép volt, a halott Krisztus porhüvelyét jelképezte.) Ez a szokás ma „városon" is divat barkás ágcsokorra akasztott sokféle hímes tojás formájában. A húsvéti tojás is nagy utat járt be, míg a locsolkodó legényé lett. A horvát Otok községben például a leányok virágszombaton szedett virággal feldíszítették a jegyesük udvarán álló kutat. Cserébe leendő anyósuk tojást tett a kút vödrébe. Ezt a tojást festette meg aztán a leány húsvétra, és adta vissza a vödörből nyakába zúdított vízért csereajándékul.

Nagycsütörtökön, „amikor a harangok Rómába mennek", a kisfiúk feladata volt, hogy kereplővel jelezzék az idő múlását, ezért is tojás volt a fizetségük. Szokás volt a nagypénteki Szent Sírra pénzt és piros tojást tenni a húsvéti gyónás fizetségéül a papnak. Így jártak el Istensegíts katolikus székelyei és a temesközi Szaján népe. Nagypénteken a legtöbb helyen tilos volt kenyeret sütni. A házaknál még a tüzet is kioltották. Nyers tésztából azonban libatojás nagyságú kenyérkéket formáztak, megszárították és eltették azokat. A nagypénteki tojáskenyeret varázsszernek tekintették, amely megmutatja, hol kell a vízbe fúlt tetemét keresni. Ha valaki vízbe fulladt, egy ilyen kenyértojást megfúrtak, égő szentelt gyertyát állítottak beléje, és a vízre eresztették. Odament – mondták –, ahol a tetem van. Szőregiek szerint, aki evett belőle, azt fegyver nem fogta.

Nagyszombaton a vízszenteléskor megszentelt vizet megintcsak a kisfiúk hord-

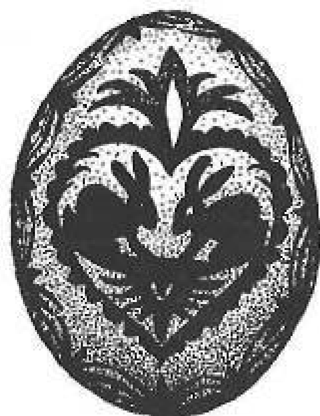
Hímes tojások: a) Bukovina-Tolna m.; b) Árapatak (Háromszék m.), c) Dunántúl, valószínűleg Gyönk (Tolna m.); d) Andrásfalva (Bukovina)-Hidas (Baranya m.)

ták szét a faluban, s a fizetségük újfent tojás volt. A szentelt víznek, mint az összes húsvéti szentelménynek, fontos szerep jutott. Egyebek közt benne főtt a vasárnapi nagymisén vagy a nagyszombati feltámadási szertartás alkalmával megszentelt tojás és sonka. Ugyancsak nagyszombati szokás volt, például a palócföldi Litkén, hogy a nap reggelén a legények tojást gyűjtöttek, s az erdőből repkényt (billinget) hoztak. A lányok a tojásokat kifújták, a tartalmukból rántottát sütöttek, amit a fiatalság együtt elfogyasztott. Az üres tojásokból füzért készítettek, a repkényből koszorúkat. A legények e tojásfüzérekkel és koszorúkkal díszítették föl a templomot, még a templomkert fáira is aggattak belőlük.

Természetesen a szentelt tojás a húsvétvasárnapi, általában a feltámadás utáni lakomák rituális főfogása. (A tojás a zsidó húsvét, a széder-est szent étkei közül sem hiányozhat.) Hadd álljon itt egy igen finom, bár kevéssé ismert – családomban azonban elmaradhatatlan – húsvéti tojásétel receptje. Ezt a közönségesen csak sárga túrónak nevezett eledelt valószínűleg a görögkatolikus ruszinok kedveltették meg magyar szomszédaikkal a Felső-Tisza vidékén. Tehát: 1 liter tejet ízlés szerint megcukrozunk – ne legyen túl édes! – és lassú tűzön melegítjük. Felütünk 8 tojást, a sárgáját a fehérjével elkeverjük, de nem teljesen. Kissé megsózzuk, majd forrás előtt állandóan kevergetve a tejet lassan belecsorgatjuk. Addig keverjük a masszát, amíg meg nem túrósodik. Akkor szitán lecsöpögtetjük, majd *tojásformára* gyúrva gézbe kötjük és felakasztjuk. Amikor teljesen lecsöpögött és kihűlt (hűtőben is tárolható), könnyen és szépen szeletelhető, étvágygerjesztő finomság lesz belőle, a sós főtt sonkának, újhagymának, reszelt tormának ízben illő és méltó párja.

Húsvétvasárnap a tojásfőzés, -festés: „hímzés", -írókázás ideje. Hétfőn ezzel a főtt, megszentelt hímes tojással ajándékozzák meg a leányok a locsolókat. Mintegy a tojásrituálé lezárásaképpen egy héttel később *mátkáló-* vagy *fehérvasárnapkor* hímes tojást visznek ajándékba az egymást mátkává, keresztkomává fogadó házasulandó fiatalok. Keresztény hagyomány

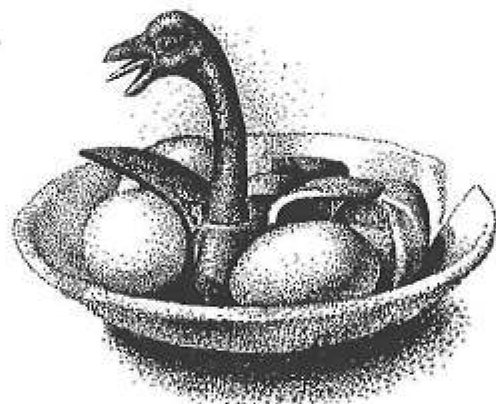

Nyúl képével díszített húsvéti tojás. Svájc

szerint a tojást mint az új élet szimbólumát eredetileg a keresztszülők ajándékozták keresztgyermeküknek. (Húsvét volt a régi időkben a keresztelés ünnepi időpontja. A fehérvasárnap elnevezés arra emlékeztet, hogy e napig jártak fehérben a frissen kereszteltek. Az őegyházban felnőtt, vagyis dönteni képes korban keresztelték meg az új híveket.)

Vagy nézzük a tojásos játékokat. Népszerű (és az ügyesebbjének jövedelmező) volt a tojásra, mint célpontra pénzt dobni; tojást az égre hajítani, s amíg a tojás a levegőben van, különféle lépéseket, forgásokat, karmozdulatokat végrehajtani (ezt ma már többnyire falnak dobott labdával játszák); tojást célba gurítani, eldugott tojást megkeresni (ebből nőtt ki

az a szokás, hogy a gyerekeknek húsvétkor meg kell keresniük az ajándékaikat), két tojást összeütni (ez utóbbit faluhelyen kókányozásnak, ticselésnek, csokkantásnak hívják, s a német nyelvterületen is igen népszerű; arrafelé *Eierticken*, „tojáskoppantás" a neve). A játékok el-

A tojásból éppen kikelt madárfióka. Korsófedél Tutanhamon sírjából. I.e. XIV. század

nevezéséből azok értelmére, céljára is következtethetünk. E játékokban az nyert, akinek sikerült pénzérmével eltalálni a másik tojását, és azt bele is állítani; akinek a feldobott tojást sikerült elkapnia a legösszetettebb mozdulatsor végrehajtása után is; akinek a legtöbb tojása gurult célba; a legtöbb tojást megtalálta; s akinek sikerült összetörnie a többiek tojását anélkül, hogy az övé megsérült volna. Elnyerte játékostársai tojásait, föltett pénzét. A tojásjátékok szexuális szimbolikája könnyen fölismerhető, részint a férfiasság, részint a női termékenység jelképes, játékos dramatizálásai ezek (pénzmag=férfimag, tojás=here), amit a locsolásról is elmondhatunk. Hogy ez mennyire magától értetődő a mai gyerekek számára (is), arra egy 1997-es gyűjtésű primitív locsoló versike a példa:

„Az én locsolómra két tojás van festve,
Ha én ezzel meglocsollak, mehetsz is
a GYES-re."

Tojásjátékokban megőrződött egy s más az ősi képzetekből. RÓHEIM GÉZÁtól tudjuk, hogy a Nyárád menti székelyek azért dobáltak tojást húsvétkor az égre, mivel hitük szerint Tündér Ilona madár képében az első „húsvétkor" tojta a Napot és a Holdat.

Általánosan elfogadott nézet, hogy keresztény szimbolika szerint „a húsvéti tojás a feltámadást jelképezi. Krisztus úgy jön ki a sírból, – írja RÓHEIM – mint a madár a tojásból". Ezt a képet azonban nemcsak Krisztusra vonatkoztatták, hanem általában a halottakra. A románok húsvét másnapján kimennek a temetőbe, s egyebek közt piros tojást tesznek halottaik sírjára. A románok és a ruszinok húsvéti tojásokat osztanak a szegényeknek, akiknek cserébe imát kell mondaniuk a holtak lelkiüdvéért. Ugyancsak ortodox szokás, hogy húsvéthétfőhöz egy hétre, „halottak húsvétján" a síron tojást törnek, hogy a halott a végítélet napján könnyebben kászálódhassék ki a sírból. Az oroszok e nap halotti tort ülnek a temetőben, aminek a hímes vagy piros tojás elmaradhatatlan fogása. A mi régészeink régi palócföldi sírokban – fiatalon elhunyt nők sírjában– leltek a halott sarka alatt tyúktojásra. Feltehetően női csontváz volt az is, amelyet egy i.sz. 320 körüli sírban találtak Worms mellett, s amely mellé temetéskor piros tojást tettek. Nálunk honfoglalás előtti avar sírban találták a legrégebbi hímes tojást. Mind a német, mind a hazai lelet pogány vagy keresztény szokás tanújele egyaránt lehet. A tojás a húsvéttal mint egyházi ünneppel szoros kapcsolatban van a IV. század óta, különösen a keleti egyházban. Megáldásáról, meg-

szenteléséről a mondott időtől van tudomásunk. Kultikus szerepe, díszítése azonban nem keresztényi eredetű, és jóval régebbi időkre nyúlik vissza. Déloszi sírokban a szintén termékenységjelkép fügével együtt találtak tojást, de etruszk temetőkben is gyakori. A Tutenhamon sírjában talált tojásos korsófedél pedig a feltámadás-eszme és a tojás kapcsolatának ősiségéről tanúskodik. A korsófedél négy alabástromtojás között egy éppen kikelt struccfiókát ábrázol. A fából faragott fióka nyaka a fedél fogója.

Archaikus képzetekben a tojás a szférikusnak képzelt kozmoszt jelképezte (világtojás), s a teremtésmítoszok egy csoportja a világ keletkezését is mint tojásból születést írja le. E hiedelemnek óegyiptomi, törzsi afrikai, hindu, prehellén, kelta, finnugor, magyar példái egyaránt ismeretesek. E mítoszok közös veleje: a legfőbb anyaistennő kígyó vagy madár alakú istenségtől teherbe esik, majd maga is madáralakot öltve megtojja a világtojást, és kikelti belőle a Napot, a Holdat és a csillagokat. (A világ tojásból való keletkezésének képzete itt-ott elszakadt a mintát adó természettől: az egyiptomi Ptah-vallás szerint például az isten fazekaskorongon formálja tojás alakúra a világot, sintoista értelmezésben a tojás maga a forgástestként kialakuló ősvalóság.) A világ „születésének" képzete és a természet évenkénti megújulásának élménye közötti összefüggés révén vált a tojás az újjászületés tavaszújévi ünnepének kellékévé (minden vadmadár évenként először tavasszal rak tojást, fészket). A tojás az időponttól elszakadva általában termékenységjelkép lett, így a lakodalmi szokásokban is szerepet kapott..

A húsvéti tojás hímezése, mely a felület geometrikus fölosztásán és néhány díszítőelem variálásán alapszik, a régészeti anyag tanúsága szerint évezredes hagyományokat követ. A hímes tojás vonalhálója lényegében olyan, mint egy égglóbuszé. „Egyenlítő" osztja féltekékre, „főkörök" negyedelik. Ezek metszéspontjait – az égglóbuszon a naptári sarokpontok és az égi sarkok ezek – hangsúlyozzák a díszítőelemek.

Mit tojik a húsvéti nyuszi?

Amit a többi nyúl természetesen. Sok kis csokibarna bogyót, amelyek pralinéra, apró csokoládétojásra emlékeztetnek. Innen már egy gondolatlépés csak, hogy a húsvéti nyuszi tojja a hímes tojást és általában a húsvéti ajándékot. A nyúlra vonatkozó közismert hiedelemnek ez a magyarázata semmivel sincs közelebb a valósághoz – de messzebbre sincs tőle! –, mint azok, amelyeket minden húsvétkor közreadnak a lapok, s hallhatunk a rádióban meg a televízióban. (Hogy mást ne mondjak, a nyúldrazsét még ették is régen, abban a hiszemben, hogy meggátolja a nem kívánt terhességet. Homeopátiás mágia ez: a szapora nyúl nem kevésbé szaporán elpotyogtatott bogyóiról miért ne hihette volna az együgyűbb ember, hogy nem más az, mint az állat elvetélt, terméketlen „tojása": csírája, petéje?) A húsvéti „kacsák" közül is a kedvencem, mely szerint a tojást tojó „húsvéti nyuszi nem is nyúl, hanem valójában egy Ausztráliában élő ősállat" (kacsacsőrű emlős nyúlfüllel?). A *Magyar Nemzet* 1997-es húsvéti híradása szerint egy Heinz Jaksch nevű osztrák zoológus állítja ezt. Egy másik visszatérő magyarázat Solymossy Sándor néprajz-

kutatótól ered, aki szerint félreértéssel vagy naiv népi etimológiával lehet dolgunk, amennyiben a németek körében eredendően húsvéti jelkép gyöngytyúk nevét (*Haselhuhn*, *Hasel*) hozták kapcsolatba, majd keverték össze a nyúléval (*Hase*). Angol vélekedés szerint a régi germánok úgy tudták, hogy a nyúl madár volt eredetileg, de valamivel kivívta az alvilág istennőjének a haragját, s az büntetésből négylábú állattá változtatta.

No hiszen. Még az sem bizonyos, amiben egyébként a néprajzkutatók megegyeznek, nevezetesen, hogy a tojást tojó nyúl képzete német földön keletkezett. Kétségtelen azonban, hogy az erre vonatkozó legkorábbi adat német nyelvű (1572-ben jegyezték le, kereken 200 évvel Ausztrália fölfedezése előtt). A hozzá fűzött magyarázat szerint a német jobbágyoknak húsvétkor tojást és nyulat kellett beszolgáltatniuk adóképpen földesuraiknak – ez lenne a szóban forgó hiedelem alapja –, ami önmagában eléggé kézenfekvő, hiszen a rendkívül szapora állat nőstényе a meleg idő beköszöntével kezd el fialni. Persze a paraszt nem vad, mezei nyulat szolgáltatott be, hanem ketrecben nevelt házinyulat, amit a középkorban már Európa-szerte tenyésztettek. Az üregi nyulat, Ibéria állatjelképét, aminek őshazája Észak-Afrika és talán a Pireneusi-félsziget volt, háziasítása során az ember terjesztette el Európában, s neki köszönhető, hogy el is vadult mindenütt. A rómaiak már az i.e. I. században meghonosították Itáliában, s ott úgynevezett *leporarium*okban tenyésztették. Rómában a vemhes anyából kivágott embrió és az éppen világra jött nyúlfi lucullusi ínyencfalatnak számított. E római fogás – kezdünk végre közeljárni az igazsághoz – a német kolostorokban és főpapi udvarokban a késő középkorig dívott, mivel a zsenge nyúlpecsenyét böjti eledelnek tekintették, akárcsak a halat. Más szóval, a nyúlhúsból készült eledel eucharisztikus lakoma volt, illő a nagyböjthöz és a húsvéthoz. Megjegyzendő, hogy a középkorban a Szentháromságot 3, oldalnézetben ábrázolt, körbefutó nyúl is jelképezte, melyeknek a fülei egy egyenlő oldalú, vagyis „tökéletes" háromszöget zárnak be. (Emellett jelképezhették a gyorsan körbefutó időt, például a holdciklust; erről alább szólunk még.) A buddhizmusban a nyúl egyenesen megváltás-szimbólum. Egy legenda szerint egy nyúl, megszánva a böjtölő Buddhát, önfeláldozóan a tűzbe ugrott, hogy megsüljön, s vele a Megvilágosodott jóllakhassék. Ennek folytán – mint HANS BIEDERMANN *Szimbólumlexikoná*ban olvasható – a megváltásban bízók önfeladó magatartásának jelképévé lett. A vallásos háttér mögött a kereszténység előtti időkben született naptári összefüggésekre lelünk. Szerelmi étvágya és szaporasága okán a nyúl: a gömbölyded, bájos külsejű és szelíd, ám rokonánál mégis bátrabb és harciasabb (!) üregi nyúl (*Oryctolagus*) a késő antikvitásban, amikor az egész mediterráneumban elterjedt, Venus állatseregletének tagja lett. Az istennő középkori és reneszánsz allegorikus ábrázolásain rendszeresen találkozunk vele. (A házinyúl szerveit, heréjét vagy háját például egyes vidékeken ma is szerelmi varázsszerként használják; a mezei nyúlnak nincs hája.) Április hónap, mint láttuk, az istennőről kapta a nevét, akinek planétája, a Vénusz bolygó a Bika havában van „otthon" az asztrológia szerint, a böjtös Halak havában pedig „erőben", ami az asztrológiában járatos egyházi személyeknek hivatkozási alapul szolgálhatott ahhoz, hogy nyúl-

hússal tegyék változatosabbá böjtös étkezéseiket (az, hogy az ugyancsak „vénuszi" víziszárnyasokat szintén fogyasztották böjtben, közismert). Talán mondanom sem kellene, hogy a húsvéti nyuszi modellje nem a mezei, hanem a kisebb termetű, simogatni valóan édes házinyúl lehetett. (Próbáljon meg az olvasó elkapni és megsimogatni egy mezei nyulat!)

Az egész világon elterjedt másik nyúlnem képviselője, a mezei nyúl (*Lepus*), mely külső hasonlóságuk ellenére minden más tekintetben annyira különbözik rokonától, hogy még keresztezésük is lehetetlen, a Venustól erősen eltérő természetű, szűz vadász- és holdistennő, Diana (görög Artemisz) állata volt, rendre találkozunk is vele az istennő képmásain. (Ahogy az üregi nyúl szervei a szerelmi praktikákban, úgy szolgáltak a mezei nyúl részei a vadászmágiában. Például a néphit szerint mezei nyúlszem fogyasztása biztos célzóvá teszi a vadászt.)

Diana tapsifülese az égbolton is látható – ami egyébként e mindenütt előforduló állatra vonatkozó hiedelmek régiségét jelzi –, mégpedig két alakban, az istennő két minőségének megfelelően: mint csillagvadászok által űzött csillagkép és mint holdállat, a holdistennő „arcának" a foltja.

A Nyúl csillagkép (Lepus) az Orion lábai alatt, a Tejút mellett látható. Legjobban az őszi, téli éjszakákon (az anyaállatok ebben az időszakban „szüzek", nem párzanak), amikor a Nap épp Diana (Artemisz) csillagképében, a Nyúllal szemben lévő Nyilasban jár. Tegyük hozzá, hogy az ókorban, amikor a mondott csillagkép a Nyúl nevet kapta, tavasszal haladt el fölötte a Nap. (Mint arról szó esett már, az egymással átellenben lévő csillagképeket annak okán, hogy amikor egyikük kél, akkor nyugszik le éppen a másik, az egyidejű megfigyelés során eleink képzelete összekapcsolta. Ez esetben azonban nemcsak képzeletbeli, hanem nagyon is valóságos, látható kapocs köti össze a két égnegyedet: a Tejút, amit az archaikus

A holdbéli nyúl az élet elixírjét keveri. Kínai hímzés részlete, XVIII.sz. Holdbéli nyúl. Mexikói dombormüves kőlap. Festett templomi mennyezetkazetta. Kraszna, Szilágy megye

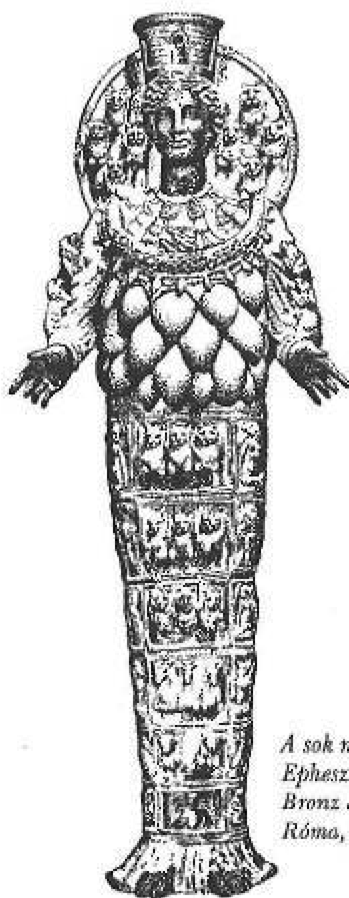
mítoszokban Lédával (Nemeszisszel), a Napot és a Holdat illetve csillagképi megfelelőiket, az Ikreket *tojás* alakban világra hozó istennővel azonosították, s akinek Diana (Artemisz) egyik aspektusa.

A Nyúl csillagkép egy fűben lapuló vagy éppen lábait a nyakába szedő tapsifülest formáz (a fülei jól látszanak), amint épp a vadász Orion csillagkopója, a Nagy Kutya elől menekül. (Orion és a két szomszédos Kutya csillagzat testesíti meg az égen egy másik közismert Artemisz-mítosz szereplőit is: az istennő által szarvassá változtatott Aktaiónt és ebeit, melyek saját gazdájukat széttépték.)

A nyúl égi helye – egyik fele a Bika cikkelyébe esik, a másik az Ikrekébe – magyarázhatja, miért lett a Vénusz és a Hold mellett egy harmadik planéta, a Merkúr attribútuma is. A Merkúr az Ikrekben van „otthon", és a középkori alkímia a gyors, a Hold után leggyorsabb planétához az ugyancsak „gyors" higanyt, ahhoz meg a szélnél sebesebb mezei nyulat társította (a szél a Merkúr és a Vénusz, e két „esthajnali" bolygó eleme).

Ami a Holdat illeti, akár azzal is megelégedhetnénk, hogy a leggyorsabban mozgó planétához nincs illőbb állatszimbólum – Európában legalábbis – a mezei nyúlnál. A szimbólumteremtő emberi fantáziának azonban ezúttal tényleg kézenfekvő alapul szolgáltak a Hold foltjai, melyekben a világ legkülönbözőbb részein – ott természetesen, ahol a mezei nyúl élőhelyet talált – tapsifülest láttak. Például a Dél-afrikai hottentották, Kelet-Afrika egyes bantu törzsei, az egyiptomiak, görögök, mongol-török népek, kínaiak, Észak- és Közép-Amerika indiánjai. A holdnyúl-képzet jelentőségét fokozza, hogy mindenütt mesék és mítoszok övezik alakját. Csak egy példa, mely a holdnyulat a húsvét időszakához is kapcsolja. PLUTARKHOSZ beszámol arról, hogy Egyiptomban úgy tartották: a tavasz kezdetekor Ozirisz nap-holdisten, akinek a nyúl szent állata volt, maga lép a Holdba. „Így tehát Ozirisz erejét a Holdba helyezték, és azt mondták, hogy Ízisz, a teremtés principiuma szerelemben egyesül vele. Ezért a Holdat a mindenség anyjának hívják, s azt tartják róla, hogy férfi és női természete van, minthogy a Naptól dagad meg és lesz terhes, önmaga viszont nemző elemeket szór szét és vet el a levegőben." A Hold apasztó-dagasztó erejét, ami legszembetűnőbben az árapály-jelenségben nyilvánul meg, a régiek kivetítették az élőlényekre is. Ezért lett égi kísérőnk az anyaméh, a női ciklus, a terhesség, a szülés meg a férfi potenciájának planetáris ura. Mindennek nagyon is illő jelképe a nyúl. Eleinket igazolja, hogy az emlősök vemhességének időtartama a holdhónapok egész számú többszöröse. Ez alól épp a mezei nyúl a „kivétel", az övé a mitikus időszámításban oly jelentős másfél holdhónapig tart (42 napig).

A „szűz" Artemisz sorozatban gyártott szobra: az úgynevezett fekete epheszoszi Artemisz az istennőt „sok mellel" ábrázolja. A sokmellűségnek számos értelmezése van, ezek közül az egyik tojásfüzéreket lát a márványkeblekben, mások fel-

A sok mellű Epheszoszi Artemisz. Bronz és alabástrom, Róma, II. század

áldozott bikák heréit, ismét mások datolyakoszorúkat. A márványból, alabástromból és más „hímeskőből" faragott tojás ma is keresett ajándéktárgy a mediterrán országokban. (Szimbolikus jelentésüket illetően a tojás és a here között nem túl nagy a különbség.)

A mondottak csattanója, hogy a Hold húsvét havában, a Bika hónapban van

„erőben"; termékenyítő hatását a Bikaúrnő Vénuszé csak fokozza. Mindennek a keresztény szimbolikában is nyoma van. Szűz Máriát, akinek alakját a szűz holdistennő és Venus attribútumaival ékesítették fel, a keresztény művészet holdsarlón álló és kígyón taposó „Napba öltözött Asszonyként" is ábrázolja. Ez utóbbiban a Napot, Holdat szülő tejútistennő is fölismerhető (másutt kimutattam, hogy Jézus Krisztus kalendáriumi szimbolikája szerint nap-holdisten volt). De megjelenítették a lábainál – a Hold és a phallikus kígyó helyén! – kuporgó fehér nyúllal is, amivel a testiség feletti győzelmét kívánták kifejezni. Mindehhez képest elhanyagolható csekélység, hogy a hold- és vadászistennő állatkísérői jellegzetesen éjjel aktív vadak. Ilyen a medve, a farkas, a szarvas, a vadló és a mezei nyúl is.

Végül is, mi a szerepe a Holdnak a húsvét és a húsvéti nyuszi vonatkozásában? Nem kevesebb, mint az, hogy a holdjárás határozza meg a húsvét időpontját, más szóval, a keresztény naptár luniszoláris jellege egyedül a húsvétszámításban nyilvánul meg (a pápai jelvények jelentésén kívül). Nevezetesen, húsvét a tavaszpont utáni *telihold*at követő vasárnapra esik. És kettős ünnep, aminek egyik napja: a vasárnap a Nap napja, a másik, a hétfő a Holdé. Akit ekkor ünneplünk, ebből a szempontból legalábbis nap-holdisten: a húsvéti szenvedéstörténet központi témájaként szolgáló középkori Kálvária-képeken a Nap és a Hold elmaradhatatlanul jelen van. A kereszténység előtti mítoszokból „tudjuk", hogy e két, tojásból kikelő égitest mozgása szakaszolja az idő múlását. Végezetül: ha a Nap ábrázata mindig kerek (gömbölyű) is, – kivéve reggel és este, mivel felkelőben, lemenőben a levegő torzítása miatt kissé belapul –, a változó Hold nyúlfoltos képe húsvéthétfőn *mindig tojásdad*! Hogy miért? Azért, mert a húsvét előtti napok valamelyikén kitelt arca ekkor már fogyóban van. Vagyis a húsvéti tojás, amin nyuszi (árny)képe díszlik, végső soron a húsvét(hétfő)i fogyó Holdat jelképezi.

A sárkányölő

„Süss fel nap, Szent György nap,
Kertek alatt a kis bárány
majd megfagy"

– énekli a dal, arra utalva, hogy a fagyos Kos hava elmúltával, a Bika hónap elején, Szent György napján, (a római és a görög naptárban ápr. 23-án, a magyarban 24-én) végre beköszönt a jó idő. Mi a Bélákra tekintettel ünnepeljük a Györgyöket egy nappal később. A Béla gyakori magyar név, és a magyar egyház III. Béla királyunk halálának napját, 1196. ápr. 23-át választotta e név ünnepéül a szentek esetében bevett gyakorlat mintájára; így lett a nyelvújítás korában Béla az e napon köszöntött Adalbertek hazai megfelelője. E magyar sajátosság Szent György napját a történelmi Magyarországon az ország földrajzi helyzeténél fogva a nagy egyházi kettős ünnepekkel – amilyen a húsvét és a pünkösd – egy sorba emelte. Különösen ott, ahol a magyar és a görög vallású román vagy ruszin lakosság keveredett. Ennek számos tanújele van. Helyi vonatkozásban ilyen az ünnep borsavölgyi (Románia) *kétszentgyörgynap* elnevezése, országos méretekben pedig az a tény, hogy – párban az őszi Szent Mihály nappal (szept. 29.) – Szent György-nap már a középkorban fontos közjogi aktusok vá-

lasztott időpontja volt. Így az országgyűlést már Mátyás idejében, még inkább a Jagellók alatt e napok valamelyikére hívták össze, felváltva Budára és a pesti Rákosmezejére. A Mohács utáni időkben az erdélyi rendek szokásává lett ez a gyakorlat (vö. tavaszi és őszi ülésszak).

A légiónyi katonaszent legnevezetesebbje Kis-Ázsiában született a legenda szerint, és Palesztinában halt mártírhalált Diocletianus alatt. A IV. századból már tudunk kultuszáról, amely a keresztény légionáriusok révén terjedt el a birodalomban. Előbb a görög részeken, nyugati tisztelete csak a XIII. században vált általánossá. A keleti egyházban Demeterrel, Prokópiosszal és Theodorral a nagy katonaszentek közé tartozik. Közöttük is ő a „zászlótartó", hiszen Konstantinápoly védőszentje volt, s az *Athosz-hegyi Festőkönyv* előírása szerint képének minden templomban ott a helye. A cári birodalom, Bizánc szellemi örököse, Györgyöt a címerébe emelte, s később a legmagasabb katonai rendjelet (györgykeresztet) róla nevezte el. Rómában az V. században már temploma volt, a frank Meroving királyok (448?–751) ősatyjuknak vallották. Különös tekintélyre tett szert a Brit-szigeteken. Oroszlánszívű Richárd saját védőszentjének választotta, 1222-től pedig Anglia hivatalos patrónusa lett. Jelvényét – fehér, illetve ezüst alapon vörös kereszt – a legelőkelőbb angol rend, a térdszalagrend viseli (alapítását 1345-re teszik), s a brit lobogó is a skót andrás- és az angol györgykereszt kombinációja. A lovagkorban tisztelete általánossá vált, más lovasszentekkel együtt: Móriccal, Mártonnal, Jakabbal, Demeterrel, nálunk Szent Lászlóval. Talán meglepően hangzik, de még a török szultánok is, akik magukat a bizánci császárok örököseinek tekintették, átvették a tiszteletét, abban legalábbis, hogy a katonaszent nevenapján indították hazánk ellen hadjárataikat (pl. Szulejmán 1526-ban, 1532-ben, 1543-ban és 1552-ben).

A bizánci szomszédságnak köszönhetően korán ismertté vált hazánkban. Szent István a krónikák tanúsága szerint Szent György és Szent Márton zászlaja alatt verte le Koppányt. A magyar korona XI. századi eredetűnek tartott alsó pántján a képmása párban látható Demeterével. Igazán népszerűvé a magyar lovagkorban vált, mint azt a Kolozsvári testvérek Prágában látható lovasszobra és a korabeli Szent László képmások mutatják; királyunkat a képíró mesterek rendre györgykeresztes pajzzsal ábrázolták. Róbert Károly 1326-ban alapította a Szent György lovagrendet, amit Zsigmond Sárkányrend néven újított meg (1408). Zsigmond szimbólumszótárában Szent György sárkánya a trónkövetelők jelképe lett (nem volt fiú-utódja) valamint a korabeli bogumil, huszita eretnekségeké. A legyőzendő sárkánnyal a rend főnemesi tagjainak címerében találkozunk. Később Szent Györgyöt választotta patrónusául a sárkányfogas címerű Báthori család is. De György már a középkorban sem kizárólag a nemesi rend szentje volt. Oltalma alá tartoztak a zsoldoskatonák, a fegyverkovácsok és -szállítók, a lovak, valamint a parasztok (neve, a görög *Georgiosz*, „földművest" jelent).

A Szent György ábrázolások legjellemzőbb formája a sárkányölési jelenet (Szent Theodor is hasonló tettéről nevezetes). A korai keresztények számára a sárkány a legfőbb Rosszat, a pogányságot jelképezte, s a mitikus jelenet segítségével egy pogány nép vagy ország megtérítését kívánták ábrázolni: fehér (ezüst) lovon ülő aranyos vitéz lándzsájával ledöf egy sárkányt. Szent Györgyöt mint Kappadókia

megtérítőjét ábrázolták eképpen. Kappadókiát a sárkánynak kitett szűz személyesítette meg, akit később az evangéliumi Mártával azonosítottak. A keresztény tartalom belemagyarázás. (E kitevés motívumnak azonban reális alapja van: folyók és tengerek „sárkányainak", krokodiloknak, cápáknak szokás volt szüzeket áldozni. FRANCIS HUXLEY szerint a sárkány feletti győzelem a pogány szokással való leszámolást szimbolizálja.) Nem véletlen, hogy az egyház megpróbálta száműzni a mitikus-mesei sárkányölés epizódot a szent legendáriumából, később őt magát is, de népszerűsége miatt ez nem sikerült. Szinte ez az egyetlen „életrajzi" elem, ami a művészeket Györggyel kapcsolatban valaha is megihlette.

Szent György pogány előképei: az egyiptomi Hórusz, a görög Perszeusz, Héraklész, Iászón, a kaukázusi grúz Giorgi(!), szván Dzsarg, megrel Dzsege és mások a Kos havában, a télsárkánnyal (Szaturnusszal) viaskodó, majd a hónap végén győzedelmeskedő Napot személyesítik meg. A küzdelem tétje, a sárkánynak kitett szűz a tavaszi földet illetve egy bonyolultabb asztrálmitológiai összefüggésben a Föld termékenységét megújító Vénuszt személyesíti meg. György elképzelhetetlen ezüstszőrű paripája nélkül, benne a mitikus naphéroszok *holdparipája* reinkarnálódott. A szoláris mítoszokban és mesékben, az asztrológiában és alkímiában a Nap és Hold vállvetve harcolnak a Szaturnusz-sárkány ellen. A Hold hol fegyveres bajtársként, hol táltosparipa képében – erre nézve a sok holdas paripaábrázolás és holdas lónév a bizonyság – segít a sárkány legyőzésében.

A Szent György-kultusz legfontosabb pogány előzménye az első századokban elterjedt Mithras-vallás, mely szintén Kis-Ázsiából indult, és ugyancsak katonák közt hódított elsősorban. E földből születő és bikaölő napistenben – a nevét egy régi perzsa istenségtől kölcsönözték – Orion rejtezik, a Bikával viaskodó Orion csillagkép, akinek mítoszbeli anyja a

Hórusz mint Szent György. Egyiptomi kőfaragás, IV–V. század, Párizs, Louvre

Föld, apja, Hürieusz viszont *georgiosz* volt, a „föld művelője", szexuális értelemben is. Az Orion Szent György havában öltözött napfénybe a kérdéses korban (egy csillagképet mindig az arra járó planéta tesz planétaistenné, esetünkben a Nap napistenné). Mithras bikaáldozata – mondjuk úgy – a Bika feletti győzelme a sötétség (tél, átvitt értelemben a Gonosz) világosság általi legyőzését jelképezi. Jelentése szerint tehát egybevág a sárkány Szent György általi legyőzésével. A szent egyik legendája elmeséli, hogyan kínoztatta meg őt a perzsa (!) Dadianosz. (E név a görög *dadion* „fáklyácska" szóból ered, s a Mithras-oltárok jellegzetes mellékalakjai az istent közrefogó és fáklyáikkal „perzselő" fáklyavivők.) Dadianosz foglyának egy látomásban megjelent Krisztus, és megjövendölte, hogy szenve-

dései hét évig fognak tartani, és ezalatt háromszor *hal meg, és támad fel*. Mind a hetes, mind a hármas Mithras (a Nap) szent száma volt, míg a feltámadás krisztusi zászlajáról került szentünk birtokába a fehér (ezüst) alapon vörös keresztes jelvény. Mindez azt jelenti, hogy Györgyben a meghaló és feltámadó napisten alakja él tovább.

Az egyház bölcs körültekintéssel helyezte ünnepét április 23-ára, és Theodorét, a másik sárkányölőét pedig 20-ára, alkalmat adván a még erős pogányságnak, hogy isteneit keresztény köntösben imádja. György személyében ugyanis nemcsak Mithras-Orion keresztelkedett meg. A pogány Róma e napokban ülte meg a Fordicidia, Palilia, Vinalia Urbana és Robigalia ünnepet, s köszöntötte Palest, a pásztor- és nyájoltalmazó istent. Az egyház ezért módot adott arra a parasztnak, pásztornak, hogy Pales helyett a „Szent Földműves" oldalmába helyezve magát, a régi szokásokat az ő égisze alatt immár keresztényi jámborsággal gyakorolja.

A paraszti és pásztorélet „kétnapi" szokásaiban még a naptári képzettársítások is jobban tetten érhetők, mint a katonaszent legendáriumában és hivatalos kultuszában. Szentünk névnapjának szokásait és hiedelmeit a pogány görög, latin, szláv hagyományok továbbélése mellett alapvetően a zsidó-keresztény húsvét és a kelta-germán május 1. ünnep szomszédsága határozza meg. Annyira, hogy mivel a feltámadás kettős ünnepe a két napos „szentgyörgyközével" egybe is eshet, május 1. pedig György-nap nyolcada lévén, bátran kijelenthetjük: e névnapon a tavasz megünneplésének földrésznyi hagyományanyaga keveredik. A továbbiakban erre figyelve tallózom Róheim Géza gyűjtésében.

György-nap egykor országszerte az állatok kihajtásának napja volt: ez a gyakorlat is a Palilia szokásvilágából maradt fenn. Róheim, aki pszichoanalitikus is volt, magát a kihajtást és a hozzá kapcsolódó rítusokat újjászül(et)ési szertartásként értelmezte (mármint azt, hogy a télen istállóba, akolba, „ólmelegbe" zárt barmok kijutnak a szabadba, egy időben a földből kihajtó vetéssel, a fákon kipattanó rügyekkel). A pogány pásztor egykor harmatba mártott babéraggal csapkodta meg az állatokat, majd tűzön hajtotta a nyájat keresztül, és maga is harmatban mosdott meg. A Szent György napján gyűjtött harmat, amivel még a közelmúltban is ledörzsölték magukat meg az állatokat, a vesszőzéssel és füstöléssel egyetemben a boszorkányoktól óvott. Annál veszedelmesebb varázsszer volt, ha boszorkány gyűjtötte, lévén a harmat a hajnal, a rózsaujjú hajnalcsillagistennő ajándéka, aki maga volt a boszorkány (latin *ros*=„harmat", *rosa*=„rózsa", „Venus virága", *aurora*=„hajnal"). És mivel Vénusz havának első dekádjában járunk, ezért Szent György-nap előestéje (Kelet- és Közép-Európában) illetve a május 1-jére virradó éj (Nyugat-Európában) a boszorkányok ünnepe lett. Nyugaton az állatok áthajtása a tűzön, de a zöldágas szokások is inkább május 1-jéhez kapcsolódnak, míg nálunk és tőlünk keletre jobbára Györgynaphoz és húsvéthoz. (L. vend *vazmenka*, horvát *vazmenak*.).

Nálunk húsvétkor mosták le a házat, vettek sok helyütt rituális fürdőt és úsztatták meg az állatokat a folyóban, no, és persze húsvétkor locsolkodtak. De a kutak megtisztítása már György-napra maradt, úgyszintén a harmatgyűjtésé. (Régen viszont egész Közép- és Kelet-Európában meztelenül hemperegtek a leá-

nyok és asszonyok a Szent György-napi harmatban. (Venus-Aphroditére és a többi antik istennőre emlékezve tudattalanul, akik tavasszal hasonló módon újították meg szüzességüket.) Újabban a harmatban mosdás, rituális fürdés a szabadban György-napkor inkább csak a Balkánon, a cigányok körében maradt fenn. Húsvét közelségét jelzendő Szerbiában a fürdőző piros tojással meg is koppintja a fejét, úgy bukik a dermesztően hideg víz alá. Húsvét és György nap szokásainak keveredését jelzi, hogy az erdélyi és román cigányok húsvét másnapján járatják a zöldbe öltöztetett és vízzel locsolgatott alakoskodót, Zöld Györgyöt, a huculok Szent György napján végzik el a húsvéti fürdést, „hogy a rossztól megtisztuljanak"; a bihari havasokban vízbe mártott zöld nyírfa ágakkal csapkodják egymást a fürdőzők (mint a finnek és az oroszok a szaunában); s az asszonyok a gyermekeket, akik kihajtották a marhákat, és virággal meg zöld gallyakkal térnek vissza a mezőről, megöntözik; a bánáti román legények e napon locsolnak. Oroszok, románok, lengyelek sok helyütt Szent György-nap ülik meg a „halottak húsvétját", amikor zöldágat, piros tojást, szentelt kalácsot tesznek a sírokra.

A húsvéti tojás más összefüggésben is szerepet kap e napon. Nálunk például kihajtáskor tojással ajándékozták meg a pásztorokat, hogy olyan „telijen" térjen vissza ősszel a gondjaikra bízott állat, amilyen a tojás. A Vas megyei Vépen, mikor a szarvasmarhát először kihajtják, az istállóban „boszorkányos" bodzaággal vagy más zöld gallyal megverik az állatokat, a kijáráshoz pedig tojást és kívülbelül láncot tesznek. Azért, hogy a lábuk erős legyen, mint a vas, meg hogy együtt maradjanak. A Heves megyei Besenyőtelken Szent György nap előtti „éjjelen mennek az asszonyok a határba szedni 'tehénhasznot'. Lepedőt borítanak a harmatos fűre, és az így összegyűjtött vizet másnap megitatják a tehénnel, hogy sok tejet adjon." Csak azután hajtják ki.

Egy csokorra való a zöldágas szokásokból. Van, ahol Szent György-napra virradóra nyírfaágakat tűzdelnek a kerítésre meg a kapura, hogy kihajtáskor boszorkány ne férhessen az állatokhoz. (Ezt másutt május 1-jén gyakorolják.) Vagy tövises vadrózsavesszővel háromszor végigsimítják a tehén hátát, majd az istállóajtó fölé dugják. Az alatta áthaladó állat tejét nem tudja elvenni a boszorkány. (A rózsa, mint mondottam, Venus „fája", a többi, rituális célra vágott faágféle jelképes értelmére nézve lásd *A fa mitológiája* című könyvemben írtakat.). A huculok kihajtás előtt nagy tüzeket gyújtanak az udvaron, az istállóajtóra gyeptéglákat szegeznek, ezekbe virágvasárnap(!) megszentelt ágakat dugnak. A Maros mentén csipkerózsa- és tölgyfagallyakat tűznek a kapura a boszorkányok ellen, másutt fűzfavesszőket.

Szent György nap előestéjét „tehenek Szent Györgyének" is hívják, mert ekkor fenekednek a boszorkányok leginkább a „tehenek hasznára": a tejre. A szentnek persze a juhokról is gondoskodnia kell – székelyföldi szokás Szent György-napon a „juhbemérés", melyen az anyajuhok tejhozamát mérik föl – lévén, hogy az állattartó ember a tehén és a juh tejének elapadásától éppúgy fél, mint attól, hogy az állat „kinn" ragadozók martaléka lesz. Károlyváros vidékén ezért mint a „farkasok pásztorához" imádkoznak Szent Györgyhöz, mivel ő mondja meg nekik, melyik állatot téphetik szét (ebbéli minőségében Szent György – hasonlóan Balázshoz, Bá-

linthoz amolyan apollóni Állatok Ura napisten lesz, amilyen egyébként a mitológiai Órión is volt). Itt meg is koszorúzzák az állatok szarvát – lehetőleg csalánkoszorúval –, hogy a boszorkányokat, a farkas képében járó gonoszt távol tartsa.

Külön csoportba tartoznak a húsvéti határjárással, körmeneti szokásokkal illetve a másnapi búzaszenteléssel rokonítható és ugyancsak pogány múltú (a Vinalia Urbanára és a Robigaliára visszatekintő) ünnepi határjáró szokások, a gyepűjárás, högyláttatás. A határjárás gyakorlati célja a szomszédos helységekkel közös határjelek felülvizsgálata és felújítása. Ez a Székelyföldön húsvét éjszakáján volt esedékes, az ország más vidékein viszont Szent György napján. A szertartás – írja BÁLINT SÁNDOR – ünnepélyesen: misével, eskütétellel, gyerekeknek – régebben jobbágyoknak – emlékezetül való megvesszőzésével (!), a föld, termés pap általi megáldásával és közös áldomással ment végbe a szőlőkben éppúgy, mint a földeken. A kutak megtisztítása is e tavaszi nagytakarítás keretében zajlott le.

Szent György napja – ez szinte már értelemszerűen következik is a fentiekből – a pásztorok, kocsisok, cselédek szerződtetésének napja volt. Ez is a Palilia-napi római gyakorlatra megy vissza. A szerződtetés rendszerint szezonra, Mihály (néhol Dömötör) napjáig szólt. E gyakorlat jámbor kísérőjeleként e naptól fogva Szent Mihályig, a termény betakarításáig, az állatok behajtásáig a falvak népe fogadalmi napokat tartott a jó termésért, az állatok szaporulatáért. A fogadalmi napokon, rendszerint szombaton csak fél napokat dolgozott. Ez is annak a jele, hogy Szent György és Szent Mihály valódi „pirosbetűs" határnapok voltak, s hogy a földműves nép naptárában az év nehéz munkás napjai igazából e két nap közé szorultak. A mondottakkal függ össze, hogy a szent oltalma alatt folyt le a falusi, városi tisztújítás is, a megyebírákat és egyházfiakat, a falu bíráját és a sekrestyést e nap táján választották, de még Buda és más városok tisztújítása is Szent György napján zajlott le a középkorban (netán a várbeli Szent György téren?), és emlékeztetnék arra, hogy a bíró hatalmának és az avatásnak jelképes kellékei: a zöld gally és a pálca a Szent György-napi szokásokban általában jelen volt. Mondanom sem kell, hogy e nap egykor országos tisztségek megújításának, s mint láttuk, országos gyűlés összehívásának kijelölt időpontja is volt.

Búcsúzóul hadd szóljak még a Szent György-napi hiedelmek egy külön csoportjáról, mely – úgy tűnik – a szent „sárkányölő" hatalmához kapcsolódik. Széles körben elterjedt hiedelem szerint ugyanis a Szent György-nap előtt fogott kígyó, gyík, varangyos és leveli béka, azaz „sárkány" amennyiben előírás szerint „ejtjük el" és használjuk föl, nagy hatalmú varázsszer – lévén hogy a sárkány, mármint a Szaturnusz csak a Kos hónap végén, György-nappal veszti el végképp erejét –, gyógyír tehénbetegségek, gabonára járó verebek, boszorkányság, torok*gyík*, hideglelés, köszvény ellen, eltéríti a puskagolyót, ugyanakkor használ bugyellárisban adásvételnél, puskában vadászat alkalmával. Amúgy Szent György-nap előtt békát, kígyót, gyíkot látni (ami gyakorlatilag az évszakhoz képest tartós meleg időt jelez) rossz omen. Megrontják többek közt a kutak vizét. (Szent György sárkánya – mesebeli testvéreihez hasonlóan – kútban lakik, tk. az alvilágban, ahová a kút vezet. A kutak megtisztítására is ezért van szükség.)

„Márk jő zöld búzával"

Márk, a négy evangélista egyike, a Bika első dekádjának másik előkelő szentje. Pál és Barnabás apostolokat kísérte volt misszióikon, később Pált Rómába is követte. Zsidó származású volt, eredetileg Johanannak (János) hívták, de mivel nem zsidók között térített, latin nevén (Marcus) vált ismertté. A hagyomány szerint Szent Péter „tolmácsolója" volt, az ő diktálása nyomán írta meg evangéliumát. Állítólag ő volt Alexandria első püspöke, ott is szenvedett mártírhalált április 25-én, *húsvét* napján (Márk a legkésőbbi szent a naptárban, akinek napja még húsvéttal egybeeshet). Állítólagos maradványait Velence szerezte meg a IX. században, azóta ő a „tenger királynőjének" védőszentje. Attribútuma a szárnyas oroszlán, középkori kommentárok szerint azért, mert evangéliumát Keresztelő Szent János pusztában „bömbölő" kiáltásával kezdi. Márk attribútuma naptári szempontból értelmetlen jelkép, nincs a helyén. Az oroszlán, az apokaliptikus fenevadak egyike az Oroszlán havába illene, Márk helyére pedig Lukács, akinek jelképe a Bika (Ökör). Viszont a román templomokban, amelyekben a négy evangélista állatövi jelképeit szívesen pingálták a keresztboltozat lunettáira vagy a kupola négy csegelyére, már nem a névnapokhoz igazodó sorrendben, hanem égtáji helyeiknek megfelelően ábrázolták őket.

Márk a magyar néphagyományban „elvész a búzában". Ünnepét a nevenapján szokásos „búzaszentelés" szorította háttérbe. A „búzaszentelés" határjáró körmenet, a pap a hívekkel a mindenszentek litániáját énekelve kivonul a földekre, és megáldja a zöld vetést. Az ünnep az április 25-i római *Robigaliából* ered. E napon a rómaiak kivonultak Robig(o) berkéhez, és a gabonarozsda ellen kérve védelmét, áldozatot mutattak be neki. Ezt a körmenetet Nagy Konstantin idejétől a keresztények is megtartották, immár persze nem Robig(o) tiszteletére. Ehhez kapcsolódott később Európa-szerte a vetés megszentelésének szertartása.

A búzának, amit a pap a négy égtáj felé hintett szenteltvízzel szentelt be jelképesen, mint minden szentelménynek, varázserőt tulajdonított a nép. Betegségek ellen ember, állat eledelébe keverte, s hogy jó termés legyen, a szántóföld négy sarkába elásta. A belőle font koszorúval hasonló bűvöléseket cselekedett. E napon alkalmasint kalácsot is vittek a határba, hogy a zsenge vetéssel már a „gyümölcsét" is megszenteljék. A Márk-napi „kalácsszentelés" egy másik evangélistának, Jánosnak a napján (dec. 27.) szokásos „örömkalács": a „szentjános" szentelésével, s a hozzá fűződő hiedelmekkel, valamint természetesen a húsvéti kalácsszenteléssel mutat párhuzamot. Sőt, alighanem ez utóbbiból ered, tekintettel arra, hogy húsvétvasárnap – a kalácsszentelés időpontja – legkésőbb Márk napjára eshet.

MÁJUS

A latin Maius hónapot Ovidius szerint a meglett korúak (*maiores*) tiszteletére nevezték volna el. Valószínűbb azonban, hogy a régi római Maia istennő vagy férfi párja Maius volt a névadó. A görögöknél Maia a *pleiászok* egyik csillaga volt, Zeusz szeretője, és a főistennel együtt töltött éjszakák eredményeként Hermész (latin Mercurius) anyja. Ez a planétaistenfi az asztrológia májusi Ikrek jegyében van „otthon". (Általánosságban elmondható, hogy a 7 pleiászt, a Pleiades 7 csillagát a görögök – de mások is – kapcsolatba hozták a 7 planétával. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a csillagzat szabad szemmel látható csillagainak a száma megegyezett a szabad szemmel látható planétákéval, hanem a helye is: a Nap, a Hold és a bolygók rendszeresen áthaladnak rajta.) A csillagkép olümposzi védnöke ugyanakkor Apollón volt. Ők hárman egy vidám regében együtt is szerepelnek. Ez az isteni tolvaj Hermész első csínytevéséről szól, aki még azon a napon, hogy megszületett, ellopta bácsikájának, Apollónnak 50(!) marháját – a hónap első kétharmadában még a Bika havában járunk –, aztán, mint aki jól végezte dolgát, visszabújt a pólyába, Maia ölébe. A görög *maia* „anyácskát", „dajkát", „bábát", a dór nyelvjárásban „nagyanyát" jelentett, s abból kiindulva, hogy az istennő a 12 olümposzi egyikének volt az anyja, fel kell tételeznünk, hogy neve magának a Nagy Istennőnek egyik megszólítása volt. Maia a növekedés és a szaporulat felett bábáskodott, s a május valóban a növekedés hónapja. Bizonyos értelemben Ovidius fején találta a szöget, hisz *maior*, *maius* a latin *magnus*, „nagy" melléknév közép- és felsőfoka, és a növekedést fejezi ki.

A hónap régmúltjába pillantva, a május mindenütt a nyár aggodalmas adventjének tűnik, aminek a jövendő termés féltése volt az alapja. Május az ókorban Európa-szerte engesztelő és tisztító szertartások böjtös időszaka volt (Hermész marhalopása szimbolikus utalás lehet erre is). Rómában tilos volt ekkor új ruhát ölteni, házasságot kötni, és házaséletet élni, ekkor takarították ki a templomokat, mosták le az istenszobrokat, mintha csak a hónap előkészület lenne a nyárközépi nagy ünnepekhez. (Hasonló tilalmakkal találkozunk az egykorú zsidó vallási előírásokban is.) A legjellegzetesebb római ünnep a 9-én, 11-én és 13-án tartott *Lemuria*: a „holt lelkek" (*lemures*) engesztelőnapjai. Illő folytatása volt az *Argei* ünnep. Ennek bevezetőjeként március Idusát követően, Róma területén felállított alkalmi szentélyekben szalmából és kákából font bábokat helyeztek el (görög *argeiész*=„fehér", *argeó*=„ünnepel", „szántóföldről van", „parlagon hever", *argiasz*=„pihenés", „szünet"). Május 15-e után ezeket a Vesta-szüzek főpapi segédlettel ünnepélyesen a Tiberiszbe vetették jelképes emberáldozatul. Május 23-án Flora isten-

nőt köszöntötték a rózsák fesztiváljával. Május végén, többnyire 29-én kezdődött a „földszentelés" ünnepségsorozata: az *Ambarvalia*, a Robigaliára emlékeztető mezőjáró körmenettel, állatáldozattal és vészelhárító varázslatokkal.

Maia „nagyanyó" fehérhajú volt, és baljós istennő lehetett, hisz a fia, Hermész volt a holt lelkek kísérője. Maiához, májushoz kötődik a fehérvirágú, tüskés *galagonya*. Az ír és óangol folklórban a májusra kiszabott kényszerű aszkézis szimbóluma (egyik angol neve, *may*, „májust", „szüzet" is jelent), de már az *Ószövetség*ben is baljós varázsú növény: „jöjjön tűz ki a galagonyabokorból, és égesse meg a Libánonnak cédrusait" (Bír 9,15).

A középkor a húsvét-pünkösd ünnepkör jegyében fordított a szemléleten, az aggodalmaskodás várakozássá enyhült (a jó termésre, a Szentlélek pünkösdi eljövetelére). A reneszánsz már vidáman tekintett a hónap örömeire. Zöldruhás, virágfüzéres ifjúnak képzelte, jobbjában az Ikrek rózsakoszorús emblémájával, baljában kosár, tele eperrel és a május egyéb adományaival. Látja fehér és piros rózsakoszorúban (Venus kellékei!), szélben lobogó aranyos ruhában, keze telisded teli rózsával és más virágokkal, amint meztéláb fut a zöld pázsiton. Vagy úgy ábrázolja, amint az Ikrek: Castor és Pollux húzzák Venus és Cupido kocsiját, s az istennő fátylát enyhe szellő, Zephyrus dagasztja. A hónap örömeit solymászkodó nemes, fáradozásait szénakaszáló paraszt jelképezi.

Május régi magyar neve *Pünkösd hava*, a hónap legjelesebb egyházi ünnepe után. Nevezték Ikrek havának is. Az Ikrek csillagászati hónapja május 21/22-től június 20/21-ig tart.

„Itt van május elseje..."

E nap 1889-ben a II. Internacionálé megalakulásával lett a nemzetközi munkásmozgalom, a *Munka ünnepe*. A választás igen szerencsés volt. Mint az ősi tavaszi ünnepkör kitüntetett napjához, Európa-szerte régóta hozzákapcsolódott a *majális* és a *májusfa-állítás* szokása. A határozat az ünneplő nép számára csak új tartalommal gazdagította az ünnepet. Népszerűsége láttán az egyház, hogy a kommunista befolyást ellensúlyozza, még meg is szentelte a napot. XII. Pius május elsejét Munkás Szent József mellékünnepévé avatta.

Május 1-je múltjának megismeréséhez a Brit-szigetek folklórján keresztül vezet az út. Haladjunk visszafelé az időben. A britek a májusfát gyakran *galagonyából* készítik (*may-tree*, *may-bush*). Ez a fa manapság a nyár visszatérte feletti örömet jelképezi virágzásával. Galagonyakoszorú ékesíti az ünnep főalakoskodójának, a „zöld embernek" a homlokát, ő az erdők szellemét képviseli. Galagonyakoszorút akasztanak e napon a tehénistállókra, hogy biztosítsa a jó tejhozamot (fehér virág a fehér tejet), a tetőgerendára azért teszik, hogy védje a házat viharok, szellemek és boszorkányok ellen. A középkorban viszont a galagonya még a boszorkányok fája volt, május 1. előestéje pedig az egyik az évente tartott négy „boszorkányszombat" közül (*May Eve*).

Ezen a napon ünnepelte a régi egyház Szent Valburga, másként Walpurgis angolszász királylányt és apátnőt (†779), akinek a nevét csak azért említjük, mert a német *Walpurgisnacht*, „boszorkányszombat" fogalom éppen az ő nevéhez kapcsolódik ünnepének dátuma miatt. (A magyar boszorkányok Szent György napját

részesítették előnyben; a különbség nem lényegbe vágó, mindkét nap Venus havának első dekádjába esik.) Venus, az orgiasztikus szerelemistennő és aszkétikus banya-aspektusa, Maia áll a britek május 1-jei boszorkányszombatjának is a hátterében. Az angolszászok Venusa, a *May Bride* (a név egyszerre jelent május, szűz és galagonya-menyasszonyt), a kereszténység beköszöntésével *Egyiptomi Szent Mária* alakjába költözött (az ő Venusszal való kapcsolatáról a maga helyén már ejtettünk szót).

May Bride férfi párja híres-hírhedt alak, Robin Hood, a középkori angol erdők *zöldruhás* Rózsa Sándora. Robin „pajtás" azonban nem történeti személyiség, hanem a kelta-brit és az angolszász pogányság erdei istenségeinek keverékutóda, akinek eredetijéhez a zöld lombokba öltöztetett május 1-jei alakoskodó jobban hasonlít, mint a filmekből jól ismert gáncs nélküli szász lovag. Brit kutatók szerint a „galagonya-menyasszony" tiszteletét az i.e. I. század közepén honosították meg a bevándorló belga törzsek a szigeteken. Ez az ünnep kontinentális elterjedtségére utal. Valójában május 1. ünnepe ennél jóval régibb. Rómában az i.e. II. században már hivatalos ünnep a virágos *Floralia* (ápr. 28–máj. 3), Flora („Virág") istennő ünnepe. Az i.e. V. századból való adatok szerint a kelták nyárkezdő ünnepe, a *Beltane* (vagy *Beltine*) május 1-jére esett, amikor is, mint Imbolc alkalmával, hatalmas ikertüzeket gyújtottak, és tisztító céllal áthajtották közöttük barmaikat (vö. a római *Paliliával*). A májusfa vagy *máj-kerék* körüli táncok nyugat-európai szokása is a kelták Beltane-napi vad körtáncából ered. (A világ másik végén, Kínában ugyancsak május elejétől, pontosan 5-étől számítják a nyár kezdetét, így a nyári napforduló, amikor a Nap pályája delén jár, ott is az évszak zenitjére kerül.)

Május 1-jének pogány eredetű szokásai, a zöld lombokba öltözött alakoskodók felvonulása, a házak, istállók zöld ágakkal díszítése, a májusfaállítás, a pünkösdi király, királynő választás egész Európában ismertek, de nem mindig és mindenütt kötődnek szigorúan a hónap első napjához. Ennek – látszatra – a keresztény hatás az oka. A kereszténységgel május 1-je a pünkösdi ünnepkör része lett. A luniszoláris naptár szerint húsvét után a 40. nap *áldozócsütörtök* (*Krisztus mennybemenetele*), az 50. nap *pünkösd* (a *Szentlélek eljövetele*). Ha – ideális esetben – a húsvéti feltámadás a tavaszi napéjegyenlőség idejére esik, a rákövetkező 40. nap épp május 1-je vigiliája lesz. A luniszoláris naptár, amilyen a zsidó, római és a kelta kalendárium is volt, teszi érthetővé a régi májusok komor, böjtös jellegét. Már eddig is láttuk, hogy a naptárban az év 40-50 napos egységekre tagolódik, amelyek felváltva örömteliek (dúskálóak) és gyászosak (böjtösök). Karácsonnyal „40 napos" vidámság köszönt be, amit „40 napos" böjt követ, húsvéttal új vidám időszak jő, ennek „húshagyója" áldozócsütörtök, amikor a hús-vér Krisztus elhagyja a földet. Ezzel újabb (istenre) várakozó időszak kezdődik, amely majd a nyárközépi ünnepségekkel ér véget.

Leveles Fülöp, jakabfa

570. május 1-je óta, amikor Rómában felavatták a 12 apostol bazilikáját, 1955-ig ez a nap Fülöp és „kisebbik" Jakab apostol névünnepe volt. Ketten osztoztak hát a Bika első dekádjának „apostoli

székén" (május 1-je, ápr. 21-étől számítva a 10. nap, tehát még a „fődekádon" belül van).

Fülöp ötödik az apostolok közt. Betszaidából való halász volt, mint András és Péter. Életéről a későbbi legendairodalom is szűkszavúan emlékezik meg. Úgy tartották, hogy Andrással együtt Szkítiában, a mai orosz sztyeppéken hirdette az evangéliumot, és a kis-ázsiai Hierapoliszban szenvedett vértanúságot. A kereszt segítségével, amely attribútuma is, a városból kiűzött egy kígyót, Mars templomának szent állatát. Ezért a feldühödött Mars-papok elfogták és keresztre feszítették. Az elbeszélésben asztrológiai-naptári utalás lappang. Marsnak a csillaghit szerint a Bika jegyében „rangvesztés, száműzetés" a sorsa (asztrálszimbolikájú mesékben a Vénuszt megszemélyesítő hősnő a Bikának megfelelő mesei szakaszban tisztul meg a Marsot jelképező „rossz vértől"). Fülöp Mars feletti diadalának legendája azután keletkezhetett, hogy az apostolt az egyház a Bika „védnökévé" tette.

Az ifjabbik Jakabot, Alfeus fiát, Simon és Tádé fivérét a kegyes hagyomány azzal a személlyel azonosította, akikről az *Újszövetség* több helyütt is mint az „Úr testvéréről" beszél. Jakab volt a hagyomány szerint Jeruzsálem első püspöke. Úgy halt vértanúhalált, hogy lehajították a jeruzsálemi templom tetejéről, majd agyonverték. Az *„Arany legenda"* (*Legenda Aurea*), a szentek életének középkori foglalata, gyilkosai között megemlít egy posztókészítőt, aki a kallózó sulyokkal (vagy sziláló íjjal) úgy verte főbe, hogy kiloccsant az agyveleje. Jakabnak e posztókészítő szerszámok az attribútumai, ő maga pedig a posztóművesek, és kalaposok védőszentje lett. A kalaposok ütő- vagy sodrófájával is ábrázolták.

A két apostol tiszteletének mindmáig meghatározó eleme, hogy május 1-jének pogány hagyományait az egyház általuk keresztelte meg. Cserébe a nép zöld lombokba öltöztette őket. Tanúságul íme TEMESVÁRI PELBÁRT XV. század végi magyarázata a májusi zöldág-tisztelet eredetéről: Amikor Fülöp Hierapoliszba ment, a pogányok azt a házat, amelyben megszállt, este faággal jelölték meg, hogy reggel rátörhessenek, és megölhessék. Másnapra azonban Isten angyala a város minden házára zöld ágat tűzött, így Fülöp ellenségei hoppon maradtak (ismert vándormotívum ez). A tudós prédikátor más véleményeket is elősorol. Azt is például, mely szerint a májusfaállításban a nép az apostolok vértanúságára emlékezik, hiszen Fülöp keresztfán, Jakab pedig ványolórúdtól szenvedett mártíromságot. (Egy eredetmagyarázó legendában a jámbor hagyomány Valburgával is összehozza a két apostolt. E történetben a térítő apostolokat kísérő szűz vándorbotja zöldült ki a pogányok szeme láttára, s szolgált indítékul a zöldág-díszítés későbbi szokásához. Jól ismert vándormotívum ez is.)

Fülöpöt Sellyén (Baranya m.) „levelesnek" mondták régente, Jakab viszont a májusfának kölcsönözte nevét a csíki székelység körében. A jakabfát vagy jakabágat a legények az ünnepnapra viradólag szúrták le kedvesük házajtaja elé. Fülöp és Jakab napját régen „zöldfarsang" néven is emlegették. E példák azt is bizonyítják, hogy egykor a nép május 1-jét tudatosan húsvét húshagyójaként ünnepelte. A faágültetés a szeretett leány kapujában ellentétpárja a vénlánycsúfoló farsangi „tuskóhúzásnak", a „zöldfarsang" név pedig magáért beszél. De van más is. A felvidéki Kolonban a legények

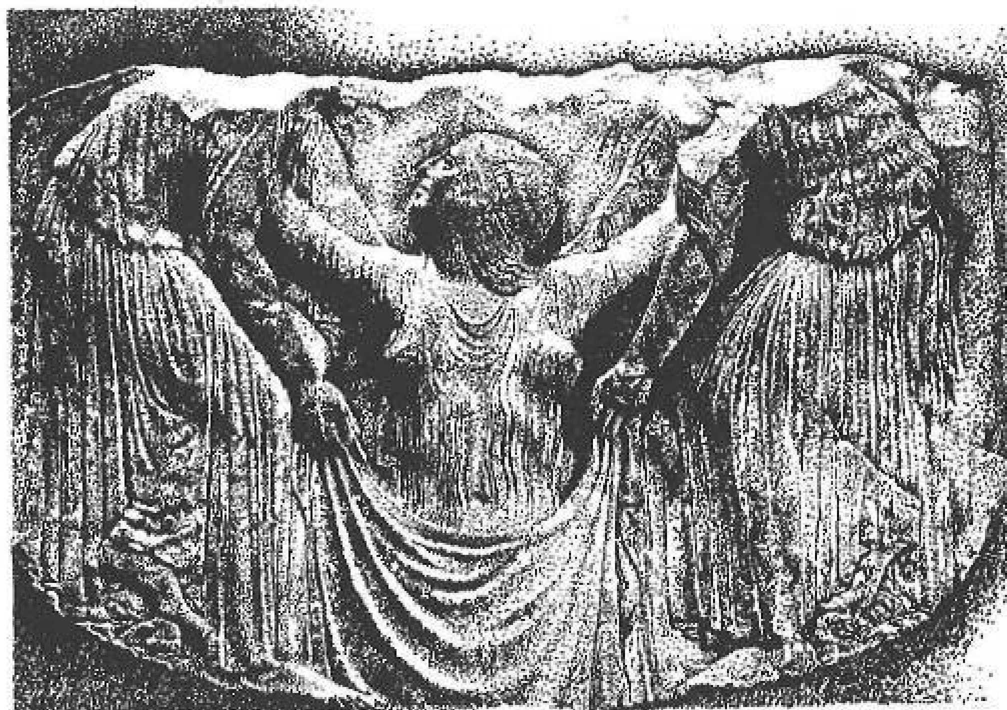
e napon „szomorú királyt" választanak; nem más őkelme, mint karnevál hercegének utóda.

Áldozócsütörtök

Krisztus mennybemenetelének ünnepe (latin *Ascensio Domini*) a húsvét utáni 40. napon van. Magyar nevét onnan kapta, hogy mindig csütörtökre esik, és évszázadokon át a kötelező húsvéti gyónás-áldozás végső határideje volt.

Az *Apostolok cselekedetei*nek könyve szerint (1,9–12) Jézus a feltámadása utáni 40. napon, az Olajfák hegyén, tanítványai szeme láttára „felemelteték, és felhő fogá el őt szemeik elől". Majd két fehér ruhás férfiú jelent meg előttük, kiktől ígéretet nyertek, hogy Jézus akképpen jő el majdan, amint látták őt felmenni a mennybe. Az egyház a középkorban áldozócsütörtök napján mise közben meg is jelenítette Krisztus mennybemenetelét a látványosságra mindig éhes egyszerű nép kedvéért. A templom közepén fölállították a mennybe menő Krisztus szobrát, s azt a szentbeszéd után kötéllel felhúzták a magasba, hol égő gyertyát tartó angyalszobrok várták. Közben harsonák szóltak, amíg a boltozat nyílásán keresztül Krisztus alakja el nem tűnt a padlás homályában, ahonnét különféle ajándékokat, „holmi diót és egyéb gyümölcsöket szórtak le", s azokat „feljül vízzel megöntözték." (...) „Mellyel azt akarták kiábrázolni, hogy a Krisztus feljül adja az élet vizét" – írja a tudós reformata, BOD PÉTER

Aphrodité kiemelkedik a tengerből. Görög márvány dombormű, i.e. 460 k. Róma, Museo Nazionale

némi gúnnyal a XVIII. században. (Később az evangéliumi eseményt külön alkalommal, iskoladráma-játék keretében adták elő.) A protestánsok az ilyen jellegű katolikus szokásokat, amilyen az említett mellett a karácsonyi betlehem-állítás, a kerekes faszamárra ültetett fa-Jézus templomba vontatása virágvasárnapkor, a feszület sírbatétele nagypénteken, a fagalamb-eresztés pünkösdkor, az oltáriszentség körbehordozása Úrnapján, bálványimádásnak tartották, olyannyira, hogy a „Krisztus-bálványokat" megvetőleg „roszszas tőkének", „falegénynek" nevezték.

A keresztény tanítás értelmében nem Krisztus az egyetlen, aki testi valójában a mennybe ment. A Szűzanyáról, Mária Magdolnáról, több szentről és ószövetségi prófétáról ugyanezt tartja a hagyomány. De még csak nem is a zsidó-keresztény eszmekörben fogant képzet ez. Az „istenné válás" ezen módja az antikvitásban is kijárt a nagybecsű halandóknak, akiket úgy ábrázoltak, amint az istenek fogadják őket a mennyben (apotheózis). A klasszikus mitológia számos hőse jutott testi valójában is a mennybe. A testi „elragadtatás" legismertebb példája Ganümédész elrablása. Az isteni lényt halandó szem elől eltakaró felhő is ismert kép az antikvitásban. (Zeusz felhő formájában ölelte Iót; a Hérába szerelmes „zodiákus embert", Ixiónt pedig az istennő felhőből készített hasonmásával csapta be.) Mennybevitel az is, valahányszor a görög istenek héroszok és heroinák testét, képmását csillagkép formájában az égbe emelték. A legendairodalom szentek ideiglenes égbe emelkedéséről is tudósít. Egyes szentek vallásos elragadtatásukban csodás módon nemcsak képletesen hagyták el a földet, hanem valóságosan is lebegve emelkedtek

Mária mennybevitele. Miniatúra a Magyar Anjou Legendáriumból (A „felemeltetés" megfogalmazása az Aphrodité-domborművével azonos.)

a magasba (*levitáció*). Ez sem keresztény hitbeli sajátosság. A lélekben és testben megtett égi utazás minden vallásnak hiedelmi része, beleértve az archaikusabb természetvallásokat, így a sámánizmust is. Felteszem, hogy a képzet megfogalmazásakor a „mennybemenetel" csakis valamely felsőbbrendű lény „égi testének", azaz egy planétának, csillagnak vagy csillagzatnak a felemelkedését jelentette, s csak idővel terjesztette ki a hiszékeny ember e képességet halandókra is. Az *exaltatio* („elragadtatás, felemelkedés") a régi csillagászatban és csillaghitben az égitestek pályaívének horizont feletti emelkedő mozgására, illetve éves pályájuk „erőnléti" helyzetére vonatkozó szakkifejezés volt.

Erre vonatkozóan Krisztus mennybemenetelével kapcsolatos „látomások" közt is szép számmal találunk bizonyítékokat. A barokk *Makula nélkül való Tükör* leírása szerint Jézus „fényes fölhőben, mint valami dicsőséges szekérben ült vala", napistenhez hasonlatosan. A szekérbe angyalok voltak fogva, és a mennybe vezető processzióban angyalok csillagokat hordoztak, „mindenik angyal a maga csillagát." Sajó-menti hagyomány szerint Jézus a déli órákban emelkedett a mennybe, akkor tehát, amikor a Nap is az ég magasára hág. Ugyanakkor – azzal a hagyománnyal összefüggésben, mely szerint a mennybemenő Krisztus itt hagyta volna nékünk sziklába nyomódott lábnyomát (ez is vándormotívum, emlegetik Buddhával kapcsolatban is) – egy XVIII. századi magyar szentföldjáró zarándok, a franciskánus Kiss István az akkor még állítólag föllelhető lábnyomok helyzetéből arra a következtetésre jutott, hogy a Megváltó az Olajfák hegyéről északnyugati irányban emelkedett föl, ami szintén megfelel az áldozócsütörtöki napjárás-iránynak. A középkorban még általános volt a vélekedés, hogy Krisztus maga a testet öltött Nap.

Áldozócsütörtök szokásvilágában – mint ahogy azt a parasztnaptárak ünnepi rendjében tallózva immár megszokhattuk – a bevett rituálék ismétlődnek: határjárás, örömtüzek gyújtása, rituális fürdő, zöldág-díszítés, gyógyfüvek gyűjtése, áldomás.

Arra hivatkozva, hogy Jézus e napon tanítványait kivezette az Olajfák hegyére, körmeneteket tartottak. A bő termésért, ami jelzi, hogy valójában az ókori határjáró ünnepek állanak a rítus hátterében. Falut kerültek, szőlőhegyre mentek, körmenetet vezettek a vetéshez. Másutt álló nap és éjjel örömtüzeket égettek, úgy vigadtak; a megnyílt ég áldásával megszentelt folyókban feredőztek, s ugyanezen okból különösen foganatosnak hitt gyógyfüveket szedtek. Mindehhez, mint május 1-jén – ami, úgye, áldozócsütörtök lehetséges legkorábbi időpontja – és pünkösdkor, vágott lomb, virágos ág szolgált díszletül.

A szentkereszt megtalálása

A régi katolikus naptárban május 3-a a keresztfa egyik ünnepe volt. Az elsejei májusfa-állítás ősi szokását szentelte meg. Amikor Nagy Konstantin császár a birodalom feletti uralomért harcba szállott Maxentius társcsászár ellen, a legenda szerint álmában megjelent a kereszt képe e szózat kíséretében: „E jelben győzni fogsz!" Konstantin értett a szóból; a kereszt jelével (a keresztényeк támogatásával) indult a csatába, és győzött. Ezért – így a legenda – meghagyta anyjának, Szent Ilona (Heléné) császárnőnek, hogy keresse meg Krisztus keresztfáját. A buzgó császárnő meg is találta a Kálvária földjében a szegekkel együtt. A kereszt legendás hányattatásának ez csupán egyik epizódja. A legendás történetváltozatok a kereszt sorsát a teremtéstől a VII. században uralkodó Herakliosz császárig követik nyomon. Eredetük a mezopotámiai mitológiában és az apokaliptikus zsidó iratokban gyökeredzik.

Amikor Ádám közeledni érezte halálát – így meséli az egyik változat – elküldte fiát, Sétet a Paradicsomba, hogy számára a könyörület olaját megszerezze. Sét el is jutott az Édenkertbe, de Mihály arkangyal közölte vele, hogy Ádám bűnére

majd csak a Megváltó hoz feloldozást. Az ígéret zálogául három magot adott Sétnek az Élet fájáról. Amikor Ádám meghalt, fia a magokat a nyelve alá helyezte, s úgy temette el. A három magból három örökzöld fa sarjadt: cédrus, ciprus és fenyő (illetve pálma vagy olajfa). E fák időről időre felbukkantak a zsidók történetében, végül Krisztus keresztjének alkotórészeként fejezték be üdvtörténeti szolgálatukat. (A cédrus Jézus királyságát jelképezi, a ciprus föltámadását, a fenyő halhatatlanságát. A változatokban szereplő pálma vértanúságának, az olajfa a békének a jelképe, melyet ő hirdetett meg az emberek között.) A körülményes történet mellékszálai elterelik a mondandóról a figyelmet. E mondandó jegyében a kereszt szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt a világ tengelyében áll, és helyét sohasem hagyja el. Az Élet és a Halál, valamint a Tudás egymásba csavarodott törzsű fái a Paradicsom közepében, a föld köldökén állnak, amióta Isten odaültette őket. Itt, a fa tövén van Ádám sírja, itt, az Édenkert helyén épül majd föl Jeruzsálem, itt áll majd a kereszt, amelyről Krisztus vére a koponyára hull, hogy megkeresztelje az emberiség ősatyját, és megváltsa ezáltal faját az első bűn terhéről. (A középkori misztikával telített mondandó a geocentrikus világkép szellemében fogalmazódott meg. Ebben minden a föld középpontjából égbe nyúló tengely körül forog.)

Virágos „negyven" napok

Flórián, akit a régi naptár május 4-én ünnepelt, római katonatiszt volt Noricumban, a mai Ausztriában. Diocletianus uralkodása idején szenvedett keresztény hitéért vértanúságot. Legendája szerint, amikor Florianus megtudta, hogy az Enns-parti Laureacumban (Lorch) elfogtak 40 (!) keresztényt, maga is megvallotta hitét. Aquilinus bíró megbotoztatta, s arra ítélte, hogy nyakában malomkővel az Enns hídjáról lökjék a folyóba. Tetemét egy sas őrizte mindaddig, amíg el nem temették. (A „sas", a római légiók felségjelvénye, maga Aquilinus hadbíró lehetett, hisz a neve is azt jelenti „olyan, mint a sas".)

A mondottakból következően Flórián tisztelete elsősorban Ausztriában és a környező országokban virágzik a késő középkor óta. Szent Ágota őrhelyére állítva tűz és árvíz ellen hívták segítségül. A legenda szerint már gyermekkorában megmentett egy égő házat az elhamvadástól. Úgy is szokták ábrázolni, amint római tiszti egyenruhában egy cseber vízzel egy hozzá képest pirinyó házacska vagy városka tüzét kioltja. Amint ez várható, a tűzzel dolgozók (tűzoltók, serfőzők, fazekasok, pékek, kéményseprők) védőszentje lett, de a gyakori tűzesetek miatt a barokk kortól kezdve már minden tehetősebb polgár házának homlokzatán fülkébe állították szobrocskáját. Nevenapjának népszokásai is a tűzzel kapcsolatosak. Egyes falvakban ekkor nem raktak tüzet, kenyeret nem sütöttek, a kovácsok sem dolgoztak, másutt viszont épp ezen a napon gyújtottak új tüzet, ősi módon: például két fadarab összedörzsölésével.

Florianus jelképes alak, akit azért hívott az egyház életre, hogy a május eleji pogány szokásokat általa is megkeresztelje. Neve „virágzót" jelent, s a római Flora istennőtől kapta, akinek egyhetes ünnepségsorozata épp Flórián-nap vigiliájával ért egykor véget. Legendája a 40 kereszténnyel a május 1-jei fordulópontra utal. Mártíromságának színteréül azért

tehették meg Laureacumot, mert a városnév azt jelenti: „babérkoszorúval (ékesített)". A babér pedig május olümposzi védnökének, Apollónnak szent növénye volt. Halálának módja a rómaiak májusi *Argei* ünnepének szokásából vezethető le, amikor is nádból, szalmából font bábokat hajítottak jelképes emberáldozatul a Tiberisbe. Ez a szokás a kiszehajtás ókori előzménye is lehetett. Az argei-bábokat ugyanis március 17-én helyezték el alkalmi szentélyeikbe, olyan napon tehát, amelyre később virágvasárnap eshetett. Talán az sem véletlen, hogy az argei-bábok március 17-i fölszentelése és Flórián vértanúsága között 47 nap telik el. Flórián vízbe hajításának jelképi funkciója is megfelel a korábbi kiszehajtásénak. Ahogy a kisze a „40 napos" böjtöt jelképezi, úgy Flórián a húsvétot követő „virágos kedvű 40 nap" jelképe. Vértanúhalála e naptári ciklus szomorú végét jelzi (l. még „zöldember"). Flórián tűzzel való kapcsolata is összefügg a ciklusváltással. Az eddigiekben is láttuk, hogy a régi európai luniszoláris naptár határnapjai tűzújító, tűzszentelő ünnepek voltak. Az volt a *gyertyaszentelő – Ágota – húshagyó kedd* ünnepkör, az volt *húsvét*, s az volt a *május 1. – Flórián ünnepkör* is, mint ahogy az volt minden határnap az év további rendjében.

Olajban főtt Szent János

A május 6-i emlékünnep voltaképpen a római S. Joannis ante portam Latinam (a „Latin-kapu előtti Szent János") templom fölszentelési ünnepe. A titulus János evangélista és apostol „mártíromságát" idézi. Legendája szerint Domitianus idejében a már öreg apostolt a későbbi templom helyén fortyogó olajjal teli katlanba vetették. János nemcsak hogy sértetlenül lépett ki belőle, de valósággal megfiatalodott (mesékből ismert mozzanat ez).

Az olívaolaj, amit az olajfa terméséből sajtolnak, a mediterráneumban a gabona mellett a legfontosabb termék. Nemcsak főztek vele, használták gyógykenetként is mérges csípések, égési és más sebek kezelésére, testápolószerként és mécsesbe, hogy az égő kanócot táplálja. Fájdalomcsökkentő és sebgyógyító hatásának tulajdonítható, hogy az ókori Egyiptom halott-kultuszában rituális kenetként használták, mint aminek hatalma van az élet fölött, mivel „egyesíti a tagokat, összeforrasztja a csontokat, s azokra visszanöveszti a húst", vagyis segít megakadályozni a holttest teljes fölbomlását, ami az eltávozott túlvilági életét lehetetlenné tenné. Szent olajjal kenték föl – „tartósították" jelképesen – a zsidók királyait, ennek nyomán e művelet az európai koronázási szertartásoknak is legfontosabb mozzanata lett. Az olajfa termékenység- és tavaszpont-jelkép volt. Az antik világban az olaj(fa) a tavaszpont körüli fesztiválokon jutott szerephez, s az időszak védnökének, Athénének szent fája volt. Héraklész olajfa-buzogánya is részben tavaszpont-jelkép, a naphéroszok mindig ekkor ragadnak először fegyvert. A bibliai vízözön-elbeszélés galambjának a csőrében lévő olajág a téli árvizeket felszárító meleg érkeztét hirdeti. Tavasz-jelkép az olajág a keresztény szimbolikában is. Gábor főangyal liliom helyett olajágat is hordozhat az *Angyali üdvözlet* ábrázolásokon (márc. 25!), pálma helyett néha olajágat adnak a festők a hozsannázók kezébe Jézus jeruzsálemi bevonulásának ábrázolásain; a spanyolországi „ágak vasárnapján" (virágvasárnap) mindmáig az olajágé a főszerep, Jézust az Olajfák-he-

gyén fogják el ellenségei. Mindez összefügg azzal, hogy az olajütés elsősorban tavaszi munka. (Az olajbogyószüret novembertől márciusig tart, de mennél tovább marad a termés a fákon, annál magasabb lesz a magvak olajtartalma.) Így a tavaszi pogány termékenység-rítusokon már új olajat használhattak, s jutott bőven abba az üstbe is, amiben Szent Jánost főzték. S ha az olaj tavaszjelkép, figyelemre méltó az is, hogy az olajban főtt szent ünnepe: május 6-a a régi Rómában a tavasz zárónapja volt, s a csillagászati tavasz kellős közepére esik, 45-45 nap választja el mind a tavaszi napéjegyenlőségtől, mind a nyári napfordulótól.

Szent Mihály és a bika

Május 8-a a régi naptárban *Szent Mihály megjelenésének* ünnepe. A legenda szerint I. Geláziusz pápa idejében (496) Nápoly környékén egy megvadult bika az üldözőit egy barlanghoz vezette, s ott, amikor a pásztorok lődöztek rá, a nyilak megfordultak a levegőben és visszarepültek. A csodás esemény hírére Nápoly püspöke három napos böjtöt rendelt el. A böjt végeztével a püspöknek álmában megjelent Mihály arkangyal, és közölte vele, hogy a barlang az ő szent helye, s így az oda menekült bika is az övé. A helyszín Monte Gargano néven (a bika gazdájának neve után) később híres búcsújáróhely lett.

A legenda antik ihletésű, és naptári tartalmakat hordoz. A Szent Mihály barlangjába szökő bika mindenekelőtt magát a Bika havát jelképezi. Garganus gazda neve, a szökevény marha húsa és a püspök parancsolta böjt együttesen a május 1-jével kezdődő régi böjtös időszakra utal. Garganusban nem nehéz felismerni az egy ciklussal korábbi bő periódus nagyevőit, gulyásait (Gargantua, Garanus). Ám hogy a legendát véletlenül se vonat-

Hermész, Maia Apollón ellopott marháival. Görög vázakép részlete, i.e. V. század. Vatikáni Múzeum

koztathassuk a farsangvégre, arról gondoskodik az ünnep dátuma, és néhány olyan mozzanat, ami Hermész májusi marhatolvajlásához kapcsolja. Mindenekelőtt – mint a maga helyén látni fogjuk – Hermész funkcióinak első számú örököse Szent Mihály volt a keresztény szimbolikában. Garganus bikája Szent Mihály barlangjába szökik, és Hermészt a marhalopás után szintén egy barlangban leli meg üldözője, Apollón, aki – ha ezúttal nem is lődöz nyilaival, mint Garganus és társai – mindenesetre nyilairól ismert isten. A „garganus" Apollón, azaz a nagyevő napisteni gulyás (v. tolvaj) elterjedt őstípus. A regék, mesék és eposzok hősei ismertek falánkságukról. A bikaölésben, marhalopásban is jeleskedő Héraklész – a naphérosz épp Gérűón-Garanus gulyáját hajtotta el – ültő helyében felfalt egy ökröt. Ökörfaló gargantuákkal találkozunk közép-ázsiai hősénekekben és magyar népmesékben is. Pl. a *Nagyevő és társai* mesetípus keretében: a Nagyevő a 366 tulokból álló gulyát egyenként lenyeli. A szám a napév napjaira utal, tehát napisteni teendőt idéz.

„Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje"

Amikor Mátyással ismét kitelt az apostolok száma, és eljött pünkösd napja, Jézus ígérete szerint „megjelentek előttük kettős tüzes nyelvek és üle mindenikre azok közül. És megtelének mindnyájan Szent Lélekkel, és kezdének szólni más nyelveken..." (ApCsel 2,3–4). Ez az a „történelmi pillanat", amikor az idegen népek közé téríteni induló apostolok lépteivel a keresztény vallás világhódító útjára indult. Az *Írás* értelmében pünkösd vasárnapját már az ősegyház is a *Szentlélek eljövetelének* emlékezetére ülte meg, de a pünkösdi esemény értelem szerint az *egyetemes egyház* születésnapja volt kezdettől fogva.

A pünkösdi csoda ábrázolása ritka, s nem követi pontosan a *Szentírás*ban foglaltakat. A 6-6 apostol karéjában, középen rendszerint ott ül Mária (az *anyaszentegyház* képviseletében), s míg az apostolok feje felett 12 lángocska lebeg, Mária fölé a Szentlélek terjeszti ki szárnyait galamb képében. A Bika olümposzi úrnőjének, Vénusznak szent madara Mária személye és pünkösd májusi időpontja révén azonosult a vízözön és Jónás („Galamb") történetében felröppenő lélekjelképpel. A galamb mint a Szentlélek jelképe az evangéliumokban is szerepel, de másutt, *Jézus megkeresztelésének* leírásában (Lk 3,22).

Pünkösd húsvét után a hetedik vasárnapra, „kereken" az 50. napra esik (ezért pünkösd a neve, a görög *pentekoszte*=„ötvenedik" után), 10 nappal Krisztus mennybemenetelének ünnepét követően – megfelelően az *Apostolok cselekedetei*ben írtaknak. Ezt a 10 napot, pontosabban a pünkösdöt megelőző hetet (*piroshét*), amit a jámborok a Szentlélekre várakozva böjtölve töltöttek el, *Szentlélek adventjé*nek, *pünkösd kántorá*nak nevezték. Innen a pünkösd előtti vasárnap régi neve *váró vasárnap*. A karácsonnyal való párhuzamot erősíti, hogy a görögkatolikusok pünkösd szombatját, ahogy karácsony vigiliáját: *karácsony böjtjét* mindenütt, a halottak emlékének szentelik. (A kántor, *kántorböjt* fogalom magyarázatául: az elnevezés a latin *quattor*=„négy" szó népi magyarítása, értelme szerint a négy naptári fordulópont körüli ünnepi időszakot

fölvezető böjtöt jelenti. Az ősi elképzelésnek megfelelő gyakorlatot, mely szerint az év során négy-négy böjtös és bő „félévszak" követi egymást, a korai szent pápák: I. Calixtus, majd Nagy Szent Leó illesztették a liturgikus naptár rendjébe. Időpontjukat II. Orbán pápa rögzítette 1095-ben nagyböjt első hetének, pünkösd hetének, a szeptember 14-ét és december 13-át követő hét szerdájára, péntekére, szombatjára. Az, hogy nagyböjt első csütörtökén: a *zabálós csütörtök*ön még egyszer farsangolhattak eleink, ezzel függ össze.)

Pünkösd ősi zsidó ünnep. Eredeti nevén *Sávúót*, a kétnapos „hetek ünnepe" hét héttel a zsidó húsvét, *Peszáh* után következik. A zsidók a főünnepek, a „zarándokünnepek" közt tartják számon, a hagyomány szerint Isten e napon égette törvényeit Mózes kőtábláiba. (A hasonlat egyidős a héber írással, a héber betűk mint lobogó gyertyácskák sorakoznak egymás mellett.) A zsidó és keresztény ünnep hitbeli szempontból tökéletesen megfelel egymásnak. A zsidóság szemében pünkösd a judaizmus, keresztény szemmel nézve az egyház születésnapja. A zsidó Törvényt Pál apostol értelmezése szerint a Szentlélek ajándéka: a Hit váltja föl, s ez jelen van az ünnep tűzszimbolikájában: a Törvény lángbetűi a Szentlélek kettős tüzes nyelveivé változnak a zsidónak született apostolok képzeletében. Sávúót eredetileg azonban aratási ünnep volt, a Közel-Keleten ekkor fejezik be ma is a termény betakarítását. Amikor még állt a templom, a nép elzarándokolt Jeruzsálembe, hogy bemutassa az első vágás búzából sütött kenyeret. A *Sziván hónap* (május-június idején) a virágzás hava. Virággal díszítik e napon a 150 gyertya fényében fürdő zsinagógákat ma is (újabban a zsoltárszerző Dávid király emlékünnepe e nap, ezért gyújtanak épp 150 gyertyát a zsoltárok számának megfelelően). Sávúót örömünnep, de a megelőző ötven napos időszakban, csakúgy mint Rómában május havában, tilos volt minden vigalom. Eredetileg alighanem a jó termésért való áldozat jeléül, később történelmi okokra, az üldöztetésekre hivatkozva.

A katolikusok pünkösdkor régente fagalambot eresztettek alá kötélen, vagy élő galambot bocsátottak szabadon a templomban, és égő kóccsomókat szórtak szét a „tüzes nyelvek" emlékére. Pünkösd vasárnapja és hétfője a protestáns egyházakban is főünnep, sok helyütt ekkor tartják a *konfirmációt*, a serdülők rituális felnőtté avatását (katolikus *bérmálás*, zsidó *Bár micvá*).

Pünkösd a luniszoláris naptár fontos napja, ősisége és a nevében kifejeződő számosság is ezt jelzi. A tavaszpont és a nyári napforduló közti 91 napos időszakot nem tölti ki két 40 napos ciklus. A zsidó naptár a hetekkel is számolva egy 7 hetes és egy 6 hetes időszakra bontotta az évszakot, a kelta naptárban az évszakkezdő május 1-jei *Beltane* egy 40 és egy 50 napos időszakra (ha magát az ünnepet nem számítjuk). Az újszövetségi elbeszélés a két gyakorlatot ötvözi, kialakítva az évszak 40+11+40 napos rendjét. Ebben a rendszerben a 10 nap áldozócsütörtök és pünkösd között a napév és holdév közti különbséget kiegyenlítő szökőnapoknak felel meg. Pünkösd eme naptári szerepe a népszokásokban is tükröződik. A pünkösdi szokásokban a korábbi fordulat-ünnepek (karácsony, húshagyó, húsvét, május 1.) szokásai ismétlődnek meg, s köztük is mindenekelőtt május elsejéé, zöldág-, illetve májusfa-állítás, rózsaün-

nep, vadember-alakoskodás, időszaki királyválasztás, esővarázslás (mert – „mint tudjuk" – a májusi eső aranyat ér). Hogy pünkösdkor a nép május elsejét „újrázza, ismétli meg", azt jelenti a naptár nyelvén, hogy a 40 nap számolása ekkor kezdődhet újra, így érünk el „időben" a Nap fordulójára. Ez persze csak akkor teljesül, ha a feltámadás az évben a tavaszpontra esik. Ekkor május 1. és pünkösd közt félidőben újhold van, erre utal a pünkösdi hidasjáték köszöntése: „Újhold, új király!"

Piros pünkösd napjának európai múltjában meghatározó elem, hogy a Bika és az Ikrek havába esik. Abban az időben, amikor ez idő tájt a Nap a valóságban is a Bika vagy az Ikrek csillagképében járt, keresztezte a Tejutat, s ez a valamikor nagy horderejűnek vélt csillagászati esemény mindmáig jelen van az ünnep szimbolikájában: a Napra utaló tüzes hiedelmekben (Csíksomlyón pünkösdkor a Szentlelket remélik megpillantani a kelő Napban), a májusfa-állítás szokásában (Tejút =világfa), a *bika*fékezésben, a hidasjátékban (a Tejutat keresztező Nap útja=híd), az ünnep szláv, román nevében *(Ruszália, Ruszáli)*, mely egyrészt az orosz *ruszalka*= „vízitündér", *ruszlo*=„folyómeder" szavakkal hozható kapcsolatba (Tejút=égi folyam), másrészt – legalább népi etimológiás alapon a népdal *ruta*fájával (világfajelkép ez is), piros pünkösd rózsaünnep voltával (vö. latin *rutilare*=„pirosít").

A *piros*, a *rózsa* nemcsak jelzője az ünnepnek, hanem jelképe is Európa minden népénél. Az ókori mediterráneumban (Kis-Ázsiában, a Balkán-félszigeten, Itáliában, Pannóniában) a *Rosalia*-ünnep a halottkultusznak is része volt. A római temetkezési társulatok a májusi halotti ünnepeken ételt vittek a sírokra, és rózsával borították be őket. (L. halottak húsvétja.) „Az oroszoknál a pünkösd, a Ruszália-hét, s különösen a pünkösdöt megelőző vagy azt követő csütörtök: a 'szemik' halotti ünnep, – írja DÖMÖTÖR TEKLA – mely egyaránt szól a fák tiszteletének és a temetetlen fekvő halottaknak. A halott szüzeket (Ruszália) vízitündérek alakjában is tisztelik. Komaságra is lépnek velük, az ünnepi periódus végén azonban felbontják ezt a kapcsolatot. A házakat ilyenkor zöld nyírfaágakkal díszítik, s a néphit szerint ezekben az ágakban lakozik az elhunyt rokonok lelke. Néha a fát is Ruszalkának hívják." Meg azokat a bábukat, amelyeket a római *argei*hez, a mi kiszénkhez hasonlóan áldozatul a vízbe dobnak. „A délszlávoknál a Rozáliák révületbe ejtették az asszonyokat, ezt az ájulást is mágikus-extatikus tánccal szüntették meg." (Vö. vitustánc, jánostánc.) Nálunk a pünkösd és a rózsa a XIII. századtól kezdve Szent Erzsébethez kapcsolódik, hogy miért, a maga helyén olvashatunk róla. Spanyol és olasz földön a pünkösd középkori neve *Domenica rosata* („rózsás vasárnap") volt. (A rózsa halálszimbolikája alighanem azon alapszik, hogy a mitopoétikus tudatban szerelem és halál összetartozik. Erre utal a piros rózsa keletkezését elmesélő mítosz, mely szerint az eredendően fehér virágot Venus rózsatövisektől kicsurranó vére festette vörösre, amikor az istennő haldokló szerelmeséhez, Adonishoz futva átgázolt a rózsabokrokon. Adonis vegetációs isten, Venus pedig nemcsak szerelem-, hanem halálistennő is volt.)

Angliában Robin Hood neve jelzi a piros és a pünkösd neve közti hagyományos kapcsolatot. A név áttételesen „Vörös csuklyát" jelent (*robin*=„vörösbegy"), de a hasonlóan ejtett *robbing* „rabló" je-

lentésű, ami a mondabeli „Robin pajtás" volt. E vörös csuklyát az angolszász folklór *zöldembere* viselte (láttuk, a tavasz színe piros és zöld); a zöldembert, például nálunk a *bodzakirályt* pünkösdi rózsába és virágzó bodzalombba öltöztették. A *Robin Hood játék* ma is az angol pünkösd része. Itt említem meg, hogy a legyőzhetetlen íjász hírében álló Robin eredetileg csillaghérosz lehetett. A nyilával vizet (zöldárt!) fakasztó Orion-Mithrast személyesíthette meg az angolszász régiségben, akkortájt, amikor az Orion eltűnése még nem a nyári napfordulóra, hanem májusra (előbb Beltanéra, utóbb pünkösdre) esett.

A középkori Angliának egyébként virágos májusi szentje is volt *Canterbury-i* vagy *Kenti Szent Ágoston* (korábban máj. 28., ma máj. 27.) személyében. Ő volt az angolok első térítője és Canterbury első érseke (†604), aki a hagyomány szerint a róla elnevezett tölgy alatt térítette meg az angolok ezreit. Névünnepe egybeesik a tölgynek, a régi britek legszentebb fájának a virágzásával. A május 29-i *Oak Apple Day* (*Tölgygubacs-nap*) alkalmával a vidéki Anglia ma is virágzó, lehetőleg gubacsos tölgylombos ágdíszekkel ünnepel.

Csillagászati oka van annak, hogy a pünkösdi szimbolika manapság Szent Iván napját (is) gazdagítja (halottkultusz, piros virág helyett piros gyümölcs, tűzrakás, tűzugróének, amelyben a rutafa szerepel, májusfa-állítás), a Nap ugyanis újabban ekkortájt keresztezi a Tejutat.

A *pünkösdi király* választás Európa-szerte elterjedt szokás volt. A királyt a legények – ma jobbára kisfiúk – választják maguk közül versengés útján (lóverseny, bikafékezés, bothúzás, kakasütés stb). Hatalma, privilégiumai egy napig, egyes források szerint hajdanán egy esztendeig voltak érvényben. Alakját a népszokások kutatói a május 1-jei *szomorú királlyal* és a *vademberrel* (zöldemberrel) hozzák összefüggésbe (sok helyütt a pünkösdi királyt is lombokba öltöztették, és „vadember-módra" maszkot kellett viselnie). Mind a vadember, mind az időszaki király jellegzetes alakja a luniszoláris naptár visszatérő ünnepeinek (l. karácsony és farsang alakoskodói, a télközépi római rex *Saturnalis*, középkori *babkirály*, *bolondok pápája karnevál hercege*). A pünkösdi királynak naptári uralkodótársaihoz fűződő szoros rokonságát tanúsítja egy XVII. századi szöveg, amely „fársángos Pünkösdi királynak" nevezi (vö. a május 1-jei „zöld farsang" elnevezéssel). A naptári királyválasztások szokását többféleképpen magyarázzák. Levezetik az egykori rituális királygyilkosság szokásából, melynek „fejlettebb" gyakorlata szerint a szabott időre választott istenkirály helyett egy választott időszaki királyt (*interrex*) áldoztak fel egynapos „uralkodását" követően. Levezetik a szokást a római *Saturnalia* gyakorlatából, amikor is úr és szolga egy napra helyet cserélt; az archaikus „szent nász", *hierosz gamosz* rítusból, amikor a szent király és istennő-papnője földet, nyájat, népet termékenyítő mennyegzőjét tartotta; végül az időszaki királyban látják az új naptári periódus megszemélyesítőjét. Én úgy vélem, ez az utóbbi megállapítás ellentmond a szokás lehetséges eredetének, de magának a szokásnak is. Az egynapos uralkodás (amit feláldozás követ), a beteljesített feladat (a termékenyítő nász, esővarázslás), a gunyoros megtiszteltetés tragikumot sejtető felhanggal (bolondkirály, szomorú király – l. Jézus húsvéti csúfondáros megkoronáztatását is!) mind amellett szólnak, hogy e „pünkösdi királyokban" eredetileg a lezá-

rult ciklus megszemélyesítőjét köszöntötték, és nem az elkövetkezőét: farsang végén karnevál hercegét, böjt végeztével Jézus királyt, a húsvéti ciklus végeztével a pünkösdi királyt.

Pünkösdirózsa

A porcelánedények e kedvelt díszítményének eredetije a mérsékelt öv déli sávjában mindenütt vadon tenyészik. Az antik világ gyógynövényként ismerte, és babonás erőt tulajdonított neki. Latin neve: *paeonia* görög eredetű. *Paiónia* nemcsak a virág neve, belőle képezték a „kórház, orvosi, gyógyító, gyógyászat" szavakat. Róla kapta nevét a homéroszi istenek orvosa, Paieón, aki e virággal Hádészt, az alvilág urát gyógyította ki Héraklésztől kapott sebéből. A név igazából Apollónt, az Ikrek havának olümposzi urát rejti, aki maga is gyógyító isten volt. Kivéve akkor, ha rájött az ölnivágyás. Még csecsemő korában nyilazta halálra a delphoi jósda „anyaméhszörnyét", Delphünét. Tettét az őt dicsőítő ének (*paián*) így zengi: „Hié, hié, paieón!" A *paió* ige azt jelenti: „üt, vág, sebez, eszméletétől megfoszt". A jelentés illik a földanyaméhet szétrepesztő napgyermekhez, de a virághoz kevésbé.

Az ókorban a peónia két faját különböztették meg, az egyiket hímnek, a másikat nőnek tartották. Ma e két fajnak P. corallina és P. officinalis a neve. Az előbbi kárminpiros virágjáról és magjáról kapta a nevét. A magvaiból felfűzött füzért a csecsemő nyakába akasztották abban a hitben, hogy megkönnyíti a fogzást. A kerti pünkösdirózsa (P. officinalis) gyökerével szolgált az ókorban, – mint a rizómás gyógynövények általában – amit titkos szertartások szerint gyűjtöttek. Ma is elismert gyógynövény, szirmaiból görcsoldószert nyernek.

Régi magyar neve, a *bazsarózsa* délszláv eredetű. Mai nevét németből kölcsönözték (*Pfingstrose*), s a pogány Róma májusi rózsaünnepének reneszánsz kori fölélesztésekor született. Rómában a tavasz legnagyobb ünnepe a rózsa virágzásával esett egybe. Ez a hagyomány a Földközi-tenger mentén soha nem veszett ki, ezért a pogány múlttal megbékélt egyház a pünkösdbe olvasztotta be (l. fentebb). Mint keresztény jelkép a tövis nélküli pünkösdirózsa Venus örökösének, a szeplőtelen Szűzanyának lett a virága. Délen néhol a pünkösdöt ma is a „rózsák húsvétjának" nevezik. Mint ez az elnevezés is mutatja, a pünkösdirózsa eredetileg nem peóniafajtát jelölt, hanem általában azt a rózsát, amit pünkösd napján kötöttek csokorba. Csak a XVI. századtól kezdik megkülönböztetésül növénynévként használni Európában, ám a név nem mindenütt ugyanazt a virágot jelenti. Nálunk, a Paeonia officinalis lett a pünkösdirózsa. Ma csupán a május vége felé virító sötétpiros virágú változatot nevezzük így, míg a XIX. század elején elterjedt kelet-ázsiai eredetű, fehér és rózsaszínű, kései illatos fajtákat (Paeonia albiflora) bazsarózsának, peóniának. Kínában a peónia (mu-tan) nemzeti virág. Az évszakok közül a május elején véget érő tavasz jelképe. (Kína melegebb tájain nyilván hamarább nyílik. Nálunk is ismert fás szárú változata, a P. arborea hazánkban is jóval korábban bontja virágát.)

Fagyosszentek

Pongrác, Szervác, Bonifác (máj. 12., 13., 14.) a májusi fagy rettegett szentjei. Közéjük sorolja a néphit Orbánt is (máj. 25.), de róla külön, a maga helyén szólunk.

Évszázados paraszti hiedelem szerint sűrűn előfordul, hogy ezek a szentek „leszüretelnek" névnapjukon, pusztító fagyot hozva a virágzó gabonára, szőlőre, gyümölcsfákra. A néphit tudományos alapja az, hogy Magyarországon május első két hetében igen gyakran előfordul – utolsó hetében ritkábban –, hogy a nyárias idő ellenére hajnalonként kemény fagy áll be, és a zsenge hajtásokat, kipattanó rügyeket megtizedeli. A statisztika szerint azonban a május fagyot kiváltó időjárás nem alkalmazkodik a naptárhoz. Ezeken a napokon nem gyakoribb a fagy, mint – mondjuk – 7-én vagy 15-én. Föl kell tennem hát a kérdést, nincs-e a Pongrác és társai okozta szorongásnak egyéb oka; más szóval, miért épp ezt a három napot hűti le a három, egyébként jelentéktelen és homályos sorsú szent?

A hagyomány szerint Pancratius és Bonifatius ókeresztény vértanú volt (†304, illetve 303), Servatius (†384) Rajna-vidéki püspök. (A Rajna melléke híres borvidék!) Beszélő nevük jelentése nem ad támpontot, szűkszavú legendájuk sem igazít el. Ünnepnapjuk dátuma és az a tény, hogy kitalált személyek (az egyház is törölte őket a naptárból), viszont segítségünkre van. A „kísérteties" *Lemuria* ünnepet a rómaiak május 9., 11. és 13-án tartották. Az ünnepségsorozat, mely a közbeeső napokat is beárnyékolta, a holtak ártó szellemeinek kiengesztelését szolgálta. Mivel a Lemuriát amúgy is a termésért való aggodalom tette komorrá, nem lehetetlen, hogy a három jelképes szent alakjában a hagyomány szívóssága folytán a lemurok kísértettek.

Nepomucénus

Ez a konyhalatinra magyarosított előnév Nepomuki Szent Jánost takarja, a hazai parasztbarokk legkedvesebb szentjét. Csehország patrónusát, a gyónási titok vértanúját (†1383 v. 1393), mindenekelőtt pedig a vízenjárók védőszentjét, akinek barokk szobrait *Szentháromság és Szeplőtelen Fogantatás* szoborcsoportok, pestis-emlékművek mellékalakjaként Magyarország-szerte megtaláljuk, hasonlóképpen egykorú házak oromfülkéiben, úton-útfélen, kutak mellett, folyók partján, hidak párkányán, kompok tövében, amint gyóntatói öltözékben, ujját ajkára illesztve inti hallgatásra magát és az arra járókat.

Jánosunk, vagy ahogy itt-ott népünk szólongatta: *Jánoska* történelmi személy volt, de ahogy ez már szentjeinkkel történni szokott, fölébe nőtt a legenda formálta alak, különösképpen, mivel kultusza csak halála után évszázadokkal éledt fel, az ellenreformáció idején. Életrajza szerint parasztszülők gyermekeként látta meg a napvilágot a csehországi Pomuk, ma Napomuk nevű falucskában. A papi pályát választotta, s viszonylag fiatalon szép karriert futott be: Prága érseki helynöke, a királyné gyóntatója lett IV. Vencel király, később német-római császár idejében. Szembekerült az uralkodóval, a legenda szerint azért, mert nem volt hajlandó a féltékeny királyi férjnek elárulni felesége meggyónt vétkeit, a történeti források szerint valójában azért, mert elöljárója, a prágai érsek érdekeit képviselte bizonyos egyházi javak dolgában,

s nem átallotta ezen okból a királyt még kiközösítéssel is fenyegetni. Az egykorú források arról tanúskodnak, hogy Vencel, a mi Zsigmondunk bátyja mint Husz János híve is szembekerült hazája egyházi méltóságaival. Egy szó mint száz, a hagyomány szerint a király 1393-ban (vagy, amint a sírkövén áll, 1383-ban) torkig lett a konok prelátussal, elfogatta, megkínoztatta és gúzsba kötve a Moldvába dobatta. A szerencsétlen pap a folyóba fulladt. A Szent Vítus székesegyházban temették el. Névünnepe (máj. 16.) a gyilkosság állítólagos időpontjára emlékeztet.

Legendás tisztelete a katolikus hithez hű nemesség körében hamar virágba szökkent, de a huszita mozgalom sikere sokáig, tulajdonképpen egészen az ellenreformáció diadaláig hátráltatta elterjedését. Ez ad magyarázatot kultuszának kései, barokk-kori virágzására.

Mártíriumának leírása nem nélkülözi persze a csodás elemeket. Eszerint, mint ILLYÉS ANDRÁS előadja BÁLINT SÁNDOR tolmácsolásában, a „szent mártír halálát, melyet annyira kívánt titkolni Venceslaus, az Isten mindjárt csudák által kijelentette, és dicsőségessé tette: legottan a szent mártír testét a mennyei világosság körülfogá, s az egész Moldava vizén ékesen tündöklő égő gyertyáknak számtalan sokasága láttaték úszkálni. Ahol pedig a szent mártír teste lassan-lassan folydogál vala, ott magasabban kitetsző fáklyáknak és szövétnekeknek sokasága tündöklött, melyek szép renddel késérvén a szent testet, annak mintegy temető pompát és tiszteletet tettenek." E csodás eseményhez kapcsolódván, hazai tiszteletének csak „nedves" emlékeiből idéznék.

Tápén azzal ugratták az idegeneket, hogy az ő János szobruk, a karácsonyi éjféli misére hívó harangszó hallatán bizony lemegy a Tiszára, hogy egész évre eloltsa a szomját. (Eleink felfogása szerint pünkösd, amelynek időszakába János-nap esik, és karácsony egyaránt a lélekjárás ideje – ezért emlékeztek meg mindkét alkalommal halottaikról. Karácsony emellett újév napja is volt.)

Egykor általános szokás szerint névünnepén megkoszorúzták a szent szobrát, felvirágozták, s az ünnepen meg annak nyolcadán körmenet indult hozzá a templomból. A *Szent Jánost járták*, mint mondták. A körmeneten és a koszorúzásban az egész vízitársadalom részt vett. A pest-budai vízimolnárok például az ünnep előestéjén a feldíszített és kivilágított malmok körzetében zeneszó és mozsárdurrogtatás közepette vízre bocsátottak – a mártír képviseletében? – egy égő gyertyákkal, lámpásokkal „felékszerezett" csónakot.

Mohácson János-nap előestéjén a kompot a *májusfa* ágaival díszítik föl, ráállítják a szent szobrát, fölvirágozzák és lampionokkal világítják ki. A két napos ünnepség záróaktusaként koszorút hajítanak a Dunába, vagyis megkoszorúzzák a szent jelképes hullámsírját. A paksi vízenjárók a kompon mondattak ünnepi misét.

Baján ma is él a *Jánoska-eresztés* szokása, mely tulajdonképpen vízi körmenet volt.

Apatin, Ercsi, Mohács és Dunaharaszti hajósnépe a Moldván égő gyertyáktól övezetten úszó szent tetem legendáját is meg akarta idézni. Az ünnep vigiliáján kis fatutajokra ragasztott, világító gyertyákat eresztettek a vízre. (Mohácson ezt hívják Jánoska-eresztésnek.)

BÁLINT SÁNDOR hívja föl a figyelmünket arra, hogy a Nepomuki kultusza szorította háttérbe, „szinte el is feledtette

Szent Miklósnak, a vízimolnároknál pedig Szent Katalinnak" (s hozzáteszem: Szent Kelemennek, Szent Kolumbánnak) *„még a középkorból eredő, de a hitújítás* és a hódoltság következtében megfakult tiszteletét." Én nem feledkezném meg a helyi lokálpatrióta érdekekről sem. Az ismert mondást parafrálva: „minden népnek a maga szentje felé hajlik a keze." Nepomuki Szent János esete jól példázza, hogyan szorítja ki egy-egy lokális szent kultusza a maga területéről az óegyház szimbolikus misszionáriusainak és legátusainak a tiszteletét. A sorolt példák ékes tanújelei ennek, de magyarázzák is ezt a folyamatot. Ne feledjük, hogy Szent Miklós mifelénk a legújabb korig korántsem volt olyan népszerű, mint Mikulásként, hiszen egy távoli országból származott, és amúgyis az „ellenséges" ortodoxia legnépszerűbb szentjeinek egyike volt.

Noha Jánoska már a „felvilágosult" középkor fia volt, legendája – talán éppen azért, hogy Miklósét elhomályosítsa – nem nélkülöz sem csillagászati-naptári, sem rituális archaikus mozzanatokat. Az olvasó bizonyára észrevette, hogy szentünk legendája és a névünnepéhez kapcsolódó szokások nagy hasonlóságot mutatnak a naptárban oly közeli Flóriánéval, az orosz Ruszália-hét és a pogány *Argei ünnep* megfelelő szokásaival, s ha további párhuzamokat keresünk, az is szemet szúrhat, hogy a szerepváltás, ami Miklós (valamint a vele egy naptári időszakban ünnepelt Katalin, Kelemen, Kolumbán) és János között lezajlik, korántsem egyedülálló. Ugyanez történik a két Antal (a Remete és a Páduai) esetében, ráadásul az „Antalok" névünnepei közt is kerek fél esztendő telik el, mint Miklós- (Katalin-, Kelemen-, Kolumbán-,) és János-nap közt, továbbá, hogy mindkét esetben olyan szentek adják át egymásnak patrocíniumaikat, akiknek a névünnepe abba az időszakba esik, amikor a Nap a Tejút és az Állatöv egymással átellenben lévő téli vagy nyári kereszteződésében jár. Magyarán szólva, ugyanazt a szerepkört – esetünkben a vízenjárók fölötti gondoskodást „akárki" nem örökölheti meg, csak az, aki maga is vízen, azaz Tejúton járó „ember". Nos, Szent Miklós is ilyen, de az Nepomuki is, akár a nevenapját, akár a legendáját nézzük. Az utóbbi különösen ékesen beszél: a Moldva, melyen több ezer égő gyertya úszik, körülrajzolva a vízbe lökött pap tetemét, akár a Tejút jelképe is lehetne, mégpedig azé a Tejúté, amely éppen János-napkor látszik, s látszott különösen a XIV. században, amikor is az éjszakában az ég „gyújtatlan gyulladó, ojtatlan aluvó gyertyái", azaz a csillagok folyama mintha egy sötét foltot ölelne körül az égbolton; ha úgy tetszik, Nepomuki Szent János kihűlt tetemét. Én legalábbis e legendát úgy értelmezem, mint a naptárszimbolika tejúthasadékra vonatkozó történeteinek egyikét. (Vö. az egymással szemben lévő csillagképekről írtakkal.)

„Kettős"

A május 22-ével kezdődő csillagászati hónap az Ikrek jegyének védelme alatt áll. A jegy névadója az Ikrek (Gemini) csillagkép. Ennek az állatövi csillagképnek különös jelentőséget ad, hogy a nappályára merőleges égi körív, a *Tejút* is áthalad rajta, s az elmúlt kétezer évben a *nyári napforduló otthona* volt. A legrégibb közel-keleti kozmogóniák a világ teremtését arra az időre teszik, amikor a tavaszpont állott az Ikrek csillagképben (ha az

év tavasszal kezdődik, gondolhatták, legyen tavasszal a „minden dolgok kezdete"). A *Bibliában* a teremtés két változatban olvasható. Az egyik szerint Isten tavasszal, a másik szerint az őszi újévkor teremtette a világot. Az előbbire utal a bűnbeesés. Az első emberpár az Ikreket, a Tudás fája pedig a Tejutat (is) jelképezi. Egy korai egyiptomi teremtéstörténetben Atum (Ré) napisten asszony nélkül világra hozott első „emberpárja" és azok leszármazottai férj-feleség ikrek, az Ikrek cikkelyének csillagászati viszonyait kifejező isteni kettősök voltak. Atum gyermekei: Su és Tefnut nászából született Nut ég- illetve tejútistennő valamint Geb, a Föld illetve az Állatöv megszemélyesítője. Az ő leányuk és fiuk volt Ízisz és Ozirisz, akik az Ikrek alatt ragyogó Sirius csillagot és a szomszédos Orion csillagképet testesítették meg. Su („Aki tartja") választotta el egymástól teremtői gesztussal az eget és a földet, Nutot és Gebet, s Atlaszként ő tartja továbbra is leányát, miközben az a Tejút és az Állatöv kereszteződésében férj-fivérével közösül. Su atlaszi minőségében alighanem szintén Oriont képviseli – két istennemzedékkel Ozirisz előtt – erre az Orion „kéztartásából" és a görög Atlasz titán mítoszaiból következtethetünk. Su továbbá a levegő istene, míg Tefnut a harmat és az eső istennője volt. Su szoláris karaktere miatt néha a Nappal, Tefnut viszont a Holddal azonosult. Ez az Ikrekkel kapcsolatba hozható képzetkör asztrológiai hiedelmek szülője lett. Az Ikrekben a testrészek közül a karok és a mellkas felső részének a védnökét látták, mivel a csillagkép a „zodiákus embernek" éppen ezekre a „testrészeire" esik. Ezért kapnak kitüntetett helyet a mítoszban és az ábrázolásokon Su karjai. Az Ikreket „levegős" jegynek nevezi a csillaghit (minden zodiákus jegy mellé egy-egy „elemi tulajdonságot": földiességet, vizességet, tüzességet vagy levegősséget rendel), ez

Su elválasztja az eget és a földet. Egyiptomi papirusz, i.e. 1300 k. London, British Museum

is Su és Tefnut funkcióival kapcsolatos. Az Ikrek Nap-Hold aspektusa pedig általános hiedelem, minden ikerhérosz-történetben föllelhető. Csodaszarvas-mondánk archaikus változataiban a két vadásztestvér részint az Ikrek csillagképet, részint a Napot és a Holdat testesíti meg. A csillaghitben a nap- és holdfogyatkozások égi helyei, azok a pontok tehát, ahol a Nap és a Hold együtt- vagy épp szembenáll egymással, az ún. „holdcsomópontok", akárcsak a planéták, szintén lehetnek „erőben" vagy „romlásban", s ezek a helyek épp a Tejút és az ekliptika keresztútján, az Ikrek és a Nyilas csillagképben, más szóval a világfa tetején és tövén találhatók.

Tarot-kártyalap. Az Ikrek

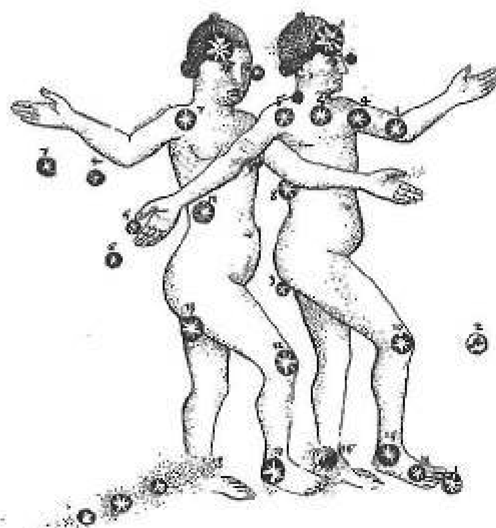
Az Ikrek két legfényesebb csillaga, a Castor és a Pollux, az északi égbolt legfényesebb csillagai közé tartozik. A görög mitológia ikerhőseinek, Kasztórnak és Polüdeukésznak égi képmásai ők. Kasztór és Polüdeukész apja a hattyú-Zeusz volt, anyjuk Nemeszisz (Léda), aki a Tejút és nappálya másik, átellenes kereszteződése felett fogadta magába az isteni magot, ott, ahol a Hattyú csillagkép „behatol" a Tejút „vulvájába". Az ikerhéroszok tojásból jönnek a világra, kerek sapkájuk a tojáshéj, az éggömb két felét jelképezi. (A Tejút osztja két félgömbre az eget.) Mint az Ikrek védnökei, Apollón és Hermész, ők is nagy marhatolvajok (*Bika szomszédság*!). Azt tartották róluk, hogy a téli viharok idején sietnek a hajósok segítségére. (Az Ikrek legtovább télen láthatók az éjszakában, s láthatóságuk végső soron azt jelenti, hogy felhőtlen vagy majdnem tiszta az égbolt.)

Nem ők az egyetlen ikerpár az antik mítoszokban, akiknek története az Ikrekre illik. Szinte minden városállamnak saját dioszkuroszai voltak (*diosz kuroi*, „Zeusz fiai" volt az ikerhéroszok gyűjtőneve), akikben az Ikrek csillagkép rendre fölismerhető. Hermésznek, az Ikrek asztrológiai urának is vannak ikerfiai. Az Ikreket azonban nemcsak a dioszkurokkal, hanem Apollónnal és Héraklésszel is azonosították.

Héraklész munkái közül a *11. A heszperiszek almáinak megszerzése* tartozik ide. Az Ikrek az Oroszlántól, az 1. munka égi színterétől számítva a 11. csillagkép. A naphérosz utolsó előtti feladata az volt, hogy hozzon aranygyümölcsöket Héra fájáról, melyet Atlasz és leányai, a heszperiszek őriznek, tőlük viszont Héra sárkánya óvja a fa gyümölcseit. Az aranyalmafát az égi világfával, az Ikreken átnyúló Tejúttal azonosíthatjuk, Atlaszt a Tejutat „támasztó" Orionnal. Ládón sárkányról maga a mítosz mondja, hogy a Tejút mentén tekergő Sárkány (Draco) csillagképpel azonos, míg a heszperiszekről

azt meséli, hogy az Eridanosz folyó (az égen az Orion sarkából kiömlő Eridanus csillagfolyam) barlangjában laknak.

Héraklész már az előző munkája során is járt az Ikrek szomszédságában, Gerüón marháit terelgetve a Bika cikkelyé-

Az Ikrek csillagképe XV. századi csillagtérkép nyomán

ben elhaladt az alvilág kapuja mellett. (Láttuk, a „Hádész-kapuk" a Tejút és az Állatöv kereszteződéseiben vannak, egyikük itt, az Ikrek csillagképben.) Útba ejtette saját oszlopait is, melyeket a mitikus geográfia az Atlasz hegységgel szemben lévő gibraltári sziklával azonosított. Az Ikreknek is oszloppárt formáz a jele: ♊. Már spártai tisztelői is egyszerűen így, összekötött oszloppáros képében ábrázolták a dioszkuroszokat. A „Hercules oszlopaival" szemben levő hegység viszont arról a titánról kapta a nevét, aki Suhoz hasonlóan a karjaival tartotta az eget. Atlasz karjai is az Ikrek csillagképre utalnak.

MACROBIUS, V. századi grammatikus vallástörténeti munkájában megemlékezik arról a hiedelemről, hogy a lelkek a Tejúton jönnek-mennek evilág és túlvilág között. A Nyilas csillagképben (Bak havában) lévő nyári napfordulói kapun közlekednek. Ez a képzet világszerte ismert volt, s rávilágít arra, miért lett a görög mitológiában Hermész, az Ikrekben „otthonos" planétaisten a lelkek vezetője, hiszen ezek szerint az „átutazó" lélek Hermész „átjáró házát" el sem kerülheti.

Apollo

Ikrek havának olümposzi védnöke, Apollón (latin Apollo) elsősorban napisten volt, vagy legalábbis annak egy formája (magát az égitestet a görögök Héliosz néven tisztelték). Neve, amennyiben görög eredetű, talán az *apolluó*, „megsemmisít" jelentésű igéből ered. Az elbeszélések alapján is úgy tűnik, hogy elsősorban a Nap perzselő, pusztító aspektusát képviselte. Mivel a Nap gyilkos sugarai úgy szúrnak, mint a nyilak, Apollónt íjásznak képzelték, „messzenyilazónak", aki a hirtelen halál istene volt. Íja talán az az ókori csillagkép volt, mely épp az Ikrek cikkelyében látható (Nagy Kutya-Hajótat). Ugyanakkor a szabadulást is tőle várták (*apoluó*: „megszabadít"), ezért nevezték „nyílelfordítónak" (vö. az isten orvos-aspektusaival, Paieónnal, Aszklépiosszal). Mint napistent nevezték „tisztán fénylőnek", „szőkének", „aranyfürtűnek", „magas helyen lakozónak". Napistenként ő érlelte a föld terményeit, s védte is azokat a rágcsálók és a sáskák pusztításától (*A. szmintheusz*: „egérölő", *A. parnopiusz*: „sáskairtó"). Ezenkívül pásztoristen is volt: (*A. nomiosz*). Lükiai származtatása egyszerre mutatja nap- és pásztoristennek. Lükia kis-ázsiai államocska

volt, „Fény-" vagy „Farkasországot" jelent a neve, hol nyájakat védelmező kosistenként irtotta a farkasokat (A. *lükoktonosz*: „farkasölő"). Apollón a jóslás istene is volt – ebben az asszír-babiloni napistenre, Samasra hasonlít – és a mennyei harmóniájú muzsikáé.

Szakálltalan ifjúnak ábrázolták, kezében íjjal, pásztorbottal vagy lanttal. Szent állatai többnyire a „felső világból" valók. Griffek vontatják a kocsiját, keselyű, holló, varjú, sólyom, kakas, hattyú és tücsök hódol neki; alvilági ellenfelei a farkas és a kígyó. Szent növénye a babér, a pálma, az olajfa és a tamariszkusz.

Az Ikrek havának első napjaiban született „farkasfényben" (hajnali szürkületkor) Ortügia szigetén, amelyet addig nem ért soha napsugár, s a tiszteletére Délosznak („Ragyogó") neveztek el. *Ikertestvére* Artemisz holdistennő. Apjuk Zeusz égisten volt, anyjuk, Létó az Éjt (a Tejutat) testesítette meg.

Apollón számtalan elbeszélésben szerepel, gyakran Artemisszel együtt. Ezek többségének köze van az Ikrek csillagképhez, illetve ami ezzel egyenértékű, az Ikrekkel átellenben lévőkhöz, azokhoz tehát, amelyek akkor láthatók, amikor a Nap (vagyis Apollón) az Ikrekben tartózkodik. Íme néhány példa ezek közül:

Az ikreket az Ikrek havában az Éj farkasalakban szülte. Amikor a Nap az Ikrekben tartózkodik, akkor látható éjjel a Farkas csillagkép. A napisten, oldalán holdnővérével, első győzelmét a delphoi Püthón kígyó felett aratta. Az Ikrekkel majdnem szemben van a Kígyó csillagkép. Miután Delphoit saját jóshelyévé tette, itt lakott tavasztól őszig. Ősszel a székhelyét a *hüperbóreoszok* („legészakabbra élők") földjére tette át. Az utat minden évben griff-, illetve hattyúfogatán tette meg a Tejúton oda-vissza. A nyári csillagképeket az Ikreken áthaladó Tejút köti össze a Nap téli tartózkodási helyével. Ott, a Nyilas fölött repül a Sas és a Hattyú (latin Cygnus) csillagkép (Apollónnak volt egy fia is, aki a Küknosz, „Hattyú" névre hallgatott). Apollón rendszerint

Apollon attribútumaival: hollóval, babérkoszorúval és 7 húrú lanttal. Görög vázakép, i.e. 480 k. Delphii Múzeum

„fákba" volt szerelmes – ez a motívum a Tejút=világfa analógiával lehet kapcsolatos –, fiúszerelme, Küparosszosz ciprusként lett halhatatlan. Daphné babérfává lett, Drüopé nimfa pedig tölggyé. Apollón egy olümposzi istennőt is feleségül kért, Hesztiát, de az elutasította. Hesztia is a túloldal, a Bak csillagkép lakója. Apollón és Korónisz („varjú") nászából születik Aszklépiosz, akit a szintén „odaát" lévő Kígyótartó csillagképpel azonosítanak. Küréné (valószínűleg maga Artemisz) viszont Arisztaioszt szülte neki, akit Kheirón nevelt föl a saját barlangjában: ő a Nyilas csillagkép, átellenben, a Tejút hasadékában. Arisztaioszhoz kánikula idején fohászkodtak, vagyis akkor, amikor

az Ikrek cikkelyében lévő Sirius csillag „lángolt a Kyklasok felett".

Apollón vagy Artemisz ölte meg az „alóadákat" az óriás *ikreket*, akik az állatövi síkról az ég magasára akartak felkapaszkodni. Ikrek havában történt, hogy a csecsemő Hermész ellopta Apollón marháit, majd a maga feltalálta lanttal békítette meg. E lant később Apollón tanítványáé, Orpheuszé lett, végül az égre került: a Lant csillagkép is az Ikrekkel szemben ragyog az égen, a Nyilas felett (ott, ahol Orpheusz az alvilágba szállt Euridikéért). Egy hagyomány az Ikreket Apollónnal és Héraklésszel azonosítja. A két isten között van hasonlóság, s több olyan elbeszélés maradt fenn, amelyben együtt szerepelnek. Így Apollón védelmezte Püloszt, a „Kaput", melyen Héraklész behatolt, hogy a „túlnanra" jusson. Pülosz, az egyik túlvilági átjáró itt, az Ikrekben található. Amikor az Argó Hajó (a Tejút déli csillagképe) Héraklésszel átkel az alvilágba vezető hajóút (a Tejút) sziklái közt (ez a tejúthasadék), Apollón búcsúztatja, s ő is köszönti a hajót, amikor a „túlpartról" visszatér. Ez egyszer a Nyilas-, másszor az Ikrekbeli átjárót jelenti. Aszerint, hogy Apollón előbb Artemisz ezüst íját tartotta a baljában, utóbb saját arany íját a jobbjában. Ezek az íjak a nappálya félkörívcit jelképezik. Apollón és Artemisz legvéresebb tette is végső soron hasonló értelmű. A történet Niobéról szól, aki nem átallott a kétgyermekes Létónak 12 gyermekével dicsekedni. Apollón és Artemisz nem tűrhették a sérelmet és lemészárolták mind a tizenkettőt; a napisten Niobé hat fiát, a holdistennő a hat leányát ölte meg. Az Apollón Ikrekben lévő és Artemisz Nyilasban lévő „otthona" közt húzódó Tejút éppen kétfelé, hat-hat cikkelyre osztja az eget. A csillaghit szerint a 12 állatövi jegy karaktere felváltva „nőies" és „fiús". Niobé gyermekei az égi cikkelyeket jelképezhetik, melyeknek egyik felén a Nap, a másik felén a Hold uralkodik. E gondolatkör piktogrammatikus ábrázolása Egyiptomtól Szibériáig ismert.

Merkúr

Mercurius, a görög Hermész az olümposzi tizenkettő egyike, a Rák jegy és hónap olümposzi védnöke, az Ikreknek pedig asztrológiai ura. Égi teste a Naphoz legközelebb eső Merkúr bolygó. Nevét egyesek a védikus Sarama hajnal- és szélistennel hozzák kapcsolatba, mások a görög „mozgás" (*eróé*) szóból eredeztetik, ismét mások a phallikus kőoszlopokban, a „hermákban", Hermész állítólagos első ábrázolásaiban vélik megtalálni nevének gyökerét. A három vélemény megfér egymással, Hermész igen sokoldalú istenség. Regéi azt sugallják, hogy mint Aphrodité, ő is az átmenet (hajnal és alkony) „szeles"

Hermész kaduceusszal. Görög vörös alakos vázakép. I.e. 500–475.

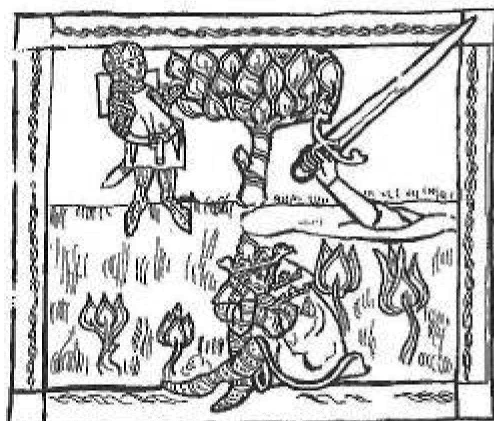

istene volt. Ez ésszerűen hangzik: a Merkúr bolygó a Naphoz való közelsége miatt csak közvetlenül napkelte előtt és napnyugta után látszik. Mint a Naphoz ugyancsak közel járó Vénusz esetében láttuk, e két napszak a szelek ideje is. (Első marhatolvajlásának is van ilyen, időjárásra utaló jelentésrétege. A mitológia-kutatás Apollón marháiban felhőket lát, amelyeket a Hermész jelképezte szél hajt el.) Hermész klasszikus ábrázolásai is „szelességére" utalnak: szárnyas saruja van, alkata, mozgása a könnyűatlétáé.

A Merkúr a leggyorsabb bolygó, mindössze 88 nap alatt kerüli meg a Napot. Ezért lett féme a „megfoghatatlan" higany (angol *mercury*). Csupa szellemi találmányt tulajdonítanak neki. Az ékesszólást és a józan észt képviseli, de az okkult tudományoknak, a *hermetikus*, „titkos" tanoknak is ő a mestere. A tudósok és varázslók istene volt egyszerre. Ő az égiek írnoka, a számtan és mértan, csillagászat és csillagjóslás, a héthúrú lant, melynek zenéje a hét planéta mozgásának összhangját jelképezi, a dáma-, a kocka- és más szerencsejáték, de legfőképpen az írás feltalálója. A betűket a madarak röpképéből alkotta meg (az ókori madárjósok az ő módszerével próbálták a madarak röptéből kibetűzni a jövőt).

És valóban az átmenet ura. Az útonjárók: kereskedők, tolvajok, vándorló pásztorok istene, az égiek jövő-menő küldönce, a lelkek vezetője (*pszükhopomposz*), aki a túlvilági átkelőhelyhez, Kharón ladikjához irányítja a holtak lelkeit. A „rév" – mint mondottam – a Merkúr bolygó „otthonában", az Ikrek csillagképben van.

Ami a hermákat illeti, Hermész valóban phallikus isten. Aphroditéhoz közelebb áll, mint Árész – egyes mitográfusok szerint ikertestvérek és szeretők voltak –, s szerepkörük is itt-ott fedi egymást. Háromszorosan is szomszédok: szomszédos égi pályájuk, ugyanabban a két napszakban látszanak, s a csillaghitben is egymás mellett kaptak helyet az Állatövön. Közös

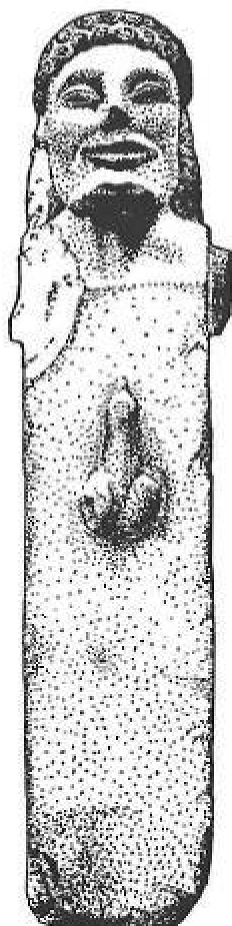

A merkuriális csodafegyver. Az Excalibur visszatér a tündérek víz alatti világába. Francia miniatúra, XIV. század eleje

gyermekük Hermaphroditosz, s van olyan elbeszélő, aki Pánt, a phallikus kecskeistent, Priaposzt, a megszemélyesített hímtagot is Aphrodité Hermésztől való fiának tekinti. Ő volt Erósz tanítómestere. Hermész szent madara a kakas, a hajnalnak és a férfiasságnak egyaránt jelképe (égi kocsiját is kakas repítette).

Ez a merkúri férfiasság más csillagvallásokban másképpen tükröződik. A Merkúr tárgyi alakban a Nap „csodafegyvere", varázseszköze. A középperzsa szövegek a Merkúrt Tirnek, „Nyílnak" nevezik, a hinduk felajzott íjként ábrázolták. A Merkúr pályája a Nap sugaras udvarát nem hagyja el, ezért ragadhatott rá a napisten nyilainak, értsd, sugarainak jelképi funkciója. De nemcsak a hagyományos napisteni fgyver azonosult a Mer-

kúrral, hanem egyszerű jelentésátvitellel a kard is. A mesék naphérosz hőse kardjával a derekán születik (vagy mindketten ugyanazon a fán teremnek, vagy anyja övezi fel vele). Mint ilyen, Mars tárgyi megtestesüléseinek (pl. vasbilincsnek) ellentétpárja. A metafora pontosan illeszkedik a tágabb Merkúr-szimbolikába. A „zodiákus ember" karjának, az Ikreknek urához úgy illik a kard-szerep, ahogy a kar szavunkhoz „meghosszabbítása", a kard (vagy idegen példával az angol *arm*, „kar" szóhoz annak másik jelentése, a „fegyver"). A naphőst azonban nemcsak fegyver, hanem más bűvös szerszám is szolgálhatja: bűvös tűzszerszám, gyűrű, láthatatlanná tévő süveg, varázscsizma, varázsvessző és soha ki nem fogyó pénzeszacskó. Mindez illik Hermész varázslói mivoltához, az utolsó három pedig egyenesen hermészi attribútum. Hogy csak az utolsó kettőről szóljunk, Hermész varázsbotja, a caduceus és a pénzeszacskó a mitikus világkép racionalizálódásával a kereskedés jelképeivé lettek, aminek az isten védnöke volt. A bűvös buksza a mesékben életre-halálra szóló szerencsejáték-csatákban jut szerephez a naphős és a vénusztündér között. A szerencsejátékoknak szintén Hermész és Aphrodité volt a védnökük. E varázseszköztárban is kiütközik Hermész phallikus természete. A mélylélektan a hősök kézifegyverében, végtagjaiban a nemi szerv eufemisztikus jelölését látja. (Gondoljunk a „phallosz" és „pallós" szavak közös eredetére, vagy a hímtagot jelképező mutogatásokra. Az egyiptomi Ikrek egyikének, Sunak Nut tejútistennőt támasztó karjai Geb phalloszát helyettesítik ábrázolásain.) A mesemotívumok is igazolják ezt az állítást. A hüvelyében ki-be ugráló kard, a banya „száját" betömő tüzes buzogány, a férfiasság lefegyverzéssel járó elvesztése, a hős és hősnő kártyacsatája, amiban varázsvessző és bűvös pénzeszacskó jut szerephez, szexuális jelképek. Danaét, Perszeusz anyját Zeusz is pénzmag (aranyeső) formájában ejtette teherbe. Hermész

Hermész hermája. Athén, Nemzeti Archeológiai Múzeum

botja, a kígyóhurkos, gombban végződő, szárnyas *caduceus* bizonyos értelemben szintén szexuális jelkép. A kígyók párosodó mozdulatban tekerednek a pálcára, az egyik legarchaikusabb teremtésmítoszt idézve szemünk elé, Ophión kígyónak és Eurünoménak mindenség-teremtő nászát. Úgy tartják, hogy a Merkúr jele: ☿ cadu-

ceust stilizálja. Görög vázákon Hermész botja valóban e jelre emlékeztet, mely szintén szexuális jelentésű: a szűzies Holdnak és a csapodár Vénusznak jeléből van összerakva.

Hermész-Mercurius napja a szerda (latin *dies Mercurii*, francia *mercredi*, olasz *mercoledì*) már a babiloni naptárban is. Többek közt ennek okán a babiloni Nabuval, a germán Wodennel azonosítják (angol *Wednesday*). Nabu Hermészhez hasonlóan a csillagászat és aritmetika írástudó istene, s rávall, hogy a bibliai teremtés sajátos sorrendjében az égitestek teremtése a negyedik napra, a szerdára marad. (A bibliai teremtéstörténet a babiloni naptári hét rendjét követi.) Woden három dologban emlékeztet Hermészre. Ő is parancsol a szeleknek, az északi pantheonnak ő a varázsló jósistene, és mint a holt vitézek égi vezérének, neki is a halál árnyéka ad baljós színezetet. Hermész egyiptomi mása Thot (Dzsehuti), akit ibisz és pávián képében tiszteltek Hermepoliszban. Thot majd minden funkciója megfelel Hermésznek (az „írás és csillagászat feltalálója", az „idő ura", az „évek számlálója", a „holtak ellenőre" néven tisztelték, s Ozirisznek, az alvilág fejedelmének „nagyvezírje" volt). Csak egyben különböznek egymástól, őt nem a Merkúr, hanem a Hold istenének tartották.

„...Vidám hajnal pirult az orrán."

A források mélyen hallgatnak arról, hogyan lett Orbán (Urban), a civilizált, finom modorú „urbánus" pápa – ezt jelenti a neve – Urbánka, a borisszák szentje. Életéről jóformán semmit sem tudunk, a II. vatikáni zsinat törölte is a római kalendáriumból. A hagyomány szerint I. Urbanus néven uralkodott 220-230 között. Uralkodása alatt nevéhez illően nyugalom honolt az egyházban. Legendája szerint ugyan mártíromságot szenvedett, szenvedéstörténetének azonban mindössze egy figyelemre méltó naptári vonatkozása van: kihallgatása során Szent Cecília (nov. 22.) felől faggatták, akivel együtt térített. Cecília és Orbán együttes emlegetése – a Tejút révén – újfent két, egymással szemben lévő időpontot köt össze az évkörön, az Ikrek és a Nyilas havát, s velük két Tejút-keresztezte állatövi csillagképet: a Nyilast és az Ikreket.

A hagyomány szerint Orbán pápa rendelte el, hogy a misekelyhet nemesfémből készítsék, ezért kezében kehellyel, később szőlőfürttel ábrázolták. Lehetséges volna, hogy e szent jelképeknek – „Én vagyok az igazi szőlőtő" – mondta Jézus önmagáról (Jn 15,1) – tulajdonított profán tartalmat a középkori Európa nyers, civilizálatlan népe? Orbánt mindenesetre a szőlőművesek, kádárok, kocsmárosok választották patrónusuknak, szobrot, kápolnát szőlőhegyeken emeltek tiszteletére, képmása szőlőprést, hordót, kádárcéh-zászlót díszített.

Népi kultusza összefügg „égi születésnapjával," és forrása a német-francia határmenti szőlővidék. Onnét jutott el a középkor végén hazánkba. Névünnepét, május 25-ét a nyár kezdőnapjának is tartották. A szőlőket azért helyezték oltalma alá, hogy megvédje a kora nyári szőlőkárok ellen. Erre utal, hogy az egri kádárcéh Medárddal együtt választotta patrónusának. *Orbán-nap táján virágzik a szőlő*, s ebben az időszakban még támadhat

fagy, súlyos károkat okozva a szőlőkben. Ezért népünk Orbánt is a fagyosszentek közé sorolja. A finom modorú szent védencei elég neveletlenek. Ha nevenapján szép idő járja, a további jó időért könyörgő körmenetek, szőlőjárások résztvevői hálásak, kegyesek a szenttel, szobrát felvirágozzák, borral öntözik, kelyhébe friss cseresznyét raknak; de ha nem, kővel dobálják, leköpdösik, megpálcázzák, csupasz fenekűket kínálják feléje.

Meggyőződésem szerint az Orbán-kultusz gyökerét is római ünnepben kell keresnünk. Rómában április 22-én vagy 23-án tartották a *Vinalia Urbana* borkóstoló ünnepet Jupiter tiszteletére. Az urbánus ünnep és Orbán pápa napja közti egy hónapnyi eltérésnek az éghajlati különbség lehet az oka. Latium dombjain sokkal korábban virágzik a szőlő, mint Elzászban és a Rajna mentén. A római eredet mellett szól két antik szerzőnek a jelzett naptári időszakkal kapcsolatos észrevétele. OVIDIUStól tudjuk (*Fasti V.*), hogy az ő idejében „Erigone ebe", azaz a Sirius csillag május végén volt látható utoljára az esti égbolton, mielőtt beleveszett volna fénye a lemenő Nap világosságába. Erigonénak, Ikariosz leányának, akit a görögök a szüret csillagképével, a Szűzzel azonosították, és akinek a neve is arra emlékeztet, mivel szó szerint „Nagyszámú ivadékot", átvitt értelemben „Dús szőlőfürtöt" jelent, mítosza szerint szintén volt köze Orbán gyümölcséhez, mivel úgy mesélték, atyja volt az első ember, akit Dionüszosz megtanított a bor készítésére. A Sirius-ebről, azaz a Nagy Kutya csillagképről egy másik ókori szerző, PLINIUS azt állította, hogy dagályt okoz, felkavarja a tenger vizét, de még a bort is a hordókban a pincék mélyén.

„Ó, dicsőséges szent jobb kéz,..."

Első királyunk kézereklyéjének, a Szent Jobbnak külön ünnepnapot szentelt a magyar katolikus egyház, melyet hajdanán országszerte megültek. A *Szent Jobb megtalálásának* emléknapját, május 30-át már a XIII. sz. eleji hazai naptárak említik. „Csodás" megtalálásának története is tartalmaz naptári érdekességet.

Amikor Szent László királyunk 1083. augusztus 20-án Szent István fehérvári sírját kibontatta, a tetem jobb keze a királyi pecsétgyűrűvel már nem volt a sírban. Még István halálát követően választhatták le a holttestről, és kerülhetett ereklyeként a káptalani kincstárba. Mint később kiderült, innét „mentette át" a kincstartó, Merkúr, fehérvári prépost saját bihari, családi monostorába. Merkúr ereklyegyűjtő szenvedélyéről tudott László király, ezért, amikor a kezet sem a sírban, sem a kincstárban nem találták, azonnal ráterelődött a gyanú. A király a rákövetkező évben május 30-án meglátogatta Merkúrt Berettyó menti egyházában. Az egykori kincstartó mindent bevallott, de hogy a felelősségre vonást elkerülje, legendát kerített a tolvajlás köré. Eszerint a szent ereklyét egy angyal bízta volna rá azzal, hogy – az István halálát követő zavaros időkre való tekintettel – csak alkalmas időben fedje fel, minek jutott a birtokába. László jó politikus volt, elfogadta a magyarázkodást, s ezzel a legendát is hitelesítette. A helyszínen új kőmonostort építtetett, ez a Szent Jobb monostor, amely a köréje épült mezővárosnak is nevet adott. (Szentjobb – román Sîniob lett az ereklye középkori őrző helye.)

A Szent Jobb ellopásának és megtalálásának történetét sajátos színbe vonja, hogy a tolvaj szarka papot – mit ad Isten – épp Merkúrnak hívták, s éppen az Ikrek havában (a Merkúr bolygó „otthonában") akadtak a birtokában lévő ellopott ereklyére, mely ráadásul éppen az a testrész, melyet a csillaghit a Merkúr védnöksége alá helyezett! Nem kétlem, hogy az esemény nagyjából így zajlott le, de a háromszoros egybeesés sem lehet véletlen. Feltevésem szerint a történet első lejegyzőinek valamelyike – talán királyi parancsra –, hogy mondandójának nagyobb nyomatékot adjon, kissé módosított a tényeken. Vagy a tolvaj prépost nevét, vagy az ereklye megtalálásának időpontját igazította át. E szimbólumokra érzékeny korban a fennmaradt leírás mégsem tűnt gyanúsnak, épp ellenkezőleg, a csodás egybeesések a súlyát, hitelét gyarapították.

Államalapító és törvényalkotó szent királyunk kézereklyéje a magyar államiság jelképe lett, országos tisztelete ezen alapult. S hogy miért épp a jobbja? A jobbkezesek számbeli fölénye, e többség baljának sutasága szülte azt a képzetet, hogy a jobb kéztől származik minden jó, s a baltól minden rossz. Ez a nyelvben is tükröződik. Az angol *right* nemcsak „jobbot", hanem „igazat" és „jogot" is jelent, a régi magyar nyelvben a Szent Jobb és a Szent Jog szinonim kifejezés volt.

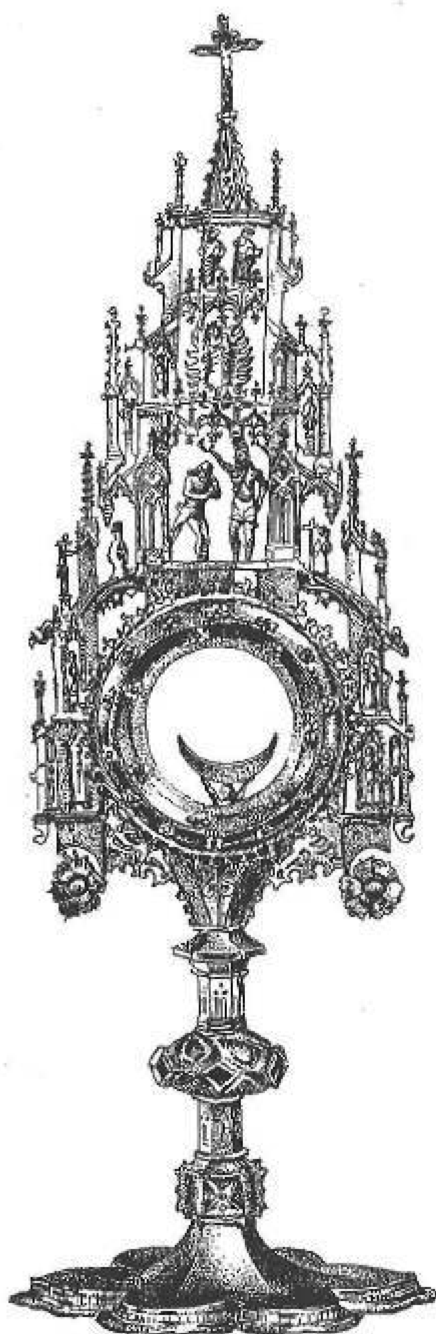
JÚNIUS

Valószínűleg az az egykorú magyarázat jár a legközelebb az igazsághoz, mely szerint a hónap névadója Juno volt. Június (egy latin forrás szerint: *mensis Iunonius*) római ünnepei is alátámasztják e nézetet. 1-jén ülték meg *Iuno Moneta* (népies értelmezésben: az „intő" Juno) temploma avatásának emlékünnepét. (Február 1-jén, mely hónap a Februa „álnéven" rejtőzködő Junónak volt szentelve, Iuno Sospita, az „Oltalmazó" Juno templomának avatásáról emlékeztek meg.) Ugyancsak elsején ünnepelték Cardát, akit Ovidius Janus női párjának és az ajtósarok (latin *cardo*) megszemélyesítőjének tart. 11-én ülték a *Matralia* ünnepet, Mater Matuta („Reggeli Anya") tiszteletére. Ő ugyancsak Janus párja volt, akit Pater Matutinusnak („Reggeli Atyának") is neveztek.

Mater Matutát a görög Leukotheával („Fehér Istennővel") azonosították, akit Inónak is hívtak. Inó a névrokonságtól függetlenül is Juno mása: míg Inó dajkaistennő, Juno a gyermekáldás és házasélet úrnője volt. Június 9-15 között zajlott a *Vestalia*, Vesta istennő ünnepi hete. Az ő templomában égett a szüzek oltalmazta örök tűz. Vesta a családi tűzhely istenasszonya volt, s emiatt igen közel állt Junóhoz. A két istennő görög megfelelője, Héra, az „asszony" és Hesztia, a „szűz" Démétér „anyával" a Nagy Istennő egylényegű három személye volt. A Vestalia, jellegéből fakadóan tűzünnep, a nyári napfordulat ünnepe. A „téli kapu őrének" Janusnak emlegetése a júniusi istennők oldalán ugyanerre enged következtetni. (A jún. 15-e és 21-e közötti 6 napos időkülönbség a római naptárnak abból a sajátosságából ered, hogy a napév sarokpontjait rendszerint a hónap Idusa körüli holdtöltékkel együtt ünnepelték).

A hónap jelképe sárgászöld ruhás, repülő ifjú, fején éretlen kalászkoszorúval, jobbjában a hónap jegyének, a Ráknak a jelével, baljában a hónap terményeivel teli tál. Ábrázolták árpát sarlózó parasztlegény képében is, homlokán lenkoszorúval. A napisten szekeréről aláhulló Phaethón ugyancsak június havát jelképezi (Phaethónt a kutatás Kronosz-Saturnusszal azonosítja. Kronoszt mint gabonaistent az ókori Athénben aratás idején, a nyári napfordulókor ünnepelték, az antik csillaghit viszont a Rák és az Oroszlán havát Saturnus bukása időszakának tekintette. A hagyomány úgy tartja, hogy a Tejút a Phaethón által „félrevezetett" napszekér keréknyoma. A nyári napforduló helye viszont jó kétezer éve a Tejúton van).

Június régi magyar neve *Rák hava*, illetve *Szent Iván hava*. Utóbbi nevét a szokáshoz híven a Rák hó (jún. 22/23–júl. 22/23.) első dekádjának legjelentősebb szentjéről, Keresztelő Szent Jánosról nyerte.

„A Holdból hiányzik egy darab". Gótikus szentségtartó a Napba öltözött asszony ábrázolásával. Német vagy flamand munka, XV–XVI.század

„Mária, Aranyház!"

A pünkösd kettős ünnepe utáni tizedik napra (csütörtökre) a katolikus naptárban *úrnapja* esik. Ezen a napon „Krisztus titokzatos testét" (Corpus Christi Mysticum), az *oltáriszentséget* ünnepli az egyház. Kötelező – piros betűs – ünneppé 1264-ben IV. Orbán pápa tette földije, Lüttichi Szent Júlianna (†1258) hatására, aki egy látomásában a teliholdat látta, melyből egy darabka hiányzott. Júlianna a látomását úgy értelmezte, hogy a Hold az egyházi évet (!) jelképezi, amelyből valami hiányzik, mégpedig az oltáriszentség ünnepe. Az ünneppé nyilvánítás közvetlen előzménye a híres, Raffaello által is megfestett bolsenai csoda volt. A pápa épp Orvietóban időzött, amikor hírül vitték néki, hogy a közeli Bolsenában az ostya a pap kezében úrfelmutatáskor vérezni kezdett. (L. Nagy Szent Gergely hasonló nagy*csütörtöki* csodáját.) A pápának maga felé hajlott a keze: Úrnapja időpontjának megválasztásával saját nevét, – névünnepét is fényesebbé tette.

Az ünnep fő eseménye a körmenet, amelyen körülhordozzák az oltáriszentséget. A körmenet útvonala mentén *négy* oltárt állítanak fel az ott tartandó rövid szertartás (evangélium-éneklés és áldás) céljára. (E sajátságok arra vallanak, hogy a „szentostya" útvonala a Nap éves pályáját jelképezi, amelynek csúcspontja az az időszak, amikor a Nap épp anyja, a Tejút „karjai közt" tartózkodik. Úrnapja ebbe az időszakba esik.) Az oltárok fölé lombsátrat emelnek, a földre, a tovahaladó oltáriszentség elé rózsaszirmot szórnak. A virágszőnyeg (másutt széna- és illatos füvek terítik be a körmenet útvonalát) és a díszítésre szolgáló zöldágak varázserejű szentelményeknek számítot-

tak; hasonló hatást tulajdonítottak nekik, mint más ünnepek „megszentelődött" növényeinek (főleg betegség és villámcsapás ellen varázsoltak velük). Az oltáriszentséget a talpas szentségtartóban, más néven úrmutatóban (latin: *monstrantia*) hordozzák körül, s abban teszik ki ünnepélyes *szentségimádásra* is. Ez a vallásgyakorlat is a XIII. században keletkezett. Az úrmutató készítését az úrnapi körmenet és a szentségimádás tette szükségessé. Az ostyatartó fémszelencéből (latin-görög *pyxis*) fejlesztették ki a XV. században. Legegyszerűbb formája talapzaton álló fémdobozka, kerek üvegablakkal. A gótikus szentségtartó üvegfalú kápolnát formáz, a barokk korban az ostyának mint napjelképnek a tartója sugárdíszt kapott. A fémrészeket nemesfémből készítik, s a sugaras forma közepén az üveggel takart nyíláson át látszik a Jézus-monogramos, feszületet ábrázoló ostya, amit a „holdacska" alakú foglalat (latin: *lunula*) tart. A szentségtartó kialakításában bizonyára Lüttichi Szent Júlianna látomása volt az irányadó, de fordítva is történhetett, hogy az ostyatartó lunula ihlette a legendát. A rokokó idején a mandorla formájú úrmutató terjed el, olyan változatban is, amelyen a sugarak *rombusz*-alakot képeznek. A szentségtartó, formaváltozásai ellenére mindenkor Mária jelkép. Azt példázza, hogy Jézus testének első tartója, hordozója az anyai méh volt. A kezdetlegesebb edényforma szimbolikus jelentésére a litánia eme Mária-megszólítása vet fényt: „Tiszteletes Edény!" A kápolna alakú tartó az *anyaszentegyház* jelképes miniatűr modellje. Erre is utal a litánia e másik sora: „Mária, Aranyház!" A sugaras barokk formaváltozatok archaikus emlékek képeit idézik fel. A nőiesség ősi, szublimált szimbólumával élnek (középen lyukas mandorla, rombusz, benne a fiúgyermek jelképével). Az ostyát tartó „holdacska" is ezt sugározza a szemnek. Archaikus képzetekben, mítoszokban és mesékben a Nap hordozója a Hold – bárka, hátasló képében –, ugyanakkor a csillaghit a szűz Holdat az anyaméh védelmére rendelte. Nap és Hold – láttuk – együtt „tevékenykedik" az Ikrekhez fűződő képzetekben (holdcsomópontok), s a Hold uralkodik a Rák havában az asztrológia szerint. A főleg úrnapkor szerephez jutó úrmutató holdacskája is az ünnep naptári helyét mutatja: legkorábbi időpontja, május 22-e az Ikrek havába esik, legkésőbbi időpontja, június 25-e már benne jár a Rákban.

„Ess eső, ess eső!"

A legismertebb időjósló szent, Medárd névnapjához (jún. 8.) Európa-szerte ismert időjárási regula fűződik. Mint „tudjuk", ha Medárd napján esik az eső, negyven napig nem hagyja abba; ha nem esik, negyvennapos szárazság várható. Szent Medárdnak, aki noyoni és tournai püspök, Picardia térítője volt (†545), személy szerint nincs sok köze a regulához, de egy kései legendai magyarázat hozzákapcsolta. Eszerint egy „ünneprontó" társaságot, mely a táncolást a püspök intése ellenére sem hagyta abba, úgy kergetett szét, hogy negyven napos esőt imádkozott a nyakukba. Közte és az időjósló babona között nevenapjának dátuma az igazi kapocs. A tapasztalat szerint ugyanis Medárd táján szokott megkezdődni Közép-Európában a tengeri eredetű légtömegek behatolásával a zivataros, esős időszak. Medárd ennek köszönhetően lett a gazdák, kertészek patrónusa. Csendes

esőt vártak tőle, vihar, villám és jégeső ellen hívta segítségül a paraszt. A szőlészek Orbánnal és Donáttal (aug. 7.) együtt félték a nevét.

A negyvenes szám a Medárd-napi regulában nemcsak az „esős évszak" tapasztalt átlagos időtartamát jelzi, hanem a hiedelem naptári kapcsolatát is. Medárdnaptól Oroszlán haváig, 44-45 nap, másfél holdhónap telik el, s ebbe az időbe beleesik az egész Rák hava. A Rák a csillaghit szerint is „nedves" hónap, állatövi jegyének a víz az eleme, védnöke, a Hold pedig az esőzések, áradások planétaura. Ugyanakkor az Európa-szerte szikkasztó kánikulát jelző Sirius ez idő tájt láthatatlan. (Hogy ez a jelképiség mennyire a helyi időjárási viszonyok függvénye, arra jó példa a Sirius-csillag, melynek hajnali megjelenése az Oroszlán hónap beköszöntekor Egyiptomban épp a száraz időszak végét jelezte.)

Majd Szent Antal megsegít!

A legnépszerűbb szent az egész világon alighanem Páduai Szent Antal (1195–1231. jún. 13). Jóformán nincs templom, ahol ne állana szobra, mely angyali szelídségű ifjú szerzetest ábrázol, barna ferences csuhában, karján a kis Jézussal, szabad kezében liliommal. Aki hivő katolikusnak gondja-baja van, végső menedékként mind hozzáfordul.

Az igazi Antal, Lisszabon szülötte, csak annyiban felel meg a róla kialakult képnek, hogy fiatalon halt meg. Az eretnek- és szerzetesmozgalmak századának volt a fia, Szent Domonkos, Aquinói Szent Tamás, Assisi Szent Ferenc kortársa. Észak-Itália és Dél-Franciaország eretnekségekbe tántorodó tömegeit térítgette vissza a „helyes" útra a szó fegyverével. Érdemei elismeréséül IX. Gergely pápa alig 10 hónappal halála után szentté avatta. Hogy a szentté nyilvánítást a jámbor közvélemény is jóvá hagyja, arról az egyház gondoskodott: e tíz hónap alatt Antal páduai sírjánál rengeteg csoda történt, számtalan kérés és ima talált meghallgatásra. Ez a tíz hónap alapozta meg Szent Antal későbbi közbenjárói hírnevét.

Legnépszerűbb legendája szerint a szent egy zsidó embert meg akart győzni arról, hogy Krisztus valóban jelen van az oltáriszentségben. Ezért a zsidó szamarát a kehely és az ostya elé vezette. Az állat a szentségek láttán letérdepelt. Így lett a szamár Szent Antal jelvénye. Választásának volt valóságalapja is. Általában papi személynek – alázatát meg foglalkozása békés voltát bizonyítandó, és mivel Jézus is szamárháton vonult be Jeruzsálembe – nem illett lóra ülnie. A szamár illett a szegénységi fogadalmat tett cseri barátokhoz (az obszerváns ferencesek régi népies neve ez), mert a róluk kialakult kedveskedőn csúfondáros kép a szamár tulajdonságaival ruházta fel őket (igénytelenség, együgyűség, teherbírás). Később, amikor a rend buzgalma alábbhagyott, és tagjai bírált elődeiket követték a bűn útján, a szamár rossz tulajdonságai kaptak hangsúlyt. (A bujálkodás és iszákosság jelképe is volt. Néha az ördögöt öltöztették barátcsuhába, ilyenkor neki volt szamárfarka és patája.)

Antal legismertebb attribútuma a liliom. Ünnepe éppen liliomnyílás idejére esik, ezért az Antal-napi szokások közt e virágnak jut a főszerep (liliomos templomdíszítés, liliomos gyermek-körmenet, liliomszentelés stb.). Antal a gyermekek védőszentje. A gyermekdedség (szent

együgyűség), ami Antal ábrázolásaira oly jellemző, a ferences ideálok sajátja, az alapító Szent Ferenc legendáiban kiváltképp nagy hangsúlyt kap. Antal egyik híres legendáját Ferenc életének egy bájosan gyermekded epizódja sugalmazta (Szent Ferenc a madaraknak prédikál). Egy ízben a nagy szónok a tengerparton találta magát, és hallgatóság híján a vízhez intézte a belőle kikívánkozó szavakat. A halak tolakodva gyűltek köréje, félig kiemelkedve a vízből, hogy jobban hallhassák.

Páduai Szent Antal kultusza teljesen háttérbe szorította Remete Szent Antalét (akinek a nevét fölvette volt), olyannyira, hogy a remete apát napjához fűződő hiedelmek majdnem teljes köre (Szent Antal tüze, állatvész elleni oltalom, lisztbabonák, szegények istápolása) fokozatosan a júniusi Antal-naphoz társult (mintha csak a két naptári időszakot összekötő Tejút sodorta volna őket januárból júniusba; ily módon persze elvesztették kalendáriumi alapjukat). Saját jogon szentünk körül kevés naptári vonatkozású képzet, kultikus mozzanat alakult ki. Egyértelműen csak a *liliomkultusz*, és az oltáriszentség előtt térdeplő szamár csodája ilyen. *Úrnapja* (az oltáriszentség ünnepe) jellegzetesen júniusi ünnep, az oltáriszentség kultusza, a szentségimádás mindenekelőtt az új szerzetesrendek körében terjedt el, és ünneplése is Antal életében lett szokássá. (Nagyhírű kortársának, a domonkos-rendi Aquinói Szent Tamásnak ebben nagy szerep jutott. Orbán pápa ugyanis őt bízta meg az ünnep miséjének és zsolozsmájának összeállításával, amiben a szent bölcselő költőként is remekelt. A *szamár* pedig nemcsak a szerzeteseknek, hanem a Rák havának is jelképes állata (sőt már a június 9–15. közötti antik Vestalia ünnepen is főszerephez jutott).

Amikor Antal 1231. június 13-án meghalt, a nyári napforduló épp erre a napra esett, és az 1582. évi naptárreformig még csúszott néhány napot visszafelé. Antal napja később is a közelgő napforduló adventjének állomása. Orbánhoz, Medárdhoz hasonlóan naptári szempontból őt is szigorú szentnek tartották, ebben az időszak időjárása és a római kor napfordulóig tartó komor adventszellemisége kísért. Dologtiltó szent volt, a szőlőbe lépés pl. sok helyütt tilos volt a neve napjától az ünnep nyolcadáig, azaz épp a napfordulóig. A nyári napfordulóval kapcsolatos, egyben a római tűzünnep, a Vestalia emléke lehet, hogy a naptári sarokpontokhoz fűződő szokások (új tűz csiholása ősi módon, tűzugrás, rituális megtisztítás tűz által) itt-ott az Antal-napi rítus részei lettek.

Szvantovit

Szent Vitus vértanú, vagy ahogy népünk ismeri, Vid, a *tizennégy segítőszent* egyike, legendája szerint gazdag szicíliai család keresztény gyermeke volt. Még gyermek volt, amikor pogány atyja haragja elől nevelőjével, Modestusszal és *dajkájával*, Crescentiával kénytelen otthonról elmenekülni. Egy pusztában *saskeselyű* táplálta őket. Rómában Diocletianus fiából kiűzte az ördögöt (vitustánc!), a hálátlan császári apa mégis bálványimádásra kényszerítette volna. Ellenállt, mire börtönbe vetették. Éjjel nagy *fényesség* támadt a cellájában, és láncai lehullottak. *Ólommal* teli, fortyogó *üstbe* dobták társaival együtt, de csodák csodájára ebből is kiszabadult, még a ráuszított *sár-*

hányt is legyőzte. Végül a fejét vették, mint a többi, különleges halálnemmel szemben ellenálló szentét. Más változat szerint természetes halállal hunyt el csendes élet után, illetve angyal ragadta az égbe társaival „egy szép *folyóvíz*" mellől.

Hármójuk közös névünnepe június 15-én volt, amíg nem törölték őket a kalendáriumból. Minden szempontból „gyanús" alakok. Nevük beszélő név. Szentünk neve talán *késői* latin eredetű, de lehet, hogy a germán *Wido* (német *Guido*, angol *Guy*) latinizált formája. A névnek nincs megnyugtató módon tisztázva az eredete, így lehetséges latin jelentésével sem megyünk sokra. A nevelőjével és a dajkáéval azonban igen. A latin Modestus „szerényt, mérsékeltet" jelent, s a *moderari* „fékezni, korlátozni, kormányozni" igéből képzett szó. A szintén latin Crescentia annyi mint: „növekedés". A holdváltozásokra a szó igei alakját használták (crescere, decrescere), jelzőként az égi dajkák egyikének, a holdistennőnek epitheton ornansa volt. A Hold viszont a Rák planétaura, s Vitus napja a XII. században, az akkor még érvényben lévő Julianus-naptár hibájából eredően már a Rák havába tolódott. Nézetem szerint Vitus háttérből kormányzó nevelője is hasonló jelképes alak. Neve és foglalkozása szerint alakja Jupitert takarhatja, a napistenek atyai támaszát, aki a csillaghit szerint a Rák havában van ereje teljében. Vitus ezek szerint az Ikrek és a Rák hó határán bekövetkező napfordulat előtt, vagy a fordulóban álló legyőzhetetlen Napot személyesíti meg. Legendájának sok eleme szól emellett. A saskeselyű a Nap (vagy Jupiter) madara. A láncot olvasztó nagy fényesség a napfordulóra utal. (Már láttuk, az égi egyenlítő, az ekliptika és a főkörök együttese az archaikus képzetekben „kötelék", „hálózat", „láncolat" képében jelenik meg). Az üstben megfőzetés a naphérosz osztályrésze, az ólom az alkímiában a Nap fémének, az aranynak „ellenszere", a sárkány legyőzése szintén a szoláris hős feladata. A „szép folyóvíz" említése Vitus mennybevitelénél alighanem a napfordulói főkörrel egybeeső *Tejútra* utal. (Ennek partján prédikál Antal is a halaknak?!) Vitus attribútumai az üstön, saskeselyűn kívül *könyvön álló kakas*, *lámpás* (mivel látomásban 12 lámpa jelent meg előtte) és *oroszlán*. Ezek is napjelképek. A kakas a naptámadaté (napkelte feltámadás), a 12 lámpás az év 12 hónapját bevilágító égi fényforrásé, az állatok királya a nyárban, az Oroszlán jegyében uralkodó Napé.

Szvantovit négyszögletű, négy égtájra néző oszlopszobra, Galíciában ásták ki

Vitus (Vid néven) a szlávok között különösen népszerű (l. prágai Szent Vitus székesegyház). A szlovének ma is a nyári napforduló szentjének tekintik. A szlovénokkal szomszédos göcseji nép szerint Vid napján a *rákok kijönnek a folyó partjára*. A hiedelem eredetileg azt jelenthette, íme, itt van Rák hava.

Vitus a már emlegetett nyavalyatörés, a *vitustánc* (latin *chorea Sancti Viti*) elleni segítőszent volt. A középkorban va-

lóságos járvánnyá dagadó tánctébolyt hívták *jánostáncnak*, *Szent János táncának* is, mivel a betegség a nagy napforduló ünnepen, Szent Iván-napkor járt pogány eredetű tűztánc alkalmával tömegével szedte áldozatait. A vitustánc elnevezés tehát közvetve arra utal, hogy a szent napja a középkorban Európa-szerte nyárközépi ünnep volt. Vitus kilétét illetően az a legfigyelemreméltóbb mozzanat – talán ez is növelte kultuszának jelentőségét –, hogy Szent Vitus szláv neve: Szveto Vid egybecseng a pogány balti szlávok egykori főistenének, *Szvantovitnak* a nevével, és a szent kultusza a nyugati szlávok földjével határos észak-német corveyi apátságból terjedt el Európában a IX. század végétől kezdődően. Szvantovitnak fennmaradt szobrai, és a róla szóló egykorú leírás szerint *négy feje* volt, amelyek a világtájakat őrizték, kezében *borral* teli szarvat (ivókürtöt) tartott, lévén a bőség istene is. Egyúttal, mint a Nap és a tűz, valamint a világosság atyjának, *kakas* volt a szimbóluma, ahogy később Vidnek is, akinek a tiszteletére június 15-én a szlávok itt-ott talán még ma is ölnek fekete kakast vagy tyúkot. Mindez arról tanúskodik, hogy Szvantovitot is a nyári napfordulón ünnepelhették (a négyfejűség mindenesetre a naptári fordulópontokra utal). Semmiképpen sem lehet véletlen, hogy Vitus kultusza közvetlenül a szlávok megtérését, „Szvantovit bukását" követő időkben (IX–XI. sz.) terjedt el, amikor szentünk ünnepe és a napforduló egybeesett.

Úgy tartják, hogy Vitust a latin *vitis*, „szőlőtő" szóval való rokonhangzása miatt állították a szőlőműves szentek: Orbán, Medárd, Antal és társaik sorába. Igaz lehet, de az is tény, hogy napja a szőlő fejlődésének döntő szakaszára esik. Az sem lehetett közömbös, hogy Szvantovit kezében nem ürült ki soha a szőlőlével teli ivókürt. (További lehetséges rokoni kapcsolat kettejük között Vitus könyve, amelyen kakas áll. A szlovén nép úgy tartja, hogy ezt az attribútumot Vid Keresztelő Szent Jánostól örökölte, csak annak bárányát Szvantovit kakasa váltotta föl. Szerintem a könyv is a pogány isten öröksége. Eredetileg talán nem könyv volt, csupán a világosság hírnökét tartó *négyszögű talapzat*, amely akárcsak az isten négyszögű bálványa vagy négy arca, a napév „négy sarkát és négy oldalát", a fordulópontokat és az évszakokat jelképezte.)

Ezek szerint Szent Vitus nem lenne más, mint a keresztvíz alá hajtott, „átnevelt" Szvantovit? Hogy a kérdést megválaszolhassuk, tudnunk kellene, hogy a *római* vértanú legendája mikor és hol született. Ha a szász dinasztia sugalmazására a szláv térítések kezdetekor, a válasz igen, de ha a legendát Rómában költötték a kora keresztény századokban, akkor Vitust csak azután kezdték felékesíteni Szvantovit tulajdonságaival, hogy relikviáját Róma a névhasonlóság okán a szláv határvidék missziós kolostorába küldte.

Delel a nyár

Június 21-e a csillagászati nyár kezdete. Ezen a napon a leghosszabb a Nap égen megtett útja (nálunk északkeleten kél, és északnyugaton nyugszik), a *Ráktérítő* magasságában tűz merőlegesen a földre. A Ráktérítő az északi szélesség 23,5 fokán átmenő szélességi kör. Nevét onnan kapta, hogy a Nap az északi félgömbön a Rák jegyébe lépve hág a legmagasabbra, a Ráktérítő magasságába, itt

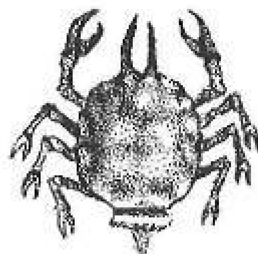
megfordul , majd süllyedni kezd az Egyenlítő felé. Az év leghosszabb napját ezért nevezik nyári napfordulónak (a déli félgömbről nézve ekkor jár a Nap a legalacsonyabban, ott ez a nap a téli napforduló). A napfordulat a gyakorlatban nem a nyár kezdetét jelzi. Mi június 1-jétől számoljuk a nyarat (meteorológiai nyár), a kínaiak a régi keltákhoz hasonlóan május 5-étől. Náluk június 21-én a zeniten járó Nappal együtt tetőzik a nyár.

Az évszak jelképe a római falképeken és mozaikokon robusztus ifjú, fején kalászkoszorúval, sárga ruhában, a kezében sarló. Ezt az ábrázolási módot javallja a festőknek 1500 év múlva Ripa is, noha a reneszánsz feltámasztotta az antik szokást, amely pogány istenekkel személyesítette meg az évszakokat is, a nyarat például Ceres (görög Démétér) képviselte. A nyári hónapokat *három ifjú* jelképezte, liliomos sárga ruhában, a Rák, az Oroszlán és a Szűz jeleivel a kezükben. Leonardo *Utolsó vacsoráján* a Jézus balján ülő, megvilágított hármas jelképezi a nyári hónapokat: a szelíd Fülöp a Rák, a szenvedélyes idősebb Jakab az Oroszlán és az okoskodó Tamás apostol a Szűz havát. A nyári napforduló jelképe viszont megint csak kalászkoszorús, jobbára meztelen ifjú volt. Mindössze ágyékát fedte bíborszínű fátyol, amit a derekán csillagos öv tart, a Rák jelét formázó csattal. Baljában rák, jobbjában a földgömb, amelynek felső háromnegyede megvilágított, alsó negyede sötét. Bokáin szárnyak, a jobbon két fehér, a balon egy fehér és egy fekete szárny. Az archaikus gondolkodásban a nyárhoz a dél (napszak és égtáj), a tűz (elem), a színek közül többnyire a sárga rendelődött.

Hajdanán a nyári napforduló a naptári év kiemelkedő ünnepe volt. Hellászban sok helyütt ekkor kezdték az évet: Athénban és Delphoiban például a napfordulatot követő újholdkor. Vagy félévünnepet tartottak, mint Boiótiában és Délosz szigetén, ahol a téli napfordulat utáni újholdkor kezdték az esztendőt. Ünnep volt az év „teteje" a keltáknál, a germánoknál és a szlávoknál, és tovább élt a keresztény Európában is, mindenekelőtt a *Szent Iván-napi tűzünnepben*. Az „égi tűz" köszöntése azonban nem korlátozódott Szent Iván napjára. A tűzugrás, tűztaposás és más „tüzes" népszokás minden napforduló körüli ünnepnek része volt (pl. Antal-, Vid-, László- és Péter-Pál-napkor), sőt, a Balkánon az egész Rák hónapot, bezárólag Illés napjáig (júl. 20.) ünnepi időszaknak tekintették.

„...Rák,..."

A június 22/23-ával kezdődő csillagászati hónap névadója az Ikrek és az Oroszlán közötti jelentéktelen állatövi csillagkép, amely az időszámításunk előtti 2000 évben volt a nyári napforduló otthona. Az égi Rák (Cancer) mintájául nem a hosszúfarkú rák (Macrura) szolgált, amilyen a homár, a languszta vagy a mi folyami rákunk, hanem a rövidfarkú rákok körébe tartozó tarisznyarákok családjának (Cancridae) valamelyik tagja. A névadó nemnek (Cancer) 20 faja van, s ezek mind partmentiek és kétéltűek: vagy a sziklákon vagy a sekély árapályövben élnek. Többszörösen illő képmásai tehát az Állatöv e tipikusan átmeneti szakaszának, hiszen a Rák, e „nedves" csillagkép határos egyfelől a Tejúttal, másfelől a „száraz" Oroszlánnal, továbbá, időszámításunk előtt a napforduló „otthona" volt, s időszámításunk kezdetén a Nappal való

Lapszéldísz a Rák-hónaphoz. Jeanne d'Evreux hóráskönyvéből. New York, Metropolitan Museum of Art

együttállása (eltűnése) Egyiptomban a Nílus áradását jelezte. Különösen figyelemre méltó a csillagkép asztrológiai urának, a Holdnak és a rákoknak hiedelmi összekapcsolása. A természettudósok számára ugyanis bebizonyosodott, hogy a szóban forgó rákfajok életciklusa, vándorlása és szaporodása egyrészt a napi árapály ingadozáshoz, másrészt a hónapos holdváltozáshoz igazodik. Egyiptomban csak a késői korban vált általánossá a csillagkép rák-ábrázolása, korábban inkább *skarabeuszhoz* hasonlították (a két állat sziluettje hasonlít egymásra). A szent skarabeusz kultusza épp arra vezethető vissza, hogy csillagképe adott helyet a napfordulónak. *Kheprit*, a ganajtúró bogarat már a korai időkben a kelő Nap megtestesülésének tekintették; úgymond, a napgolyó is úgy gördül végig az égen, ahogy a szkarabeusz a szamár gombócát gurigatja. Amint a napisten a napkoronggal, úgy volt egylényegű Khepri a galacsinnal, amibe a petéjét tojja, s amiből a világra jön.

Egy i.e. 2. évezred második feléből származó sírképen viszont a Rákot két *szamár* jelképezi, melyek a világ végén álló „fényhegyeket” és a köztük felkelő Napot, az *ahet* hieroglifát: tartják. (A fényhegyek, mint „Hercules oszlopai” is, csillagászati műszereket szimbolizálnak; a naptári fordulópontok helyének mérésére épp ilyen kettős oszlopokat állítottak hajdanán a Nap keléspontjainak irányába.) A „Szamár” elnevezés talán babiloni eredetű – ott a csillagképet *Vemhes Szamárnak* hívták –, de helyi alapja is van. A pusztító nyári forróság istenének, Szethnek a sivatagi vadszamár volt az állata. A Rák csillagkép egyiptomi jelentőségét növelte, hogy az egyiptomi mezőgazdasági év kezdete a Nílusnak július második felében érkező áradásához igazodott, ami „ideális esetben” egybeesett a Szóthisz (Sirius) csillag heliakus felkelésével (júl. 19.).

A „Szamár” nevet a késő antikvitás átmentette napjainkba. A csillagkép ekliptikához legközelebb eső két csillagát – a Zodiákuson a nappályával érintkező csillagok az igazán fontosak! – ma is *Északi* és *Déli Csacsinak* hívják (Asellus Borealis, Asellus Australis). A közöttük lévő csillaghalmaznak *Jászol* (Praesepe) a neve. (E nevek a betlehemi eseményt idézik fel. Időszámításunk kezdetén, Jézus feltételezett születésekor, a téli napforduló éjszakáján a „Jászolhoz kötött Szamarak” deleltek az égen éjfélkor. Nem valószínű persze, hogy Lukács ennek tudatában említette volna a betlehemi jászolt evangéliumában. Később jöhetett kapóra a szentírási hely (Lk 2,7) Jézus születésnapjának csillagászati igazolására.)

A görög mitológiában a Rák csupán Héraklész munkáinak egyikében bukkan fel fölismerhetően. Ez a *2. munka*: a *lernai Hüdra legyőzése*. A sokfejű kígyószörnyet lernai szukának is hívták, mivel az alvilág háromfejű házőrzőjének, Kerberosznak a húga volt. Miközben az oroszlánbőrös Héraklész a Hüdrával bajmolódott, egy hatalmas rák is rátámadt, és a lábába harapott. A jelenet az égi látványt írja le. Héraklész, vagyis az Oroszlán csillagkép a Hydra (Vízikígyó) lenyaklott fején tapos, szemben véle a

hozzá képest óriás Rák, amint az ollóit csattogtatja. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy a Rákhoz fűződik a hérosz 2. munkája, hiszen abban csak mellékszereplő a csillagkép. Valószínűbb, hogy az Oroszlánnal túlnanról szomszédos Szűz volt e tennivaló színhelye, végtére is a Vízikígyó a Szűz Serlegéből bújt ki. A Rákhoz jobban illik Héraklész utolsó, *12. munkája*: *Kerberosz felhurcolása az alvilágból*. Már csak azért is, mert az Oroszlánnal kezdődő hérakleszi „munkaév" a Rákban ér véget. Több más oka is van ennek. Mindenekelőtt logikusnak tűnik a 2. munka Hüdrájának segítőtársában testvérét, Kerberoszt keresni. A Rák háromágú alakzat, a Kerberosznak is három feje van. Az alvilági Kerberoszt a háromfejű Hekaté hold- és halálistennő állatalakjának tartották, s a Ráknak a Hold volt a planétaura. Az olümposziak közül a *halottkísérő* Hermész vigyázta, az az isten, aki planétai minőségében a szomszédos Ikrekben talált otthonra. Úgy tartották annak idején, hogy a Rák csillagképpel kezdődik az alvilág, ott, ahol a Nap pályája megfordul, és hanyatlani kezd. (Az átkelőhely a Tejút és az Állatöv találkozásánál, az Ikrekben van, a révész Kharón pedig, akit, mint annyi más vízen járó, *félig-meddig* alvilági lényt, az Orion testesít meg az égen, az innenső parton vár Héraklészre, hogy a pokol háromfejű ebéhez hajókáztassa a Tejúton.)

A Rák jele: ♋ a „zodiákus ember" testén az alsó mellkas és a gyomor, nőknél a női szervek, az anyaméh megfelelője. Ez utóbbi miatt „nőies" jegynek tekintik (a jegyek felváltva „férfiasak" és „nőiesek"), eleme a víz, mint a rákoké és a Vízikígyóé, aminek a feje a Rák cikkelyébe ér.

Szamár

Egyiptomon az óbirodalom idején egy ikeristenpár uralkodott, mint Felső- és Alsó-Egyiptomnak, az emelkedő és a hanyatló Nap félesztendejének ura, illetve az Orion és a Göncöl csillagzat képében mint a déli és az északi égbolt királya: Ozirisz és a szamárfülűnek mondott, máskor az „Ég Bikájának" nevezett Szeth. (Ábrázolásai az istent nem szamárfejűnek mutatják, hanem – Egyiptomban egyedülálló módon – fantázialénynek, amelynek a tapíréra emlékeztető rövid ormánya és hosszú, de a végén lekerekített vagy vágott füle van, s talán egy mára kihalt állat volt a modellje. A ma élő afrikai állatok közül leginkább a földi malacéra hasonlít a feje.) Szeth a forró júniusban vette át fivérétől a hatalmat, az ő uralmának kezdetét jelezte a hónap csillagképében, a Rákban lévő két Szamár csillag. Idővel a két isten megítélésének dialektikus egyensúlya felborult, Ozirisz és fia, Hórusz javára, Szeth mint testvérgyilkos egyre ördögibb alakot öltött. Ennek történelmi oka is van. Amikor a hikszoszok meghódították Egyiptomot (i.e. XVIII.sz.), Kisázsiából és Palesztinából egy szamáristen kultuszát hozták magukkal, akit Egyiptomban Szethtel azonosítottak. Ettől kezdve Szeth az ország ellenségeinek istene lett. (E palesztinai szamárkultusznak tulajdonítható, hogy jóval később a rómaiak a zsidókat és keresztényeket azzal csúfolták, hogy istenüknek szamárfeje van. Vö. a bibliai Sét nevével.) Szeth démonná süllyedésének a szamár látta kárát. A mindennapi életben: a szamár, amely a gabonát, Ozirisz földi létformáját nyomtatta, cipelte, Ozirisz felaprítójának megtestesítője lett. A mitológiában: szamárfejű démonok őrzik az

alvilág kapuját, 77 szamár – a 77 legforróbb nyári nap jelképe – keresztezi a Nap útját, lassítja haladását, s lesz oka így a nyári aszálynak. Rituálisan: Hórusz Szeth

Jézus bevonulása Jeruzsálembe. Fametszet a Cranach festőcsalád műhelyéből. 1521

felett aratott évenkénti győzelmét tömeges szamáráldozattal ünnepelték meg.

A görög Hórusznak, Apollónnak is áldoztak szamarat. Szeth görög mása, a szamárfejű Tüphón (*tüphó* jelentése= „perzsel", *tüphósz* „forgószél", „vihar") számos naptárjelkép-szörny (Kerberosz, Hüdra, Khimaira és mások) atyja volt, és (kis híján) ugyanúgy feldarabolta Zeuszt, mint Oziriszt Szeth. A görögöknél a szamár a bujaságot is jelképezte, és Dionüszosz szőlőistennek, valamint borissza mesterének, Szilénosznak volt az állata. Egy rege szerint a két Szamár csillagot Dionüszosz helyezte az égre.

Számos bibliai történetnek viszont pozitív hőse a szamár, noha a zsidó törvény tisztátalannak tekinti. Ott áll a betlehemi jászol mellett is – a maga idején látni fogjuk, miért –, a hátán vonul be Jézus Jeruzsálembe, ami több szempontból is jelképes, gondoljunk a szamarak hátán lévő *kereszt* alakú csíkra, vagy az Ozirisz gabonaistent hordozó Szeth-szamárra. Jézus, hogy a messiási próféciának eleget tegyen, „két szamáron" vonul be királyi székvárosába. Ezt földhöz ragadtan vagy úgy értelmezik, hogy vemhes szamárkancára ült, vagy úgy, hogy olyan anyaállatra, amelyik még nem választotta el a csikaját. Az aktus mindenesetre jelképes értelmű, és magyarázata az égen található, amennyiben elfogadjuk, hogy Jézus mint napholdisten testesül meg e történetben. Rák hava a Hold „otthona", egyben a Nap megdicsőülésének ideje is (lévén, hogy ekkor ér pályája delelőjére), „aki" Jézus idejében ekkor épp a két Szamár csillagon „ült". (A bevonulás Jézus földi pályafutásának csúcspontja.)

Szamárfejű megfeszített. Kereszténycsúfoló „grafitti" egy római épület faláról. III.sz

A pápaszamár. Protestáns fametszet a XVI. századból

Hellenisztikus hatásra a szamár később a test, a földi vágyak jelképe lett, lovasa a testen uralkodó léleké. Kehely előtt térdeplő szamár volt – a megtérő zsidó szimbólumaként – Páduai Szent Antal attribútuma. Francia földön Tours-i Szent Márton védencének tekintették (a Márton egykor gyakori szamárnév volt).

A vallásostól alig elválasztható világi szamár-jelképen jobban átüt sötét múltja. Mint a szegények, „nemtelenek" lovát, a *butaság* és a *lustaság* megtestesülésének tartották (görög *tüphosz* annyi mint „önhittség", „esztelenség", „butaság"). Az engedelmesség erényét nyakában malomkővel, szamár jelképezte. A folklórban a molnár és a szamár szinte elválaszthatatlan, gyakran mindkettő az ördög álalakja (vö. a gabona-Oziriszt tipró szamár-Szethtel). A középkori Nyugat-Európában a szamár a *bolondság* szinonímája, s főszereplője a téli bolondünnepeknek. A „bolond" szamárfüles sapkája, s annak utóda, a hajdani iskolák rossz tanulóinak szamárfövege e középkori hagyományból ered.

Claude Gaignebet a szamarat a „40-50 napos" ciklus állatjelképének tartja. Ezzel magyarázza, hogy a középkorban a luniszoláris ünnepeken, azaz „40-50 naponként" rendre feltűnik a szamár. Karácsonykor a betlehemi jászol mellett, illetve a december végi bolondünnepen, amikor Bálám és a háromkirályok hátasaként a templomba vezették; gyertyaszentelő–karneválkor a szamárfüles sapkájú bolondkirályt cipeli nyergében; virágvasárnapon Jézus jeruzsálemi bevonulásának emlékezetéül; május 1-jén (mennybemenetelkor) emlékeztetőül az ősi májusi szexuális tabura, mert mint a mondás tartja: „Csak a szamár házasodik májusban (rá kilenc hónapra, farsangkor ugyanis csak bolond születhetik)". Ezt követően a nyári napforduló és Szent Antal attribútumaként, majd aratás végeztével, augusztus 1-jén, mint a lisztmolnárok állatjelképe tér vissza, az őszi napéjegyenlőség-

Hórusz és Szeth, a világtengely forgatói. A forgó talapzaton a világtojás. 12. dinasztia korabeli dombormű után

kor pedig mint a szüretelő Bacchusé. Végezetül Márton napján találkozunk vele, a gallok apostolának háziállataként, hogy azt követően a betlehemi istállóba kocogjon ismét.

Hold

Földünk kísérője a Nappal együtt az emberiség legrégibb planetáris istensége. A holdváltozások szabályos ismétlődését könnyű felismerni. Ez vethette meg az időszámítás alapjait. A Hold 29 év fél napos szinódikus keringési ideje határozta meg a hónapok időtartamát (hónap, eredetileg „holdnap", vö. angol *moon*, *month*,

német *Mond*, *Monat* = „Hold", „hónap"), és csak az éves napjárás miatt módosult 30, 31, illetve 28 napra. A 12 holdhónapos év csupán 354 napot tesz ki. A hold- és napév kiegyenlítésére több módszer is kínálkozik. A zsidó naptár például holdévekben számol, s időről időre szökő hónapot iktat be a lemaradás kiegyenlítésére.

Az archaikus naptárak tanúsága szerint ősidők óta számon tartották a holdváltozások fázisait; mindenekelőtt az újholdat és a teliholdat, de a holdnegyedeket is. Kezdetben a holdfázisokhoz igazodva számolták a napokat, és az ünnepeket is részben hozzájuk igazították. Így volt ez Babilóniában, görög földön, és ma is így van a zsidóknál. A keresztény naptár alapjául szolgáló római naptár valamennyi között a legjobb példa erre: Rómában a hónap kezdőnapját a holdsarló újhold utáni megjelenésekor hirdették ki (*calare*=„kihirdetni"), ezért a hónap első napja: *Calendae*. Ebből ered kalendárium szavunk. A hónap legfontosabb napja, a holdtölte, az *Idus* (március, május, július és október 15., a többi hónap 13. napja). A főbb római ünnepek e nap köré szerveződtek, amibe a csillagászati hónaphatár közelsége is belejátszott: a fontosabb ünnepek a Nap új jegybe lépéséig elhúzódtak. (Ezt a szokást megőrizte a keresztény naptár is. Erre a nyári napfordulói ünnepségsorozat jó példa. Kezdődik az Idusra eső Antal-nappal, és eltart július Calendaejáig, az aratás kezdetéig.) Később iktatták be az első holdnegyed jelzésére a *Nonaet* (ez a 9. nap Idus előtt, az Idus napját is beleszámítva). Az egyszerű napokat aszerint számolták, hány nap van hátra a következő határnapig. Például június 21-e július Calendaeja előtt a 11. nap.

A Hold, a Rák hónap asztrológiai ura változékonyságához illően sokféle alakot öltött. Többnyire férfiúnak képzelték (Egyiptom, Fönícia, Mezopotámia, India, Szibéria, valamint Amerika és Óceánia nagy részén), de Európában görög-római hagyományainknak köszönhetően, továbbá Kínában, valamint Amerika és Óce-

A trónoló Krisztus (Atyaisten) napos-holdas zománcképe a magyar szentkoronáról

ánia néhány népénél istennőként ismertebb, ám mindenütt a Nappal párban jelenik meg. Annak éjszakai hasonmásaként, ikertestvéreként, segítőtársaként, férjeként vagy feleségeként. Sőt, véle eggyé, „egyistenné" olvadhat. Ilyen napholdisten az indonéziai (solori) Leravulan, a dahomeyi Mavu-Lisa, a pápua Ugatame, a koreai Irvolszonszin, és – naptári értelemben – Jézus Krisztus. Legegyszerűbben mint az égisten két szeme alkotnak párt, de együtt uralkodnak az asztrológiai év „tetején" is, a Nap a Rákkal szomszédos Oroszlán ura. Egyiptomban a Hold az ég-sólyom (Hórusz) beteg szeme volt (a Nap volt a másik, jó szeme). Ő volt Honszu, a „múmiagyermek" és Thot,

Szeth íbisz vagy pávián alakú fia. A beteg Hórusz-szemről, Honszuról és Thotról szóló történetek a Hold – fényváltozásai miatt – baljósnak hitt természetét éppúgy kifejezik, mint az időszámításban betöltött szerepét. Mindhárom holdisteni megszemélyesülés elválaszthatatlan a napistentől, noha kapcsolatuk felemás. Ennek valóságalapja annak felismerése lehetett, hogy a napfogyatkozásért a Hold a felelős, és viszont. Későbbi időkben – talán görög visszahatásra – a holdistenek trónusára Ozirisz nővér-felesége és Hórusz anyja, Ízisz ült (a holdsarlón álló, gyermekét tartó Szűzanya képmásait hagyományosan az Ízisz-kultuszból szokták levezetni).

A babiloni-asszír pantheonban Szín holdistené (a sumer Nannaré) a főhely az égi triászban, amelynek másik két tagja: Samas (Nap) és Istár (Vénusz) az ő gyermekei. Öregembernek képzelték lapis lazuli színű szakállal, aki éjjelente holdsarló-bárkájában hajózik az égen. Más viszonylatban a holdsarló fegyver. A sarló minden földművelő kultúrában az újholdhoz társul. A görög mitológiában Kronosz a holdsarlóval heréli ki apját, Uránoszt. Egyiptomban a szaturnikus természetű Szeth a fogyó Hold napjainak száma szerint vágja a nap-holdisten Oziriszt a sarlóval 14, mások szerint 13 darabra.

A görög mitológia holdistennőjét is több néven tisztelik. Mint Apollón napisten nővérét, Artemisznek hívták (latin Diana), Héliosz (Sol) nővére viszont Szelené (Luna) névre hallgatott. Egy harmadik holdistennő, a banya külsejű Hekaté (Hecate) Apollón és Artemisz unokatestvére volt a mitológiai családfa szerint, ám a rokonság lényegi azonosságot fed: Apollón és Artemisz egyik mellékneve Hekatosz és Hekaté („messzelövő") volt. A rómaiak is hármas istennőként tisztelték a Holdat. Lunát az ég, Dianát a Föld és Hecatét az alvilág istennőjeként (az utóbbi a „keresztutak" úrnője volt). Ez a képzet a prehellén isten(nő)-hármasokra megy vissza.

Számos más antik istennőnek van felismerhető hold-aspektusa. Erre szüzessége (Athéné), baljós boszorkány-volta (Kirké, Médeia) vagy más, ősidőktől fogva Holdhoz kötött sajátság utalhat. Például az, hogy a Holdat a vizek szabályozójának tekintették (árapály-jelenség). A víz a képzetekben mindig nőies elem („ősvíz", magzatvíz, élet és halál vize). Az istennőhármság a Hold három fázisát (növekvő, teli és fogyó Holdat) testesíti meg. A csillaghitben viszont a „nőies planétákat" személyesíti meg a hármság: a Földet az anya, a Vénuszt a nimfa és a Holdat a szűzleány képében. Valójában egy „háromszor hármas Nagy Istennővel" van dolgunk, mert mindhárom planétaistennőnek van szűz, nimfa és anya alakja. A három planétaistennő „életkorának", illetve „állapotának" megfelelően osztozik a női szervek feletti uralmon: a belső nemiszervek a Föld, a külső nemi szervek a Vénusz, a szűzhártya a Hold védnöksége alá tartozik. Az asztrológia viszont mindeme szerveket a Hold védelme alá rendeli a Hold „hármas természetének" megfelelően. A szüzesség mellett a meddőség, továbbá a havi vérzés felelősévé is tették, összefüggésben a Hold okozta árapályjelenséggel, a menses és a holdciklus közt feltételezett kapcsolattal, és azzal a felismeréssel, hogy termékeny életkorban a szűz és a „meddő", azaz éppen nem terhes és nem szoptató nő „szül rossz vért" csupán. A Holddal kapcsolatos termékenység-hiedelmek szerint a nők legtermékenyebb periódusa

újholdra, míg a mensesé teliholdra esik. Ez szinte napjainkig fennmaradt a vetéssel, betakarítással kapcsolatos képzetekben: ezek szerint vetni, palántázni újholdkor érdemes (a növekvő Holdnak a vonzereje is nő, a holdsugárba kapaszkodva a csíra, palánta is jobban fejlődik), a termést betakarítani viszont teliholdkor (amikor a magot, gyümölcsöt a Holdhoz hasonlatosan majd szétrepeszti a benne felgyülemlett tápanyag). A Hold „homeopátiás" hatását az ember közérzet- és egészségi állapotváltozásban is megtapasztalja: fokozódó álmatlanság, gyulladásos, daganatos betegségek mintha a a Hold „dagadásához" igazodnának, s a Hold apadását, dagadását követi sok ember belső vízháztartása.

A Hold szent száma a 3, és annak többszörösei. A csillaghitben 6, a mitologikus időszámításban 9, 27, 45. Például 9 hónap a terhesség ideje, 27 nap a sziderikus holdhónap hossza, 45 nap luniszoláris naptári egység; 3 fejű Hekaté, 9 Apollón holdpapnőinek, a múzsáknak a száma, Csandrának, a holdistennek 27 felesége, „holdháza" van. A Hold jele: ☽. Féme az ezüst, szent fája a boszorkányok és a temetők fája, a szomorúfűz. Napja már Mezopotámiában is a hétfő volt (latin *dies Lunae*, francia *lundi*, német *Montag*). Mivel a bibliai teremtéstörténet a babiloni naptárt követi, Isten a második napon (hétfőn) a Hold természetéhez illően a vizek szétválasztásával foglalatoskodott.

A Hold a mesékben is megjelenik. Azokban a hősmesékben, amelyek nem a görög-római regék vonalát követik, a Hold a Nap ikerfivére, bajtársa (Hold vitéz) vagy táltosparipája (Holdrőt paripa). Szerepköre szerint a hős segítője. Útjában vezeti (a hátán hordozza), együtt harcol vele. Az ő feladata a visszanyert hősnőt ártó bűbájától, a „rossz vértől" megtisztítani, lányságától megfosztani (a szűzhártyával és a mensesszel kapcsolatos kasztrációs félelmek és tabuk az őstársadalmak szerelmi életének fontos szabályzói voltak). A Nap-Hold, arany-ezüst, naphérosz-holdtáltos párosítás a mitologikus kultúrák meghatározója, melyek világképe még a társadalmi berendezkedést is e „kettősnek" rendelte alá. Így volt ez eleinknél is. (Az asztrológia évkörén ugyanis a Nap és a Hold végig fej-fej mellett halad. Egymás mellett „uralkodnak", „erő", „romlás" és „száműzetés" is szomszédos jegyekben jut osztályrészül nekik.)

E párosítás fő oka szintén naptári vonatkozású. A pontos időszámítás igénye a nap- és a holdjárás egyeztetésére késztette az embert. Úgy is mondhatnánk, a napos-holdas jelegyüttes egy kultúrában a luniszoláris naptár legalábbis elemi szintű alkalmazásának csalhatatlan jele.

Szent Iván tüze

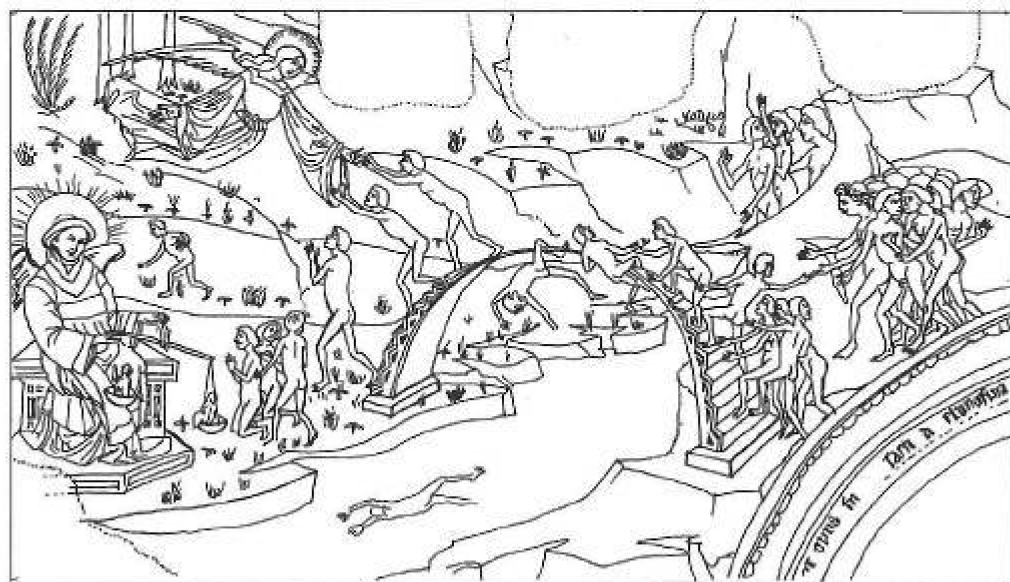
A június 24-i Szent Iván-nap, Keresztelő Szent Jánosnak, a magyar népdal „virágos" Szent Jánosának és az ősi fényszimbolikának közös ünnepe. A nyári napfordulótól mindössze 3 nap választja el. János és a napfordulat együtt ünneplése az V. századtól általános. Egy forrás szerint, mi magyarok a XI. században már gyújtottunk tüzet Iván előestéjén. Szokásunk régiségét a szlávos névváltozat bizonyítja. (A keresztény liturgia szókincse nyelvünkben nagyrészt a görög-szláv jövevényszavakból áll, mivel a térítő papok többsége először ezeken a nyelveken szólt eleinkhez.) Más lapra

tartozik, hogy már az arab és bizánci források is megemlékeznek a pogány magyarok tűzimádatáról, és a tűzkultusz a napév fordulópontjaihoz kötődő rítusok része volt.

A katolikus egyház Szűz Márián kívül csak Keresztelő Szent János esetében ünnepli névnapként a szent feltételezett evilági születésnapját. A napfordulati János-nap kiválasztásakor az egyházdoktorok a *Szentírás*ra támaszkodtak. Az evangéliumok szerint János éppen fél évvel volt idősebb Jézusnál, születésnapja ezért került június 24-ére. A választás a római hagyománytól sem volt idegen. A keresztény naptár két „ős-János" szentje, az evangélista (dec. 27.) és a keresztelő az év napfordulóinak a kapujában ül, a régi Rómában pedig az év *ianuáit*, „kapuit" Janus őrizte, s az ő neve egybecsengett a két szent latin nevével. E szinkretizáló törekvéseket mintha *János evangéliuma* is igazolta volna. Ilyen szavakat ad ugyanis a keresztelő szájába: „Annak növekednie kell" – mármint Jézusnak –, „nékem pedig alábbszállanom" (Jn 3,30). A növekedés a téltől nyárig hosszabbodó nappalokra, az alábbszállás a nyártól télig rövidülő napokra is érthető (mennél alacsonyabban jár a Nap, annál rövidebbek a napok, és fordítva). Bod Péter XVIII. századi leírása jelzi, hogy az ő idejében a János-nap napfordulat-ünnep jellege köztudomású volt: „Néhol kerekeket forgattak annak emlékezetére, hogy a nap immár a' maga abrontsának felső Pontyára felhágott s megis fordult." Dömötör Tekla hívta fel a figyelmet arra az énekbe foglalt előírásra, mely szerint az Iván-napi tüzet „négy szögre rakálták" (rakták). Ez a *négyszög* bizony a Nap „abrontsának", az ekliptikának fordulópontjait jelképezi.

Láttuk, hogy a napfordulói évkezdő ünnepeket a holdjáráshoz (teliholdhoz)

A lelkek hídja. A balszélen Szent Mihály mérlegeli cselekedeteit. XIII. századi olasz falkép

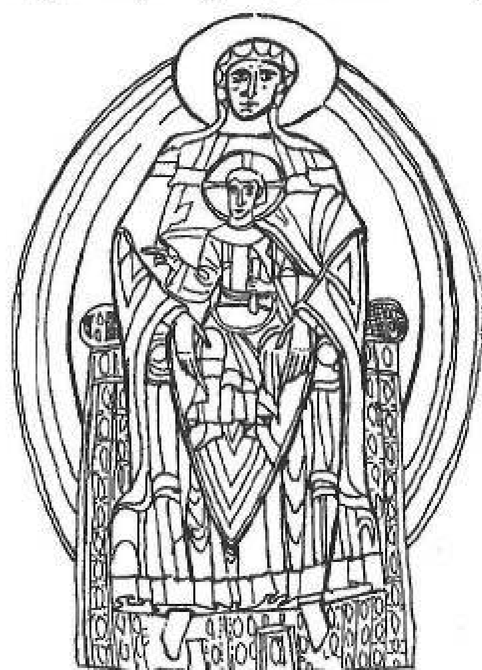
igazították már az ókorban is. A Nap és Hold Rák-beli, napfordulati összekapcsolódása Keresztelő Szent János szimbolikus alakján is átsüt. János evangélista szavai szerint ő vízzel keresztel (a Hold képviseletében), Jézus tűzzel (a Nap képviseletében), és a Keresztelő nemcsak a hanyatló napév jelképe, hanem a Naptól megvilágított, Nap előtt járó Holdé is: „Nem ő vala a világosság, hanem jött, hogy bizonyságot tegyen a világosságról" (Jn 1,8).

A szentiváni tűzgyújtás és a hozzá kapcsolódó énekek elsősorban az év leghosszabb napját ünnepelték. Örömtűz volt tehát, fényt megtartó mágikus céllal, de gyógyító hatást is tulajdonítottak neki. A máglyát a szokásos tűzrevalón kívül illatos virágokból és *gyógynövényekből* rakták. Mivel János a kereszteletlenül meghalt gyermekek égi pártfogója, *gyümölcsöt* is szórtak a tűzbe, táplálékul a kis halottak lelkének, de a tűzben sült almát orvosságnak, gyermekóvó szernek is tekintették. A tűz körül elfogyasztott cseresznye pedig – a néphit szerint – a gyermekáldást segítette elő. (Ez a képzetkör azzal az ősi hiedelemmel kapcsolatos, hogy a lelkek a napfordulókor megnyílt tejútkapukon közlekednek ide-oda.) Az ünnep fénypontja, a tűzugrás is analógiás mágia volt elsősorban. Azt célozta, hogy a Nap mindig olyan magasra „ugorjék", mint e napon. Az ilyenkor szokásos „ugróénekek" legismertebbje, a *Magos a rutafa* kezdetű népdal is utal a művelet kozmológiai jelentésére, lévén a „rutafa" a mesék, mítoszok „napútján" álló világfa, a Tejút maga. Eleink ugyanis tisztában voltak azzal, hogy az idők folyamán a napfordulói főkör alá befordult a Tejút; a Nap már nem a májusi ünnepi ciklus idején, hanem a Szent Iván körüli időszakban keresztezi a Tejutat. Ennek a fölismerésnek tulajdonítható, hogy sok helyen szakítottak a májusfa-állítás hagyományával, pontosabban már nem május 1-jén vagy később, pünkösdkor, hanem Szent Iván napján állították „májusfát". Ez a szokás Svédországban; hozzánk legközelebb a brassói szászok *koronafa*-állításaként ismert. NYÍRŐ JÓZSEF leírásából tudjuk, hogy a tejútvilágfa és a Nap nyárközépi együttállásáról tudott a székelység is, annak rendje-módja szerint meg is ünnepelte. Hasonló értelműek az Európa-szerte ilyenkor dívó egyéb szokások: fáklyagyújtás, tűzcsóválás, tüzes karikák hajigálása a magasba. A tűzugrásnak tisztító és termékenységfokozó hatást tulajdonítottak, és jósoltak belőle az ugráló leányok férjhezmenetelére nézve is, kivel ugrik párban, ki előtt ér földet stb. A mátkálásnak, komázásnak nevezett, tűzugráshoz kapcsolódó szentiváni játékoknak féktelenebb formái is éltek egykoron. Ilyeténképpen az ünnep a májusi férjhezmenési és közösülési tilalmak, a „szexuális böjt" feloldása volt.

Az ünnep előestéjén koszorút kötöttek, és a házra akasztották, hogy tűzvész ellen védjen. Üszköt hordtak a káposztásba a hernyók elleni védekezésből, megfüstölték a forrásokat és kutakat, hogy a kígyók sárkányok mérgétől megtisztuljanak. Napfordulóhoz illő szokások ezek is, hiszen a hiedelmek férgei, sárkányai a telet, a sötétséget jelképezik, ők a fénynek, a Napnak ellenségei, elrablói, rabtartói, földi tüzek okozói. A sárkányos téli planéta, a Szaturnusz a holdas Rák havában „rangvesztésben", „száműzetésben" van.

„Mennyeknek megnyílt kapuja"

A téli és nyári napforduló kapuszimbolikája nemcsak a két János szenthez kapcsolódik, hanem Jézushoz, aki – ugye – a téli napfordulókor születik, és Máriához is. Az előbbinek evangéliumi igazolása, amit Jézus mond magáról: „Én vagyok az ajtó." (Jn 10,9.) A Mária–mennyei kapu metafora viszont a kereszténység két évezredét végigkíséri, de mint annyi más keresztény jelképnek, ennek is csillagos-pogány háttere, előzménye van.

A Szűzanya és a gyermek Jézus mandorlában. A tahulli Santa Maria templom románkori falképe nyomán. Museo de Arte de Cataluña, Barcelona

DÖMÖTÖR TEKLA írja: „A katolikus egyház középkori jelképrendszerében Mária az ég királynője, az ég kapuja, ablaka (coeli fenestra) stb. Ahogy az üvegablakon áthatol a fény, úgy hatolt a Szentlélek Márián át." S tegyük hozzá, Jézus is, hiszen „Mária a fénynek, a világ fényének szülőanyja." Ennek a költői képnek a szellemében születik a téli napfordulóhoz, a Születéshez közeli *szeplőtelen fogantatás* ünnep tartalmának illusztrálásaképpen Mária *Napba öltözött* (és Holdon tapodó!) ábrázolása, a *Könyörületes Mária* képmásai, melyek a Szűzanyát szétnyílt köpenye alatt a lelkek sokaságával a mennyország kapujának mutatják, Piero della Francesca *Várandós Madonnája*, mely a Szent Szüzet domborodó hasán megoldott ruhában, az „égsátor" nyílásában állva mutatja (a sátornyílás Mária és Erzsébet nyári napfordulói találkozásának kapuja, a ruha hasítéka a téli napfordulói Születés égi helyét, a tejúthasadékot szimbolizálja). Ilyen értelműek végső soron a Máriát jelképező „ablakos" szentségtartók, melyekben Jézus teste, a „napostya" a holdsarló alakú lunulán „áll". A szentség(tartó) ünnepe: úrnapja késői húsvét esetén egybeeshet a nyári napfordulóval! Végül ilyen minden Krisztus-képmás, amely Őt mandorlában, a mennyek királynőjének ölét jelképező sugaras, vulva alakú fénykapun be- vagy kilépve ábrázolja. (Jézus fogantatásának, születésének, pokolra szállásának és mennybemenetelének képein.) Ezt a gondolatot fejezik ki a hajnalban nyugvó, világosságot szülő Máriáról szóló *szentiváni* énekek:

„Ó hajnal, hajnal, szép piros hajnal,
akibe Mária nyugodik,
Krisztus Jézus születik.
Úristen eleven ostya (...)
Fehér rózsa Mária,..."

(DÖMÖTÖR TEKLA megjegyzi, hogy a német nyelvterület énekeiben Mária azt álmodja, hogy fa nő a szíve alatt: a virágzó, Krisztus-gyümölcsöt termő életfa-Kereszt az, ahogy SIMONE DEI CROCIFISSI XIV. század végén festett képe mutatja.)

Jézus ebben az összefüggésben a Nap, aki az égi kapukon áthalad. A metafora arra az ősi és általános felfogásra vezethető vissza, mely a Napot, a nappali világosságot az éj, az éjszakai és hajnali ég gyermekének tekinti, és aminek a szellemében a Hold, a Vénusz vagy a Sirius, hiába a Nap után legfényesebb égitestek, mint az éjszaka lámpásai az éjanyához tartoznak az ég hatalmas csillagfolyamával, a Tejúttal együtt. (Vénusz a legtöbb nép képzeletvilágában „szembenáll", „harcol" a Nappal, hiszen napkeltével veszti el a fényét és napnyugtával nyeri vissza. Mondhatnók, felváltva élnek, halnak. Jézus és Mária vonatkozásában ez a kontraszt visszafogottan, árnyaltan fejeződik ki a *Születés*, *Pietá* és *Mária elszenderülése* ábrázolásokon.) A nyári napforduló körüli Szűzanya-szimbolika ezért kap a szokásosnál nagyobb hangsúlyt. Ekkor halad át ugyanis a Nap a Tejúton, akit a görögök a nagy Fehér Istennővel, a Nap és a Hold szülőjével azonosítottak (l. „fehér rózsa, Mária"), hasonlóképpen az egyiptomiak. Ekkor áll együtt a Siriusszal, s történik mindez a „nőies" Rák jegy uralma alatt, mely a Hold jelképes „otthona".

Mind emellett a Mária-kapu metaforának, a hajnali Máriához szóló imáknak egészen konkrét naptári előzménye van. Aligha lehet kétséges ugyanis, hogy Carda, a Juno (!) hónapjának Calendaeján ünnepelt istennő, aki mint az ajtósarok megszemélyesítője, Janus kapuisten női párja volt, vagy Mater Matuta, a „Reggeli Anya", aki ebbéli minőségében ugyancsak Janussal mint „Reggeli Atyával" alkotott párt, a latin keresztények számára közvetlen mintául szolgált a fenti képzet kialakulásában.

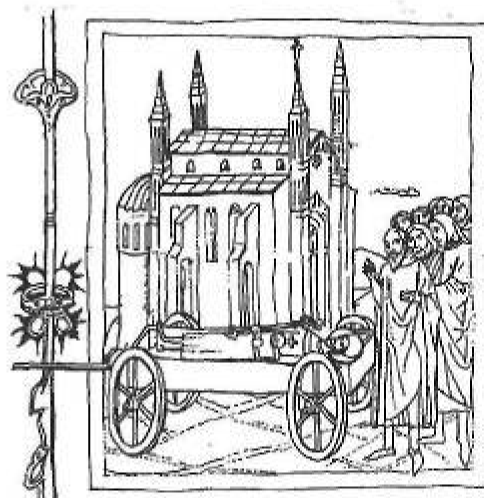
„Csillagok között fényességes csillag"

E szavakkal „idvezli" a régi magyar énekszerző I. László királyunkat, a magyar lovagkor mintaképét, pogány ízű mondák és legendák vitézét, egykor a legnépszerűbb magyar szentet. László (uralkodott: 1077-95) 49 éves, és a soron következő keresztes hadjárat kiszemelt vezére volt, amikor az unokaöccsével, Kálmánnal, a későbbi „könyves" királlyal folyó viszálykodás közepette szélhűdés érte. 1095. július 29-én halt meg. Halálát követően kultusza szinte azonnal virágba szökkent. Sírja csodatévő zarándokhely lett, mondák és legendák fonták be már életében is legendássá nőtt alakját. Szentté avatását azonban csak III. Béla kezdeményezte 100 év múlva. III. Celesztin pápa az ő kérésére két bíborost küldött, hogy a király váradi sírjánál történt csodákat felülvizsgálják. Miután több csodás gyógyulás szemtanúi lehettek, egy égi jel végképp meggyőzte az olasz csodaszakértőket. 1192. június 27-én, déltájban a váradi székesegyház fölött fényes csillag gyúlt ki, s ott lebegett a magasban két órán át. László napját a szokástól eltérően azóta sem halála, „égi születésnapja" évfordulóján üljük, hanem június 27-én, a csillagjelenés napján.

A király, aki már herceg korában az ismételten betörő kunok (valójában besenyők) felett aratott győzelmei révén kiérdemelte az „ország oltalmazója" nevet, a

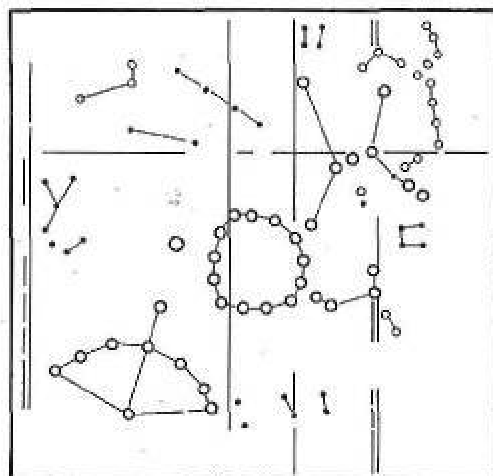
tatárjárást követően kibontakozó lovagi kultúrában a katonáskodó magyarok védszentje lett. Egyik legendája szerint, az 1345. évi tatár betörés idején a király fejereklyéje (a Szent László herma) eltűnt a helyéről, a váradi dóm oltáráról. Elment ő is a csatába, hogy győzelemre vezesse az idegen túlerővel szemben már-már alulmaradó székelyeit. Egy foglyul ejtett tatár elbeszélése szerint a tatárok látni vélték a sereg élén lovagló, hatalmas termetű, fénybe öltözött királyt, amint híres szekercéjével rettenetes csapásait osztogatja. IPOLYI ARNOLD úgy vélte, hogy a legenda alapja egy középkori hadiszokás lehetett – ennek párhuzamai máshonnét ismertek –: a hadbavonulók védőszentjük fejereklyéjét magukkal vitték a csatába, úgy, ahogy a zsidók a frigyládát a „bírák" korában (ISám 4,3–11).

László, a katonaszent ábrázolásain Szent György mezét ölti magára, györgykeresztes pajzsot visel. A legendák László királyával azonban nemcsak Szent György támadt fel újra, hanem annak pogány előképe, a római légionáriusok megholó és feltámadó napistene, Mithras-Orion is. László egy ízben – így e legenda –, hogy seregét a szomjúságtól mentse, új Mózesként sziklából fakasztott vizet. A történetet az *Ószövetség*ből is kölcsönözhették a legenda kiagyalói, ám Mithrasról hasonlót állít a hagyomány – egy mítosz szerint kilőtt nyílvesszőjével fakasztott a sziláből vizet – és hát mégiscsak ő volt Szent György előképe, nem pedig Mózes. A legendák Szent Lászlójának családfáját kutatva minden ág egy naphéroszi vonásokkal felruházott csillagos ősapához vezet. IPOLYI ARNOLD például felidézi a „László szekere" csillagzatnevet, s olyan csillagregét említ, amelyben „László híres tátos lovával a csillagokban nyargalva" szerepelt. A „László szekere" a Göncölszekér neve. E csillagszekéren viszont általában halottvivő járművet értettek a régiek. Így a „László szekere" elnevezés összefügghet azzal a legendával, mely szerint a király tetemét szállító halottaskocsi „megszökött" a fehérvári

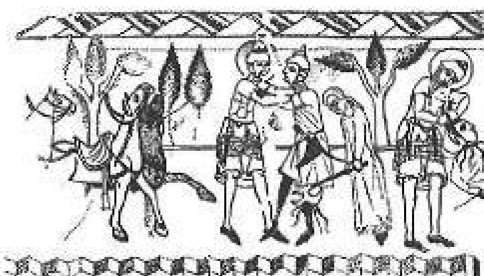
Szent László tetemét a halottas kocsi magától Váradra viszi. Miniatúra a Képes Krónikából, XIV. század

Kínai csillagtérkép részlete a Hajótat, Nagy Kutya és az Orion képmásával

temetésről, hogy a király testét kívánsága szerint Váradra vihesse. Ha van szekér, amely magától utazni képes, az csak a Göncöl lehet. Mivel a szent királyt a monda- és a legendaszerzők a bevett gyakorlat

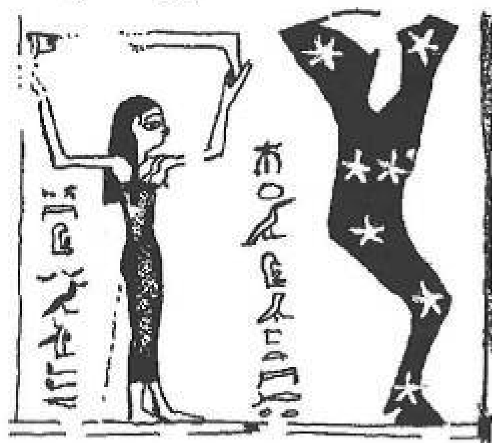
A küzdelem jelenete különböző XIV–XV. századi falképeken (Felső: Sepsikillyén, alsó: Gelence)

szerint naphéroszi alakká formálták (nemcsak az itt idézett történetek, hanem az összes róla szóló legenda) – az uralkodókat egészen a legújabb korig világszerte a Nap leszármazottainak tekintették jámborabb alattvalóik –, és mivel elterjedt hiedelem szerint a Göncölszekér szállítja a túlvilágra a halott napisten tetemét (a Göncöl nevet a „Nap" jelentésű török *kün, gön* szóból származtatom), az ő esetében ez az állítás kétszeresen igaz lehet. Figyelemre méltó az is, hogy Lászlót az ének csillagként köszönti, hogy felmagasztalásának, közvetlen oka egy *Nappal együtt delelő csillag*, mely csillag az időpont (1192. június 27.) ismeretében csak az Orionnak vagy valamely szomszédos csillagképnek a fényes csillaga, leginkább a Sirius lehetett, amit a pápai küldöttek éppen láthattak is volna, ha akkor napfogyatkozás sötétíti el az eget. Ez azonban nem szükségszerű. Elég az, s ez egészen bizonyos, hogy jártasak voltak a csillagászatban, tudták tehát, hogy a mondott időben mely csillagok között tartózkodik a Nap, továbbá azt is, hogy a szentté avatásnak naptári-csillagászati feltételei vannak – így kívánta a korszellem (meg a nálunk még eleven pogány gondolkodásmód). Csakis tudatos program lehetett, hogy „mithrast" csináltak belőle.

Leghíresebb legendájának elemzéséből ugyanerre a következtetésre jutunk. *Szent László és a leányszöktető kun* legendájának falképciklusban megörökített képsora a világosság és a sötétség küzdelmét jeleníti meg, nem éppen függetlenül népünk pogány örökségétől, sem az e korban (XIV–XV.sz.) újraéledő bogumil eretnekségtől, amelynek manicheista, sőt mithraikus gyökerei jól ismertek. Mint azt egy másik könyvemben kifejtettem, a falképciklus a Nap (Szent László) által bejárt négy égnegyed egymásutánját öltözteti legendás történetbe az évszakok legfeltűnőbb csillagképeinek segítségével. E falképek központi képtagja a Szent Lászlóval gyalog birokra kelő kun vitézt ábrázolja, és az elrabolt magyar leányzót, aki a herceg segítségére sietvén, annak bárdjával vagy kardjával elvágja a kun horgasinát. A falképen látottakat összevetve az egykorú égi látvánnyal, és az egyiptomi, hindu, kínai, perzsa, görög és finnugor párhuzamokkal, arra a következtetésre jutottam, hogy a

megsebzett kun vitéz a nyár csillagképét, az Oriont személyesíti meg, ellenfelét, a Bikát László herceg (a nyár kezdetén a Bikában jár a Nap), a fegyveres leányzó, akiben egyes legendaváltozatok tanúsága szerint Szűz Mária testesül meg, a Nagy Kutya és a Hajótat csillagzatok együttesét jelképezi (az előbbinek a csillaga a Sirius). Az égbolt legfényesebb csillaga a keresztény szimbolikában a Szűzanya égi jele. A „Tenger Csillaga" megszólítás nemcsak a Vénuszt, hanem a Siriust is képviselő Istenszülőre vonatkozik (az asztrálszimbolikában minden planétának több csillagpárja is van, Vénusznak, a legfényesebb planétának első helyen a legfényesebb csillag: a Sirius a párja). Itt említeném meg, hogy a Sirius népi magyar nevei többnyire leánynevek: *Árvaleányszeme*, *Ebédhordó*, *Sántakata*, *Tündérfő* és hasonlók.

A szóban forgó csillagmítoszt az egyiptomiak szinte szó szerint így mesélték. Oriont Ozirisz, a halott Nap istene személyesíti meg, a rátámadó Bikát gyilkos fivére, Szeth, míg a Nagy Kutya és a Hajótat együttese Ozirisz Szeth-hez pártolt feleségében, Íziszben testesül meg, akit a keresztény mitológia kutatói Szűz Mária előképének tekintenek. (Ez lehet az oka annak, hogy Íziszt még a művelt köztudat is csak a jó oldaláról ismeri.) Az istennőt ebben az összefüggésben fölajzott íjjal ábrázolják, olykor tehénfejjel (több okból, de azért is, mert itt és most a Bika-Szethtel alkot párt). A mítosz egy későbbi epizódja is említést érdemel. Miután Ízisz megszüli posztumusz gyermekét, Hóruszt, az értesül anyja árulásáról és bosszút áll, Ízisz fejét veszi. Ebben a történetben a fényes Íziszt már a „fejetlen" Szűz csillagkép testesíti meg az égen (az a csillagzat, mely mint a „vizek adományozója" is illik a „Tenger Csillagához" – az alatta látható Keverőedény csillagképből ömlik ki az égre az óriás Vízikígyó csillagkép –, és amely később szintén a Szent Szűz égi jele lett). Hórusz leszámol Szethtel is, megöli és darabokra tépi úgy, ahogy nagybátyja korábban apjával bánt el. Maradékát, a Szeth-bika északra „hajított" combját az egyiptomiak a Göncöllel azonosították „Marhacomb" néven. (A Bika csillagképnek hiányzik a hátsó fertálya!)

A széttépett Szeth-bika combja (Göncöl csillagzat). Egyiptomi koporsóról. Kairói Múzeum

A mítosz csonka görög változata szerint Orion névadóját, Órión héroszt Artemisz hátulról nyilazta le akkor, amikor a hős az istennő elől úszva menekült. Artemisz említése azért figyelemre méltó, mert a Sirius Artemisz havában, a Nyilas hónapban emelkedik a legmagasabbra, és látszik legtovább az éjszakai égen. Hasonló értelműek a mítosz kínai, hindu és finn változatai is (ez utóbbinak a *Kalevala*-beli Väinämöinen a hőse, a finn hagyományban ő személyesíti meg az Oriont), melyek között csillagászati szempontból egy lényeges különbség van, nevezetesen az, hogy a Sirius – és az Orion meg a többiek – mást és mást testesítenek

meg. A Siriusnál maradva, lehet maga az íjász, a felajzott íj, a kilőtt nyíl, de még a célpont is az adott történetben.

Ugyanezt tapasztaljuk, ha a vízfakasztás legendájának csillagos hátterét vesszük szemügyre. Először is, mert ez a történet ugyanazt meséli el – igaz, másképp –, ugyanazokkal a szereplőkkel: az Orionnal, a Tejúttal, a Siriusszal és a mögötte lévő Hajótat csillagképpel, melyek a vizet fakasztó személyt, a vízfakasztó eszközt, azt, amiből a víz fakad és magát a vizet testesítik meg. Ugyanezt – mondom –, hiszen mindkét mítoszváltozatnak a Rák havába illően az a témája, hogy a szárazság véget ér, megindulnak az égi vagy a földi vizek. Már említettem, hogy Plinius szerint a Sirius kavarja föl a tengereket, emeli meg a vizek szintjét; jelképes értelemben akkor, amikor az égi Íjász nyílvesszeje a vizek közepébe (a Siriusba) áll, vagy, mint Mózes pálcája, Szent László bárdja a sziklát ketté repeszti, amelyből az égi víz alázúdulhat a földre (a hasítéknak az égen a Tejút felel meg), vagy pedig eltalálja Oriont (a derekán a hindu Pradzsápati esetében, a sarkán a Szent László legenda kun vitézének esetében, vagy kilövi alóla a lovát, mint Väinämöinen esetében). Hindu mítosz szerint az égi Gangesz (a Tejút) a látóhatárral érintkezve, Visnun (az Orionon) keresztül ömlik a Himalájára, és válik földi folyammá (a Tejút Szibériában az Ob, Egyiptomban a Nílus égi mása és forrása). Egyiptomban „terv szerint" ez akkor következett be, amikor a Nílus július középi áradását a Sirius heliakus fölkelése (újbóli megjelenése a hajnali égen) jelezte. A precesszió következtében azonban a csillag késni kezdett az áradáshoz képest, másképpen szólva egy idő után az Orion csillagaiból és nem a Siriusból „fakadtak föl a mélység forrásai". (A Sirius is, és az ókorban az Orion is a „mélységnek", azaz a déli égboltnak a csillaga, csillagképe volt; volt – mondom –, mert ma már az Orion derékig „kinn van a vízből", az övénél keresztezi az égi egyenlítő, aminek képzeletbeli síkját az ókorban a mitikus égi tenger színe jelképezte.) Aztán elkövetkezett az a pillanat, amikor már Orion fakasztotta a vizet. Mondanom sem kellene, hogy a csodás vízfakasztás (adott csillag heliakus kelése) ugyanúgy az áradást jelezte előre, mint Ozirisz-Orion megöletése (az egyiptomi mítoszban a halott Ozirisz tetemét a Nílus, majd a tenger hullámai viszik Byblosba, s az Ozirisz-szimbolikában az isten életciklusa a Nílus áradásának és apadásának felel meg).

A László-legendák keletkezésében nagy szerep jutott az eleinket ért iráni hatásoknak is. Az iráni mitológiának van egy különös alakja, Tistrija, a „Ragyogó Csillag", az „Első Csillag", a „Vizek Magva", az „Eső és a Termékenység Forrása". A jótékony nyári esőzés istene volt, aki kozmikus párviadalt vív Apaoszával, a szárazság tüzet fúvó démonával. Tistrija neve annyit tesz: „a három égitestből álló csillagképhez tartozó", és az égboltnak az *Orion övéhez* közel eső legfényesebb csillagával, a Siriusszal szokás azonosítani. Tistrijáé volt a Rák hava, amikor az aszály a még lábon álló termést fenyegeti, és amikor a Sirius nem látható, mivel a Nappal együtt áll. Iránban tehát a Sirius ugyanúgy vizet hozó csillagisten volt, mint Egyiptomban, ahol eltűnése a Nílus közelgő áradását jelezte. Tistrija-Siriust az irániak is Íjásznak (Íjnak, Nyílnak, Nyílhegynek, Célpontnak) képzelték attól függően, hogy a jelzett naptári időszakban hozzá képest hol állt a Nap. (Erre abból a bizonytalanságból is következtet-

hetünk, ami a Tistrija név valódi jelentését övezi; nem lehet pontosan tudni, hogy a Siriust értsük-e alatta, vagy pedig az Orion-övhöz tartozó más csillagot.)

Mindazonáltal végiggondolt, tudományosan is megalapozott eszmerendszerrel van dolgunk, ezt utolsó példám is megvilágítja. Az Ikrek cikkelyében „otthonos" planétát, a Merkúrt Iránban *Tir*nek („Nyílnak") nevezik. De mint az íjász Tistrija „Nyílvesszőjének", Tir volt a neve a Siriusnak is, amit mint az „Ikrek csillagát" a Merkúr csillagmásának tekintettek Iránban. Hasonlóan ahhoz, ahogy az egyiptomi-keresztény szimbolika a Vénusznak feleltette meg.

„Péter és Pál, tudjuk, nyárban..."

Valóban méltó és igazságos, hogy Péter, az apostolfejedelem és Pál, a népek térítő apostola egyaránt olyan kiemelt helyen szerepeljenek a naptárban, amilyen a nyári napfordulóval kezdődő csillagászati hónap első dekádja. Június 29-e kettejük igazi névünnepe, nem a januári Pál- és a februári Péter-nap. Márcsak azért is, mert a legendai hagyomány szerint mindkettőjüket ezen a napon végezték ki i.sz. 67-ben Rómában. Pétert keresztre feszítették – saját kérésére fejjel lefelé, mert nem tartotta illendőnek, hogy úgy haljon meg, mint mestere –, Pált lefejezték; mint római polgárt e tisztes halálmód megillette. Ünnepük fényét emeli, hogy ekkortájt üli meg az egyház Róma első keresztény vértanúinak emlékünnepét, akik az egyház tanítása szerint Péter és Pál tanítványai voltak. Azokról a *christianusok*ról van szó, akiket TACITUS tanúságtétele szerint Nero a 64. évi római tűzvész okán tömegesen végeztetett ki. A XII–XIII. században még június 22-én, a XVI. századtól június 24-én ülték, 1969-től pedig június 30-án ülik meg ünnepüket. Az *első vértanúk ünnepe* összemosódott a „tízezer vértanúéval", akikről június 22-én emlékezett meg a régi egyház. A tízezer vértanú – Achatius és katonatársai – egy keresztes hadjáratok korában költött legenda szerint Hadrianus idején haltak meg hitükért; az Ararát hegyéről lehajigált testüket tövises karók nyársalták fel.

Mint ismeretes Péter apostol neve Jézustól származik, eredetileg Simonnak (Simeonnak) hívták. „...te Péter vagy," – mondta neki – „és ezen a kősziklán építem fel az anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat" (Mt 16,18). Péter (görög *Petrosz*, latin *Petrus*, héber *Kéfás*) „sziklát" jelent. Nem lehetetlen, hogy „Szikla" napja megválasztásába az egyiptomi csillaghit is belejátszott. A nyári napfordulót jelképező „fényhegyekre" gondolok, melyeken valóban nem vesznek erőt a „pokol kapui". A biblikus-legendai hagyományban ennek párhuzamként Sámson Isten hegyére viszi Gáza kapuit, Jézus pokolra szállásakor szétzúzza annak kapuit. A napválasztás mellett szól a „tízezer vértanú" legendája. A mondottakon kívül mi egyéb indokolhatta volna, hogy az Ararátot, bibliai fogalmak szerint a *Világhegyet* szerepeltető legenda mártírjainak ünnepét épp olyan időpontra tették, amikor a Nap pályája *csúcsára* kapaszkodott?

Péter és Pál közös ünnepükhöz illően igen gyakran szerepelnek párban. Péter a kulcsokról, Pál hóhérja pallosáról ismerhető fel. Ám ha „ikerszentek" is – bár a Rák jegyében, de az Ikrek csillagképben

jár a Nap, s nyilvánvaló, hogy kettősük a keresztény ikonográfiában az égi „Kettőst" is megszemélyesítette –, kettejük közül mégiscsak Péteré az elsőbbség. Így van ez az ünnep hagyományaiban, ez tükröződik népszerűségük mértékében, minden kultuszukkal kapcsolatos tapasztalatban, s ez érvényesül a hónapban betöltött jelképes szerepük súlyában is. Pált azonkívül, hogy Péter „ikerpárja", más nem köti ide (hacsak az nem, hogy a Nap, akárcsak a januári Pál fordulásakor, most is épp a Tejúton tartózkodik). Pétert viszont annál inkább. Mint Jupiter utódját a csillagmitológiában, ide köti, hogy a Rák havában Jupiter van „erőben". Ide köti a *Szent Péter pálcája* (Orion öve) népi csillagképnév, ez ugyanis értelemszerűen azt jelenti, hogy az „egyszerű nép" Oriont, a napfordulat csillagképét mások mellett Szent Péter képmásának is tekintette, nyilvánvalóan a Péter-nap dátumához igazodva.

A régi magyar Orion öve név változatának egy egész csoportja az aratásra utal: *Kaszáscsillag*, *Kaszahúgy*, *Egészkenyér*, *Félkenyér*, *Gyűjtők*, *Marokverők*, *Rendcsillag*, *Rónaőrző* stb. E körbe illik a Sirius *Ebédhordó*, *Szilkehordó* neve – azokat a leányokat, asszonyokat illették e névvel, akik az aratóknak vitték az ebédet –; valamint a Tejút török eredetű, mesékből is ismert *Szomásút* (Szalmásút) elnevezése. A név az aratás idején szekerekről leszóródott szalmára utalhat (vagy a cséplés egyik ősi formájára, amikor a szétteregetett gabonát állatokkal „nyomtatták"). A Szalmásút névről egy Péter-Pál napi szokás jut az eszembe. A hangonyiak e napon az *úton szalmát* gyújtanak. Ez a *Péter-Pál tüze*. A gyerekek körültáncolják és rigmusolnak. A tüzet át is ugorják. BÁLINT SÁNDOR szerint a szokás nyilvánvalóan a Szent Iván tüzének áttétele. Szerintem nemcsak az. A szalma, égő szalma a Napnak („aki" gabonaisten is volt eleink szemében) az arany sugarait szimbolizálja, s azért az úton gyújtják meg, mert aratás kezdetén a Nap az égi Szalmásúton jár. Péter-Pál napját még a nagyvárosi köztudat is az aratás kezdőnapjaként tartja számon. A Szent Péter pálcája (finn Väinämöinen kaszája), Kaszáscsillag, Szalmásút nevek, Péter-Pál napja és az aratás kezdete közti nyilvánvaló kapcsolat azt jelzi, hogy azok, akik az Orion övének e neveket adományozták, tudtak arról, hogy ekkortájt a Nap az Orion felett jár (látni a Nap vakító fénye miatt nem láthatták), és ezt számon is tartották. Hiába, ha az ember ismeri az eget, nem szorul sem órára, sem naptárra, sem iránytűre.

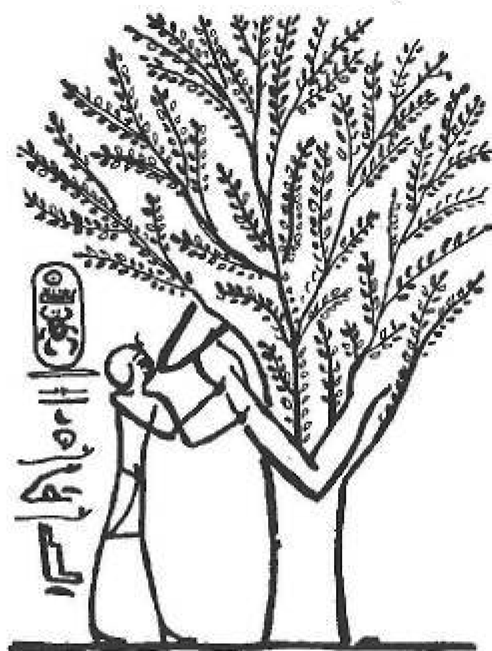
JÚLIUS

A római naptárban a hónap eredetileg a fantáziátlan Quintilis, „Ötödik" nevet viselte, mivel az egykori márciusi évkezdéstől számítva az ötödik hónap volt. I.e. 44-ben Marcus Antonius hízelgő javaslatára nevezték el júliusnak Julius Caesarról, aki e hónap 12. napján született.

Júliusra esett akkor is, ott is a mezőgazdasági munkák dandárja, de azért ünnep is akadt egy-kettő. 5-én volt a *Poplifugia*, a „Nép menekülése" ünnep, melynek eredetével az egykorú szerzők sem voltak tisztában, ezért bizonyos történelmi eseményekkel próbálták kapcsolatba hozni. Hahn István viszont a „Királymenekülés"-ünnep (*Regifugium*, febr. 24.) ellenpárját ismeri föl benne. 7-én volt a *Nonae Caprotinae*, a rabszolganők ünnepe. Ezen a napon az asszonyok Iuno Caprotina tiszteletére áldoztak egy vadfügefa, „kecskefügefa" (*caprificus*) alatt. A fügefa tejszerű nedvét mutatták be áldozatul Junónak mint kecske-, illetve fügefaistennőnek. Mind a kecskét (*capra*), mind a fügét (*ficus*) termékenység-jelképnek tekintették a régiek, az orgiasztikus szerelem szimbólumai voltak. A római szerzők ezt az ünnepet is történeti esemény emlékének tartják, összekapcsolva a Poplifugia keletkezésének vélt történeti okaival. Valójában a Nonae Caprotinae is téli termékenységünnepek ellenpárja. Pl. a decemberi *Saturnaliáé*, mely szintén rabszolgaünnep volt, a februári *Lupercaliáé*, amikor meztelen ifjak *kecskebőr*korbáccsal ütlegelték városszerte a nőket, hogy termékenyek legyenek. A Caprotina ünnep történeti magyarázata arra enged következtetni, hogy a kecskeistennő papnői eredetileg Bacchus férfifaló szolgálóinak, a bacchánsnőknek a módjára viselkedtek. A hagyomány szerint ugyanis a „nép menekülésekor", miután Róma szomszédai összefogtak a Város ellen, a római rabszolganők honleányi buzgalomból magukra öltötték úrnőik ruháit, és az ellenség táborába vonultak lelkes fogadtatásul, majd nagy mulatozást csaptak velük. Amikor sikerült leitatni őket, vezetőjük, Tutela („Oltalom", vö. az Amalthea kecskeistennő bőréből készült oltalmazó égisszel) felmászott egy kecskefügefára, és jelt adott a közelben rejtőzködő római férfiaknak, akik az alvó ellenségen fényes győzelmet arattak. Tutela alighanem Juno mellékneve volt, és a fára mászó rabszolganő története egy ősi faistennő-ábrázolás félremagyarázása lehet.

Az ókori magaskultúrák anyaistennőinek egyik növényi alakja a *tejet adó* fügefélék valamelyike volt. Indiában az asvattha- és a banjanfát (Ficus religiosa, F. indica) ma is szentnek tartják, Egyiptomban Nut, Hathor vagy Ízisz szederfüge (F. sycomorus) képében szoptatta fáraó-gyermekét, a kisázsiai Adónisz anyja Szmünnafüge volt. Rómában a fügét „Rumina fügefája" néven tisztelték. *Rumina* („Emlő") Junónak mint a szoptató anyák és a dajkák védő istenasszo-

nyának volt a neve, s az ő fája alatt szoptatta a mítosz szerint Romulust és Remust farkasdajkájuk. A Ficus Ruminalis kapcsolata az ikerkultusszal, világfaként való felfogása (Róma fája=a világ fája), összefüggése a mitikus „szoptatás"-motívummal az Ikreken átnyúló tejútfa révén foglalható gondolati egységbe. Idetartozik, hogy amikor a Nap a Rák csillagképben jár, az éjszakában az állatövi csillagképek közül az átellenben lévő *Bak* uralkodik, s hogy az ókorban július elején, miután a Nap elhagyja a napfordulót, ismét látható lett a Tejúton ragyogó, Amalthea kecske után elnevezett

Fáraót szoptató szikomorfa-istennő. III. Thotmesz sírja, Théba, Kr. e. XVI–XIV. század

Capella csillag. A Caprotina ünnep a mondottakkal függ össze, kiegészítve azzal, hogy a füge virágzása júliusig tart, s ilyenkor termi első gyümölcsét.

Július 12-én Apollo tiszteletére rendeztek ünnepi játékokat, amely a nők számára a már említett két ünnep betetőzése volt. Mint VARRO írja, e játékokon az asszonyok bíborszegélyű tógát ölthettek, amely egyébként a magasrangú férfiak ünnepi ruhadarabja volt. Július 23-án a vizek urának, Neptunusnak áldoztak (*Neptunalia*), hogy megóvja a termést a szikkasztó nyári forróságtól, most, hogy a Nap elhagyván a „nedves" Rák jegyét a „száraz" Oroszlánba lépett.

Júliust ezért régen Oroszlán havának is nevezték. 23/24-én lép a Nap az Oroszlán jegyébe (a valóságban a Rák csillagképben jár ekkor). Közhasználatú magyar neve az Oroszlán hónap első dekádjának apostolszentje után *Szent Jakab hava* volt. A hónapot félmeztelen, nagy kalapú paraszt testesítette meg, amint épp sarlóját köszörüli, arat vele vagy kévét hord, netán a csűrben búzáját csépeli. Elvontabb allegóriája sárga ruhás, repülő ifjú, fején kalászkoszorúval. Jobbjában az *Oroszlán jele*, baljában kosár *fügével*, *dinnyével* és más *gyümölcsökkel*. Az oroszlánbőrös, buzogányos napisten, Héraklész-Hercules szintén a július megtestesítője volt.

Sarlós Boldogasszony

A kereszténység a XIII. századtól július 2-án a „nehézkes" Máriának, a Jézussal terhes Szűznek Erzsébetnél, Keresztelő Szent János jövendő anyjánál tett látogatását ünnepelte (latinul *Visitatio*). Az ünnepnap megválasztásába egy kis hiba csúszott. A szóban forgó esemény idején az evangélium szerint Erzsébet a szülés előtt állt (Lk 1,39–56), fia születését azonban már az ősegyház 8 nappal korábban, június 24-én megünnepelte. Ez lehet az

oka, hogy a XVII. század derekától az ünnepet törölték a hivatalos római naptárból, de mivel a nap az aratás kezdetére esik, a közelmúltig jelentős dátum maradt, persze nem eredeti tartalma szerint, hanem aratóünnepként. Nálunk, hogy a többi Mária- („ősmagyarul" Boldogasszony)-ünneptől megkülönböztessék, a Sarlós Boldogasszony nevet kapta. Népünk nem Péter-Pálkor kezdte az aratást, ahogy a kalendárium előírta volt, hanem e Boldogasszony-ünnep másnapján.

Az ünnep hiedelem- és hagyománykincse nagyon gazdag. Virágszentelés, szegények istápolása, anyaság, de legfőképp az aratás a tárgya. Az ezen a napon szedett fűszernövények és persze a gabonafélék szentnek számítottak, varázserőt tulajdonítottak nekik. E napon csak jelképesen dolgoztak, a szerszámokat megáldatták a pappal, a búzából koszorúnak, szentelménynek, szobadísznek valót szedtek. Az aratást másnap szent rítushoz illő áhítattal kezdték. Tiszta fehér gyolcsruhában, levett kalappal a búza elé térdepeltek és imát mondtak. A munkát a föld szent, keleti sarkában kezdték (napkelet!), az első két kévét keresztbe rakták. Mindez az „életet" jelentő új kenyérnek szólt, és benne tudván-tudatlan a sarló, kasza alatt elhulló gabonaistennek, akinek kultusza Jézus Krisztus testének, a szent ostyának tiszteletében napjainkig töretlenül tovább él. Régi gyakorlat és hagyomány szerint sarlóval az asszonynép aratott, és nyomukban járva a férfiak kötözték a kévét. Közvetlenül ebből ered, hogy a nép szimbolikus szemléletében a Szűzanya arat; Fiára hagyja, hogy gyűjtsön, és a búzát a konkolytól elválassza (Mt 13,26–30).

A dolog persze nem ilyen egyszerű, a képzet mögötti hagyományanyag igen tarka képet mutat. Az európai múltban a gabonát szülő földet, olykor magát a levágandó gabonát is a Nagy Istennővel azonosították. Démétér és a Kóré, a görög „Árpaanya" és „Leánya" a legismertebb példái ennek. A *Gabonaanya*, másképpen *Banya*, *Öregasszony*, *Öreg Rozsasszony* stb. az európai hiedelmekben az utolsó learatott kévében rejtezik, de azonosítják azt a Kóréval is (*Gabonaleány*, *Zabmenyasszony* stb.). A learatott gabonát férfiszellemnek is nézik (*Szénaember*, *Búzaember*, *Öregember*). Úgy tűnik, a rejtőző személy annak függvénye, hol melyik nem arat. Ahol nők dolga volt, ott férfiszellem bújt meg az utolsó kévében, ahol meg a férfiaké, ott nő. Hazánkban, hol hajdanán a nők sarlóztak, az utolsó kéve a Fiúgyermekkel azonosult (*jézuskéve*, *jézus*), az aratás az ő áldozata, a jövő évi termés záloga az ő magja.

Az áldozat-jelleget nemcsak a rituális aratáskezdet mutatja. Régi aratószokás, hogyha bárki idegen vagy a gazda meglátogatta az aratókat, a marokverők szalmakötéllel megkötözték, és csak ajándék, jutalom fejében engedték szabadon. JAMES FRAZER tudósít egy európai szokásról, melynek értelmében azt a személyt, akire az utolsó kéve levágása vagy megkötése jutott, a kévével együtt jelképesen feláldozták. Majdnem biztosak lehetünk abban, hogy egykoron mind az idegennek, mind a munkában lemaradó utolsónak valóban az életével kellett fizetnie – cserébe a jó termésért.

Mezopotámiában Tammúz, Egyiptomban Ozirisz volt a sarlóval letarolt gabonaisten. Kultuszukban a Sarlós Boldogasszony megfelelője egyszemélyben anyjuk és feleségük, Istár, illetve Ízisz volt. (Feleség, amikor megfogan benne az isten magja; anya, amikor testéből az új

csíra kihajt). Jellemző az a mese, amely szerint Ízisz gabonaszitába gyűjtötte Ozirisz szétvágott tagjait, és jellegzetes az a kép, amelyen az isten teteméből búzatenger sarjad ki.

A sarlós férfiisten Európában is őshonos volt. Erről tanúskodik pl. a neolitikus tiszai kultúra „Sarlós isten" szobrocskája. A görög mitológia sarlós istene Kronosz, akinek kezébe anyja, a Föld adta a sarlót,

A szegvár-tűzkövesi újkőkori „Sarlós isten"

hogy apját megcsonkítsa vele. Ennek a mítosznak több gyökérszála ugyanabba a talajba kapaszkodik, amelyből a gabonaistenek sarjadtak. Az égi sarlót aratószerszámáról mintázta az ember; a sarlós Gaia a Sarlós Boldogasszony ősképe; „magjától" megfosztott férje, Uránosz sem csak égisten, hanem kalászától megfosztott Szénaember is. Nem véletlen, hogy Kronoszt Athénban a nyári napfordulókor, aratás idején ünnepelték; hogy úgy hitték, ő tanította meg az embereket a föld művelésére; hogy planétaisten megfelelője, Szaturnusz eredetileg agráristen volt, aki a csillaghit szerint épp aratáskor, a Rák és az Oroszlán havában „hal meg" a Nap áldozataként, vagy ahogy az asztrológiai zsargon mondja: „kerül rangvesztésbe, száműzetésbe". Nem véletlen, hogy az aratás havát Kronosz egy másik megtestesülésének, Phaethónnak a bukása is jelképezi, amiben a Napnak, Héliosznak szintén szerepe van (a Nap szerepe nyilvánvaló, ő érleli meg „áldozatra" a gabonát).

A sarló Kronosz-Saturnus kezében az újhold sarlójává változott. Hasonlóképpen, Boldogasszonyunk sarlója is a holdsarlóval azonosult, amihez Mária „Napbaöltözött asszony" ábrázolásai adtak ihletet: „És láttaték nagy jel az égben: egy asszony, aki a napba vala felöltözve, és lábai alatt vala a hold..." (Jel 1,1–4). Ezzel bezárul a kör, hiszen az égi sarló a csillaghit szerint a Rákban lakozik úrként, „otthona" az aratás hava.

Sarlós Boldogasszony napja, mint Szent Iván nyolcada még a nyári napfordulót köszöntő ünnepi ciklusba tartozik. Sokhelyütt a Szent Iván-napi szokásokat e napon szentelik meg, búcsújáró körmenetekkel, tűzszenteléssel. Ezt a gondolatot fejezi ki a szlovén hiedelem, mely szerint a nyár (Mária) és a tél (Erzsébet) ezen a napon találkozik egymással.

Tizennégyen vannak

Július 12-e volt a *tizennégy segítő szent* közös ünnepe. Általában betegség, járvány, egyéb szükség esetén hívták őket segítségül. Kápolnákat, oltárokat, ispo-

tályokat szenteltek a tiszteletükre. Kultuszuk kezdete és kialakulása bizonytalan. Valószínűleg német földön keletkezett, és a nagy európai pestisjárvány (1347–52) idején terjedt el. Hazai elterjedéséről az első adat a XV. századból való.

Névsoruk változó, a legszokásosabb Achatius (jún. 22.), Balázs (febr. 3.), Borbála (dec. 4.), Cirjék (aug. 8.), Dénes (okt. 9.), Egyed (szept. 1.), Erazmus (jún. 2.), Euszták (szept. 20.), György (ápr. 24.), Alexandriai Katalin (nov.25.), Kristóf (júl. 25.), Antiochiai Margit (júl. 13.), Pantaleon (júl. 28.), Vid (jún. 15.). Egyikük-másikuk helyett néhol Apollónia (febr. 9.), Lénárd (nov. 6.), Miklós (dec. 6.), Oszvald (aug. 5.) és Rókus (aug. 16.) szerepel.

Miért vannak éppen tizennégyen? Talán azért, mert a 14 „holdszám" és „napszám" egyszerre (28:2=14, 14×26=364). A tizennégynek a zsidó-keresztény számmisztikában is kivételes hely jut. Amint Máté előszámlálja evangéliumában, „az összes nemzetség tehát Ábrahámtól Dávidig tizennégy nemzetség, és Dávidtól a babiloni fogságra vitelig tizennégy nemzetség, és a babiloni fogságraviteltől Krisztusig tizennégy nemzetség" (Mt 1,17). 14 Dávid király héber nevének számösszege; ennyi az ember kezén és lábán megszámolható ujjpercek száma is (a hüvelyk nem látható ujjpercével együtt egy kézen 15, összesen tehát „60 percünk" van). Lehet, hogy kérdésünkre ebből következik a helyes válasz. Nem kizárt ugyanis, hogy a tizennégy segítőszent a mennyei segítő kéz ujjperceit személyesítette meg. Nincs ebben semmi szokatlan, a régi görögök is megszemélyesítették a Nagy Istennő ujjait (*daktülosz*-istenek).

„Drágalátos Gyöngy..."

Antiochiai Szent Margit vértanú és szűz, eredeti nevén Marina (a keleti egyház így is tiszteli), a *négy fő szűz* és a *tizennégy segítőszent* egyike. Legendája szerint 275 (más források szerint 270, illetve 307) július 13-án halt mártírhalált. Mindössze

Szent Margit. Fametszet a Cranach festőcsalád műhelyéből. 1509

tizenöt éves volt. Mint sok más vértanú halálában, Margitéban is a vakbuzgó pogány apa működött közre. Miután képtelen gyermekét pogány hitére visszatéríteni, maga jelenti fel a hatóságoknál. Margit a börtönben legyőzi a sárkányalakban megjelenő kísértőt, de hóhéraival szemben védtelen. Fáklyákkal égetik a testét, majd vizeshordóba vetik, végül lefejezik.

Benne is, mint annyi szűzi társnőjében, archaikus istennőkép él tovább. Neve a görög eredetű *Margarétából* származik, jelentése: „gyöngy". A görög nevet a babiloni *Mar galliti* szóösszetételére is visszavezetik, ami azt jelenti: a „tenger leánya", „világosság gyermeke". A szent görög névváltozata, Marina „márványost, csillámlót, fénylőt" jelent, ám lehet latin eredetű név is (Antiochia a római birodalom hellenisztikus alapítású, Róma után legnagyobb városa volt), így viszont a „tengeri, tengerből származó" melléknév nőnemű alakja. A nevek mind a tengerből született „gyöngyös" Vénuszra vagy Holdra utalnak.

Legendájának itt ismertetett elemei is antik csillaghit-maradványok. Ugyanazért éltek tovább a keresztény hagyományban, amiért a többi hasonló jelkép és motívum: még nem vesztették el aktualitásukat. Margit győzelme a sárkány felett, keresztény jelképként a kígyón tapadó Szűz, a sárkánnyal küzdő Napba öltözött asszony apokaliptikus képét idézi. Kegyes mondanivalóján azonban átsejlik az ősibb, pogány tartalom, amelynek értelmében a legenda hősnője (eredetileg a Nagy Istennő) azonosul az általa (a hit által) legyőzött sárkánnyal, annak jobbik („megkeresztelt") énjét testesítve meg. Margit képmásai is ezt az értelmezést tanúsítják. A szüzet egyszer úgy ábrázolják, amint derékig kiemelkedik a sárkány szájából; másszor meg éppen úgy, hogy a szörny: sárkány vagy ördög leselkedik ki a szoknyája alól. A sárkánnyal, ördöggel hadakozó, rajtuk diadalmaskodó Margit képe asztrológiai mondanivalót is kifejez: a sárkány, ördög a szent szűz talpa alatt a Rák havában rangja vesztett Szaturnuszt testesíti meg, Margit pedig a Rákban uralkodó „gyöngyös" Holdat.

Lehetne-é illőbb véget találni a „tengerből születőnek", mint hogy vizeshordóba vessék? A vizeshordó Poszeidón birodalmát, az „ég tengerét" jelképezi, egyben a Nagy Istennő attribútuma (élet- és halál vize), azé az istennőé, akit a babiloni-zsidó teremtés kezdetén Marduk-Jahveh kettéhasított és tömlőbe dugott, hogy „tessék meg a száraz", majd megharagudván az emberiségre, kibocsátotta rabságából, hogy elárassza világunkat. A vízözön égi jele a Vízikígyó (Hydra) csillagkép – a feje és nyaka van a Rák csillagkép cikkelyében –, ez a női szörnyeteg szelídült a csillaghit vizekért felelős holdistennőjévé.

A nyári forróságot szimbolizáló fáklya, amellyel Margit testét gyötörték, az antik istennők kezében élet-halál jelkép volt, de naptári utalásokat is hordozott. Démétér fáklyával a kezében keresi alvilágba rabolt leányát, Hékaté holdistennő kezében a kioltott fáklya a halált jelképezi, Aphrodité fáklyája a „szerelem tüzétől" lobog. Az Orion elől menekülő Eószt (latinul Aurora, „Hajnal"), aki ugyancsak a Vénuszban öltött égi testet, a napisten szekere előtt járó fáklyavivőként is szokták ábrázolni (vö. Lucifer, „Hajnalcsillag", szó szerint „Fényhordozó"). Fáklyát tart kezében fölfelé, illetve lefelé fordítva a Mithras-oltárok két mellékalakja, Cautes és Cautopates (görög „tűzgyújtó" és „tűzoltó"), akiket MICHAEL SPEIDEL a Rák- és Baktérítőn, azaz a nyári és téli napfordulón álló Nap megszemélyesítőinek tart. Fáklyával égette ki Héraklész a lernai Hüdra levágott fejeinek helyét, s ROBERT GRAVES szerint a víziszörny holdpapnői testületet jelképezett.

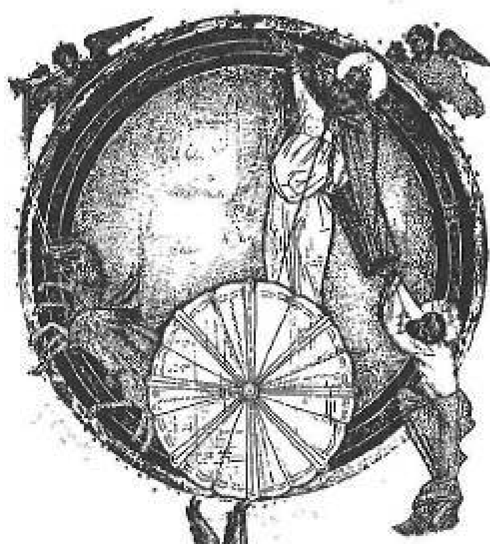
Antiochiai Szent Margit a magyar Árpád-kor kivételesen tisztelt szentje, aki a „Királyság Patrónája" (*Patrona Regni*) cí-

met viselte. Kultusza akkor lendült fel igazán, amikor II. Endre szentföldi kereszteshadjáratáról hazahozta koponyaereklyéjét. Hazai kultuszának része lehetett abban, hogy IV. Béla Margitnak nevezte el a tatárjárás borzalmaitól való szabadulásáért cserébe Istennek ajánlott leányát. Az Árpád-házi királyleány domonkos apáca, majd maga is az egyház szentje lett. (1943-ban avatta szentté XII. Pius, névünnepe: jan. 18.) Egy történelmi mendemonda szerint az Árpádok vére buzgott *Skóciai Szent Margitban* is (névünnepe 1968-ig jún. 10., 1969-től nov. 16.), aki a Magyarországra menekült Edward angol királyfinak és Szent István rokonának, Ágotának lett volna leánya. Ő is szolgálhatott Árpád-házi Szent Margitnak példaképül, hiszen a 9 éves királyleány már 6 éve apácák közt nevelkedett, amikor majd 200 évvel idősebb nagynénjét XII. Ince pápa 1251-ben szentté avatta.

„Az Illés szekerén"

Július 20. a görög és protestáns naptárban Illés napja. A bibliai elbeszélés szerint az ószövetségi prófétát tanítványa, Elizeus szeme láttára tüzes szekéren ragadta égbe az Úr. A mennybe távozó csodatévő palástja Elizeusra maradt, aki ezzel átvette mestere örökét (IIKir 2,1–15). A történet az ortodox vallásos művészet kedvelt témája, amit szinte kivétel nélkül változatlanul, az ősiségben fogant beszédes formában dolgoztak fel.

A bibliai Illés történetében történelem és mítosz, alakjában sorsfordító történelmi személyiség és szoláris istenség keveredik. A hivő zsidók Illést a messiás hírnökeként várják vissza, szó szerint értelmezve a Malakiás próféta tollára bízott

Illés mennybemenetele. XVI. századi orosz ikon nyomán

isteni üzenetet: „Imé, én elküldöm néktek Illyést, a prófétát, mielőtt eljön az Úrnak nagy és félelmetes napja" (Mal 4,5). A messiásvárás történelmi programmá lett ugyan, eredetileg azonban a messiás is az évről évre eltávozó és visszavárt napistent jelképezte. Illés is sok messiási, napisteni vonást vett fel. Közte és a keresztény Messiás, Jézus között sok a hasonlóság. Jézus például Illés számos csodáját megörökli (csodálatos ételszaporítás, halott feltámasztása, mennybemenetel). A próféta napisteni múltja kitetszik a kalendáriumból is. Az Illés mennybemenetelét követő harmadik napon a Nap saját égi házába, az Oroszlán jegyébe lép, s Illés névünnepének alighanem annak helyes felismerésével kerestek helyet a naptárszerkesztő atyák, hogy ő és a görög Héliosz napisten rokonok. És nemcsak névrokonok. Mint Illés (héber *Élijáhú*, ebből *Éliás*, majd Illés), Héliosz is tüzes szekéren utazott. A harciszekér persze nemcsak a Nap utazóalkalmatossága

volt. A kocsizó népek körében minden megszemélyesített égi jelenés hasonló kiváltságnak örvendett. E repülő fogatokat a befogott állatok szerint különböztethetni meg, ezek ugyanis isteni hajtóik állatjelképei voltak (a napistené, Héliószé, Illésé például a fehér vagy tüzes paripa). A *Biblia* tanúsága szerint a királyok idejében napszekereket és naplovakat tartottak a jeruzsálemi Templomban (II.Kir 23). Megjegyzendő, hogy Illés a másik görög napistennel, Apollónnal is rokonságban van; neki is holló a szent madara.

Illés kultuszát hazánkban ortodox és görög katolikus honfitársaink ápolták elsősorban, de bizánci hatásnak köszönhetően a magyarság körében is közkedveltségnek örvendett kezdettől fogva. Hivatalos tiszteletében a próféta történelmi személyiségjegyei az uralkodók. Őt tekintették a szerzetesség atyjának. Illés maga is a pusztában remetéskedett, és hollók etették az elbeszélés szerint. Ez a motívum Remete Szent Pál, Szent Benedek és sok anachóréta (görög remete) legendájában visszatér. A karmelita szerzetesrend alapítójának, illetve példaképének tekinti (Illés az izraeli Karmel-hegy csúcsán hívta ki „áldozóversenyre" a pogány Baál-papokat. IKir 18, 17–40). A rendet valójában egy Berthold nevű keresztes lovag alapította a helyszínen 1156-ban. Ünnepét, a *Kármelhegyi Boldogasszony* napját a katolikus egyház Illés szomszédságában, július 16-án üli.

Illésben népünk – Péterhez hasonlóan – égiháborúk kirobbantóját látta. Őt okolta, ha névnapja táján emberbe vagy épületbe belecsapott a villám. E rossz szokását Illés is, Péter is a Rákban „erős" Zeusztól örökölte. Ha zeng az ég, Illés a lovait hajtja, szekerét zörgeti, ostorát durrogtatja. Így tartotta hajdanán a falusi ember. Ezt a hagyományt a július végi viharok számlájára írhatjuk, de az égen szekerező, villámostorú Héliosz alakjától és a „villámrázó" Jupitertől is elválaszthatatlan. A mondottak tükrében nem csoda, hogy népünk a Göncöl-szekeret *Illés szekeré*nek is hívta, a próféta szoláris szerepköréhez illően, hiszen, mint írtam, a csillagképet eleink a túlvilágra távozó napisten halotti járművének tartották.

Bűnbánó Magdolna

Mária Magdolna (júl. 22.) a keresztény legendairodalomban és művészetben, a vallásos néphitben a bűnbánat megszemélyesítője már a középkortól, de még inkább az ellenreformációtól kezdve, mely lelkesen szorgalmazta a hét szentség, köztük különösen a bűnbánat (gyónás) kultuszát. Bűnbánó Magdolna tisztelete azonban a *Szentírás* félreértésén alapszik. Az a bűnös asszonyszemély, aki könnyeivel öntözte, hajával törölgette és szent olajjal kente meg Jézus lábát (Lk 7,36–50), – a bűnbánó „rossz hírű nő" képe e jelenetből származik – névtelen volt. Csak a hagyomány azonosította vele Magdolnát. János evangélista Betháníai Máriáról, Lázár és Mária húgáról állítja ugyanezt (Jn 11,2), ennek köszönhetően e három nőalak (Mária Magdolna, Betháníai Mária és az ismeretlen nőszemély) a latin egyházban a legutóbbi időkig egybeolvadt (a keleti egyház kezdettől fogva megkülönböztette hármójukat).

Az igazi Mária Magdolna, helyesen: magdalai Mária – a Magdák, Magdolnák nevüket egy halászfaluról kapták, ahonnét Máriánk ered – egy megszállott, beteg asszony volt, akiből Jézus kiűzte az ördögöket, szám szerint hetet (Lk 8,2), s

aki ezután Jézus állandó kísérője lett. Ott állott a kereszt alatt is, egyike volt azoknak, akik eltemették a Mestert, és oly kiváltságos volt, hogy kétszeresen is tanúja lehetett a feltámadásnak (Mk 16,1–11; Jn 20,11–18).

Mária Magdolna későbbi életét JACOBUS DE VORAGINE *Arany legendája* (XIII. sz.) meséli el. A történetből, mely a XI. századi Dél-Franciaországban keletkezhetett, megtudhatjuk, hogy a betháníai testvérek, Mária, Márta és Lázár az Úr mennybemenetelét követően, angyali irányítás mellett Marseilles-be hajóztak. Itt Mária sok pogányt megtérített szentbeszédeivel, majd visszavonult a hegyek közé, s ott 30 évig remeteskedett böjtölve, imádkozva és vezekelve. Jutalmul az imádság minden előírt órájában angyalok emelték a mennybe (napjában hétszer), hogy pillantást vethessen jövendő boldogságára. Az utolsó kenetet a legenda szerint angyalok adták fel neki, illetve, ahogy egy másik történet mondja el, egyik paptársa, Szent Maximinus, miután az angyalok végső nyughelyére, az aix-les-bains-i templomba vitték a testét. Előbb itt nyugodtak a neki tulajdonított ereklyék, később a szomszédos Verolay kolostorát avatták csodatévő búcsújáróhellyé.

Bűnbánó Magdolna legendás portréjának Egyiptomi Mária volt a modellje, akit Franciaországban a kora középkortól tiszteltek. Ez is oka annak, hogy a nyugati kereszténységben Mária Magdolnán rajta ragadt a „megtért bűnös" címkéje.

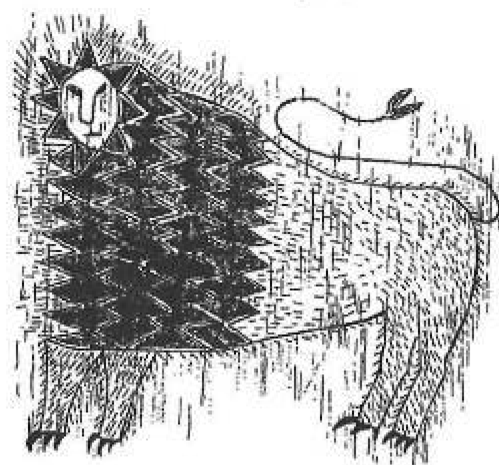
Magdolna attribútuma a *kenetes fiola*. Kibontott hosszú hajjal ábrázolják, mivel a hajával törölte meg Jézus lábát (a közel-keleti népeknél a kibontott haj a gyász, a világi örömöktől való elfordulás tanújele volt). Kétféleképpen jelenítették meg. Vagy megtérése előtt, pompás ruhában, mely Venus papnőjének előkelő életmódját, gazdagságát volt hivatva hangsúlyozni (még Jézus kísérőjeként is korábbi életvitelére emlékeztető élénkpiros köpenyt viselt), vagy mint barlangban élő, bűnbánó remetét, szőrruhában vagy csupaszon, akit csupán földig érő haja takar. A vezeklő kísérője a feszület, koponya és imádságoskönyv, néha korbács és töviskoszorú. Mária Magdolna fontos mellékalakja a passiótörténet képeken megörökített állomásainak.

Egy apokrif nézet szerint Mária valójában Jézus asszonya volt. Ez a feltevés sem az Ember Fiára, sem az Isten Fiára nézve nem sértő, és nem is kizárható. Különösen, ha figyelembe vesszük a Jézus nap-holdistenségére vonatkozó számtalan utalást az evangéliumokban. GRAVES *Jézus király* című regényében a 3 Máriát: a Szűzanyát, a magdalait és a betháníait mint az Anya, a Nimfa (Feleség) és a Szűz megszemélyesítőit egyenesen a Fiúval párt alkotó nagy istennőháromság földi képviselőiként ábrázolja.

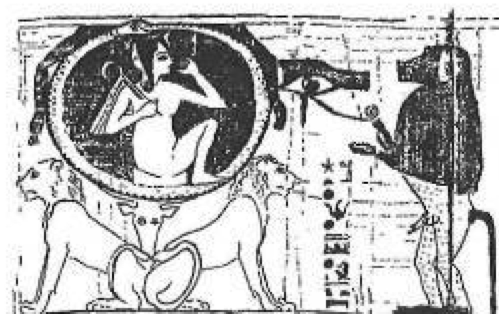
Magdolna tiszteletében a bűnös, illetve vezeklő asszony frivolan pompás hajzuhataga és könnyeinek árja egyaránt főszerepet játszott. Egyfelől a fodrászok, fésűsök, kozmetikusok, parókakészítők választották védőszentükül, s hazánk egyes vidékein úgy tartották, hogy a leányok haját az ő nevenapján kell levágni ahhoz, hogy még szebben nőjön. Másfelől források védnökeként tisztelték (a forrás, barlang és remete képe – láttuk korábban is – természetesen illik egymáshoz), a néphit pedig azt tartotta, hogy Magdolna-napkor mindig esik az eső, mivel a szent mindmáig siratja bűneit. (Vö. az Illés napi viharokkal). Magdolna a „vizes" Rák hónap utolsó szentje, másnaptól már az Oroszlán „tüze" szárogatja fel lehullott könnyeit.

„...Az Oroszlán,..."

A történelem hajnalán az oroszlán nemcsak Afrikában volt honos. A fekete földrészen kívül Dél-Európától Indiáig mindenütt nagy számban élt. Az óriás macskát nemcsak azért irtotta az ember, mert a bőrét és a nyájait féltette tőle. Oroszlánt ölni egykor a férfiasság próbája volt, a törzsön belüli hatalmat igénylők rituális kötelezettsége, ami a vadászmódok és fegyverek tökéletesedésével királyi passzióvá süllyedt. Így pusztult ki e királyi vad gyorsan civilizálódó eurázsiai élőhelyein. Mielőtt azonban ez bekövetkezett volna, mint a királyok állata és az állatok királya jelképpé nőtt, és mivel a királyság intézményét égi eredetűnek hirdették, a királyok pedig a Nap fiának tekintették magukat, az aranysörényű ragadozó napjelképpé lett. Mint ilyen, nemcsak a szakrális és profán művészetekben jutott főszerephez, hanem a közelmúlt népművészetében is, ott is, ahol élő oroszlánt nem láttak soha.

Naporoszlán Vas megyei spanyolozott tükrösről, 1877. Szombathely, Savaria Múzeum

Napgyermek kígyókörben. Papirusz a XX. dinasztia korából, Kairói Múzeum

Egyiptomban a Nagy Istennő egyik megjelenési formája az oroszlánfejű Szekhmet, a háború istennője volt, de ábrázolták Íziszt is oroszlánfarokkal. Oroszlánháton állva jelenítették meg a föníciai Asztartét, a hettita Arinna napistennőt és fiát, Szurummát, a phrűg Kübelét. A bráhmanista mitológiában Síva feleségének harcias alakja – ekkor Durga a neve – szintén oroszlánon lovagol. Az uralkodóknak kijáró oroszlántrónus – a buddhista művészetben Buddha és egyes bódhiszattvák ülőhelye – őrt álló, óvó-elrettentő jelképes szerepet töltött be. Egyiptomi eredetű képzet szerint – láttuk – a túlvilági kapukat is oroszlánok vigyázták. Oroszlánölő naphérosz volt a sumér Gilgames, a zsidó Sámson, a görög Héraklész, a félig-meddig történelmi hőssé vedlett „oroszlánsörényű" perzsa Rusztem. Héraklész, amikor *első munkájaként legyőzi a nemeai oroszlánt*, felölti annak lenyúzott bőrét, miáltal maga is oroszlánná, azaz királlyá, a nyárban uralkodó Nappá válik. Hasonló okból nevezi oroszlánnak a *Biblia* Júda királyi házának alapító ősét.

Hogy az oroszlán a lángsörényű Nap jelképe lett, helyet kapott a Zodiákus csillagképei között is. Az Oroszlán csillagképet az Állatöv „királyának" tekintették. Legfényesebb csillaga, mely a nappályán

trónol, a Regulus, magyarul „Királyocska", „Királyfi". Ptolemaiosz görög csillagász a Regulust tekintette a Zodiákus 1. fokának (a héraklészi „munkaév" is az Oroszlánnal kezdődik). Számos oroszlános ábrázolástípust e csillagkép ihletett (feltűnően hasonlít az oroszlánra). Az oroszlános istennőkét pedig – lásd szfinx – az Oroszlán és a Szűz együttese (az „oroszlánfarkú" Ízisz mindenesetre a Szűz csillagkép megtestesítője volt). A kígyón taposó oroszlánét az Oroszlán és a Vízikígyó csillagkép együttese (Egyiptomban a Leo és a Hydra együtt az Oroszlán havának leglényegét fejezte ki, hisz ez volt a perzselő hőség és az áradás hava). A kerékkel, gömbbel, rozettával „gurigázó" oroszlán képmásokat az „Állatöv királya" képzet ihlette (az égi ragadozó játékszere a birodalmát, a Zodiákust jelképezi, mint ahogy a királyok országalmája az országukat). A csillagkép jele: ♌, a Napot hajtó oroszlánfarok hasonló értelmű jelkép. A szárnyas oroszlán az apokaliptikus égtájvadak egyike (Szent Márk evangélista szimbóluma, Velence címerállata). E jelképegyüttes akkor született, amikor a Bika volt a tavaszpont, az Oroszlán a nyári napforduló, a Skorpió az őszi napéjegyenlőség, a Vízöntő a téli napforduló csillagképe. Az állatok királyának a keresztény ikonográfiában is „oroszlánrész" jutott. Az oroszlános *verembe* vetett Dániel próféta névünnepe: július 21. a Rák és az Oroszlán határán van. Dániel oroszlánjainak éppúgy az egyiptomi túlvilág átjáróit őrző fenevadak voltak a modelljei, mint a Remete Szent Pált a téli napforduló után, Egyiptomi Szent Máriát a tavaszpontot követően sírba tévő két oroszlánnak. (A sír = verem.) Az őszpont körüli oroszlános szentek: Tekla (szept. 23.) és Jeromos (szept. 30.) szintén jeles alakjai az egyházművészetnek (a régi egyház július 20-án is ült Jeromos-napot).

A sarkalatos erények közül az Erő, a hét főbűn közül a Gőg állatszimbóluma volt. Az asztrológia Oroszlánja a „zodiákus ember" szívének felel meg (a Regulus csillagot Cor Leonis „Oroszlánszív" néven is ismerték) és a hátgerincnek (királyi póz!). Az Oroszlánban van a csillaghit szerint „otthon" a Nap, Egyiptomban a csillagképet a „Nap házának" nevezték. Olümposzi védnöke Zeusz volt, aki ifjúként – mielőtt „Jupiterré vált" volna – maga is napistenként tevékenykedett.

Nap

A mitologikus világképben a Nap kering a Föld körül, ezért van az, hogy a szoláris év mítoszai, meséi a Napot megszemélyesítő hős vándorlásáról szólnak. Az asztrológia is a Föld körül „bolyongók" (görög *planétész*), köztük a Nap egy esztendős életútját követi nyomon. A Napét így: az Oroszlánban van „otthon", itt „uralkodik" (latin *domicilium*=„székhely"), a Szűzben vándorútra kél (*peregrinus*=„idegen", „vándor"), a Mérlegben az őszi napéjegyenlőségkor éri el a „romlás" (*casus*=„bukás", „hanyatlás"). A Skorpióban, Nyilasban és Bakban tovább „vándorol", a Vízöntőben – az Oroszlánnal szemben – jut pályája mélypontjára, „rangját veszti", „számkivettetik" (*exilium* =„számkivetés"). A Halaktól kezdve a pályaív emelkedni kezd ismét, a Kosban a tavaszponton a Nap visszanyeri „erejét" (latin *exaltatio*=„felmagasztalás"), és a Bikán, Ikreken, Rákon át „vándorolva" ismét feljut oroszlános trónusához. Ez a pályaív, a Holdéval együtt szabályos, évenként ismétlődő

sinushullámot rajzol az idő tengelyén, mindig oppozícióban a Szaturnuszéval. A csillaghitben az esztendő drámai cselekményének a váza a Nap-Hold kettős és a Szaturnusz ellentétére épül, amit a többi planétához való viszonyuk színez, és a csillagképes háttér ábrái töltenek fel „eseménnyel". A mítoszok, mesék szerkezete is „asztrologikus". A világképi program szerint ugyanis „lent" is mindennek aszerint kell történnie, ahogy az „fent" zajlik, a világnak törvényt szabó kozmikus istenek körében.

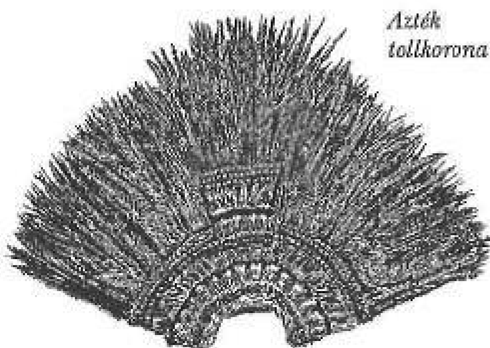
Ebben a közegben a megszemélyesített Nap (isten vagy hős) majd mindig férfiú (ismertebb kivétel pl. a japán Amateraszu istennő). Lehet főisten, mint Ré Egyiptomban, de jellemzőbb fiúisten volta az égatya és a földanya gyermekeként (görög Apollón, perzsa Ahuramazda, uráli Világügyelő férfi). MUNKÁCSI BERNÁT szerint „Nap" szavunk, eredeti alakjában *najpi* „nőfit" (istennőfit) jelentett. Napisteni vonásokat hordoz ifjúként a Jupiter planétaistene (a babiloni Marduk, a görög Zeusz); szoláris héroszok az égistenek

Szúrja napisten planetáris kísérőivel. Falikép. Dzsaipur, India

földi gyermekei (a görög Héraklész, Iászón, Thészeusz és társaik, a germán Sygurd-Siegfried, a perzsa Rusztem, a mongol Geszer kán). Naphéroszi tulajdonságokat kapnak kölcsönbe a csillagmondák hősei a környezetükben áthaladó Naptól (Orion, Castor). „Nap-arcúak" a misztériumvallások meghaló és feltámadó istenei (Ozirisz, Attisz, a kelta Ogma és mi tagadás, Jézus Krisztus is). A mitizáló képzelet napisteni jegyekkel ruházta fel az isten küldte népvezéreket (Sámson), vallásalapítókat (Buddha, Mohamed), hős királyokat (Szent László). Nem is csoda, hiszen a földi kiválóságok magukat a Naptól származtatták (a perui inka, az egyiptomi fáraó, a japán császár, a szibériai sámán). Naphéroszi szerepkört tölt be a tündér- illetve hősmesékben a sötétség alvilági hatalmaival küszködő aranyhajú gyermek hős is.

A Napot időszaki „állapotai" és funkciói szerint képzelték el. A távollévő Napot magzatként az anya testében (Nut), a fordulóponton kelő Napot faanyából, sziklából születő gyermekként (Adonisz, Mithras, Jézus v. a mesebeli Fából-faragott Péter), faodúból, barlangból nőalakból előbukkanó korongként. Az ég egy meghatározott helyén a világfa „gyümölcseként": a fa tetején, derekán, tövén; csodaállat szarvai közt (Ízisz, Háthor vagy a csodaszarvas fején). Ha „utazik", táltosán ülve (Perszeusz, Világügyelő férfi), vagy fényes szekerét hajtva (Héliosz, az indiai Szúrja). Az egyiptomiak a Nap állásától függően más nevet és más közlekedési eszközt juttattak neki: a kelő Napot a ganajtúró bogár gurította az égre (a sziklát görgető Sziszüphosz is az égen haladó Nap sajátos megjelenítése). A delelő Nap keselyűszárnyakon lebeg a zeniten (így ábrázolták a babiloni, asszír és perzsa napisteneket is: szárnyas napkorongból kiemelkedő férfialakkal). A lenyugvót a kosisten vitte szarvain, a távollévő pedig bárkáján hajózott az alvilágban. Az erejét vesztett téli napot megvakított és/vagy lekopaszított hérosz testesítette meg

Azték tollkorona

(Sámson, Héraklész, a grúz Szoszrukó), vagy megölt és alvilágba: kútba, verembe tömlöcbe lökött isten és hős (Ozirisz, a bibliai József, Fehérlófia). A Napot – láttuk – az égisten szemeinek is tekintették a Holddal együtt.

Sok végletesen egyszerű napjelet is ismerünk. A naphérosz-ábrázolások és az ezek közötti átmenet az arcvonásokat viselő napkorong. (Arca csak annak a két planétának lehet, amelynek „feje" is van, tehát a Napnak és a Holdnak, a többi planéta csupán „szem", a gazdaistenség szeme.) A sima kör, a pontos kör: ⊙ – ez utóbbi egyiptomi eredetű, s a Nap asztrológiai-asztronómiai jele –, az egyenlőszárú kereszt, a szvasztika (horogkereszt, „forgó" kereszt) adott összefüggésben mind napjelek. A kör (mint a szentostya, vagy az uralkodó képmását viselő aranypénz) nemcsak az égitest formájára utal, hanem körpályájára is. A kereszt a nappálya főbb állomásait (az égtájakat) mutatja.

A Nap féme minden kultúrában az arany volt. A Nap megdermedt vérének,

érccé keményedett sugarának hitték. Csak uralkodócsaládok sarja viselhette, akiben a Nap vére folyt. Az aranykorona, a tollkoronák ércmása az „aranyhajat", a napsugarakat jelképezte (a csillagászok a Nap sugárövezetét ma is „koronának" hívják). Arany és ezüst, a Nap és a Hold féme a mérgező szaturnikus ólom ellensége az alkímiában, asztrológiában és a mesei szimbolikában (az aranyhajú hőst ólomszellő altatja el, a gonosz *Ólombarát* erejét a hős aranya apasztja el). Világügyelő férfit *Arany Úrnak* is nevezték, arany a haja, arany a fegyvere, és a lova is arany tányérokra száll le (a mesebeli kertészbojtár a lovát aranytányér szélén táncoltatja; az ekliptika jelképe ez).

A hét napjai közül a Napé a babiloni hét kezdőnapja, a vasárnap. Babiloni hatás, hogy a bibliai teremtés első napján Isten a világosságot teremti meg. Rómában a vasárnapot (*dies Solis*, „Nap napja"; az angol *Sunday* német *Sonntag* ennek tükörfordítása) a Mithras-hívők, a *Sol Invictus* római imádói emelték a hét napjai fölé. Megnyerésük érdekében hagyta el az egyház a zsidó hagyományt, és tette Isten napját a II. században szombatról vasárnapra. Végérvényesen a nicaeai zsinat (325) emelte a vasárnapot az egyház hivatalos heti ünnepévé, Konstantin császár pedig állami ünneppé és munkaszüneti nappá nyilvánította.

Santiago! Santiago!

Július 25. Jakab apostol ünnepe. Azé a Jakabé, akit hasonnevű társától való megkülönböztetésül idősebbik vagy nagyobb Jakabnak (Jacobus Maior) hívnak. Jakab és öccse, János egy Zebedeus nevű ember fiai voltak. Halászok, mint András és Péter, és az elsők között szegődtek Jézushoz, aki a „mennydörgés fiai" nevet adta nekik (Mk 3,17). Jakab a tanítványok legbelsőbb köréhez tartozott, jelen volt az *Úr színeváltozásánál*, majd az Olajfák hegyén, a másik két kiválasztott, Péter és János társaságában. A hagyomány szerint i.sz. 44-ben Jeruzsálemben Heródes Agrippa nyakaztatta le hitéért. Egy másik hagyomány szerint Hispániába ment téríteni. Az *Arany legenda* e két hagyományt kísérelte meg összeegyeztetni; tanítványai – így a legenda – egy angyal vezénylete alatt a már holt apostol tetemét kicsempészték Júdeából, és a távoli Spanyolhon Galícia nevű tartományába vitték. A néki tulajdonított ereklyék itt, a róla elnevezett Santiago de Compostelában nyugosznak. Szent „Iago" a spanyolok nemzeti szentje lett, sírja a középkorban a leghíresebb zarándokhely a Szentföld és Róma után. Compostela nevének születését megőrizte egy legenda. Eszerint elfeledett sírjának helyét a IX. században egy csillag mutatta meg (*campus stellae*, annyi mint „csillagrét"). Jakab alakját a katolikus világ háromféle szerepben őrizte meg.

Az *apostol*. Érett férfiúként ábrázolták, markáns, némileg Jézusra emlékeztető vonásokkal (több apostollal együtt őt is Jézus közeli rokonának tartja a hagyomány). Kezében rendszerint mártíriuma eszköze, a pallos van, de ha más szentekkel együtt, csoportképen látható, megkülönböztetésül védenceinek, a zarándokoknak a botját adják a kezébe.

A *zarándok*. Amikor a Szentföldről kiszorultak a keresztesek, a compostelai búcsújáróhely jelentősége hirtelen megnőtt. Jakab apostol a zarándokok és zarándoklatok védőszentje lett, később általában az utazóké, a hajósoké és – a

Hanza-szövetségé. A XIII. századtól viseli a zarándokok előírásos öltözetét, a hosszú köpenyt, széles karimájú kalapot – ezért később itt-ott ő is a kalaposok patrónusa lesz, mint a másik Jakab –, vállán tarisznya vagy ivótök lóg, s vándorbotra támaszkodik. Sajátos megkülbönböztető jele a zarándokkagyló (francia *coquille Saint-Jacques*=„jakabkagyló", ma Shell-embléma), mely a Compostelát megjárt zarándokok jelvénye volt a nyakukba akasztott, alázatot hirdető kötélhurok mellett. (A szent védőszárnyai alá ezért néhol a kötélverők is behúzódtak.)

A Jakab-zarándoklatok jelentőségét jelzi, hogy nyoma maradt az égen is. A törökök a *Tejutat* – valószínűleg a szentföldön megforduló keresztényektől véve át az elnevezést – „búcsújárók útjának" nevezték. Népszerű francia neve pedig ma is *chemin de Saint-Jacques* „Szent Jakab útja" (a Compostelába vezető szárazföldi útvonal Franciaországon halad keresztül). E képzettársítás hiedelmi alapja az az elképzelés, mely a Tejútban a lelkeknek az ég – a „csillagrét"! – és a föld közötti közlekedő útvonalát látta. Csillagászati, naptári alapja is volt egykor, a nyári Nap Jakab napja körül hagyta el a Tejutat. Jakabot a kötele is a Tejúthoz kapcsolja (l. a januári *Pál fordulása* ünnepnél írtakat).

A *lovag*. Spanyolország védőszentjét fehér paripán, zarándoköltözetben vagy páncélban, zászlóval és kivont karddal ábrázolták, amint lova a legyőzött mór ellenség testén tapos. Sok spanyol legenda szól róla. A legkorábbiak a X. század körül keletkeztek. Ezek egyike számol be az apostolnak Krisztus mennybemenetele utáni, hispániai missziós útjáról. Egy másik legenda szerint a clavijoi csata előtt (930 körül) a kasztíliai Ramirez királynak álmában megjelent, és győzelmet ígért. Másnap, amikor a mórok már-már felülkerekedtek a spanyolokon, a csatamezőn termett, és győzelemre vezette a keresztényeket. Ettől kezdve lett az ő neve a spanyolok csatakiáltása. Mint a *Reconquista* lovagszentjét *Matamorosnak*, „Mórölőnek" nevezték.

Jakab az Oroszlán haván belül az apostoloknak kijáró első dekádban kapott helyet. Névünnepének megválasztását számos apró jel indokolta, illetve hitelesítette utólag. Itt van mindjárt a név, amit Jézus adott neki és öccsének. A „mennydörgés fiai" elnevezés eleve az Oroszlán havát rendelte valamelyikőjüknek. Az oroszlán híres bömbölő hangjáról, az égzengéses hónap(vég) olümposzi védnöke maga a mennydörgő Zeusz-Jupiter volt. Kettejük közül a választás azért eshetett éppen őreá, mert Jánost a neve a napfordulók valamelyikéhez láncolta. A mondottak tükrében nem meglepő, hogy a nép Jakabhoz mint a viharkárok elhárítójához imádkozott. BÁLINT SÁNDOR írja: „A *Mohács* szőlői között épült Gyümölcsoltó Boldogasszony-kápolna jellegzetes fogadalmi ünnepe Jakab napja. Mint mondják, egy Wolf nevezetű helybeli zsidó birtokos viharágyúkkal próbálta megvédeni szőlejét a természeti csapásoktól. Történt mégis, éppen Jakab napján, hogy egy hirtelen támadt vihar ellen hiába volt minden lövöldözés. Ekkor megfogadta, hogy Jakab napján ő mondat misét a kápolnában. (...) A szőlőbeliek a fogadalmat máig megtartják."

Jakab lovagi legendája viszont éppen névnapjának dátuma nyomán keletkezhetett. Az Oroszlán napisteni urának jegyei ráillenek a mórölőre: a fehér paripán vágtató, aranyhajú (glóriás), páncélos vitéz, aki győzelmet arat a fekete el-

lenségen, a mítoszok naphőséhez hasonló (l. Szent György, Szent Theodor és Szent László). Az ő esetében a sötétség és a hideg nyárban megfutamított képviselője: az Oroszlán jegyben „rangja vesztett" és „száműzött" Szaturnusz a lova által eltiport szerecsenben öltött testet (l. TIEPOLO képét a budapesti Szépművészeti Múzeumban), aki viszont az Ibériai félszigetről kiűzött, száműzött szaracénokat személyesíti meg.

Július 25-i ünnepével Jakab más hasznos szerepet is betölthetett. CLAUDE GAIGNEBET szerint a középkori keresztény Európa clunyi megteremtői őbenne találták meg azt a szentet, akinek napjához szabhatták részben az egykori pogány kelta ünnep, az augusztus 1-jei *Lugnasad* rítusait. Ez a be nem vallott ideológiai oka annak, miért éppen az „oroszlános" Jakabot ajánlották védőszentül az igen erős kelta hagyományokkal rendelkező spanyol ibéreknek.

Szent Jakab egykor igen gazdag magyarországi kultuszából csak egy naptári vonatkozású példát ragadok ki. A háromszéki Gelence (román Ghelinta) temploma elsősorban a *Szent László legenda* falképciklusáról nevezetes, de falán *Antiochiai Margit* és *Jakab legendáját* is megörökítették. A Jakab és László közötti szimbolikus rokonság – mindketten idegen betolakodók elleni harc jelképes, illetve valódi vezérei, naphéroszi vonásokkal felruházott lovagszentek – magában véve is érthetővé teszi szomszédságukat a templomfalon. Ám a két szent nevenapja, június 27-e és július 25-e az égen a Nap Tejúton való tartózkodásának „szab határt", a földön pedig – nagyjából – az aratásnak. (BÁLINT SÁNDOR írja, hogy a szegedi hagyományban Jakab-nap a cséplés, nyomtatás első napja volt.) László és Jakab, e két harcos szent nemcsak az ország keleti gyepűjét védték együtt jelképesen, ők ketten vigyázták két oldalról a még lábon álló és a már asztagba rakott gabonát a kártékony égi és földi hatalmak ellen – sárkányölő Szent Margittal egyetemben. Margit nemcsak nevenapja (július 13.) vagy éppen harcias természete miatt illik kettejük közé, hanem „gabonacsőszként" is. Jelképei (*sárkány, fáklya*) révén ő Démétér gabonaanyának is egyik (keresztény) leánya.

„Csillagom, révészem!"

Július 25-én egy másik szentet is ünnepelt a régi egyház, Kristófot, aki éppúgy az utasemberek, legújabban az autósok védőszentje, mint apostoli társa, Jakab volt. Kristóf, a *tizennégy segítő szent* egyike, a népies vallásosság talán legnépszerűbb alakja, sosemvolt személy. Legendás történetének héjából könnyen fogyasztható kegyes tanmese hámozható ki, magja azonban archaikus motívumoktól hemzsegő naptári-csillagászati konstrukció. Már a tridenti zsinat szabadulni akart tőle a XVI. században: egy szent, aki óriás és kutyafeje van, semmiben sem különbözik a „hátborzongató" pogány istenektől. Sikertelenül; a tudós atyák joggal féltek attól, hogy kiakolbólítása a szentek „aklából" a jámbor nép haragját vonja fejükre. Végül is csak felvilágosult korunkban tudott tőle megszabadulni az egyház, az 1968. évi II. vatikáni zsinat törölte a naptárból. Kár érte, jelképes naptári aktualitását ma sem vesztette el egészen, s ha a kalendárium-szerkesztés szempontjait figyelembe vesszük, több egyetemes igazságot tudunk meg „hiteltelen" legendájából, mint akárhány törté-

nelmi szent hiteles, ám csak egyháztörténeti vonatkozásban jelentős életrajzából.

Élettörténetének „aranyos-legenda" változata Kristófot kánaánita óriásnak írja le (állítólag 12 könyök magas volt, több mint 6 méter). A pogány Kristóf igen büszke volt dali termetére, karja erejére, s úgy érezte, nem szolgálhat akárkit ilyen adottságokkal; gazdaként kijár neki a világ leghatalmasabb uralkodója. *Vándorútra* kelt tehát, hogy megkeresse. Első gazdája, egy király azzal okozott csalódást, hogy félt az ördögtől. Kristófnak sem kellett több, beállott az ördög szolgálatába. Az ördög viszont azzal ábrándította ki, hogy egy *útmenti kereszt* láttán szállt inába a bátorsága. Kristóf ekkor határozta el, hogy Krisztust fogja szolgálni. Egy *remeté*től kapta azt a tanácsot, hogy akkor érheti el leghamarább a célját, ha egy bizonyos veszedelmes *folyón* hordja-viszi át az embereket. Kristóf egy éjszaka egy kisgyermeket vitt át a megáradt folyón, akit minden lépéssel nehezebbnek érzett, s közben a víz is csodák csodájára egyre magasabbra emelkedett. Amikor szerencsésen kievickélt terhével a túlpartra, a gyermek fölfedte magát, mondván, ő Krisztus, és véle hordozója a *világ terhét cipelte* a vállain (görög *Khrisztophórosz* annyi mint: „Krisztushordozó"). Azt tanácsolta neki, hogy a történtek emlékezetéül ültesse el azt a száraz datolyapálmatörzset, amit botként használt. Kristóf úgy is cselekedett, és a pálmafa, mint Áron vagy József vesszeje, kihajtott és gyümölcsöt hozott. A nyugati művészet Kristófot előírásosan abban a „pillanatban" örökíti meg, amikor az örvénylő vízben gázolva a gyermek Jézust viszi a vállán. A kis Jézus kezében – mondandója és Kristóf vállának nyomatékául – a világot jelképező *glóbusz* látható, az atlasz termetű révész pálmafabotja pedig – a művészi tömörítés jegyében – már lombkoronásan díszlik. Arra is van példa, hogy óriás termetét érzékeltetendő, Kristóf övébe kis emberkéket tűz a festő. Szokás szerint egykor a templomok déli falán, kívül vagy bévül díszlett hatalmas méretű képmása.

A legenda azt is elmeséli, hogy hite miatt a megtért óriást börtönbe zárták, és melléje két utcalányt csuktak, hátha csáberejük hatására megtagadja hitét. Fordítva történt, Kristóf térítette meg a kéjhölgyeket, akik vele együtt a vértanúhalált is vállalták. Negyven (!) íjász próbálta halálra nyilazni Kristófot, sikertelenül. A csoda folytán eltérülő nyilak egyike vissza is fordult, és Kristóf pogány bírájának, Lükia királyának a szemébe állt. A vértanúságra áhítozó szent azt ajánlotta neki, hogy az ő vérével kenje meg a szemét, akkor meggyógyul. Ezt követően lefejezték. A király megfogadta a vértanú tanácsát, és visszanyerte látását. Erre ő is megtért.

Kristóf legendájának minden eleme, valamint előírásos ábrázolása arról tanúskodik, hogy a tiszteletre méltó óriás képében az Orionnal, a nyári napforduló csillagképével állunk szemben. Óriónt, a csillagkép mitológiai megszemélyesítőjét vaksággal verték meg az istenek, és azt a jóslatot kapta, hogy csak akkor nyeri vissza szeme világát, ha üres szemgödrét kiteszi a Nap sugarainak. Mivel tudott futni a víz tükrén, illetve óriás lévén átgázolni a tengereken, eljutott Lémnosz szigetére, ott vállára ültette a törpe kovácsot, Kédaliónt, hogy az vezesse szembe a Nappal. Így találkozott Héliosszal, aki visszaadta a szeme világát. Órión a sarkát ért skorpiócsípésbe halt bele – az óriás skorpiót Artemisz küldte rá –, illetve egy

másik elbeszélés szerint az istennő saját kezűleg nyilazta le a távolból. A tengerben gázoló hősnek csak a feje látszott ki a vízből, azt találta el.

A nyilvánvaló megfelelések: óriás termet, vízen, illetve vízben járás, vállon cipelt apró utas, lövöldözés nyíllal és lefejezés, illetve fejet ért halálos nyílseb. (Vö. az Orionra szegeződő Sirius–Nyílvesszőről írtakkal.) Van néhány rejtettebb rokonvonás is a két történet között. Ilyen a vakság motívuma, mely Óriónéban egyértelműen, Kristóféban áttételesen jelentkezik (révészünk éjszaka, a vaksötétben kel át Jézussal a vízen, hóhéra a visszafordult nyílvesszőtől megvakul). Belátható azonban, hogy Órión vaksága is jelképes, az éj sötétjében járó (látható) csillagkép akkor nyeri vissza a szeme világát, értsd a fényét, amikor az égbolton szembe találkozik a tavasz utóján feléje közeledő Nappal, és annak sugarai fénybe öltöztetik. (A „visszaadni valakinek a látását" latin terminusa, *lumina restituere* szó szerint annyit tesz: „visszadni a világosságát.") A mitológiakutatás több olyan naphéroszi alakot ismer – olyan mitikus személyt tehát, aki Orionhoz hasonlóan időlegesen azonosul a Nappal, és hasonló sors is jut neki osztályrészül. Ilyen a megvakított Sámson, aki Orion kapusi (!) szerepkörének megfelelően szerzi meg: akasztja le és cipeli Isten hegyére (!) „Gáza" kapuit; akinek gyilkos fegyvere forrásfakasztó (!) szamárállkapocs, amit GIORGIO DE SANTILLANA a „vizes" Hyadokkal és nem a Rák Szamárkáival azonosít, annak nyomán, hogy e csillagcsoportot Babilonban az Orionnak „kézre eső" *Bika állkapcsá*nak hívták. És ilyen naphérosz az ugyancsak megvakított Oidipusz, aki neve („Dagadt láb") és története szerint Óriónhoz hasonlóan megsebesült a lábán. A csillagkép Orionnak és Kristófnak is baj van a lábával. Kristóf botra támaszkodva jár, Órión hérosz a sarkán ejtett sebbe hal bele a mítosz egyik változatában, s az Orion csillagkép lábából – ez a vörös Rigel csillag (arab név, jelentése: „Láb") – szintén csillagvér patakzik, az Eridanus égi folyama. (Ez a csillagképegyüttes azt is illusztrálja, hogyan találnak az égi vizek utat a földre.) A csillagkép-alak is botra támaszkodik: az Orion övének ismere-

Szent Kristóf. Fametszet a Cranach festőcsalád műhelyéből. 1509

tesek olyan magyar népi elnevezései, mint pl. *Jákob pálcája*, *Juhászbot*, *Kampófa*, *Koldusbot* stb.

Mind Órión, mind Kristóf gyilkosa „ugyanonnét" való. A csillagkép-hérosz gyilkosa az égen véle átellenben lévő Skorpió csillagkép. (A Skorpió akkor kél, amikor az Orion lenyugszik.) Artemisz, aki így vagy úgy szintén belekeveredett ebbe a gyilkosságba, maga is szemben áll az égen Orionnal; ő a Nyilas csillagkép olümposzi úrnője. Kristóf gyilkosa, Lükia királya, a neve után ítélve ugyancsak a Skorpió szomszédja. Lükia – a valóságban is volt ilyen nevű országocska – „Farkasországot" jelent, és a Skorpió alatt van a Farkas csillagkép. *Apollón lükoktonosz*, az Orionnal szomszédos Ikrek „farkasölő" ura is ezen az alapon lődözi nyilait az átellenben lévő Farkasra. Ez az oppozíció mitológiai természetű is, a kutya, farkas, sakál, hiéna ugyanis alvilág-, illetve halál-jelkép volt. Kristóf legendájának alvilági elemei szintén az Orion mitológiájából valók. Kristófot révészi funkciója a görög-római alvilág révészével, Kharónnal rokonítja, aki valószínűleg ugyancsak Oriont mintázza. Orionban az óegyiptomiak is az alvilág *ideiglenes* fejedelmének, Ozirisznek az égi képmását látták. Namármost, a keresztény művészetben egyedülálló módon, a keleti egyház *kutyafejjel* ábrázolta szentünket, a legendai magyarázat szerint azért, mert őkelme pogány korában nem vetette meg az emberhúst. A kutya viszont éppen azért lett a halál, az alvilág jelképes állata, mert a tapasztalat szerint megeszi a dögöt, és ha a szükség úgy hozza, az emberi tetemet is kikezdi. A hullatakarító négylábú az egyiptomi Anubiszban nemesült istenné. Ozirisz szolgájaként e kutya- vagy sakálfejű isten mérte meg az elhunyt szívét az Alvilági Ítélet Csarnokában, Ozirisz, Thot és 42 (!) másik isten jelenlétében. Kristófnak szintén kutyafeje van, ő is szolgált alvilági hatalmasságnál (az ördögnél), egy alvilági hatalmasság (a „farkaskirály") ítélkezik fölötte, és 40 tagú kivégzőosztag elé állítják. Ám a legfontosabb egyezés az, hogy a Kristóf-legendának van egyiptomi előképe, s abban *Hórusz napistent Anubisz szállítja át a Níluson*. (Nem mellékes, hogy a történetnek északi germán „csillagos" változatai is fennmaradtak. Ezekben Thor illetve a „lefagyott lábújjú" Orvandil: Hamlet mitikus előképének, Amlodhinak atyja alakítja Oriont. Gyaníthatóan más északi népek is hallottak róla. A lappok szerint pl. *Orion az övében hordja a fiait*. Ez a kép a korábban említett Kristóf-ábrázolásra emlékeztet.) Anubisz viszont nem lehetett Orion, mivel az Ozirisz foglalt csillagzata volt. Alighanem az Orion egyik „kutyájával", a véle szomszédos Ikrek cikkelyében lévő Nagy Kutya csillagképpel azonosítható. Éppen az szól emellett, hogy a Kristóf-legenda egyiptomi változata nem Órión-Oziriszt, hanem szolgáját, Anubiszt teszi meg a hősének. A Nagy Kutya csillagzat ugyanis körülbelül másfél ezer évvel korábban állt ugyanabban a helyzetben, mint az Orion, ő ekkor volt a nyári napforduló csillagképe, rá ennyivel korábban illik a Kristóf-legenda. (Emlékeztetnék arra, amit korábban a Sirius precessziós szerepváltásairól írtam. A mitikus íjászról szóló igen régi kínai elbeszélésben a felajzott Íj (a Hajótat csillagkép) még a *Sakál*nak nevezett Siriusra irányul. Anubisz is sakálfejű volt. Mindenesetre a Siriust – ókori minta nyomán – Európa-szerte ma is *Kutya csillag*nak, *Eb csillag*nak nevezik. Nálunk is. A feltevést alátámasztja, hogy a római korban Anubiszt az Ikrek asztro-

lógiai urával, Mercuriusszal is azonosították. (Vö. azzal, hogy az „Ikrek csillagát", a Siriust és az Ikrek planétaurát, a Merkúrt Iránban egyaránt Tirnek, „Nyílvesszőnek" nevezték.)

Van Kristóf kutyafejének közkeletű magyarázata is. Eszerint az nem más,

Kutyafejű Szent Kristóf. XVIII. századi templomfalkép részlete Rhodoszról

mint félreolvasás következménye: a latin *cananeus*, „kánaánita" szót olvasták volna *canineusnak*, azaz „kutyaszerűnek". Csakhogy e problémátlan magyarázat sántít. Teljesen valószínűtlen, hogy görög nyelvterületen, ahol kutyafejű Kristóffal egyáltalán találkozhatni, éppen a legenda latin fordítása szolgált volna e furcsa képmás alapjául. A fentebb leírtak ismeretében épp fordítva történhetett. Amikor a legenda latin nyelvterületre ért, akkor javíthatták ki a megbotránkozott egyházi lektorok a canineust szándékosan cananeusra.

Közvetve az alvilágra utal a Kristóf-legendában felbukkanó remete alakja is. A középkor asztrologikus szimbólumvilágában a remete Szaturnusznak, a planétahit ördögének volt „attribútuma" (l. Remete Szent Antal). Szent Kristóf több ízben válaszút elé került. Így az útmenti kereszt és az ördög epizódjában, de keresztút az a hely is, ahol munkát vállalt: a folyóparti rév. Kristóf börtönbéli „kalandja" a két örömlánnyal a motívumnak *Hercules a válaszúton* címen ismert antik példázat-variánsát idézi fel, amely a moralizáló keresztény művészetnek is kedvelt témája volt (Héraklésznek az „égi és a földi szerelem" között kell választania). Végeredményben a háromszoros „úrcsere" is választás, méghozzá, „égrajzi" értelemben is. A három úr: a földi király, a pokolbeli ördög és a mennybéli Krisztus az archaikus világkép „három világát" személyesíti meg. Ami Oriont illeti, ő is válaszút előtt áll. A Tejút és a nappálya a „jobb válla" felett keresztezi egymást, s ebbe az „útkereszteződésbe", az Orion „gázlójába" esik az utóbbi 2000 évben a nyári napforduló is. A Tejúton gázló Oriont testesítik meg azok a héroszok és mesehősök, akik – mint Mózes! – nemcsak vizet fakasztanak varázspálcájukkal, hanem épp ellenkezőleg, a vizet fölszárítva, ketté választva utat találnak a „túlsó partra". Ő az a csillagkép ugyanis, mely az égbolt mindhárom „világában" úr lehet. Rajta megy keresztül az állócsillagokhoz és az ekliptikához képest emelkedő és süllyedő égi Egyenlítő, amely mintegy az ég „tengerének" felszíneként, hol ellepi, hol pedig levegőhöz engedi Oriont, aki ily módon hol az alvilágot, hol a középső világot, hol a felső világot lakja. Amikor a tavaszpont a Bika csillagképből a Kosba lépett, Orion még a „víz alá merült",

tehát az alvilág fejedelme volt (Ozirisz), vagy éppen a rabja (mint Sámson, akinek „lent, Gázában" malomban kellett őrölnie rabként; Sámson „középső világa" Izrael, „felső világa" a már említett Isten hegye). Orion sok ezer évig tartó Egyenlítő alatti tartózkodását a *Kalevala* úgy énekli meg, mint Ilmatar tengeristennő végtelenül elnyúló terhességét Väinämöinennel, az Orion finn megszemélyesítőjével. (Ilmatar az én felfogásom szerint maga az égi „tenger", bőre a „tenger" felszínét vagyis az égi Egyenlítő síkját testesíti meg.) Az *I. ének*ben olvashatunk arról, hogyan ejti teherbe a szél a vízanyát, s hogyan vajúdik az hétszázharmincnyolc évig, miközben lezajlik a világ teremtése, míg testébe zárt magzatának sikerül végre megszületnie: a vízből kiemelkednie és megpillantania az Egyenlítő fölötti égboltot: a Holdat, a Napot, a Göncölt és a csillagokat. Väinämöinen, azaz Orion több mint 2500 éve „született": az i.e. VI–V. század körül bukkan ki a feje a víz alól (ekkor a középső világban vadászgatott az Állatöv „állataira"). Ezért találta el Órión héroszt éppen a fején nyilával Artemisz. Manapság az „övéig ér a víz". Ennél már alig fog lejjebb süllyedni a szintje; amikor néhány száz év múlva a nyári napforduló épp a feje fölé ér, akkor lesz körülötte a legsekélyebb. (Éves viszonylatban Orion „hollétét" nem az Egyenlítő helye határozza meg, hiszen az évszázadokon át alig mozdul valamit, hanem a Nap járása. Orion akkor emelkedik ki az év során az éjszaka alvilági sötétségéből, amikor a nyári napforduló körüli időben a Nap fénybe öltözteti.) Annak a képnek tehát, mely szerint Kristóf szent terhe alatt az amúgyis áradó folyóban egyre mélyebbre süllyed, párhuzamosan két jelentése van. Egyfelől azt jelenti, hogy a jelen világéra elmúltával, vagyis attól a „pillanattól" kezdve, hogy a Nap már nem a nyári napforduló idején érkezik az Orion fölé, az Egyenlítő vonala ismét elkezd emelkedni a csillagzathoz képest. Másfelől, éves viszonylatban az az értelme, hogy a nyári napfordulót követően a Nap delelőpontja napról napra lejjebb süllyed az Orionhoz viszonyítva: ezért nyomja Jézus egyre jobban Szent Kristóf vállát. Jézus, mint a korai keresztény képzetekben általában, itt is a Nappal azonosul.

A „világ terhét" cipelő óriás alakja, a Krisztus kezében lévő glóbusz azt is elárulja, hogy az előképek között az Atlasz-mítosz szintén számításba jöhet – hasonló jelentéssel. Atlasz, aki a történet szerint egyébként is az Ikrek tőszomszédságában, az égi átjárók egyikénél hordozta az ég terhét, ugyancsak az Oriont személyesíthette meg.

Időszámításunk fordulója körül az Orion övének heliakus fölkelése Ovidius számára még a nyári napforduló megérkeztét jelezte. 450 év múlva – ekkortól van tudomásunk Kristóf tiszteletéről – az Orion öve már csak július elejétől látható a precesszió miatt, és az egész alak nagyjából Kristóf és – most már tegyük hozzá – Jakab napja körül jelenik meg ismét az égen. (Hogy az Orion-mítosz Jakab tiszteletébe is beszivárgott, annak szintén van nyoma. Jakab mint a vándorok védőszentje, a „Szent Jakab útja" tejútnév, az Orion övének „Jákob pálcája" elnevezése erre engednek következtetni. Persze nemcsak az a „pillanat" lehet tárgya a legendának, amikor a Nap leszáll az Orion válláról, hanem az is, amikor az a „karjába veszi", vagyis amikor a csillagkép eltűnik az alkonyi fényben. Ez a középkor folyamán június közepe táján, Antal-nap körül

következett be. Talán ez az oka annak, hogy Kristófon kívül Antal az egyetlen szent, akit karján a kis Jézussal szokás ábrázolni (felnőtt lévén ő is óriás a gyermekhez képest).

A legendában rejlő naptári tudnivaló a természeti népek és a falusi ember előtt sem volt ismeretlen. A kolumbiai deszana indiánok az Egyenlítőn élnek, ezért az amúgyis „szemrevaló" Orion mint egyenlítői csillagkép egészen különleges szerepet játszik az életükben. (Az Orion az év minden napján a fejük felett, a zeniten halad át, ami azért fontos a számukra, mivel erdőlakó nép létükre csak delelésük szerint tudják megfigyelni a csillagképeket, kelésükkor, nyugvásukkor nem.) Orion szolgál útmutatóul a deszanák mindenfajta tevékenységéhez, az élelemszerzéstől kezdve az ünnepekig. Ő a Nap égi atyává szellemült csillagos képe, az állatok ura, a nép ősapja, kultúrhérosz, „eredeti bűnt" elkövető első ember, a honszerző és népért meghaló isten annak a szerepváltásnak megfelelően, mely a Nap és a csillagkép évek során ismétlődően változó kölcsönös helyzetének a függvénye, és ami irányadó a gyűjtögetés, vadászat, halászat és földművelés soros teendőit illetően. Eszerint változik például az *Orion öv*ének és az *Orion-köd*nek – amit a deszanák szabad szemmel megkülönböztetnek! – a neve és a jelentése. Az előbbi lehet balta mint a pál-mabél kihasításának eszköze, az utóbbi a pálma bele, vagy halászó szigony és a kifogott halak kötege, lehet erektált phallosza és kiömlő ondója, vagy az elkövetett incestus büntetéseképpen levágott és fára szegezett pénisze illetve az alája gyűjtott tűz füstje. (Az *Orion öv*ének amúgyis képszerű azonosítása az atyai nemző szervvel megfelel a lapp felfogásnak, mely szerint Orion: az *Apó* az övében hordja a fiait.)

Arra nézve, hogy Szent Kristófot népünk is orioni alakként tartotta számon, a *Kristóf a föld kulcsát kapja* című magyar népmese a példa. (Vizet fakasztó, vizet kettéválasztó, „félvilági csőszként", túlvilági révészként tevékenykedő „orionokkal" amúgy sűrűn találkozhatunk a meseirodalomban.) Ebben a mesében, miután Jézust Kristóf átviszi a vízen, az megjutalmazza. A társaságában lévő Szent Péter a mennyország, Kristóf pedig a föld kulcsát kapja. Ez a csattanó valósággal aktualizálja a legendai mondanivalót (a mesét 1891-ben jegyezték le!), hiszen az Orion valóban „kapuban", a nyári napforduló „kapujában" áll most.

„Anna örök"

Július 26-a Szent Anna, a magyar néphagyományban *Kedd asszonya* napja. A katolikusok Szűz Mária édesanyját tisztelik benne. Kultusza a XIII–XIV. században terjedt el Európában, amikor a misztikus isteneszme iránt megcsappant a figyelem, és az evilági boldogulás vágyának kísérőjeleként Jézus ember volta felé fordultak a hívők. Ez a szemléletváltozás a kereszteshadjáratok és zarándoklatok Szentföld-élménye nyomán támadt érdeklődést is tükrözi, és megteremti a *szentatyafiság* kultuszát. Az ünnep dátuma, Szent Anna feltételezett halála napja, valójában egy templom felszenteléséről emlékezik meg. Mária állítólagos jeruzsálemi szülőházát még a IV. században építették át templommá, és szentelték fel egy július 26-i napon. E templom ünnepét és búcsúnapját Bizáncban július 25-én ülték meg, itt 50 körül Annának már külön templomot is szenteltek. A napot Justinianus császár tette kötelező ünneppé.

Mária szüleiről, Annáról és Joakimról az újszövetségi könyvek egy szót sem szólnak. Legendájuknak és tiszteletüknek forrásai az apokrif írások, elsősorban *Jakab elő-evangéliuma*. A kiteljesedett középkori legenda szerint Anna első férje volt Joakim. Sokáig nem volt gyerekük, végül is angyali jövendölést követően Anna teherbe esett és megszülte az „első" Máriát, a majdani „Istenszülő" Szűzanyát. Joakim hamarosan meghalt, s Anna újból férjhez ment. Új férjétől, Kleofástól fogant a „második" Mária, Alfeus jövendő felesége, kinek négy fia lett Jézus unokatestvére, és – egy kivételével – apostola: a kisebbik Jakab, Júdás Tádé, zelóta Simon és József. Anna Kleofást is eltemette, és újból férjhez ment egy Salamon nevű emberhez. Neki szülte a „harmadik" Máriát, akit apja után Szaloménak hívtak. Ő lett Zebedeus felesége és szült Jézus számára újabb unokafivéreket és apostolokat: a nagyobbik Jakabot és Jánost.

Anna és leányai, a három Mária, csak egy pogány képzetektől zsongó agyban alkothattak családot (a kopt keresztény felfogás odáig ment, hogy a három Máriából egyet csinált, s fiaikat Jézus fivéreinek tette meg). Együttesükben a zsidó-keresztényektől idegen archaikus istennőháromság képe kísért, amelyet a hellenisztikus korban egy-egy jelentősebb istennő és háromtagú kísérete jelenít meg (l. Héra és a heszperiszek, Aphrodité és a gráciák).

Annát héber eredetű névként tartják számon (Hannah a.m. „kegyelemmel áldott", így hívták Sámuel próféta anyját), de a Nagy Istennő megszólításaként a mediterráneumot övező műveltségek mindegyikében felbukkan. Lásd perzsa *Anahita*, mezopotámiai *Ana*, *Nana*, *Nina*, *Inanna* vagy *Ninanna*, héber-föníciai *Anat*, egyiptomi *Nut*, *Naunet*, *Neith*, pelazg *Anna*, görög *Ana*, *Anassza*, *Athéné*, *Inó*, ír-kelta *Ana* vagy *Anan*, római *Diana* és *Anna Perenna*. Szent Anna leginkább az utóbbira hasonlít. Mindkettőjüket jóságos öregasszonyként képzelték el (latin *anus*=„anyóka"). A Perenna előnév közvetlenül a *perennis* =„éves, egész éven át tartó", átvitt értelemben „örök" jelentésű jelzőből származik, gyökere pedig a *ver*, „tavasz" szó. Anna Perenna a tavasztól tavaszig tartó évet jelképezi (ezt egyebek mellett Marssal való mitológiai kapcsolata és március 15-i ünnepe jelzi). Szent Annát előszeretettel öltöztették a festők vörös ruhába, zöld köntösbe. Míg az előbbi a szeretet, korábban Venus tavaszistennő (és Mars tavaszisten) színe volt, az utóbbi mindig is a tavaszé, újjászületésé. Ami az Anna név eredetét illeti, azt hiszem, nem járunk messze az igazságtól, ha alapformáját a gyermek anyját szólító gügyögésében keressük, ilyen eredetű a mi „anya" szavunk is (vö.: mama, dada, papa, baba).

A három Mária anyjának, Szent Annának tisztelete a nagyasszonysággal, gazdasszonysággal, asszonyi tennivalókkal függ össze. Így első helyen tisztelték a szövők, csipkeverők, seprűkötők, szabók. Ünnepe nálunk egykor az asszonyi kendermunkára (a nyűvésre) adott jelt. Tisztelték az asztalosok is, mivel a tabernákulum elkészítése mesterremekeik közé tartozott; a szentségház, a szentelt ostyát őrző oltárszekrény Mária-jelkép, s Anna volt az, aki az „élő tabernákulumot" a méhében hordta. Tisztelték a kádárok – BÁLINT SÁNDOR szavával szólva – azért, mert „Jesse törzséből, Anna és Mária méhéből sarjadt a *Szőlőtő* (Jézus): ebből termett a megváltás bora". Végül tisztelték a bányászok is, mert „az ünnepére rendelt evangéliumnak a szántóföldön elrejtett kincsről (...) vett hasonlatait Szent An-

nára is vonatkoztatni lehet." És azért is – tegyük hozzá BÁLINT SÁNDOR szavaihoz –, mert Annában újult meg az „öregebbik" földanya, Démétér képe. Erre utal az Anna-nap időpontja, mivel a nyár derekára – ez Démétér évszaka – és az aratás csúcsidejére esik. Az igen gazdag hazai Szent Anna kultusz alátámasztja e feltevést. A nép nemcsak Máriát (a „Kórét"), hanem Annát is megtisztelte azzal, hogy ősvallásunk istenasszonyainak nevét ráaggatta. Így kapta előbb a *Nagyboldogasszony* nevet – erről utóbb Mária javára le kellett mondania –, majd a *Kedd asszonya* lett.

A középkor elején Mars (!) keddjét az angyaloknak és Keresztelő Jánosnak szentelték. A középkor végére Európa-szerte Anna szent napja lett. Eleinte csak a hónap első keddjét, később az ünnepét megelőző kilenc keddet is neki szentelték, végül az esztendő összes keddjét. A barokk korban, a ferencesek nyomására a kedd sok helyütt Páduai Szent Antalra szállt, a hozzá rendelt ájtatos szokásokkal együtt. A keddi nap Annának ajánlását az európai hagyománykör egy része magyar embernek tulajdonítja, Annak jele ez, hogy eleink pogány hitvilágában egy „kedd asszonya" már létezhetett. (A kérdéses legenda hőse, egy magyar ifjú, a compostelai zarándoklaton kapja látomásban Szent Jakabtól a parancsot, hogy minden kedden fohászkodják a naptárban őt követő Szent Annához. Annak okán, hogy az „keddön születék, keddön lőn a Szíz Máriának, Krisztus anyjának szülőanyja és keddön hala mög e földön."). Szent Anna, mint Keddasszony, a hazai katolikus asszonynép legfőbb védőszentje: magtalanok, áldott állapotban lévők, női bajban szenvedők tisztelték, s a kedd évszázadokon át asszonyi dologtiltó nap volt.

Kiköpött Oroszlán

Július 27-én van az egykori Dunapentele (ma Dunaújváros) névadójának, Szent Pantaleonnak a napja (az Árpád-korban temploma és görög kolostor állott a helység közelében). Pantaleon a *tizennégy segítőszent* egyike, *orvos*. Legendája szerint Diocletianus háziorvosa volt, a kis-ázsiai Nikomédiában működött. Számos csodás gyógyítás fűződik a nevéhez, többek között egy vaknak visszaadta a látását (vö. a júl. 25-én ünnepelt Kristóf-Orionnal). Mártíromságot szenvedett. Testét *fáklyákkal* sütögették, majd *olajfához* kötözve lefejezték. Vértanúhalálát is csodák övezik. Fejéből nem vér folyt, hanem tej, s testét az olajfa beborította gyümölcseivel.

Pantaleon úgy halt meg, mint egy fa. Fához kötözött embert lenyakazni elég szokatlan és nem éppen fát kímélő módja a kivégzésnek. A nyakazó bárd vagy szekerce lényegében favágó vagy ácsszerszám, és a tűzzel való pörzsölés is fapusztító eljárás. Az a mozzanat, hogy Pantaleon nyaksebéből tej folyt vér helyett, ugyancsak erre vall – gondoljunk a tejnedvű fafélékre –, s az is, hogy testét fa gyümölcsei borították be; a kép a rómaiak Nonae Caprotinae ünnepét idézi fel, amikor *kecske*fügefa tejét áldozták Junónak hívei.

Pantaleon nevét egyesek a görög *Pantaleémon*, „Mindenkivel könyörületes" névből magyarázzák, ami illik az orvosra, mások a szintén görög *Pantaleón* névformát tartják eredetinek. Jelentése, „teljesen olyan, mint egy oroszlán". Ez viszont illik az Oroszlán hónap első dekádjába.

A legendás Pantaleon mitologikus előképei azok a görög istenek, akiknek az „oroszlános" Naphoz, a gyógyításhoz és

a gyógynövényként is számon tartott olajfához köze van. Ilyen Apollón, aki egy személyben napisten és orvos (*Paiéón*), s az olajfához többrendbeli köze is van. Amikor született, anyja, Létó egy pálmába és egy olajfába kapaszkodott, s olaj volt a hagyományos gyógyír a kánikulai Nap tüzes nyilai okozta sebekre. Orvosisten volt Apollón fia, illetve alteregója Aszklépiosz is, akit szintén fának való halálnemmel végeztek ki, Zeusz villáma sújtotta agyon. A harmadik mitikus orvos, maga Paióniosz, aki a *daktülosz istenek* közül Rheia mutatóujjának megszemélyesítője volt. ROBERT GRAVES a görög ujj- és fa-ábécét egyeztetve Paióniosznak vadolajfa-koszorút juttat; a fa-ábécé O betűjét jelképező vadolajfát felelteti meg az ujj-ábécében a mutatóujj hegyének. A negyedik orvos nő volt, Athéné Paióna. Ő az, aki a mítosz szerint az olajfát megteremtette, s ez a szent fája is. A Kos hónap (és a tavaszpont) olümposzi védnökeként és Aszklépioszhoz fűződő különleges kapcsolata révén – Hügieiának („Egészség") is hívták, mint Aszklépiosz

Oroszlánbőrös Héraklész olajfabuzogánnyal a napserlegben. Attikai vázakép, i.e. V. század

leányát – neki is köze van a napistenhez.

Az „oroszlános" évszaknak, a nyárnak szintén egy istennő volt a védnöke: Démétér, aki alvilágba rabolt leányát fáklyával kereste, és olajfa alatt siratta. Nem Paiéón ugyan, de a napistenek közül a „legoroszlánosabb" Héraklész, aki a csatákban vadolajfa-buzogányt forgatott.

Pantaleon neve Pánét is megidézi, aki híveinek körében nem csupán egy *kecske*lábú, *kecske*szarvú szatír volt, hanem – mint a neve is mutatja – maga a *Minden*ható, *Minden*tudó, *Mindenek*feletti. Említésre érdemes, hogy Pantaleon napja abba az időszakba esik, amikor a Sirius távol van, „halott": fénye belevész a Nap fényébe. Az égbolt legfényesebb csillagát a késő antikvitás a „Nagy Pánnal" is azonosította, és mint nyolcadik, „tiszteletbeli" bolygót és a bolygók vezetőjét fölvette a planétaistenek sorába. Egykorú források szerint a „Nagy Pán halott!" kijelentés Tiberius császár idejében nem a pogányság végére vonatkozott, mint azt sokan hiszik, hanem arra, hogy a precesszió miatt a Sirius többé nem akkor kelt fel, amikor kellett volna, vagyis július végén, hogy a Nílus áradását jelezze.

Hétalvók

Gondolná-e az olvasó, hogy valaha naptári ünnepük is volt? A „hétalvó" német mintára alkotott tükörszó. A német *Siebenschläfer* (szó szerint „hétalvó") „álomszuszékot", „nagy pelét" jelent (ennek a kis rágcsálónak a téli álma ugyanis teljes hét hónapig tart).

A név egy szír legendán alapszik. Eszerint a III. század közepén élt Epheszoszban hét keresztény ifjú, akik Decius császár üldözése elől egy barlangba menekültek. A császár befalaztatta őket, de Isten megkönyörült rajtuk. Ideiglenesen *halhatatlanná* tette őket; szabadulásukig, két évszázadon át aludtak egyfolytában. Amikor kiszabadultak, a test feltámadását hirdették az ezt tagadó eretnekeknek. A *Hét Szent Alvó* epheszoszi sírjához egészen addig zarándokoltak, amíg azt a török uralom lehetetlenné nem tette. Ünnepüket, július 27-ét nyugaton, így hazánkban is, a legújabb időkig számon tartották.

Az ő legendájuk sem eredeti keresztény lelemény. Az alvó isten vagy hős, akinek ébredésére és visszatértére vár az emberiség, a mitologikus gondolkodás ősrégi teremtménye (l. Ozirisz, Gilgames, Kronosz, Saturnus, a kelta Arthus, az azték Kecálkoatl és a mesék számtalan férfi vagy női „csipkerózsikája"). Ha éppen heten vannak, az a hét bölcs jut az eszünkbe, aki Gilgames városának, Uruknak hét falát emelte. Ez a hét bölcs Indiában a *hét risi* névre hallgat és a *Göncölszekér* hét csillagát személyesítette meg, a *halhatatlanokat*, ahogy az egyiptomiak nevezték őket, mivel sohasem merülnek a látóhatár alá.

A Göncöl számos „jó tulajdonságának" köszönhetően a csillagász-mitológusoknak valóságos iránytűje volt. Csillagai sohasem nyugszanak le, a segítségükkel találjuk meg a Sarkcsillagot. Az Oroszlán és a Szűz felett helyezkednek el, ami egykor a nyári napforduló égi helyének meghatározásában volt kulcsjelentőségű (hiszen akkor is láthatóak, amikor a Nap a cikkelyükben tartózkodik). A „Hét Risi Vonala" a napfordulói főkör neve volt, s az elnevezés még abból az időből való, amikor a nyári napforduló az Oroszlán csillagképbe esett. És mivel a világot úgy is modellezték a régiek, mintha a Sarkcsillagra akasztott főkörökön függne, akárcsak egy kozmikus méretű csillár (l.

asztrolábiumok), a Göncöl, a rajta átfutó képzeletbeli, de a csillagászok számára életbe vágóan fontos vonal miatt a babiloniaktól a *Mennyei Kötelék*, a görögöktől a *Köldökzsinóros* (*Omphaloessza*) nevet kapta. E képzet kezdetlegesebb formája az égi „sarkot", „köldököt" úgy fogja fel, mint amihez a környező csillagok láthatatlan pórázon, köldökzsinóron vannak kikötve (l. egyiptomiaknál, türk és finnugor népeknél).

A napfordulói „főkötelet" a hét csillag 4000 éven át adta „kézről kézre", de a nyári napforduló még el sem hagyta az Oroszlán csillagképet a Rák irányában, amikor a „kötél" kiesett a Göncöl Alfájának „kezéből". A „bölcseknek" meg kellett várniok azt az időt, amikor a másik, a napéjegyenlőségi főkör a szektorukba lép (az őszpont a Szűz csillagképbe), hogy újból megragadhassák a gyeplőt. Ez a nap időszámításunk kezdete táján érkezett el, ekkor akadt a napéjegyenlőségi főkör őszi „szára" az Éta csillagra, a Göncölszekér rúdjának a végére. Addig a „bölcsek" aludtak, magyarán nem volt semmi dolguk. A Hét Szent Alvó legendája voltaképpen ébredésüket örökítette meg, de aki a 2000 év óta alvó csillagok történetét a keresztény naptárba átmentette, igazából nem fogta fel a tartalmát, ugyanis rosszul választotta meg ünnepük napját. Az csak formálisan illik az Oroszlán havába, azon az alapon, hogy a Göncöl szekérkasa az Oroszlán csillagkép cikkelyébe esik (ugyanilyen formális alapon nevezték eleink a Göncölt *Illés szekerének*, *Szent Péter szekerének*, a két szent oroszlán havi ünnepei, július 20., augusztus 1. okán). Valójában abba az időszakba illene, ami-

Hétalvók. Perzsa miniatúra

kor a Nap is a szektorukban jár (augusztus végétől október közepéig), egészen pontosan az őszpont tájékára. Ma a napéjegyenlőségi főkör a Göncölt éppen derékba metszi, elválasztva a „szekérkast" a „rúdtól".

AUGUSZTUS

A régi római naptár hatodik hónapját eredetileg „Hatodiknak", *Sextilisnek* hívták. I.e. 8-ban szenátusi határozattal kapta Augustus császárnak hódoló, mindmáig használatos nevét. A szenátus azért épp ezzel a hónappal kedveskedett a princepsnek, mert ekkor nyerte el első consulatusát, és hódította meg Egyiptomot.

Aktualitása miatt kivételesen egy görög ünneppel kezdjük augusztus antik ünnepeinek felsorolását. A görögök a betakarítás végeztével 7-én, a napisten napján kezdték minden negyedik évben az olimpiai játékokat, mely a naptárkiigazítás tulajdonképpeni alkalma is volt. A napéveket és a holdhónapokat oly módon egyeztették, hogy egy 99 hónapos nap-, hold- és vénuszciklust kétszer 4 évre osztottak, egy 49 és egy 50 hónapos olimpiai ciklusra, a szökőhónapot pedig mindig az olimpiai játékok alkalmával illesztették a naptárba. Hasonlóképpen jártak el a püthiai (delphoi) játékok esetében. Róma a birodalmi időkben átvette a szokást, amennyiben augusztus 8-án ünnepelte Solt, a napistent, s augusztusban zajlottak a legfontosabb kocsiversenyek. Az álmosító augusztusi kánikulát víziünnepek enyhítették Itáliában. Augusztus 17-e volt a *Portunalia* ünnepe, Portunusé, a „kikötői Janusé", és a *Tiberinalia*, a Portunalia római változata, melyen a Tiberis folyónak és Tiberinus istennek mutattak be áldozatot. Tiberinusban azonban nem Janust, még csak nem is Neptunust, hanem meglepő módon Vulcanust tisztelték eredetileg. 23-án, ezúttal mint kovácsistent, szintén őt köszöntötték a *Vulcanalián*. Az augusztus 27-i *Volturnalia* ugyancsak folyamünnep volt, Volturnust (ma Volturno) biztatta, hogy kiszáradt medrét töltse fel ismét vízzel (a közép- és dél-itáliai folyók nyár végére majdnem teljesen kiapadnak). Augusztus a betakarítás hónapja is. Augusztus Idusán (13-án) az almaszüretelő Dianát ünnepelték. 19-én ülték meg a *Vinalia Rustica* falusi szüretünnepet (*vinea*=„szőlőskert", *vinum*=„bor", *rusticus*=„falusi"; vö. az áprilisi *Vinalia Urbana* ünneppel). 21-én volt a *Consualia*, Consus isten ünnepe. Római hagyomány szerint ezen a napon azokat a cirkuszi játékokat ismételték meg, amelyek alkalmával egykor a római férfiak elrabolták a szabin nőket. A Consus-ünnepek valójában mezőgazdasági ünnepek voltak (*conserere*, „beültet, bevet"); az elsőn, az augusztusin az aratást, a másodikon, a decemberin (dec.11. vagy 15.) a vetést ünnepelték. A betakarítás ünnepségsorozatát zárta az *Ops Consiva*, a „bőségmegőrző" istennőnek az ünnepnapja. Ops, a föld és a termékenység istennője, Consusszal állt kapcsolatban. Valójában maga Ceres volt (*ops* annyi mint „erő, vagyon, hatalom, gazdagság, bőség").

Augusztust tüzes ifjú jelenítette meg lángszínű ruhában, szárazságtűrő virágokkal ékesítve. Jobbjában a Szűz jelét

tartotta – augusztus 24-én kezdődik a Szűz hava –, baljában kosarat a hónap terményeivel. A kánikulára utal másik megjelenítése: folyóból kilépő meztelen férfi, amint éppen iszik. Mezőgazdasági munkák szerint: éghajlattól függően arató, cséplő, netán már az őszi szántást végző paraszt, vagy hordót, sajtárt, prést javítgató vincellér. Jelképezhette Ceres (Démétér) – ő volt ugyanis a Szűz olümposzi védnöke –, kalászkoszorúval a fején, karján kévével, kezében sarlóval, amint kígyófogatát hajtja. Triptolémosz áll mellette, fáklyával világít az istennőnek leánykereső alvilági útjában.

Triptolémosz, a „Háromszoros harcos", mitológiai gulyás volt, a hónaphoz illő alak. Ő találta föl az ekét, és terjesz-

Krisztus mint Héliosz a Nap szekerén, szőlőindába fontan. Ókeresztény mozaik a Vatikáni Szent Péter-templom pincéjében

tette el a gabonaművelést a földön. Neve, foglalkozása és tettei révén sok más mitológiai alakhoz hasonlít: a háromfejű Gérüónhoz, az „Üvöltözőhöz", akinek vörös gulyáját Héraklész ellopta; Árészhez, Gérüón „szuperegójához"; az ugyancsak háromfejű Kákoszhoz, Héphaisztosz tűzokádó, marhatolvaj fiához; a sarlós Kronoszhoz, Apollónhoz és a „háromszoros" Hermészhez, aki nemcsak marhatolvaj, de a Szűz asztrológiai védnöke is, és akárcsak a többiek, Apollón kivételével, félig-meddig alvilági lény. Nem utolsósorban pedig Kerberoszhoz, a pokol háromfejű ebéhez, akinek „nővére", a lernai Hüdra Héraklész Szűz jegybéli munkájának szenvedő alanya volt. A halálmotívum csendes belopakodása a hónap szimbolikájába a betakarítással, a termő periódus közelgő végével kapcsolatos, a természet őszi „halálát" jelzi előre.

Augusztus régi magyar neve *Kisasszony hava*, *Szűz hava* egyképpen utalnak a hónap asztrológiai jegyére és a nagy augusztusi Mária ünnepre, *Nagyboldogasszony* napjára. A „Kisasszony hava" elnevezés nyilván abból az időből való, amikor a „nagyboldogasszony" még Szent Anna volt. A tulajdonképpeni *Kisasszony* (*Kisboldogasszony*) napja ugyan még a Szűz havába, de már szeptemberbe esik.

Lug bilincsei

A nyári napfordulót követő 40. nap, augusztus 1-je a kelták évszakzáró és -nyitó ünnepe volt. (Épp csak megemlítem, hogy Kínában is augusztus első napjaiban kezdődik az ősz.) *Lugnasad* – így hívták az ünnepet – a másik három kelta évszakünneptől eltérően ma már csak a Brit-szigeteken él, persze álnéven és megváltozott formában, de éppen az eltüntetésére tett, eredményesnek hitt kísérletek árulják el, hogy valamikor Európa-szerte ünnepszámba ment. Lug isten volt, aki több kelta alapítású városnak

adta a nevét. Így Lyonnak (Lugdunum), Laonnak, Leydennek és Carlislenak (Caer Lugubalion). A Lug név kapcsolatban állhat a latin *lux*=„fény", *lucus*=„szent berek", *lugeo*=„gyászolok" szavakkal, külön-külön és együtt. Van, aki a sumer *lug* =„fiú" szóból származtatja, de tagadhatatlanul összefügg a germán tűzisten, *Loki* (*Loge*) nevével. Lugot *Llew Llaw Gyffesszel*, a „Biztoskezű Oroszlánnal" is azonosítják, aki a régi briteknek amolyan Héraklész-féle istene volt. Llew „oroszlánt" jelent (l. latin *leo*, angol *lion*), s ez a jelző Lugot is megillette. Írországban ő volt a „Nyugat Veres Királya", a „Hosszúkarú Lug", a nyugati Nap, a betolakodók legyőzője, akinek csodafegyvere egy vérszomjas, a csatákban mennydörgő és villámló lándzsa volt. Lug harcolt először lóháton ezen a földön. Három apja volt, s ennek nyomát a testén viselte: a hentesboltok magyarázó ábráihoz hasonlóan vörös csíkok jelezték a bőrén, mely testrésze melyik atyától való (a kelták tetoválták magukat). „Sokoldalúnak" is nevezték, mivel ács, kovács, harcos, hárfás, költő, történész és mágus volt egy személyben. Annak alapján, amit tudunk róla, Triptolémosz ír megfelelőjének tűnik: neki is vannak napisteni, marsi, szaturnuszi és merkúri tulajdonságai. A hagyomány szerint augusztus 1-jén halt meg, az időpont még a gabona-, illetve kenyéristenek vonásaival is megajándékozza.

Lugnasad napján (GRAVES „Lug emlékünnepének", GAIGNEBET „Lug bilincseinek" fordítja az elnevezést) eredetileg az ő halálról emlékeztek meg (halál, nyugat, napnyugta, veres szín és ősz a naptárszimbolikában összetartozó fogalmak). Írországban az ünnep a közelmúltig megőrizte gyászos jellegét. A nagypénteki hangulatú gyászünnep résztvevői újabban persze nem Lugot siratják, hanem elhunyt rokonaikról emlékeznek meg (keresztény időkben az ünnep dátuma is megváltozott, a hónap első vasárnapjára helyeződött át). Angliában viszont a Lugnasad gyászos emléke mára teljesen elhalványult, csupán a lancashirei *Wakes Week* („Hetibúcsú", szó szerint „Virrasztó Hét") nevében maradt fenn. „Gyászünnep" augusztus 1-je abban az értelemben is, hogy ez a nap a Brit-szigeteken határnap a szénakaszálás és az aratás között. A parasztnaptárban augusztus 1-jével kezdődött a gabona betakarítása, s a falusi nép Nagy-Britanniában éppúgy hitt a gabonában élő és megható gabonaszellemben, mint Európa más népei. De a gyászba öröm is vegyül, hiszen a gabona halála az új kenyér születését jelenti. Ezen a napon a misén megszentelt első vágás búzából sütötték az új kenyeret. Az ünnep mai neve: *Lammas* ennek emlékét őrzi. Lugnasad előbb *Lugomassra* („Lug miséje"), majd *loaf-massra* („kenyérmise") változott. Ez olvadt Lamasszá az angol nyelvben (vö. *Candlemas*=„gyertyaszentelő", *Michaelmas*=„Mihály-nap", *Christmas*=„karácsony").

Lammas hagyományos állatvásárnap. A szokás régiségére vall, hogy a római Galliában az augusztus 1-jei lugdunumi vásárokat az istenné vált Augustus császár oltalma alá helyezték. Már régebbi a Lammas-napi kocsiversenyek és kardjátékok hagyománya (a kelták nemcsak kiváló állattenyésztők, de híres kocsihajtók is voltak). Úgy tartják, hogy a Lugnasadkor tartott hadijátékokkal Delphoi kifosztásáról (i.e. 279) emlékeztek meg. (Történelem és mítosz ezúttal is reménytelenül összekeveredik. A delphoi jósda gazdája Apollón volt, az egyik görög Lug. Ő vezette be Hellászban a szabadtéri kocsi-

versenyeket a hagyomány szerint. Apollónt *hüperbóreusznak*, „északinak" tekintették a görögök, és mint a mítosz elmeséli, ő maga is erőszakkal hódította el a jóshelyet a kígyós Püthia istennőtől. Ez az elbeszélés valószínűleg történelmi eseményeken alapszik, és egy olyan északi betörésről regél, mely a keltákénál 6-800 évvel régebben történhetett. A kelta hadjárat vezére, görögösen átírt nevén Brennosz, viszont saját törzsi istenének, Brannak a nevét viselte, aki a napisteni vonásokat viselő „hüperbóreusz" Órión volt.) Bárhogy is történt, az kétségtelen, hogy augusztus eleje az ókori Európában mindenütt a „nemzetközi" sportversenyek időszaka volt. A hagyományhoz való ragaszkodást jelzi, hogy az újkori (nyári) olimpiákat is augusztusban rendezik. Írországban a Lammas-napi játékok mindenesetre igen népszerűek voltak még a középkorban is, a résztvevők kocsijai mérföldes sorokban igyekeztek a verseny színterére. Az ünnep népszerűségét növelte, hogy Lammas, akárcsak Candlemas, az „egy évig és egy napig" tartó próbaházasságok kötésének napja volt.

Augusztus 1-jének pogány múltját kettős keresztény ünnep alapításával próbálta az egyház elfeledtetni. Ez a nap a katolikusok számára *Szent Péter bilincsekből való szabadulásának* emlékünnepe (festum S. Petri ad vincula), a nép nyelvén *Vasas Szent Péter, Szent Péter vasaszakadása*. A *Szentírás*ban foglaltak szerint (ApCsel 12,1–11) Heródes Agrippa 42-ben idősebbik Jakabot lefejeztette, Pétert pedig börtönbe záratta, s ott nehéz vasban, szigorú őrizet alatt tartatta. Ám a rákövetkező éjjelen megjelent a börtönben az Úr angyala. Érintésére leestek Péter láncai, s az apostol az alvó őrök között észrevétlen távozhatott. Mind Jakab kivégzése, mind Péter szökése húsvétkor esett meg az *Írás* szerint, vagyis akkor, amikor a Szentföldön aratni kezdenek. Gyaníthatóan az aratás európai időpontja miatt tétette az egyház Jakab napját július 25-ére, Péter szabadulásának ünnepét pedig augusztus 1-jére. Ezen a napon szentelték föl a csoda emlékére emelt római San Pietro in Vincoli templomot. Az erről szóló egykorú, V. századi hivatalos bejelentés azt írja, hogy az ünnepnapot egy pogány császári ünnep helyettesítésére iktatták a naptárba (nyilván Augustus már említett ünnepéről van szó). Végső soron azonban Szent Péter bilincseinek ünnepe, a naptári szomszédságban köszöntött mártír Jakabbal Lug bilincseit és halálát volt hivatva helyettesíteni.

A vasárnap szentje

Szent Domonkos a róla elnevezett domonkos- vagy prédikátorrend alapítója (1170 körül – 1221. aug. 6.). Névünnepét előbb augusztus 5-ére, aztán 4-ére, 1969-től pedig 8-ára tették más szentek ünnepeivel való torlódás miatt. Egy nézet szerint Domonkos (spanyol Domingo) azért kapta nevét, mert az Úrnak szentelt vasárnapon született (*domingo* jelentése „vasárnap"). Mindenesetre figyelemre méltó, hogy augusztus 8. a pogány időkben a napisten ünnepe volt, a nap pedig, amelyről szentünk kapta a nevét, úgyszintén.

Domonkos spanyol nemesi család sarjaként lépett be a papi rendbe. Hivatását az eretnekek elleni prédikálásban lelte meg. A dél-franciaországi albigensek elleni harcban tüntette ki magát először. Rábeszélőképességével sokukat sikerült megtérítenie (az ellenszegülőkkel Simon

de Monfort pápai serege végzett). Sokat utazott, hirdette az igét Európa-szerte. Bolognában halt meg, ott is temették el. 1234-ben avatták szentté. A fekete barátok rendjét – így is hívták a domonkosokat – 1216-ban, Ágoston-rendi regulákra alapította. A rend nemcsak hitszónokokat, teológusokat és eretnekégetőket, hanem olyan művészt is adott a világnak, amilyen a „boldog" Angyal testvér, Fra Angelico volt.

Domonkost rendje viseletében ábrázolják: ez fehér csuha és skapuláré, azon hosszú, fekete csuklyás köpeny. Kezében – tisztasága jeléül – liliomot tart és könyvet: az evangéliumot, mely az igehirdetők attribútuma. Feje fölött vagy homlokán *csillag* ragyog. Egy kortárs beszámoló szerint azért, mert homloka örökösen természetfölötti fényben égett. Más forrás szerint a keresztanyja látott csillagot szállni a homlokára, amikor a víz alá tartotta. A rendet egy *fekete-fehér foltos kutya* jelképezi, szájában égő *fáklyá*val. A hagyomány szerint a szent anyja álmában egy ilyen tarka kutyát látott, amint szájában a fáklyával föl s alá rohangált, és lángba borította a földet. Az álomképben később a lángoló szavú, könyv- és eretnekégető, a fekete-fehér csuhás Domingo magára ismert. Ez a legenda utólag, a jelkép magyarázatául keletkezhetett. Az igehirdetőket már Nagy Szent Gergely pápa a kutyákhoz hasonlította, akik kikergetik a rókákat az Úr szőlőjéből. A domonkosok a nevükből facsart szójátékkal igazolták a pápai hasonlatot: *Domini canes*, annyi mint: az „Úr kutyái". Ez a magyarázat azonban ne tévesszen meg bennünket. A ferencesek, akik szintén nagyok voltak a prédikálásban, éppúgy lefoglalhatták volna a kutya-jelképet, hisz a nevük szerint (*franciscanes*) ők is „kutyák" voltak. Hasonlóképpen, homlokán csillagot bármely más szent is viselhetett volna a fent említett okból. Hogy e két jelkép épp Domonkosé lett, annak egy nevenapjával kapcsolatos naptári „esemény" volt az igazi oka. Az ő idejében augusztus első napjaiban vált ismét láthatóvá az égbolt legfényesebb csillaga, a Sirius, ismert nevén a Kutya csillag, amelynek visszatérte régi hagyomány szerint a kánikula, a perzselő hőség jövetelét jelezte. (Latin *canicula* szó szerint „kutyácska". Vö. angol *dog days*, német *Hundstage*, népi magyar *Ebcsillag*.)

Ebből adódik, hogy a görög és latin nyelv több, kánikulával kapcsolatos szót, kifejezést a Sirius csillagnévből képez, görög *szeiriaszisz*=„napszúrás", *szeirinosz* =„forró, égető", *ta szeirina*:=„könnyű nyári ruhák"; latin *siriasis*=„napszúrás", *Sirius ardor*=„perzselő hőség". (L. még *Szíria* latin eredetű nevét.) A kánikula elnevezés mára tulajdonképpen már értelmét vesztette, a Sirius manapság csak augusztus közepén tér vissza. Alig néhány száz év és az ősz érkeztét fogja jelezni. A Sirius eltűnése – amikor a Nap fáklyája a Kutya csillag szájába akad – az ókorban még valóban a nyári hőség beköszöntét jelezte. Ugyanezen okból attribútuma a fáklya a nyár és a Szűz hő védnökének, Démétérnek is. Fáklyával pörzsölték hóhérai mártír Szent Pantaleon (júl. 27.) testét, s azért ábrázolhatták a nyári és a téli napforduló (a Rák- és a Baktérítő) napjának megszemélyesítőit a Mithras-domborműveken fennen lobogó és kialvóban lévő fáklyákkal.

Domonkosról kevés legendás történet született, s azok sem túl eredetiek. Egyik csodája azonban – naptári vonatkozásai miatt – érdemes a figyelmünkre. Mint mesélik, egy ízben vacsorához ké-

szülődött a Szent Sixtus kolostor szerzeteseivel, de nem volt kenyerük. Ekkor megjelent két angyal kenyérrel megpakolva, Domonkosnak adták, majd eltűntek (ezért a szentet néha cipóval is ábrázolták). A csoda értelme: a Szent névünnepe táján Dél-Európa malmai már szorgalmasan őrölnek, jelezvén, vége a kenyértelen napoknak, itt az új kenyér. A magyarázat hiteléül csak két adat. Az egyik: Sixtus ókeresztény pápát és vértanút, akinek nevét korábban – egyébként tévesen – a *sextus*, „hatodik" szóból származtatták (vö.: az augusztus régi latin nevével), Domonkos tőszomszédságában, augusztus 5-én, újabban 7-én ünnepli az egyház. A másik: a mediterráneum északi felén a Sirius nyárközépi távolléte az ókorban az aratás idejére esett, s a csillag visszatérése (heliakus fölkelése) egyúttal annak befejezését is jelentette. A görög-latin csillagnévben is tükröződik ez, a latin *sirus* (görög *szirosz*) „gabonavermet" jelent. Ennek alapján a Sirius név annyit tesz: „Vermelő" csillag.

Urunk színeváltozása

„...magához vevé Jézus Pétert, Jakabot és ennek testvérét, Jánost, és felvivé őket magokban egy magas hegyre.
És elváltozék előttök, és az ő orczája ragyog vala, mint a nap, ruhája pedig fehér lőn, mint a fényesség.
És imé megjelenik ő nékik Mózes és Illyés, a kik beszélnek vala ő vele.
Péter pedig megszólalván, monda Jézusnak: Uram, jó nékünk itt lennünk. Ha akarod, építsünk itt három hajlékot, néked egyet, Mózesnek egyet, Illyésnek is egyet.
Mikor ő még beszél vala, imé, fényes felhő borítá be őket; és imé, szózat lőn a felhőből, mondván: Ez az én szerelmetes Fiam, a kiben én gyönyörködöm..." (Mt 17,1–5).

A csoda hagyomány szerinti színhelyén, a galileai Tábor-hegyen még az arab hódítás előtt három bazilika épült „hajlékul a legszentségesebb zsinatolóknak". Felszentelésük napja, augusztus 6. lett *Urunk színeváltozásának* (latin *Transfiguratio*), más néven a *Legszentebb Megváltónak*, a *Megváltó megdicsőülésének* ünnepe. A keleti egyház már a VI. században megülte, és karácsony, húsvét, pünkösd után ezt az ünnepet tekinti a legszentebbnek. A nyugati egyházban az első ezredforduló közeledtével kezdték számontartani, összefüggésben Krisztus 1000-re várt visszatértével. Hivatalos ünneppé III. Calixtus pápa emelte a nándorfehérvári győzelem hálaemlékezetéül. Az összekapcsolást az indokolta, hogy az 1456. július 22-i győzelem híre két héttel később, épp augusztus 6-án érkezett a pápai udvarba.

A téma ábrázolása bizánci hagyományokon alapszik. Az ortodox művészetben a képmező felső felében középen áll Krisztus a hegyen, Mózes és Illés között, akiknek szintén domb magasodik a talpa alatt. Ez a „hármas halmú", i-I-i rendszerű kompozíció a Golgota keresztjein függő hármas dicsőséges ellentétpárja (egyébiránt archaikus istentriász-ábrázolásokat követ). Krisztus alakját kerek mandorla övezi, amelyből három fénynyaláb tűz kedves apostolai felé, de Mózest, az ótestamentumi Törvény és Illést, a próféták képviselőjét is éri egy-egy fénysugár. A kép alsó felében a tanítvá-

nyok láthatók, „a mint arczra esének és igen megrémülének". Az archaikusabb tablók a jelenet előzményeit és folytatását is ábrázolják a „primitív" festészet időben is gondolkodó, „képregényes" szellemében. A XVI. századtól a festők RAFAELLO nyomdokain haladva Jézust a felhők közt lebegve festik meg, mint a *Mennybemenetel*-ábrázolásokon volt szokás.

Urunk színeváltozását a gyümölcs- és szőlőművelő vidékek ünnepelték nagyobb buzgalommal, hiszen – úgymond – ebben az időszakban kezd színében változni a szőlő és sok más gyümölcs. A római liturgia már a kora középkorban augusztus 5-ére, Sixtus napjára tétette az új must szentelését. Ezzel a két ünnep a már ismert okok miatt és módon a pogány *Vinalia Rustica* örökét foglalta el. Abban azonban, hogy Urunk színeváltozásának napja eleve az Oroszlán havának derekára került, annak is lehetett része, hogy az evangéliumi elbeszélés – igaz, csak hasonlatképpen – Jézus orcáját Napként emlegeti; az ősegyház sikereiben – erről már sokszor esett szó – a megváltó keresztény Isten napisteni vonásainak oroszlánrésze volt. Azt se feledjük, hogy az ókori Nyugat-Európa augusztus 1-jén ünnepelte az évszak*vált(oz)*ást, s hogy a váltás egész pontosan a nyári napforduló és az őszpont félidejében, augusztus 7-ére virradólag következik be!

Donnerwetter!

Donát állítólagos ókeresztény vértanú (†361), a szőlőskertek, szőlősgazdák védőszentje. Névünnepe a régi naptárban augusztus 7-ére esik. Donát, Sixtus és *Urunk színeváltozása* együtt a pogány *Vinalia Rustica* örökébe lépve a szőlőérést ünneplik. A szőlő különös gondoskodást igényel, ezt csak a régiek tudták igazán. Igyekeztek is mennél több szent segítségét igénybe venni. Donát attribútuma, a törött kehely is patronátusával kapcsolatos jelkép. (Az erről költött legenda szerint a szent Arezzo püspökeként éppen misézett, amikor pogányok zavarták meg a szertartást és kiverték a borral teli üvegkelyhet a kezéből. Az, a kőpadlón széttört, de Donatus imájára csodálatos módon össze is forrt.) Donáthoz különösen *villámcsapás, jégeső* távoltartásáért imádkoztak. A szőlőkben szobrot, kápolnát állítottak neki; a falvainkban, városainkban a templomok harangjait többnyire neki szentelték. Nyilvánvalóan abban a hitben, hogy a harangzúgás „visszaveri" a mennydörgést, és ami azzal jár: a harang érce felfogja a mennykőcsapást.

Donát e sajátos feladatát párban Flóriánnal, a „tűzoltó" szenttel együtt kapta. (Logikus, nem? Ha netán Donát nem tudná elhárítani a villámcsapást, legyen, aki a villám okozta tüzet eloltja.) BÁLINT SÁNDOR szerint a barokk időkben. Amikor ugyanis 1652-ben ereklyéit a bortermő Rajna-vidékre hozták Rómából, a kísérő papba belevágott a villám, de egy hajaszála sem görbült meg. Ezt a szent ereklyéinek tulajdonították. Így történt-e vagy sem, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a német eredetű hiedelemkör kialakulásában Donát nevének *Donar, Donner*, azaz *Thor* germán viharisten nevéhez való hasonlósága főszerepet játszott. A német ma is *Donner*-előtagú szóösszetételekkel írja le az égiháborút (*donnern* = „mennydörögni", *Donnerschlag* = „mennykőcsapás", *Donnerstimme* = „égzengés", *Donnerstrahl* = „villámlás", *Donnerwetter* = „a mennykő csapjon belé!" *Donnerwolke* = „viharfelhő"). A mennykőkalapácsát

hajigáló Donner-Thor Jupiter északi megfelelője volt, ezért is nevezik Jupiter napját, csütörtököt az angolok *Thursdaynek*, a németek *Donnerstagnak*. Jupiter (Zeusz) viszont az antikvitásban az Oroszlán havának olümposzi védnöke volt, amivel bezárul a kör, hiszen az állítólagos Donatus római szent volt. Csakugyan a barokk korban „tévesztették volna össze" Donátot Donnerrel?

Tüzes rostélyon

Szent Lőrinc a legendája szerint II. (Szent) Sixtus pápa diakónusa (szerpapja) volt. A vértanú pápa elfogatásakor őrá bízta az egyház kincseit azzal, hogy ossza föl a szegények között. A pápa egyben azt is megjósolta, hogy három nap múlva ő is mártíromságra jut. Lőrinc Sixtus végakarata szerint cselekedett. Amikor őt is letartóztatták, és az egyház értékeit rajta követelték, a szegényeket vezette a bíró elé, mondván: Íme, az egyház vagyona! Kegyetlen halált szenvedett (258. aug. 10.), rostélyon sütötték meg. Helyzetéhez mérten meghökkentő humorérzékről tett tanúságot. Amikor már sült a roston egy ideje, így szólt hóhérához: „Az egyik oldalam már megsült, fordíts a másik oldalamra!" A pápája szomszédságában ünnepelt Lőrinc a IV. század óta az egyik legnépszerűbb szentje a kereszténységnek. Fiatal emberként ábrázolják, diakónusi dalmatikában. Attribútuma a boronára emlékeztető rostély. Mártíriuma a pecsenyévé pirító augusztusi forróság jelképe. A fentiek okán a tűzoltók, a tűzzel foglalatoskodók (cukrászok, pékek) hívták segítségül, s elsősorban égési sebek gyógyulásáért fordultak hozzá. Ünnepe a földművesnép körében határnapnak számított, amit országszerte ismert szólás is jelez: „belepisilt Lőrinc a dinnyébe", azaz a Lőrinc-nap után szedett dinnye már ízetlen. Hasonló szentenciák: Lőrinc-nap után a fa már nem fejlődik tovább. Lőrinc-naptól nem tanácsos már a folyókban fürödni. (E mondások inkább a másik, kevésbé ismert szeptember 5-i Lőrinc napra illenek, a tapasztalat is ezt igazolja.) Egy érdekesség: az angol néphagyomány az augusztusi meteorhullást „Szent Lőrinc könnyeinek" hívta.

Az augusztus 10-i Lőrinc a január 22-i Vincével sajátos párt alkot. Mindketten spanyol születésűek, mindketten diakónusok. Vincét is, mint Lőrincet, ábrázolják rostéllyal. Még a neveik is hasonló jelentésűek. Vince latinul *Vincentius* „Győztest" jelent; Lőrinc, latinul *Laurentius* „Babérral megkoszorúzottat" (a latin *laurea* jelentése „babér"), ami lényegében ugyanaz, hiszen a babérkoszorú a győztesek jutalma volt. (LADÓ JÁNOS és más források szerint a név a Róma melletti „Laurentumból származó férfit" jelent, ami képtelenség, hiszen Laurentiusunk Hispaniában látta meg a napvilágot. Túl ezen, Laurentum városa is a babérról nyerte a nevét.) A babér ugyanakkor Apollón napisten attribútuma volt, a rostély – börtönács, illetve borona jelentésben – a parasztgyámolító halálisten Saturnusé. A csillaghit évkörén a Nap az Oroszlán havában ül diadalt a Szaturnusz felett, a Szaturnusz viszont az átellenben lévő Vízöntő havában mondhatja magát győztesnek a Nap felett. A két „győztes" szent, az Oroszlán havi Lőrinc, és a Vízöntő-beli Vince ennek az antik csillagászati-asztrológiai konstrukciónak lehet keresztény jelképe. A két szent kapcsolatáról a magyar néphagyomány is tud. Egykor mind Vince, mind Lőrinc napjából jósolt a nép

a szüretre vonatkozóan, és párjához hasonlóan Lőrincet is tisztelték itt-ott a hazai vincellérek. A télközépi Vince első látásra érthetetlennek tűnő szőlőpatrónussága épp ama naptári oppozíció nyomán keletkezhetett, ami az ő napja és az augusztusi szüretelő ünnepek: Sixtus, Urunk színeváltozása, Donát és Lőrinc napja között van.

Nagyboldogasszony

Augusztus 15-e *Mária mennybevitele*, magyar nevén *Nagyboldogasszony, Nagyasszony napja* (vö. Kisasszony napjával), egyben Magyarország Mária oltalmába ajánlásának emlékünnepe (ez utóbbit *Magyarok Nagyasszonya* néven az 1896. évi millennium óta október 8-án külön ünnepként üli meg a katolikus magyarság). Ezért, meg azért is, mert az ünnep nyolcadába Szent István napja is beleesik – nem beszélve arról, hogy az aratás után végre a falusi nép szusszanhatott egyet –, ez volt a magyar egyházi év egyik nagy ünnepi időszaka.

A krónikus hagyomány Szent Gellért püspök érdemének tudja be, hogy Jézus anyja magyar földön a „Boldogasszony" nevet kapta. A kutatók többsége megegyezik abban, hogy a velencei Gellért képviselte idegen egyház az ősvallásunk istenasszonya iránti hódolatot aknázta ki ezzel a gesztussal a keresztény eszmék gyorsabb elfogadtatása érdekében. Azt azonban, hogy első királyunk ajánlotta volna országát az égi királynő oltalmába, amint az a köztudatban él, nem tartjuk bizonyítottnak. István, aki a pápától kapott koronát, alighanem Szent Péter kegyelmébe ajánlotta Magyarországot. Amikor azonban a pápák erre való hivatkozással akarták érvényesíteni hűbérúri jogaikat István utódaival szemben, azok igazítottak valamelyest a tényeken. Úgy íratták újra az államalapító legendáit, mintha nem Péternek, hanem Máriának ajánlotta volna fel az országot. Az Árpád-korban mindenesetre Szűz Mária volt a magyarok legfőbb oltalma, a koronázó templomok, főpapi székesegyházak, számtalan monostor, búcsújáró hely és kisebb templom az ő égisze alatt állottak.

E napon eredeti tartalma szerint Mária halálát, temetését és mennybevitelét ünnepli az ortodox és katolikus világ. Az ősegyházig visszanyúló jámbor hiedelem szerint Jézus nem engedte át édesanyja testét a földi enyészetnek, hanem három nappal halála után föltámasztotta és angyalokkal a mennybe vitette. A hiedelem III–IV. századi apokrif írásokon és egyházi tradíción nyugszik, s a középkori Mária-kultusz virágzása idején nyerte el legendás formáját (hittétellé csak XII. Pius avatta 1950-ben). Ennek rövid tartalma a következő: három nappal Mária halála után az apostolok egybegyűltek sírja körül. Ekkor megjelent a körükben Jézus, oldalán Mihály arkangyallal, aki Máriának időközben mennyekbe távozott lelkét bepólyált csecsemő képében hozta vissza (Szent Mihály Hermész utóda, ezért ő az angyali lélekvezető). Jézus egyesítette a lélekkel a testet, az kiemeltetett a sírból, és az égbe vitetett. A legenda költői szépségű magyar nyelvű változata, a XVIII. század eleji *Makula nélkül való Tükör* immár barokk szellemben nem Mária földi elszenderülésére fekteti a hangsúlyt – a keleti egyházban és a középkori gondolkodásban ez volt a hangsúlyosabb elem –, hanem Mária megkoronázására a *Szentháromság* által (l. a Szentháromság-oszlopokon).

Elgondolkoztató, hogy a *Tükör*-beli változatban Jézus több ízben szerelmes szóval jegyesének nevezi égbe emelt anyját: „jőjj el én választottam, ... jőjj el én jegyesem, én mátkám!" Lehetetlen nem gondolni a pogány istenekre, héroszokra, akik legyőzve atyjukat, saját anyjukat vették feleségül. Mindazonáltal leegyszerűsítés lenne a *Tükör*ből vett idézeteket az Oedipusz-komplexus elszólásos megnyilvánulásainak vélni. Ennél többről van szó. A pogány férfiistenháromságok is egylényegűek voltak, csakúgy, mint az Atya, Fiú, Szentlélek alkotta Szentháromság, és ha a Fiú ilyet mond az Anyának, nem vérfertőzés az; ilyenkor – egylényegűek lévén – belőle a másik személy, az anya férje beszél (l. még Ceresnél).

Az ünnep szertartásai elsődlegesen *Mária elszenderüléséhez* kötődnek. Az eseményről a búcsújáró nép temetői menettel és virrasztással, gyászba öltözötten emlékezik meg (*Mária virrasztása*, *Mária koporsaja*). A nép nemcsak Máriára gondolt, saját halottairól sem feledkezett meg. A hiedelem szerint Mária mennybevitelekor évről évre tágul a rés a mennybe vezető kapun a purgatóriumban senyvedő lelkek előtt. A Mária-ünnephez kapcsolódó régi szokás a virág- és búzaszentelés (l. még *Sarlós Boldogasszonykor*). A szentelt virágok – hol hét, hol kilenc, tehát „szent számú" fajtát gyűjtöttek csokorba – részint az elhunytak koporsójába kerültek, vagy koporsót füstöltek velük, részint gyógyításra szolgáltak – rendszerint gyógynövényeket szenteltettek –, legfőképp azonban eltették őket vízkeresztig, hogy akkor füstöljék ki vélük a házat. Ez a szokás is egész évben való gondolkodásról tanúskodik: vízkereszt és a két Mária-ünnep, Sarlós Boldogasszony, illetve Nagyboldogasszony éppúgy két félévre tagolja az évet, mint a Jánosok, vagy Vince és Lőrinc.

Miért épp augusztus 15-e lett Mária mennybevitelének ünnepe? A kérdésre megint csak a pogány múltban találunk választ, amikor még a nyarat a kalászos Démétérnek szentelték, s augusztus közepén az aratás befejeztével az ő hónap-

Mária elszenderülése. Az isztambuli Karijedzsámi mozaikja nyomán. XIV. század

ja, a Szűz hava közelgett. FRAZER kimutatta, hogy Démétér és Perszephoné mítosza, melyet az ókori Hellász legünnepélyesebb vallási szertartásának, az eleusziszi misztériumjátékoknak a részeként adtak elő, a gabona vegetációs ciklusát jelképezte. A görög „nagyboldogasszony" (l. Szent Anna) „kisasszony"-leánya volt a gabona megszemélyesítője; mítosza szerint az év harmadát tölti a föld alatt, azt az időt, amikor a föld nem terem, illetve a mag is a földben rejtezik; a visszatértével kél csak ki újra. Az eleusziszi misztérium hagyomány szerinti csúcspontja az a pillanat volt, amikor a hívőknek felmutatták a leányistennő testét, egy frissen learatott kalászt (a katolikus mise csúcspontjaként a pap egy

búzalisztből sütött ostyát mutat fel: ez az úrfelmutatás). A gabonaanya és a gabonaleány képzete – láttuk – egész Európában ismert volt a közelmúltig. Perszephonét a lelkek vezetője, Hermész kíséri jelképes értelemben a túlvilágra; az az isten, akinek planétája a Szűz havában uralkodik. Főangyali másának, Szent Mihálynak hasonló szerepköre bizonyossá teszi, hogy Mária halálának napja az aratást, a gabonaistennő halálát „toroló" pogány ünnep keresztény utóda. Végül is az időszaki Mária-ünnepek (Sarlós Boldogasszony és Nagyboldogasszony) az aratási időszakot fogják közre. Az előbbi annak nyitó ünnepe, az utóbbi az, amelyik lezárja. A kora középkori eredetű, de az ókori Consualia alkalmával tartott kocsiversenyek hagyományát folytató, Mária-jelképekben gazdag híres sienai lovasversenyt, a *Paliót* évente két ízben rendezik meg Siena vénuszkagyló alakú főterén, a Piazza del Campón, július 2-án és augusztus 16-án: az előbbit Sarlós Boldogasszony, az utóbbit Nagyboldogasszony tiszteletére. A nap múltját kutatva nem feledkezhetünk meg az augusztus Idusán ünnepelt Diana almafaistennőről sem.

A soros harmadik Mária-ünnep, a szeptember 8-i Kisasszony napja is a gabonaünnepek sorához kapcsolódik. A *két Boldogasszony köze, két Asszony köze*, ahogy e három hetet a régiek nevezték, a cséplés és az orvosi füvek szedésének időszaka volt. S ha már a gyógynövény gyűjtés ismét szóba került: a Mária-napi virágszentelés, Mária jelképes koporsójának felvirágozása is az antik képzetkörből fakadhat. A mítosz szerint Perszephoné épp virágot szed, amikor az alvilágból feljő érte Hádész, hogy magával vigye, s a rét akkor borul virágba ismét, amikor Démétér a leányát visszakapja.

Akiről a Rókus-kórház nevét kapta

Augusztus 16-a „Szent" Rókus (francia *Roche*, olasz *Rocco*) napja. Noha az egyház hivatalosan sohasem avatta szentté, mégis tisztelt és szeretett alakja volt a katolikus jámborságnak. Rókus (1293–1327) francia földön, Montpellier-ben született. Felserdülvén, vagyonát felosztotta a szegények között, majd Rómába zarándokolt. Útközben pestisjárvány tört ki, annak betegeit gyógyítgatta – legendája szerint – a kereszt jelével. Rómából visszatérőben maga is megbetegedett. Előbb egy angyal, majd egy hozzászegődött *kutya* ápolta: *kenyeret hordott neki*, és sebeit nyalogatta. Amikor felépült, hazaindult. Otthon nem ismerték fel, kémnek nézték, és börtönbe vetették. Ott is halt meg.

A „fekete halál" aratása a XIV. században volt a legszörnyűbb Európában, de Rókus csak a rákövetkező században lett a pestisesek elismert védőszentje. 1485-ben földi maradványait a velenceiek ellopták Montpellier-ből, és Velencébe vitték. Megalapították a Szent Rókus Társaságot (Scuola di San Rocco), melynek tagjai az ő védnöksége alatt betegek gyógyításának szentelték magukat. Hasonló intézményeket: Rókusnak szentelt templomokat, s hozzájuk kapcsolódó közkórházakat ettől az időtől kezdve Európa más országaiban, így hazánkban is alapítottak (Pesten 1796–98 között épült fel).

Rókust Sebestyén, illetve Kozma és Damján orvosszentek társaságában is ábrázolták. Zarándokköntös a ruhája, ke-

zében bot, a vállán kobaktök és tarisznya, fején széleskarimájú kalap. A ruháján, kalapján jakabkagylót visel, holott az nem illette meg, hisz nem járt Compostelában (a magyar nép körében Rókus mindenestül átvette a zarándok Jakab helyét). Rendszerint felemeli ruháját, és a combja belső oldalán lévő fekete foltra, sebre mutat (a pestis külső jelei először a testnek ezen a részén jelentkeztek). Hűséges kutyájával együtt ábrázolták, amint a szájában kenyeret tart, vagy épp a szent lábsebét nyalogatja. Mondanunk sem kellene talán: a kenyeret hozó eb a búzaérlelő kánikula jelképe.

A Szent Korona ábrázolása a XIX. századból

Szent Korona

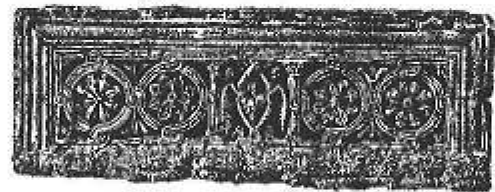
Első királyunk a kereszténységben az István nevet kapta. A névválasztás tudatos lehetett az európai keresztény államok közé beilleszkedni vágyó Géza fejedelem részéről: István, görögül *Sztephanosz* azt jelenti: „koszorú, korona". Hogy a név jelentőségét felismerték, arról a Kálmán-kori Hartvik püspök-féle *István legenda* tudósít. Eszerint a szülés előtt álló Sarolt fejedelemasszony előtt álmában megjelent Szent István első vértanú, s így szólt hozzá: „Bízz az Úrban, asszony, s légy biztos, hogy fiút fogsz szülni, akinek e nemzetségben először jár korona és királyság, és az én nevemet ruházd reá". Hartvik a görög nyelvben járatlanoknak még a szájába is rágja a látomás értelmét: „az István nevet kapta... mert ami «István» a görög nyelvben, «korona» a latin beszédben."

Noha a legfőbb királyi jelvény, a korona általában mindenütt nagy tiszteletben részesült, az a fajta szentség és közjogi méltóság, amit a magyar nemzet tulajdonított a Szent Koronának, másutt ismeretlen volt. A megkülönböztetett tisztelet okai közt első helyen szokás emlegetni, hogy a hagyomány Szent István koronájával azonosította, sőt sokáig még a koronakutatók is úgy hitték, hogy a koronának legalább a felső része Istváné lett volna. GYŐRFFY GYÖRGY mindmáig az ő személyéhez köti a felső, úgynevezett latin koronát, amennyiben feltevése szerint az István fejereklyetartójából készült volna. (Koronánk készítésének helye és időpontja ma sem tisztázott egyértelműen.) Magam a korona hagyományok megszentelte közjogi állásának és tiszteletének fő okát abban látom, amit a legenda is a szánkba rág, nevezetesen: *Szent István és a korona a nevükben egyek.* Hagiosz Sztephanosz „hungarus" magyarra, vagyis latinra fordítva szent koronát jelent, s mint ilyen lett a személy, később az ő nevét viselő tárgy a keresztény magyar államiság megtestesítője. Más szóval, a korona Sztephanoszt, első királyunkat, annak személyén keresztül pedig a mindenkori királyt jelképezte. (A korona megszemélyesítésére a régi katolikus naptárban is

találunk példát. A latin *Korona*, azaz „Koszorú" asszony és katona férje, *Viktor*, azaz „Győző" ókeresztény vértanúk ünnepét május 14-én ülték meg régen. Jelképes kettősük neve ugyanazt a gondolatot fejezi ki mint István királyé. A koszorú a győztesnek kijáró diadém, a korona pedig a királynak.)

Szent István névünnepe, *István király*, *Szent Király* vagy egyszerűen *Király napja*, 1949 óta az Alkotmány és az Új kenyér ünnepe, a rendszerváltás óta legfőbb állami ünnepünk lett. István szentté avatása, névünnepének naptárba iktatása, amihez VII. Gergely pápa adott felhatalmazást, I. (Szent) László király és a magyar püspöki kar érdeme. (Csak az 1179. évi III. lateráni zsinat óta lett a szentté avatás az Apostoli Szék kizárólagos joga.) A szentté avatási eljárás részeként 1083. augusztus 20-án, a *Nagyboldogasszony* nyolcadába eső vasárnapon nyitották meg István király sírját. A magyar egyház ezt a napot iktatta a naptárba István névünnepeként. A szent király halála, azaz „égi születése" napja augusztus 15-ére, Nagyboldogasszony napjára esett, ezért ezt a napot nem választhatta a papság a mégoly tisztelt király ünnepéül sem. Mindazonáltal a jelképek szintjén utaltak a két szent esemény egybeesésére. A hazai Mária-kultusz Istvántól való eredeztetésén kívül erről tanúskodik a szent király szarkofágja, amelynek oldalára az egykorú kőfaragó Mária elszenderülésének ikonográfiailag megfelelő domborművet vésett: egy angyalt, aki a mi Istvánunk lelkét bepólyált csecsemő képében viszi a magasba.

Szent István szarkofágjának két oldalnézete.

A világegyház Buda 1686-os visszavétele óta előbb szeptember 2-án ünnepelte István napját, azon a napon, amelyen a magyar főváros ismét a keresztény világ része lett, újabban augusztus 16-án üli meg (augusztus 20-a az egyetemesen tisztelt Clairveaux-i Szent Bernát emléknapja). Szent István határokon túli tisztelői között első helyen a bajorokat (bajor felesége, Boldog Gizella révén) és az osztrákokat említhetjük. A Habsburgok soha nem mulasztották el kihangsúlyozni, hogy a magyar trónra egyik ősapjuk, Szent István örökén tartanak igényt. Ereklyéit őrzik hazánkon kívül Aachenben, Kölnben, Dubrovnikban és Zágrábban, s neki tulajdonított becses emléktárgyak vannak Bécsben és Prágában.

István a *Magyarok Nagyasszonya* után az ország első patrónusa; a kegyes hagyomány szerint az országot ő ajánlotta a Szűzanya oltalmába. Legtöbbször úgy is ábrázolják, amint a nemzetet jelképező koronát Máriának fölajánlja. A *Regnum Marianum*, „Mária királysága" elnevezés azonban, mint jeleztem, nem tőle, de mindenesetre reá való hivatkozással Lászlótól és Kálmántól származik.

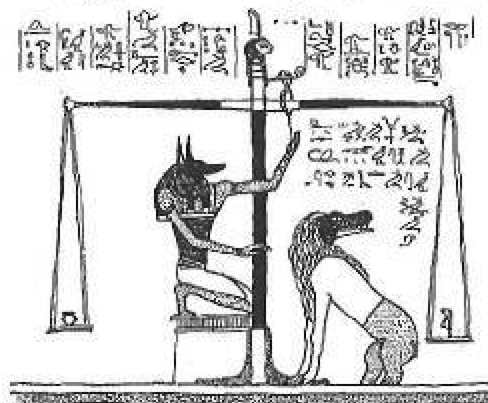
„...Szép Arató Szűz,..."

Az augusztus 23/25-től szeptember 23-ig tartó csillagászati hónapot ma is Szűz havának nevezik, noha a Nap a valóságban már egy bő hónappal később lép a csillagképbe. Egykor az augusztust, az aratás, betakarítás hónapját értették alatta. Az antikvitásban a kalászos szűzanyaistennővel, Perszephoné–Démétérrel (latin Proserpina–Ceres) azonosították. Démétér volt a csillagkép és hónap olümposzi védnöke. Egyiptomban a gabona-napisten Ozirisz nővér-felesége, Ízisz égi képmása volt. Örökösük a keresztény Szűzanya, Mária lett. A katolikus naptárban ez idő tájt egymást érik a Mária-ünnepek: *Nagyboldogasszony* (aug.15.), *Kisasszony napja* (szept. 8.), *Mária szent neve* (szept. 12.), *Hétfájdalmú Szűzanya* (szept. 15.), *Fogolykiváltó Mária* (szept. 24.). A népi vallásosságban az „arató Szűz" alakja eggyé forrott Máriáéval, ennek korábban már láttuk példáit.

A Szűz (Virgo) csillagkép legfényesebb csillaga a nappálya szomszédságában pislogó Spica („Kalász"). A mezopotámiai eredetű elnevezés abból az időből származik, amikor a kalász beérését az égi Kalász aranyba, fénybe öltözése jelezte. A név régiségére vall, hogy a kalászos Szűz már a klasszikus ókorban sem felelt meg jelzői szerepének, annak ellenére, hogy a civilizáció centruma is közben lassan északra tolódott, amivel az aratás időpontja is későbbre került, követve az őszpont felé mozduló csillagképet. Valamikor a közel-keleti „neolitikus forradalom" idején, az i.e. 7–5. évezredben adhatott jelt a Kalász az aratás megkezdésére. A legrégibb olyan ábrázolások, amelyeken a „szűzanya" látható a méhéből sarjadzó kalásszal, vagy sugaras hajú nap-, illetve kalászgyermekkel, amint épp a világra szüli, vagy közösül véle, ennek a korszaknak a végéről maradtak fenn. Erre az időre „emlékszik" vissza VERGILIUS *IV. eclogájá*ban, amikor a sarlós Saturnus aranykorát, a Szűz uralmát énekli, és visszatértét jósolja meg (amiért is a keresztény utókor „tiszteletbeli kereszténynek" tekintette). János evangélista világosabban fogalmaz a *Jelenések könyvé*ben. Az ő *csillag*koronás, *Hold*on álló, *Nap*ba öltözött terhes asszonyában fölismerhető a Szűzanyával azonosított Szűz csillagkép. A képzettársítás a zsidó naptáron alapul. A zsidók szent időszámításuk szerint a tavaszponthoz igazodva, polgári időszámítás szerint az őszpont táján kezdik az új évet. A jelen világéra kezdetekor az előbbi a Halakba, az utóbbi a Szűzbe hátrált a Kos, illetve a Mérleg csillagképből. Úgyis mondhatnánk, hogy a zsidók számára két legfontosabb ünnepen a Nap a Halak, illetve a Szűz csillagképben tartózkodik. Ami pedig a Holdat illeti, az *Apokalipszis* szerzője azért állítja rá az asszonyt, mivel a zsidók luniszoláris naptárt használnak, és az évkezdő ünnepek időpontját a Holdhoz is igazították. Ősszel újholdhoz, vagyis amikor a Nap és a Hold a Szűzben *egy vonalban áll*. Ez a csillagászati alapja az őkeresztény korban keletkezett halszimbolikának és Szűzanyakultusznak is.

A Kalász jelentőségének elhalványulását jelzi, hogy a Szűz kezében már az ókorban új jelvények bukkantak fel: például fáklya, az alvilágban ragadt Perszephoné jelképe, ami azt jelenti, hogy az aratás istennője helyett a földbe került mag úrnője veszi át az őszi vetés időpontja felé mozduló Szűz szerepét. A mérleg, amely a szomszédos Mérleg csillagképet jelenti, eredetileg szintén „alvilági" jelkép volt: az elhunytak tetteinek mérlegelésére szol-

gált a mediterrán népek felfogása szerint. (Mükénéi sírokba e célból kétkarú mérlegek aranylemezből kivágott modelljét helyezték a halott mellé.) Az égi Mérleget kézenfekvően a szomszédos Szűzre bízta a régiek képzelete, amibe Perszephoné alvilági királynésága is belejátszhatott. Így lett a Mérlegelő Szűzből *Iustitia* (egyiptomi *Maat*, görög *Diké*), az

Anubisz mérlegeli az elhunyt szívét egy toll ellenében. A mérleg Maatot, az Igazság istennőjét formázza. Egyiptomi papírusz, i.e. 1350 k. London, British Museum

„Igazságszolgáltatás" megszemélyesítője. (Maat jelvényét, a tollat vetette Anubisz az Igazság mérlegére az elhunyt szívével szemben.) Ezen az úton haladva lesz a „Csillagleányból" (Astraea) a kalász helyett pálmát tartó „Béke" (Pax), illetve „Győzelem" (Victoria) allegorikus nőalakja. Mindhármójukat ábrázolták szárnyas, angyalszerű nőalakként. A csillagkép másik ábrázolástípusa a (szűz)anyát gyermekével örökíti meg: Íziszt Hórusszal az ölében, Asztartét Tammúzzal, a római Lucina bábaistennőt a napfényre segített „Gyermekkel". Lucina valójában több istennőnek: Dianának, Hecaténak, Junónak csupán mellékneve volt, mégis – vagy talán éppen ezért – jórészt az ő kultuszára vezethető vissza az olaszok Madonna imádata.

A szép arató Szűz megváltozott szerepkörét jelzi, hogy egyik csillagát már az ókorban Vindemiatrixnak, „Szőlőművelőnek" nevezték. Heliakus fölkelése a szüret megkezdésére adta meg a jelet (vö. a *Vinalia Rustica* ünneppel). Egy e célra fabrikált csillagmonda szerint az égi Szűz modellje Érigoné volt, az ő apja, Ikariosz sajtolt először Dionüszosz útmutatása szerint a szőlőből bort. Érigoné egyik jelentése „Sok magvú", „Nagyszámú ivadék", a név bizonyára a szőlőfürtre vonatkozik. Ikariosz képmása a Szűz szomszédságában lévő Ökörhajcsár (Bootes) csillagkép. A Szűzzel szomszédos csillagképek más Szűz-mítoszokban is főszerephez jutnak. Héraklész *2. munkája*: a *lernai Hydra elpusztítása* kapcsolódik például hozzá. A Hydra (nőnemű „Vízikígyó") csillagkép a Szűz által felborított Keverőedény (Crater) csillagképből ered. (A Szűz eleme mindazonáltal nem a víz, hanem a föld.) Róluk szól Pandóra mítosza is. Pandóra (a Szűz) volt az első asszony, akit az „arany szüzeket" kovácsoló Héphaisztosz (Vulcanus) teremtett – vö. az augusztusi *Vulcanalia* ünneppel –, s akinek ebben Hermész (Mercurius) segített, a Szűz asztrológiai védnöke. Pandóra szelencéje (végső fokon vulva-jelkép), amiből a világra zúdul a Rossz, azonos a felborult Keverőedénnyel; a kiömlő bajt, szerencsétlenséget a Vízikígyó képviseli. Ez a mitologikus elbeszélés a szoláris mítoszok és mesék cselekmény-indító mozzanata. Pandóra, a „Mindent-adó" eredetileg földistennő volt, mint Démétér és Perszephoné, s az utóbbival osztotta meg az alvilág királynőjének szerepét. Pandóra „rossz hírét" annak a mítosznak köszönheti, amely szerint Zeusz a tűz ellopásáért cserébe őt küldte bünte-

tésül a földre. E mítosz magja is asztrológiai-naptári esemény: a tüzes Oroszlánt a „tűzoltó" Szűz követi. (A patriarkális vízözön-elbeszélésekben az emberiségre zúduló ősvíz az égi atya által „elszabadított" negatív női principium; ugyanaz, amelynek elzárása, kettéválasztása a teremtés bevezető mozzanata.)

A Szűz legismertebb mitológiai megszemélyesítője az egyiptomi Ízisz. Ízisz története adott mitologikus magyarázatot arra, miért oly halovány a Szűz fejének csillaga. Az elbeszélés szerint az istennő, aki fia, Hórusz és a nagybácsi Szeth küzdelmében az előbbi oldalán állt, a döntő pillanatban mégis megsegítette Szethet. Ezért Hórusz haragjában levágta anyja fejét. Ez a mozzanat aratás-jelkép is lehetne; ismereteink szerint az ember sokáig csak a gabona „fejét", a kalászt metszette le aratáskor, a szárát lábon hagyta. A Szűz „fejetlensége" kapcsolatban állott azzal, hogy az egyiptomi Igazságszolgáltatást (Maat) kezdetben fejetlenül ábrázolták.

A Szűz jele: ♍ a Skorpió jelével alkot párt (lásd ott!). Mivel a „zodiákus ember" karikába görbült testén helye a hastájékra esik, a Szűz jegy lett e „táj", általában az emésztőszervek ura.

Ceres

A sarlós Kronosz és Rheia földistennő leánya, Héra és Hesztia „ikertestvére" volt Démétér. A földistennők anyaföld, termőtalaj aspektusát képviselte elsősorban, legfőképpen pedig gabonaistennő volt. Latin neve, Ceres „vetést" jelent. Felügyelt az aratásra, cséplésre, őrlésre, ezért volt a Szűz havának olümposzi védnöke. Mint földanyának, az alvilág is hatáskörébe tartozott. Ebbéli minőségében

Kalászos Madonna. Délnémet fametszet, 1450 k.

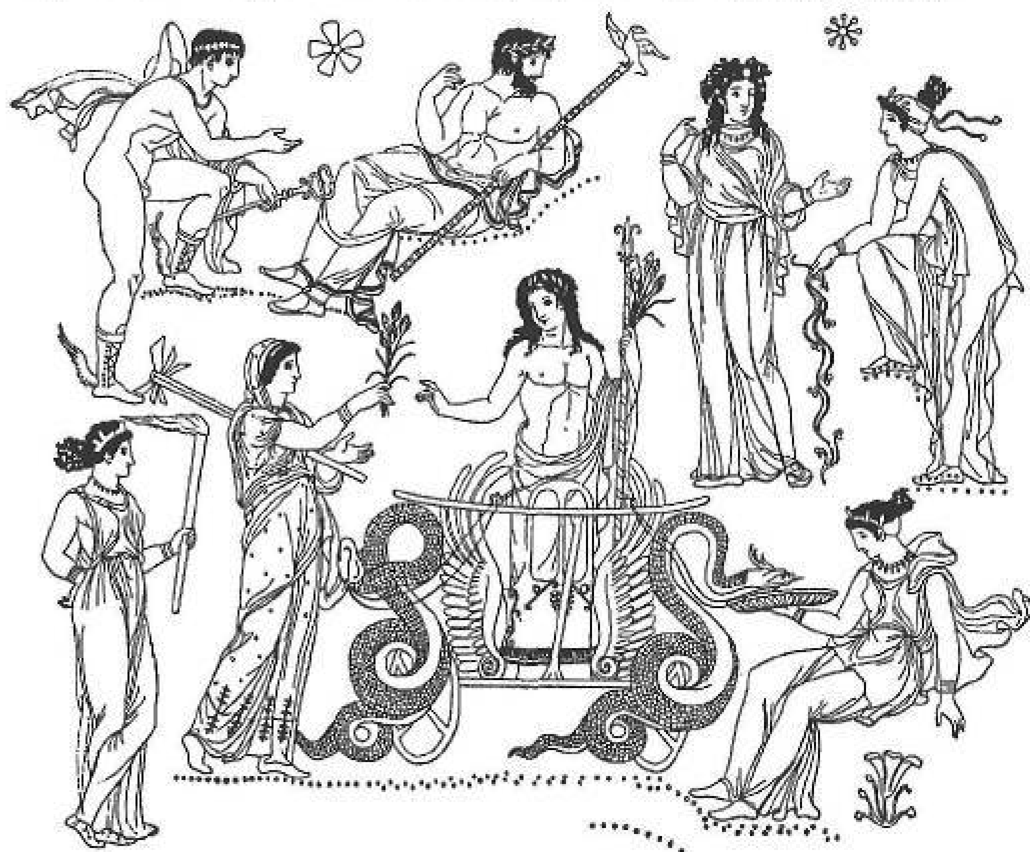
mákgubó az egyik attribútuma (vö. görög *opion*=„máknedv", „mákony"; latin *ops* =„erő", „hatalom"; *Ops*=„Földistennő"). Alvilági fele később levált róla, és Perszephoné néven saját leányaként (görög *Koré*, annyi mint „Leány") önállósította magát. Ez a fejlemény az istennő anyás vonásait még jobban kiemeli. Érett asszonyként ábrázolták, búzaszőke haján kalászkoszorúval, kezében egyebek közt gabonakévével, sarlóval, kígyókkal, esetleg jogarral. A leányát kereső, gyászoló Démétér fátyolt visel, és fáklya van a kezében. Jóságos istennő, de néha rettenetes gorgó-arcát is megmutatja, ilyenkor Démétér Erinüsz („Haragvó") a neve. Őt félte a kései utókor babonás falusi embere a *déli boszorkányban*, a magyar *délibábban*, a búzavirágzás után hol fehérbe, hol feke-

tébe öltözött, hullámzó vetésben közeledő gabonaanyában.

Az archaikusabb árkádiai Démétér lófejű kancaistennő volt, kígyók rajzották körül, és egyik kezében delfint, a másikban galambot tartott. Így jelezte, hogy a föld minden állata: hal, csúszómászó, négylábú és szárnyas őt uralja. A delfint társai közt különleges hely illette meg. Az volt a tengeri állatok közt, ami a sertés a szárazföldön: az anyaméh jelképe, és a Földet is a Nagy Istennő méhének képzelték a régiek. Ezt az összefüggést őrzi a nyelv: görög *delfüsz*=„anyaméh", *delfax* =„disznó, sertés, malac", *delfin*=„delfin, tengeri disznó" (ez az elnevezés azt is mutatja, hogy a tengeri emlőst a sertéséhez hasonló fizimiskája miatt nevezték el így). Idetartozik, hogy a Föld „köldökénél", Delphoiban, mielőtt a város Apollón székhelye lett, a kígyóalakú istennő, Delphűné szentélye állott, és hogy Eleusziszban Démétérnek vemhes kocát áldoztak, mivel itt, Attikában koca képében imádták.

Démétér kígyók vagy sárkányok vontatta fogaton hajtott, amit inkább kígyóból formált szárnyas keréknek kell elképzelnünk. Mint kancaistennőnek Poszeidón tette neki mén alakban a szépet, és *Arión* holdparipát nemzette vele. Az is-

Triptolémosz Démétér kígyókerekű szekerén. Görög amphora kiterített rajza. I.e. 5.század vége

tennőt másik bátyja, Zeusz is üldözte szerelmével. Az ő nászukból született Perszephoné. Ha figyelembe vesszük, hogy Démétér és leánya voltaképpen egyek, az istentriász harmadik tagját, Hádészt is férjének tekinthetjük; köztudomású, hogy Hádész volt Perszephoné férje. Az orphikus mítoszok egészítik ki a képet, azt mesélvén, hogy Zeusz a földistennők mindhárom nemzedékével hált: Rheiával, aki anyja volt, Déméterrel, a nővérével és leányukkal, Perszephonéval. A sok, számunkra érthetetlen név és áttekinthetetlen rokonsági kapcsolat miatt zavarosnak tűnhet a kép, pedig szándéka szerint nem volt az: az égistenek térbeli triászát (a felső, középső és alsó ég urát) állította párba a földistennők időbeli (évszakos) háromságával. Démétér egy halandó ifjúval is összeadta magát – egy háromszor felszántott barázdában, mint mesélik – akkor foganta Plutoszt, a „Gazdagságot", akinek köszönhetően a föld megháromszorozta termését. (Hádészt másik nevén Plutónnak nevezték.)

A Démétér-kultusz középpontjában a Koré története áll. Perszephoné eltűnését és visszatértét Görögországban ünnepi játékokkal ülték meg. A háromnapos októberi *Theszmophória* emlékezett meg a Leány elrablásáról (*Theszmophórosznak*, „Törvényhozónak" Démétért nevezték). Visszatértét februárban ünnepelték meg, ez volt a *kis Eleuszínia* ünnep, körmenetekkel Athén és Eleuszisz között (az athéniak védnöküket, Athénét azonosították a Koréval). Az eleusziszi misztériumjátékok középpontjában Zeusz égatya és Démétér földanya szent egyesülése állhatott, de Dionüszosz (Iakkhosz, Bakkhosz, Plutosz) is szerephez jutott benne. Egy mítosz szerint őt Perszephoné szülte Zeusznak; a szőlő és bor istene úgy fia a kalász istennőjének, amiképpen az aratásra a szüret következik (l. Szűz csillagképet előbb arató, utóbb szüretelő funkciójában).

Naptári vonatkozásban Démétér megjelenési formái és mítoszai a mezőgazdasági év változásait jelképezték. (Démétér utazó alkalmatossága, a szárnyas kígyókerék magát az esztendőt; a saját farkába harapó kígyó szinte az egész világon az évkör jelképe volt.) Rheia, Démétér és a Koré időbeli triásza a mezőgazdasági évszakok egymásutánját szimbolizálja. Az „öreg" Rheia a meddő téli földet, az érett Démétér a termőre fordult nyári-őszi földet, az ifjú Koré a magot befogadni kész tavaszi földet. Démétér naptári helyére utal Poszeidónnal való kapcsolata. A Szűz csillagkép a Halakkal épp átellenben van az égen, s a Halakban látható táltosgyermekük, a Pegasus csillagkép is (Pégaszosz és Arión, Medúsza és Démétér egymásnak megfelelő alakok). Démétér és Poszeidón hónapjai az évet is felezik; mégpedig az eleusziszi ünnepségek és a mezőgazdasági tennivalók szerint. A görög paraszt februárban, a kis Eleuszíniát követően fogott munkához a földeken, és szeptember végén fejezte be, hogy utána a Theszmophórián ünnepelhessen: Zeusz és Démétér kígyónásza, Démétér kígyóattribútumai és Hermész kígyós pálcája szerencsésen találkoznak a Szűz jegyében, hiszen annak Démétér mellett Merkúr a planétaura. Ezen túlmenően is illik a kígyó a Szűzhöz; végtére is ő segíti világra az égi Keverőedényből a fél eget kerítő, nagy Vízikígyót. A Halak és a Szűz csillagkép illetve hónap ilyetén párba–, szembeállítása, a Hydrán tapadó Szűz csillagmitologikus képe mutatja, hogy az amúgyis hellenizálódott zsidó-keresztények apokaliptikus szimbólumvilága a kereszténység terjedésével könnyen befo-

gadókra talált a görögös kultúrájú mediterráneumban. Épp csak emlékeztetőül: Éva anyánk, az első Éva az, aki engedve a Kígyó csábításának a világra szabadítja az eredeti bűnt (mint Pandóra, illetve Ízisz, aki szintén enged Szeth csábításának): és a Szent Szűz, a második Éva az, aki világra hozva Megváltó Fiát, segít eltörölni azt. Ezért ábrázolják Napba öltözött asszonyként kígyón tapodva.

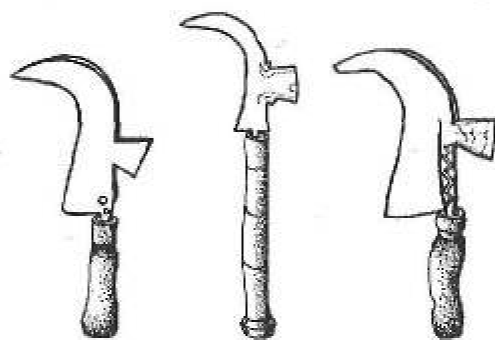
A Bőrtelen

A Szűz első dekádja az apostoli tizenkettő közül Bertalannak jutott (aug. 24.). Az *Újszövetség* alig mond róla valamit, azt a keveset is homály borítja. Még a nevében sem lehetünk biztosak. Az apostolnévsorok e néven említik Fülöp oldalán, de *János evangéliumá*ban Fülöp mellett Nathanaél szerepel. A hivatalos *Szentírás*-magyarázat szerint Nathanaél az apostol személyneve volt, a Bertalan pedig, arámi-görög keveréknyelven Bar Tholomaiosz, azt jelentette, hogy „Ptolemaiosz fia".

János evangéliuma egy rövid párbeszédet örökít meg Jézus és Nathanaél között. Jézus a kételkedő Nathanaélt így köszönti első találkozásukkor: „Imé egy igazán Izráelita, a kiben hamisság nincsen". Nathanaél ezen meglepődik, mire Jézus így válaszol: „Mielőtt hítt téged Filep, láttalak, a mint a fügefa alatt voltál." Nathanaélt megdöbbenti Jézus távolbalátó képessége, és megtér (Jn 1,45–51). Hogy miért épp a Szűz havának lett az apostola Bertalan, arra ez az egyetlen szentírásbeli magyarázat. Tudnivaló ugyanis, hogy az evangéliumok minden szavának már a keletkezésük után nagy jelentőséget tulajdonítottak, s a szövegek jelképes súlya az idő múlásával csak növekedett. (Bertalan napját a naptárak a IX. század óta említik előbb augusztus 25-én, majd 24-én.) Áll ez arra is, ha egy fát a nevén neveznek, különösképpen, ha az fügefa, a Nagy Istennő szent fája a mediterráneumban, amelyet az egyiptomi fáraók anyjuknak tekintették. Ha tehát Jézus szóvá teszi egy Ptolemaiosz-sarjnak – így hívták Egyiptom utolsó dinasztiáját is –, hogy látta őt a fügefa alatt, akkor annak jelentősége van. Még azt is jelentheti, hogy Jézus Nathanaél lelkébe lát, és tudja róla, hogy a szent fügefát imádja, melyet pedig Jézus elátkozott: „Soha örökké ne egyék rólad gyümölcsöt senki!" (Mk 11,12–14). És mivel a rege szerint az első fügefát egy Phütalosz („Ültető") nevű kultúrhérosznak Démétér, a Szűz védnöke adta, nem csoda, ha Bertalan napja ezek után augusztus utolsó harmadába került.

Apokrif iratok és az *Arany legenda* tudósítása szerint Bertalan előbb Itáliában, majd Örményországban hirdette az evangéliumot. A legenda elbeszéli, hogyan győzedelmeskedett a maga *gyógyító tudományával* egy pogány bálvány felett. (A bálvány történetesen a Berytus névre hallgatott – az ókori Berytus, ma Beirut nevű város után –, s a név emlékeztet Bertalanéra, talán célzásképpen pogány múltjára.) Az apostolt általában *ördögűzőként* tartják számon. Örményországban halt mártírhalált. Asztragész király (görög „Csupacsillag") előbb megvesszőztette, aztán megnyúzatta, majd keresztre feszíttette, végül lefejeztette. Ismertetőjele a *szőlőmetsző késre* emlékeztető nyúzókés. Nem ritkán lenyúzött bőrével együtt ábrázolták. Kedvelt téma volt megnyúzatásának jelenete is, amelyhez néhányan Marszüasz megnyúzatásának pergamoni szobrát vették mintául. A párhuzam oly köztudomású volt, hogy az apostolt ne-

vezték „keresztény Marszüasznak" is (Marsyas christianus). Marszüasz a phrűg Kübelé istennő szatírkísérője volt, aki Apollón előadóművészetéhez merte mérni a magáét, amiért is az isten büntetésül elevenen megnyúzta. E párhuzam is Bertalan naptári helyét magyarázza. Kübelé ugyanis egyike volt az oroszlánon járó istennőknek, azoknak tehát, akiknek égi képmása a Szűz csillagkép volt.

Szőlőmetsző kések

A hagyomány szerint az apostol ereklyéi a VI. században kerültek Itáliába. 938-ban III. Ottó császár Rómában, a Tiberis szigetén építtetett templomot az apostol tiszteletére, mégpedig a gyógyítás pogány istenének, Aesculapiusnak egykori szentélye helyén. Ennek tudják be, hogy a keresztény Rómában Bertalan lett a gyógyítás égi pártfogója (a gyógyító bálvánnyal versenyre kelő szent legendája ennek nyomán alakulhatott ki). Aszklépiosz és Bertalan alakja jócskán összenőtt egymással.

Az orvoslás görög-római istenének a kígyó volt a szent állata, és ez a képzet valami módon átragadt az apostolra is. A mondás alapján: „Elvész, mint a Bertalan kígyója", Bálint Sándor felsorolja az ezzel kapcsolatos magyarországi hiedelmeket. Magyarázatuk – mint írja – az lehet, hogy a hagyomány szerint a Magdolnával kezdődő kánikula Bertalannal ér véget, s ilyenkor a kígyók visszabújnak föld alatti üregeikbe. Mármint azok, amelyek senkinek sem voltak ártalmára. Azokat amelyek megmartak valakit, a föld nem fogadja magába télire. Ezért az ilyen a kocsiútra fekszik Bertalankor, hogy a hosszas szenvedés helyett valamely kocsikerék gyorsan végezzen vele. Más hiedelem szerint a kígyók azért tűnnek el a föld színéről e napon, mert megijednek az apostol ördögűző hatalmától (a kígyó a keresztény ikonográfiában elsősorban az ördög jelképe). Ezek után érthető, hogy a kígyómarásos ember régente Bertalan segítségét kérte. A kígyó és Bertalan hiedelmi kapcsolatának valóban van naptári alapja, de csak jelképes értelemben: a pogány időkben kígyós istennők, istenek és csillagképek (Démétér és kígyós kereke, Merkúr pálcája, Vízikígyó) uralkodtak a Bertalannak otthont adó Szűz hava felett. Végső fokon „Bertalan kígyójában" leljük meg az apostol különleges kivégzésének magyarázatát. Köztudomású, hogy a kígyó időről időre levedli a bőrét. A hozzá kapcsolódó hiedelmek jó részét épp ennek köszönheti. Bizonyosra veszem, hogy a szentnek kijelölt ünnep időpontja, majd a neki szentelt Aesculapius-szentély révén társították személyéhez a kígyót, az pedig, mivelhogy vedlik, a megnyúzatásához adta az ötletet. (Bertalan egyébként levetett bőrének köszönhette, hogy a régi céhvilágban a magyar szűcsök, csizmadiák megtették patrónusuknak.)

Bertalan napját mint őszkezdő időpontot is számon tartották vidékeinken. Véle fordul a munkák sora: a gabona betakarítását az őszi szántás, vetés, más termények – például káposzta – begyűjtése, de mindenekelőtt a szüret cseréli fel. Bertalan is a szőlőhegyek védszentje lett Pan-

nóniában. Az ő nevenapján kezdődik a harc a szőlőkben a seregélyek ellen, s mint mondják, Bertalan a nyúzókésével a szüretre, a szőlőfürtök lemetszésére készülődik. Mondanunk sem kell, szentünk e téren is antik mintákat követ, hiszen láttuk, a Szűz már a klasszikus ókorban is szüretelő csillagkép volt.

Nyakavágta szentek

Keresztelő Szent János fővételéről régente augusztus 29-én emlékezett meg a katolikus egyház. Az ünnep neve régiesen *Nyakavágó* vagy *Nyakavesztő János, Szent János nyakavágása*, latinul *Decollatio S. Johannis Baptistae*. Az ünnephez a nyakazáshoz illő hiedelmek tapadtak. A vértanú levágott fejét kifaragták, és tálra helyezték vagy tálra festették. E kegytárgyat fejfájás gyógyítására vélték alkalmatosnak. A fejfájósok általában Keresztelő János és más lenyakazottak közbenjárását kérték. Az ország különböző részein illő módon úgy tartották, hogy e napon nem jó dolog szabni, vágni. Egyik helyen nem ettek semmi olyant, aminek feje van, mondjuk, káposztát, másutt viszont épp ez volt az előírt étek (gyümölcsféle, mindenekelőtt dinnye.) Tragikomikusan hangzik, de a káposztafejek növekedéséért épp hozzá és az ugyancsak lefejezett Bertalanhoz imádkoztak.

Keresztelő János fővételének gyászos magyar vonatkozása is van. Ez a nap jelzi a naptárban a középkori magyar állam bukását: 1521. augusztus 29-én foglalta el a török az ország kapuját, Nándorfehérvárt, 1526. augusztus 29-e a megsemmisítő mohácsi csatavesztés dátuma, 1541. augusztus 29-én került az ország fővárosa, Buda is a török hatalmába majd 150 esztendőre. Az egybeeséseket már a kortársak is baljós jelnek tekintették, az utókor pedig éppen ezért mély gyászban ülte meg e napot (a mohácsi csatavesztést a nap liturgiájába a római egyház is beépítette). Az egybeesések tényleg meglepőek, de vegyük figyelembe, hogy a magyar-török háborúk idején a hadivállalkozások csúcsideje augusztus végére esett; a töröknek, ha az őszi esőzések előtt haza akart térni, ekkorra már ki kellett csikarnia a döntést. Az sem kizárt azonban, hogy Szulejmán szándékosan választotta a *fejvesztett* szent keresztényekre nézve baljós emléknapját stratégiailag döntő csaták megvívásának időpontjául. Hiszen hadjáratait is mindig ugyanaznap, birodalma egykori, keresztény patrónusának, Szent Györgynek a nevenapján indította Magyarország ellen.

Tekintettel arra, hogy a legendás vértanúknak osztályrészül jutó válogatott halálnemek az esetek többségében az adott naptári időszakra illő jelképes tartalmakat közvetítenek, mit gondoljunk egy olyan szokványos kivégzési mód felől, amilyen a lefejezés? Mivel ez a legújabb korig bevett módja volt a főbenjáró bűnök megtorlásának, úgy tűnhet, hogy az egyébként vérfagyasztóan ötletdús legendaírók képzelete a lenyakazottak esetében csődöt mondott. Én úgy vélem, hogy ilyen esetekben is a naphoz illően választották meg a halálnemet, illetve a halálnemhez a napot, mint ahogy ez Keresztelő János esetében történt, akinek a lefejezéséről már a *Szentírás* tudósít (Mt 14,1–11).

A régi naptárakat böngészve az első, ami feltűnik, hogy karácsony és húsvét környezetében nincs lenyakazott szent. Hogy miért, nem tudni, de figyelemre méltó, hogy mindkét időszakban eredetileg „fejes" istennek, a Napnak volt ün-

nepe. A második, hogy nőket – a júl.13-i Antiochiai Margit kivételével – csak az év három téli hónapjában nyakaztak: Cecília (nov. 22.), Katalin (nov. 25.), Borbála (dec. 4.), Ágnes (jan. 21.). Ez a három hónap volt az, amelyet a Koré az alvilágban töltött. A harmadik, és ez a legfontosabb, hogy a férfiszentek viszont az év termékeny időszakában, a Halak tavától a Skorpió haváig vesztették el a fejüket (Dél-Európa éghajlati viszonyai lebegjenek a szemünk előtt, hiszen a mi naptárunk végső soron ott, Itália napos ege alatt született meg): Mátyás (febr. 24.), György (ápr. 24.), Jakab vértanú, Marián és társai (ápr. 30.), Pongrác (máj. 12.), Pál (jún. 29.), Jakab és Kristóf (júl. 25.), Pantaleon (júl. 27.), Donát (aug. 7.), Bertalan (aug. 24.), Keresztelő Szent János (aug. 29.), Ciprián és társai (szept. 16.), Januárius (szept. 19.), Máté (szept. 21.), Móricz és társai (szept. 22.), Kozma és Damján (szept. 27.), Dénes (okt. 9.), Marcell és Kasszián (okt. 30.). Szembetűnő, hogy a terménybegyűjtés hónapjaiban gurul a legtöbb fej. Különösen az Oroszlán, a „fejetlen” Szűz és a Mérleg havában, aratás és szüret idején hullanak szép számmal. És mivel a pogány hagyomány és az élő paraszti hiedelemvilág a termés begyűjtését (lemetszését éles szerszámmal) istenek, illetve szentek önfeláldozó halálával kapcsolja össze (l. Jézus-kéve, Bertalan-káposztafej) a termékeny időszak e szentjeinek fővesztésre ítéltetése sem lehet véletlen.

SZEPTEMBER

A régi római naptár márciustól számított hetedik hónapja eredetileg csupán egy sorszámot kapott. E fantáziátlan sorszámnevet – latin September, September mensis („Hetedik", „Hetedik hónap") akkor sem cserélték fel másra (kivéve egy rövid időszakot, amidőn a rossz emlékű Nero Germanicus császár önmagáról Germanicusnak nevezte el), amikor hónapunk a kilencedik lett. Noha szeptember mind a földműves lét, mind a csillagászat és a naptár szempontjából jeles hónap, nem dúskál római ünnepekben. Ezek közül a legjelentősebb a capitoliumi triász: Iuppiter, Iuno és Minerva templomának felavatásáról emlékezett meg szeptember Idusán (13-án). Történelmi emlékünnepnek tűnik első pillantásra – a római patríciusok istenhármasának még az etruszk Tarquinius Superbus király építtetett egy háromhajós templomot a Capitoliumon –, ám az ünnep időpontja és a hozzá fűződő szokások „igazi" naptári eseménnyé avatják. Mint Hahn István írja, ezen a napon az egész szenátus megjelent a templomban, és nagy közös lakomán megvendégelte a három istent. Ezt a szokást a sikeres betakarításért (aratásért, szüretért) járó hálaadásként értelmezhetjük, az istenek elé tálalt fogások nyilván a föld az évi ajándékaiból készültek. Ugyanezen alkalommal a szentély falába szöget vertek, ez az évek számítását szolgálta. Ez a szokás arra vezethető vissza, hogy volt idő, amikor *szeptember 1-jével kezdték az évet.* A nap azért is jelentőségteljes, mert mindössze 9 nap választja el az őszi napéjegyenlőségtől, a római naptárban ennek is jelentősége volt. A *Nonae* például a hónap Idusa előtt számon tartott 9. nap volt, a *novendialis* pedig kilenc napos, kilencedik napon végbemenő ünnepet jelölt (vö. a katolikus ünnepi nyolcad, kilenced fogalmával).

Szeptembert repülő, nevető ifjú személyesítette meg, bíborruhában, fején *köleskoszorúval.* Jobbjában *Mérleggel,* a hónap jelével, baljában szőlővel és más gyümölccsel teli *bőségszaru.* Az ifjút szőlő koszorúzta Ceres is helyettesítheti. A bíborruha – Cesare Ripa magyarázata szerint – a „királyi" hónapnak járó viselet. E címet pedig azért kapta, mert bőkezűbb, mint társai (az ötletet a pirosodó lombok adhatták, a vörös szín majd mindenütt hagyományosan az ősz színe). Elsősorban szüret ideje lévén, a szeptembert szüretelő alakok is jelképezhetik: szőlőt szedő, szőlőkoszorús, teli puttonyos, meztéláb szőlőt taposó parasztok.

A hónap régi magyar nevei: *Mérleg hava, Szent Mihály* hava. Az előbbi a Mérleg jegy szeptember utolsó dekádjában kezdődő uralmára utal (időszámításunk kezdetéig az őszpont a Mérleg csillagképbe esett), Szent Mihály arkangyal viszont a szeptember utolsó, és a Mérleg első dekádjának legrangosabb szentje.

Vadak védőpajzsa

Augusztus végén, szeptember elején hangzik fel először az erdők mélyén a szarvasbikák tehéncsalogató, vetélytársriasztó bőgése, s rá válaszul harsan az idénynyitó vadászkürtök hallalija. A vadászidény beindulását a szentek szeptemberi tára is jelzi. Névsorukat a régi naptárban Egyed nyitja meg (szept. 1.), róla alább szólunk részletesen. Őt követi Szent Imre herceg, akinek 1031. szeptember 2-án vadászat közben egy fölvert vadkan oltotta ki életét, és akinek haláláról régi naptáraink ezen a napon emlékeztek meg. 14-én van a tiroli Notburga napja (†1313), akit egyéb címei mellett szűkebb pátriájában égi vadászvédőnőként is tiszteltek. 20-án Eusztáké, akiről majd évadzáró eredeti névünnepénél emlékezünk meg, végül 25-én a „mi" Gellértünké, akinek legendás vadőri tevékenységére alant ugyancsak kitérünk.

Kolozsvári Tamás: Szent Egyed és a szarvas. A garamszentbenedeki oltárról

Egyed (latin *Aegidius*, francia *Gilles*, angol *Giles*) a középkor népszerű szentje. Való életéről keveset tudunk. Görög származású bencés rendi szerzetes volt, aki Provence-ban, Arles környékén remeteskedett, majd ugyanitt monostort alapított, amelynek ő volt első apátja (†725 körül). Ez a hely lett később tiszteletének központja, s ő lett a köréje épült Saint-Gilles városka névadója. Nálunk és Angliában különösképp kedvelték, mindkét országban sok templomot és monostort szenteltek neki, így hazánkban a Szent László alapította somogyvári apátságot (1091), és a garamszentbenedeki apátság plébániatemplomát (1209), hogy csak a híresebbeket említsük. Egyed hazai népszerűségét szolgálhatta – mint arra többen rámutattak –, hogy neve egybecsengett egy (feltételezett) ősi magyar személynévvel, melynek töve: „egy" ráadásul szentet jelent (l. pl. „egyház" szavunkban).

Egyed a *tizennégy segítőszent* egyike, elsősorban a koldusok, a nyomorékok és leprások védőszentje volt, de – s ez már legismertebb legendájával kapcsolatos – a szoptató anyák is kérték közbenjárását. Ehhez fűződő érdekesség, hogy a középkori egyházban a fűszernek is, gyógyszernek is keresett édesköményt (latin *Foeniculum vulgare*), az ő nevében szentelték meg. A provencei konyha által különösen kedvelt *fenouil* ugyanis egyéb jó tulajdonságai mellett kiváló tejszaporító a szoptatós anyáknak. Legendáját a *Legenda Aurea* tette ismertté. Eszerint a szent egy erdei barlangba húzódva remeteskedett,

ahol egy szarvastehén táplálta tejével. Egyszer a király arrafelé vadászott. A vadásztársaság felverte és üldözőbe vette Egyed szarvasát. Az állat a remete barlangjába menekült. Ott az utána lőtt nyíl a szentet találta el. Egy változat szerint a nyíl-vessző megölte, egy másik szerint csupán megálljt intő kezét fúrta át.

E legenda közeli másával találkozunk az ugyancsak bencés Szent Gellért legendáriumában. Amikor Gellért Bakonybélen remeteskedett – később itt is apátság épült ennek emlékére –, egy szarvastehén jött kunyhójához a fia-borjával, és melléje telepedett. Kisvártatva feltűnt a bika is, kit farkas űzött a szenthez. Nagy riadalom támadt, a tehén és a bika elvágtatott, a borjú pedig félelmében búvóhelyet keresve, feldöntötte Gellért tintáját. Az elérzékenyült szent a szarvasfiút befogadta. Később egy sebesült farkas – netán ugyanaz? – csatlakozott hozzájuk, amely Gellért kezének gyógyító simogatásai alatt hozzájuk szelídült, és a borjúval együtt legelészett.

Aegidiust LADÓ JÁNOS „Pajzshordozónak" fordítja, mivel a név a görög *égisz* (*aigisz*) „pajzs" szóra vezethető vissza. Ez illő név is a szarvasok védőpajzsához, ám ne feledjük, hogy az égisz csak átvitt értelemben jelent pajzsot. Első jelentése: „kecskebőrből való" (*aigeiosz* kecske). Az eredeti „égisz", Athéné köpenye annak az Amalthea kecskének a bőréből készült, amely egy *barlangban Zeuszt táplálta tejével*, s amelynek *képmása az égen* (a Capella csillag) legfeltűnőbben *ősszel* ragyog. A szarvas és a kecske rendszertanilag sem áll oly messze egymástól – már az ókorban egy rendbélinek tekintették őket (III Móz 11,3) – így a neve ilyenformán is illik a (kecske)szőrcsuhát viselő remetéhez. Tegyük hozzá, Egyedet a jószág és a pásztorok védőszentjeként is tisztelték.

Szeptember 1-je a meteorológiai ősz kezdő napja, a magyar néphagyomány is annak tekinti. Ez az Egyed-napi régi népszokásokban is tükröződik. Jósoltak az őszi esőkre nézvést, az előírások és a tilalmak a szüretelni valót vigyázták.

Kisasszony napja

Kisasszony, ritkábban *Kisboldogasszony*, *Szűz Mária születésének* emléknapja. Az egyház a VII. századtól üli meg ezt az ünnepet. Kezdetben január 1-jén *Jézus körülmetélésének*, majd *Jézus szent nevének* ünnepével együtt, majd szeptember 8-ára került. A XI. században már általánosan elterjedt ünnep, hazánkban is számon tartották. Vigiliáját, nyolcadát is megülték, idővel búcsúnappá tették.

Az evangéliumokban egy szó sem esik arról, ami Máriával az angyali látogatást megelőzően történt. Születését és gyermekségét az apokrif írók tolla rajzolta meg, és az *Arany legenda* révén vált széles körben ismertté.

A tridenti zsinat megpróbálta kirostálni Mária élettörténetéből az apokrif elemeket, de nem sok sikerrel, a hagyomány erejénél fogva a hívek mindenhez ragaszkodtak, ami a Szűzanya személyéhez kapcsolódott (az ünnep hazai tisztelete éppen a barokk Mária-kultusz virágkorában bontakozott ki igazán). Az egyház ma is csupán azzal ad hangot kételyeinek, hogy Kisasszony napját nem sorolja a nyilvános, kötelező ünnepek közé. A népi jámborság viszont mindmáig jeles napként tartja számon, s a naphoz fűződő hiedelmek egy része a kereszténynyé lett csillaghit nyomait őrzi.

Sok helyütt nem is oly régen Kisasszony-napkor kimentek napfölkeltét nézni, hogy megpillanthassák Máriát a

kelő Napban. A hiedelem a napistent szülő istenanya képzetében gyökeredzik. Mária a „hajnali szép csillag", „Napot szülő Csillag, szentséges Szűz Mária, kiből az igazság Napja, Krisztus, a mi Istenünk támad". Nemcsak a magyar „támad" igében, hanem a latin eredetiben is érvényesül az istenre és égitestre egyaránt vonatkoztatható kettősség: az itt használt *ortus est* feljövő csillagra, születő személyre egyaránt alkalmazható (pl. *orto sole*, annyi mint: „naptámadtakor"). A *Jelenések könyvé*ben megidézett, Napba öltözött, terhes asszony az „Igazság Napjával", Jézussal viselős Szűzanyát testesíti meg. A bibliai metafora arra utal, hogy Krisztus születésével, vagyis a korszakváltást is jelző új időszámítással a zsidó újév időpontja, ami a Nap és a Hold együttállásához igazodik, immár nem a Mérleg, hanem a Szűz csillagképbe esik. (Az első századok keresztényei még követték a zsidó szokásokat. Említésre érdemes, hogy a zsidó újév és Kisasszony napja egybeeshet, ami az apokaliptikus jelenés és a tápéi öregasszonyok által remélt látomás közti tartalmi összefüggést erősíti.) E csillagászati mondanivaló idővel tovább gazdagodott, s a Nap és a Hold kettőse, azt követően, hogy Mária Venus örökébe lépett, a Vénusz bolygóval hármassá bővült. Ami csillagászati értelemben Nap-Hold-Vénusz együttállást jelent. Más szóval, ha sem este, sem napfölkelte előtt nem látható a Vénusz, tudni lehet, hogy együtt áll a Nappal, „Napba öltözött". Hogy Kisasszony-napkor mi ennek a jelentősége? A csillaghit szerint a Vénusz a Szűzben „romlásban" van, ami ez esetben úgy értendő, hogy sem nem leány, sem nem szabad asszony többé, méhébe fogadta fiát. Ez a gondolat a Vénusz és a Nap Szűz-beli együttállásakor különösen hangsúlyt kap. Még inkább a Szent Szűz foganásának „valóságos" időpontjában, *Gyümölcsoltó Boldogasszonykor*, amikor a Kos jegyében járunk, és a Vénusz „rangját veszti", „száműzetésben" van. Mária vonatkozásában ez azt jelenti, hogy várandós lévén, női volta teljesen jövendő anyaságának rendelődik alá. Természetesen nem azt akarom ezzel mondani, hogy a tápéi öregasszonyok ezzel tisztában voltak, amikor olvasójukat morzsolgatva napkeltére vártak a Tisza partján. Bizonyos azonban, hogy a korai egyház tudós doktorai szinkretizáló törekvéseikben mindezzel számoltak, s a liturgikus szokásokat eszerint igazgatták, szép napkelték élményét adva ezzel a hivők eljövendő generációinak, fejtörést pedig a kutatóknak.

A „kisasszony" a magyar népi hitvilágban rendszerint kísérteties lény, népmeséinkben ő az elvarázsolt tündér- vagy királykisasszony (fekete kisasszony, veres kisasszony). Valószínűleg ősvallásunk egyik természetfeletti nőalakját nevezték így. Boldogasszony és Kisasszony mint anya és leánya, vagy ugyanannak a női szellemnek idősebb és fiatalabb énje, felismerhető az obi-ugor mitológia földanya-esthajnalcsillag-úrnő kettősében. Európai párhuzamuknak Démétér és a Koré (Perszephoné), a Gabonaanya és Gabonaleány tekinthető. Erre több jel is utal. Először is, míg *Nagyboldogasszony* az aratás záróünnepe, Kisasszony a vetés előkészületeire ad jelt. A két ünnep időpontja és elnevezése egyaránt a gabona földi létének határait jelzi, és bevallottan azonosítja Máriát a gabona istennőjével (búzaaratás=Mária halála, búza vetése=Mária születése). Másodszor, Perszephoné esetében láttuk, hogy a mag földbe kerülése és a föld téli kopársága ölt képet a

„Leány" alvilágra szállásában. Míg a vetés és a leányság közti összefüggés a keresztény képzetben, Kisasszonyunk születésnapjában él tovább, az alvilágra szálló leányistennő alakja inkább a hiedelmi „kisasszonyokban" maradt fenn: a tündérmesék jó részében éppen e „kisasszonyok" alvilágba rablása indítja a cselekményt (megfeleltethetően az évkör eme pontjával), és szerzett „verességük, feketeségük" (az őszi lombok, a kopár téli föld színe) alvilági tartózkodásuk következménye.

Boldogasszony és Kisasszony mellett fennmaradt még egy hiedelmi nőalak is a magyar néphitben: a *„szépasszony"*. Ez az ambivalens természetű női szellem lehetett ősvallásunk istennőtriászának harmadik tagja, aki a szűz és az anyaistennő (a Kisasszony és Boldogasszony) mellett a nimfa (hűtlen-hű szerető) „személyét" képviselte hármaságukban.

Bőségszaru

A hatalmas szarv, amelynek kiszélesedő szája ontja magából a föld gyümölcseit, több jóakaratú istenségnek és allegorikus alaknak az attribútuma, egyúttal a minden rosszat rejtő „Pandóra szelencéjének" ellentétpárja (ez utóbbi, mint láthattuk, szintén az időszak jelképe). A bőségszaru mindenekelőtt Ceres és a Plutosz („Bőség") nevű fiával „összekevert" alvilági Plutón isten jelvénye, továbbá a megszemélyesített Bőségé (Abundantia), s a négy elem közül, ha emberalakban ábrázolják őket, a Földé (Terra). A 4 évszak közül az Ősz (Autumnus) mondhatja magáénak, melyet néha Bacchus személyesít meg; szerepel Vertumnus és Pomona, a római gyümölcsöskertek pártfogói és a Venust kísérő puttók kezében.

OVIDIUS szerint a bőségszaru annak az Amalthea kecskének volt a szarva, amely a gyermek Zeuszt szoptatta. Ugyanő meséli viszont azt is, hogy Akhelóosz folyamisten tülke volt, amit Héraklész tört le a

Akhelóosz és Héraklész. Görög vázakép részlete, i.e. VI. század London, British Museum

homlokáról párviadalban. A nemzetközi meseirodalom telis-tele van különféle „bőségszarv"-motívumokkal. Ami közös bennük: csodálatos szarvas állatanya: juh, kecske, tehén, ritkábban ökör vagy bika egyik lecsavarható szarvából minden földi jó kerül elő a hős számára, míg a másik szarvtól óvakodni kell (*A veres tehén, A két bors-ökröcske, Egyszemű, Kétszemű, Háromszemű* és más mesék). A képzet igen régi lehet. A „bőségszaruval ábrázolt istennő" legősibb ismert képmása több mint 20 ezer éves kőfaragvány, amely szarukürtöt tartó, áldozó vagy áldozatot fogadó „willendorfi vénuszt" mutat (a franciaországi Laussel mellől való). Az üreges szarv vagy tülök mint természetes edényféle magától értetődően lett az istenektől bőséget kérő (ital)áldozat és más szent rítusok eszköze.

A véle kapcsolatos képzetekhez termékenységhozó voltába vetett hit is pá-

rosult, a szarv egyszerre phallikus és vulva-jelkép, formája, illetve üreges volta miatt (l. még hold-szarvak).

A „bőségszarvú" mesebeli állatok feljutottak a csillagos égre. Amalthea kecskéről nyerte a nevét a Szekeres csillagkép fényes Capella csillaga, amely a nyárutótól ragyog ismét az éjszakai égen. Más antik forrás szerint viszont a bőségszaru a Szekeres alatti, legszebben ugyancsak ősszel látható Bika csillagkép tülke volna.

A Szentkereszt fölmagasztalása

Jézus keresztjének középkori legendájával naptári ízeire tördelve eddig két részletben ismerkedhetett meg az olvasó (*vízkereszt*, *a Szentkereszt megtalálása*). Íme a történet harmadik, egyben befejező része.

A VII. században II. Hoszrou szászánida perzsa uralkodó serege elözönlötte a kelet-római birodalomnak övével határos részeit, és a Szent Ilona által megtalált kereszt Jeruzsálemben lévő darabját magával vitte. Herakliosz császár azonban győzelmet aratott a betolakodók felett, és visszaszerezte a legszentebb ereklyét. A legenda elmeséli, hogy jeruzsálemi győzelmes bevonulásakor egy angyal állította meg Herakloszt, és felszólította, hogy alázkodjék meg. A császár levetette díszeit, és maga vitte gyalog a relikviát a városba (más változat szerint csupán az történt, hogy paripájáról szamárra ült át). A keresztet oltárra helyeztette, illetve – a drámaibb változatban – a Golgotán állíttatta fel. (A valóságtól elrugaszkodott legendaszerző Herakliosszal a fogságba esett Hoszrout mintegy rituális emberáldozatképpen ki is végeztette.)

Ezt az eseményt ünnepelte az egyház a *Szentkereszt felmagasztalása* (*Exaltatio S. Crucis*) néven szeptember 14-én. A régi katolikus naptár tehát három Szentkereszt-ünnepet tartott számon: január 6-án, május 3-án és szeptember 14-én. E három ünnepnap szinte hajszálra harmadolja az évet. Az ünneprend kialakulását tekintve a január 6-i Szentkereszt (vízkereszt) volt az első (III. század). A Szentkereszt megtalálásának ünnepi hagyománya a következő évszázad első harmadában alapozódott meg, ekkor még ezt ünnepelték szeptember 14-én (a legenda szerint Ilona császárnő a keresztet ezen a napon találta meg), és csak a VII. század fordulóján – még Herakliosz uralkodása előtt – helyezte át az ünnepet I. (Nagy Szent) Gergely pápa május 3-ára. Amikor Herakliosz néhány évtized múltán „fel-

Beneventói (bizánci) aranypénz a felmagasztalt kereszt képével, VIII-IX. század

magasztalja" a keresztet, érthetően esett választása a már meglévő korábbi ünnepre, szeptember 14-re. Az ünneprend hármasságában mutatkozó szabályszerűséget

azonban már Gergely pápa (köre) is fölismerhette, s kiaknázva a január 6-i és a és a szeptember 14-i dátumból adódó lehetőséget, a harmadik ünnepnap közbeiktatásával az ünnepeknek további szimbolikus súlyt adott. A hármasság a keresztény vallásnak, azonbelül a keresztfa-történetnek meghatározó eleme. A legenda szerint a kereszt fája 3 paradicsomi magból sarjadt, a keresztet 3 darabból ácsolták – a harmadik a kettőskeresztek felső szára: tulajdonképpen a tábla, amely az I.N.R.I. feliratot hordozta –, 3 szöget ütöttek át Jézus testén, 3 kereszt állott a Golgotán stb. Azzal, hogy „elemi tulajdonságukat" tekintve a három „földies" hónapba, a Bakba, Bikába és a Szűzbe plántálta a keresztfa-ünnepeket, az egyház a keresztben a Földünkben gyökeredző megdönthetetlenül diadalmas igazi Élet fáját kívánta láttatni. A Bak hónap „földjébe ásott" első kereszt-ünnep a karácsonyi ünnepkör részeként a kereszt legendás anyagául szolgáló bűnbeesés fájáról emlékezett meg (Ádám-Éva, dec. 24.) és a téli napfordulóban álló „tejútfát" is jelképezte; a Bika hónap keresztünnepe a május elseje körüli pogány májusfaállítás szokását keresztelte meg (Gergely pápa döntésének ez lehetett a szeptember 14-i ünnep áthelyezésére vonatkozó legfőbb oka). A Szűz hó keresztfa-ünnepe Máriára emlékeztet, akinek álomra szenderült testéből a misztikus életfa sarjadt. Tudnivaló azonban, hogy vízkereszt eredeti ünnepi tartalma ettől a témakörtől független volt (lásd ott), a kereszt legendájának megfelelő eleme – a vízen úszó keresztgerendák története – csak később, már a fentebb ismertetett koncepció jegyében került bele. A „felmagasztalt" Keresztnek magyar vonatkozása is van. Bizánci ábrázolása szolgálhatott mintául a magyar címer hármas halmon álló kettős keresztjéhez.

A vámos

Máté apostol és evangélista névünnepét már a legkorábbi martirológiumok (vértanú-akták) szeptember 21-ére tették. Rómában a XI. századtól ez a nap hivatalos emléknapja. Szeptember 21. még a Szűz jegyébe esik, de már közel a Mérleg hava és véle új határnap: az őszi napéjegyenlőség napja. Az a kevés, amit Mátéról tudunk, magyarázza, miért épp ő kapott helyet itt, szeptember utolsó dekádjában.

Máté, akit Lévinek is hívtak, a hagyomány szerint az első evangélium szerzője. Adószedő és vámos volt Kafarnaumban. Épp a vámházban ült, és tette a dolgát, amikor Jézus felszólította, hogy kövesse (Mt 9,9). Az adószedő és a vámos elengedhetetlen kelléke volt a *mérleg*. Nemcsak azért, mert abban a korban a készpénzfizetés még nem volt általános, és a terményből, portékából a köteles részt ki kellett mérnie. Az ószövetségi idők fizetőeszköze a súlyra mért nemesfém volt – a később használatos pénzegységek nevében fennmaradt a régi súlymértékeké (sékel, mina, tálentum) –, de a pénzérmék súlyát is ellenőrizték, hiszen a csalást leggyakrabban az érmék körülnyírásával (nemesfémtartalmuk csökkentésével) követték el. Kafarnaum, ahol Máté működött, *határváros* volt Heródes Antipász és Fülöp részesfejedelmek római oltalom alatt álló országocskája között. Mérleg és határváros: ez lehetett az a két evangéliumi mozzanat, amely a jelképekre fogékony (s a hagyományokra is ügyelő) korai naptárszerkesztőket Mátét illetően befolyásolta.

Az evangéliumok szűkszavú adatait a későbbi legendaszerzők dúsították fel a tőlük megszokott „ponyvastílusban". Eszerint az apostolok szétszéledése után Etiópiában hirdette az igét. Amikor az általa megtérített uralkodó meghalt, utóda szemet vetett az elhunyt király keresztény leányára, akit Máté felvett az Istennek szentelt szüzek közé. Mivel a frigy egyetlen akadálya az apostol volt, a király megölette: ima közben leszúrták hátulról, illetve bárddal fejezték le. Más változat szerint máglyán végezte, egy hagyomány azonban úgy tudja, hogy imájára a *tűz kialudt* és késő öregkorában halt meg békében. A szent nők legendáiból jól ismert mozzanat: kéjvágyó pogány kényúr keresztény szűz ártatlanságára tör. Itt azonban semmi sem indokolja szerepeltetését, hacsak az nem, hogy Máté-nap a Szűz jegyébe esik. Mint ahogy a „tűzoltó" Szűzre vall a kialvó máglya motívuma is. A kép azonban a közelgő őszpontra is ráirányítja figyelmünket, hiszen a nappalok (a nappálya) drámai gyorsaságú rövidülése az égi tűz erejének feltűnő gyengülésével jár együtt.

Mint apostolt, korábbi foglalkozására utalva pénzeszacskóval ábrázolják. Mint evangélistának az apokaliptikus „fenevadak" egyike az attribútuma: *szárnyas, angyali emberalak*. Középkori „belemagyarázók" szerint azért, mert az Ember (Jézus) származásával kezdődik evangéliuma. Az apokaliptikus fenevadak értelmezése korról korra változik: eredetileg (a „Bika korszakban") a naptári fordulópontok csillagképeit testesíthették meg. Az „angyal" az akkori téli napfordulói csillagkép, a Vízöntő volt. Mint Máté jelképe viszont a Szüzet személyesítette meg, azt a csillagképet, mely az egykorú vélekedések szerint a Mérleget tartotta (l. szept. 29.: Szent Mihály).

Határnap, fordulópont Máté napja a népi kalendáriumban is, amely többnyire a mezei munkák rendjéhez igazodik. Legkésőbb Máté hetével kezdték országszerte az őszi *gabona vetését*. A hozzá fűződő kegyes szokások és tilalmak részben a *búzaszentelő* evangélista-társ, Márk nevenapjának, főleg pedig az *aratásnak* szokásvilágára rímelnek.

Sötétülő napok

Csak egy-két nap, és a sötétség meg a világosság örökös harcában az utóbbi húzza a rövidebbet. Szeptember 24-én az éjszaka hossza tavasz óta először haladja meg a nappalét. E fordulópont körül minden ünnep, emléknap jelentőségteljes. Szeptember 22-én ülte meg a régi katolikus egyház kedvelt szentjének, Móricnak a nevenapját. Móric (Mauritius) katonaszent volt, Róma keresztény hitű thébai (egyiptomi) légiójának parancsnoka. A legenda szerint Galliában, 287-ben, császári parancsra végezték ki hitéért összes katonájával együtt. Ausztria és Mantova patrónusa, az olasz és a német reneszánsz művészeinek kedvelt modellje, az égi légiók közül szeptemberét vezényli Mihály főangyal keze alatt. Szerecsenként ábrázolják – neve azt jelenti: „mór" (görög *mauron*=„fekete") –, talpig vértezetben, jelvényével, a szardíniai Szent Móric-rend vörös keresztjével. Mint jelvénye is mutatja, a sötét bőrű Móric katonatársával, az aranyhajú Györggyel párban áll. György a világosság győzelmét hirdeti, Móricnál bőrének színe és vértanúságának időpontja ad naptári értelmet a thébai légió értelmetlen halálának.

Koré mártírkoronával

Az Erő. Tarot-kártyalap

Szűz hava az *első szűz* mártír halálának emléknapjával zárul. Szent Tekla (szept. 23.) volt a hagyomány szerint az első nő, aki keresztény hitéért vértanúhalált halt. Történetét az apokrif *Pál cselekedetei* című írás meséli el. Eszerint a *phrűgiai* Iconiumban élt, s az odalátogató apostol hatására elhagyta vőlegényét, hogy Jézus *szűz* jegyese legyen. A cserbenhagyott férfiú bosszúból mindkettőjüket följelentette a kormányzónál. Pált elűzték a városból, Teklát pedig, miután nem volt hajlandó megtagadni hitét, máglyára küldték, de a *lángok nem ártottak neki*. Ekkor *oroszlánok* elé vetették, de azok szelíden a szűz lába elé kuporodtak. Végül elengedték. Szeleukia mellett egy barlangba húzódott vissza, ahol a környék betegeit gyógyítgatva magas kort élt meg. A megújuló üldözések idején egy csapat katona jött érte, hogy foglyul ejtse, ekkor Tekla fohászára *megnyílt a szikla és befogadta őt*. Attribútumai a mártírok pálmaágán kívül *láng nyaldosta oszlop* (máglyacölöp?) és *lábainál heverő oroszlánok*.

Az Erő. Reneszánsz falkép Vitéz János esztergomi palotájából

Teklában a Zodiákus Szüze öltött testet. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy a szűz Tekla nevenapja, ami egyúttal halála napja is, a Szűz jegy hatalmának letűntével esik egybe. Ő az első szűz mártír. Lábához szelídíti az oroszlánokat, értsd, ő a Szűz jegy, mely az Oroszlán jegyét követi a hatalomban. (A Mérleget tartó Szűzet mint az *Igazságszolgáltatás* jelképét oroszlánnal is ábrázolták.) Az oroszlánszelídítő phrűg Tekla mitológiai előképe bizonyára az oroszlános Kübelé, aki maga is phrűgiai istennő volt. Az Oroszlán és a Szűz együtt szerepeltetése a szomszédságon túl is ésszerű, hiszen a

Szűz jegyében-havában már vagy kétezer éve az Oroszlán csillagkép uralkodik. (L. még Remete Szent Pál, Egyiptomi Szent Mária és Dániel oroszlánjait.) A Szűzre vall a Teklára nézve ártalmatlan máglyatűz csodája. Máténál már utaltam rá: a Szűz Keverőedényéből kiömlő Víz (Vízikígyó) minden tüzet elolt, még a Napét is. Ennek az őszpont közeledtével egyre hűvösebb napok a tanúi. Tekla varázslatos eltűnése is az alkalomhoz illő kölcsönzés az antik mitológiából: a Korét teszi így magáévá a halál (Hádész): a föld megnyílik és a virágot szedő Szüzet – láttuk, a Koré is az – elnyeli.

„Őszbe csavarodott a természet feje..."

Ősszel hal meg a természet. Ez a képzet minden műveltségben kísért. A szoláris mítoszokban és mesékben az őszt jelzi, amikor a hős életútja lejtőre kerül. Igen kifejező ebből a szempontból, hogy az ősz mellé hol milyen égtájat, színt, elemet, temperamentumot és más egyebet rendelnek. Az ősz égtája rendszerint a nyugat (napáldozat!), színe a négy alapszín közül vagy a kiontott vér vöröse (mert ilyen az őszi természet, a frissen sajtolt szőlőlé színe), vagy fehér, hiszen az őszi táj, miként az öregedő ember haja is, már deresedik (fehér pl. a gyász, az ősz és a nyugat színe Kínában). Lehet azonban fekete is, mivel a lombja vesztett fa, a felszántott föld feketéllik.

A csillagászati ősz szeptember 23-án kezdődik. (A déli féltekén e napon kezdődik a csillagászati tavasz.) Ettől kezdve a Nap a Baktérítő felé távolodik az Egyenlítőtől, sugarai egyre laposabb szöget zárnak be a földtengellyel. Ezért az északi féltekén rövidülnek és hűlnek a nappalok, közelít a tél. A metorológiai ősz Európában már szeptember elején beköszönt. A régi kelták és a kínaiak viszont már augusztus elején megülték az ősz kezdőünnepét, náluk az őszi napéjegyenlőség napja az évszak zenitje, annak eszmei közepét foglalta el. A kínai naptárban például az ősz augusztus 7-én kezdődik és november 6-áig tart, s az őszpont az évszakot majdnem pontosan kétszer másfél holdhónapra, 46 illetve 44 napra osztja. A kínai és japán őszt a krizantém-ünnepek aranyozzák be. Ez a virág, melyet Európa csak a XVIII. század végén ismert meg, a japánok és kínaiak „őszi rózsája" volt. Nyílásának ideje miatt e gondolatot Európa is átvette, így lett a krizantém őszszimbólum, a temetők *halottak napi* dísze nálunk is.

A zsidóknál az ősz kezdőnapja egyúttal a (polgári) új év kezdete. (A *Biblia* tanúsága szerint a zsidók tavaszi évkezdettel is számoltak, a szent könyv az ünnepek leírásakor az évkezdő Tisrí havát a hetedik hónapként emlegeti. IIIMóz 23,23.) A tavaszújév ma is évkezdő ünnep – a „szent" időszámítás szerint.) A zsidó újév ideális esetben újholdra és az őszi napéjegyenlőségre esik, de mivel a zsidók holdnaptárral számoltak, és vallási előírásaik szerint az újév nem eshetett a hét bármely napjára, ezért a zsidó újév, Tisrí hó 1-je, vándorünnep: szeptember 6. és október 5. között mozog. Az évkezdet jelentőségéhez illően a zsidó év első hónapja teli van ünnepekkel.

Az újév kétnapos ünnepe, a *Ros háSáná* bűnbánati ünnep és szorosan kötődik a *Jóm Kippúrhoz* (Tisrí 10.), az „Engesztelés napjához", melyet „hosszú napként" is emlegetnek, mivel a szigorú böjt miatt igen hosszúnak tűnik. A két ünnep közti

időszak a megtérésé és a megbánásé. Ezek a „félelmetes napok". A zsidó hit szerint Isten újév napján vizsgálja felül az emberek elmúlt évi cselekedeteit és Engesztelő-napkor hoz ítéletet. Ros háSánákor, az „Emlékezet napján" emlékeztetőül megfújják a sófárokat, a templomi kosszarv-kürtöket, ezek hangja serkent a tíz napos bűnbánatra. Tisrí hó 15-én, holdtöltekor kezdődik a *Szukkót* zarándokünnep, a „sátoros ünnep". A hétnapos ünnepségsorozat eredetileg betakarítási és szüreti ünnep lehetett, később a pusztai vándorlás emlékeztetőjévé alakult át.

A hónap Idusa, a 15. nap nemcsak a rómaiaknál, hanem a zsidóknál is különös jelentőséget kapott. Ez a nap a telihold örömteli napja és a két fő zarándokünnep, a Peszáh és a Szukkót kezdőnapja. Ezért a 15-ös szám – egyéb jelképes vonatkozásai mellett (l. Tizennégyen vannak) – visszavisszatér az eredeti templomi kultuszban is. A papok és zarándokok a zarándokünnepeken a templomban a „grádicsok 15 énekét" (120–134. zsoltár) zengték fölfelé haladtukban azon a 15 lépcsőfokon, amely az „Asszonyok udvarából" vezetett föl a férfiakéba.

A sátoros ünnep nyolcadik napja utáni napon ér véget az őszi zsidó újévünnepciklus. Ezen a napon ülik meg a *Szimhát Tórá*, „Tóra öröme" ünnepet, mivel ekkor fejezik be az éves ciklusban a Tóra felolvasását, és kezdik újra az első könyvet.

Az őszi év-, helyesebben félévkezdés szokását mindenütt ismerték a Földközi-tenger mentén, ahol a napéjegyenlőségi pontokhoz igazodva kezdték meg az évet. A félévkezdő ünnepek érthetően a szüret befejezéséhez igazodtak. Ez az évszak és az őszpont allegorikus ábrázolásain is tükröződik. Az ősz megjelenítései az antikvitásban sem képzelhetők el szőlődísz nélkül, s amikor a reneszánsszal az antik hagyományok újjáélednek, az évszaknak ismét pogány isten, Bacchus (Dionüszosz) lesz a védnöke. Az évszak zsánerképein szüret, szüreti mulatság a fő téma. Az őszt gazdag ruhájú, érett szépasszony is jelképezhette, fején szőlőkoszorúval, karjában gyümölcsös bőségszaruval. Az évszak három hónapját ugyancsak a kiteljesedett szépségű istennőtriász személyesítette meg, évszakhoz illő bíborszín ruhákban, gyümölcsös díszekben és aranycipellőkben, kezükben a három őszi jegy, a Mérleg, a Skorpió és a Nyilas jeleivel. Leonardo *Utolsó vacsorá*ján a kép sötét bal oldalának Jézussal szomszédos hármas csoportozata személyesíti meg az őszi hónapokat. A „vénuszi" bájú János a Mérleg, az áruló Júdás a Skorpió, Péter, az egyház első püspöke pedig a Nyilas jegy „tulajdonságait" hordozza. Az őszpontot érett férfiú jelképezte fehér-fekete ruhában, sötétkék, csillagdíszes (állat)övvel a derekán, bokáin szárnyakkal. Baljában az elmaradhatatlan gyümölcshalom, jobbjában az őszkezdő hónapot és a nap-éj egyensúlyát jelképező kétkarú mérleg, egyik serpenyőjében fekete-fehér, másikban fehér-fekete gömbökkel. A felemás ruha és a felemás gömbök fehér és fekete színe a nappalokat és éjszakákat jelképezte.

„...Mérleg..."

A Szűz havát szeptember 24-ével Mérleg hava követi a sorban. A hónap ura, a Mérleg jegy már régen nem fedi a hasonnevű csillagképet, mindazonáltal ez utóbbi ma is az őszi napéjegyenlőséget követő hónapot szolgálja jelképeivel. A szóban forgó csillagkép (latin

Libra) halovány, jelentéktelen négyszög, viszonylag későn, az i.e. utolsó századokban lett önálló csillagzatként az Állatöv része. A görögök korábban a *Skorpió csápjainak* nevezték.

A Mérleg képe – kétkarú eszközről lévén szó, amellyel serpenyőit egyensúlyba hozva mérnek – az őszi napéjegyenlőséget, a világosság és a sötétség egyensúlyát jelképezi. Előszeretettel ábrázolták a szomszédos Szűz kezében a kozmikus rend, igazságszolgáltatás szimbólumaként, de tarthatta férfialak is: Mokhosz például, a súlyok mondabeli feltalálója, vagy Héphaisztosz (Vulcanus), akit a Mérleg készítőjének hittek, és olümposzi védnökének tettek meg, esetleg gazdátlan istenkéz. A rómaiak a naptárújító Julius Caesar alakjával társították, a hízelgő VERGILIUS viszont a rendteremtő Augustus égi képmásának tette meg a Mérleg tartóját, a császár ugyanis épp szeptember 23-án született.

A Mérleg csillagkép mint az igazságtevés szimbóluma egyiptomi eredetű. Említettem már, hogy az egyiptomi túlvilághitben a halottak sorsát isteni mérlegelés döntötte el. A „Két Igazság" alvilági csarnokában állott a mérleg, egyik serpenyőjébe a halott szíve, a másikba az igazságot jelképező toll került, s Ozirisz, a holtak bírája akkor hozott kedvező ítéletet, ha az elhunytnak *könnyű volt a szíve*, a két serpenyő egyensúlyban maradt. A római uralom idejéből való egyiptomi ábrázolásokon az alvilági mérleg azonosult az égi Mérleggel. Ennek oka – a formális egyezésen túl – az lehetett, hogy az európai képzetekben az őszi napéjegyenlőséggel már előre vetül a természet, illetve a Nap „halálának" a képe. Az égi igazságszolgáltatás és a Mérleg csillagkép a keresztény gondolatkörben is összekapcsolódott. Mérleget tart a kezében az apokalipszis fekete lovasa. Ugyanebben a képzetkörben fogant az a gondolat, amely a lelkek mérlegelőjének az utolsó ítéletkor igazságot szolgáltató Szent Mihály arkangyalt tette meg. Az *Igazságszolgáltatás* (Justitia) a filozófiában is négyesség része, a „4 sarkalatos" (cardinalis) erény egyike. Allegorikus nőalakjának legfontosabb attribútuma szintén a kétkarú mérleg, az elfogulatlanságot jelképezi. Justitiát bekötött szemmel, ami szintén az elfogulatlanság jelképe, csak a XVI. századtól ábrázolják. Korábbi képmásain az isteni igazságtévő vesékbe látó tekintetével mered ránk. A „vesékbe látás" zsidó eredetű szókép, a zsidók hite szerint ugyanis Isten a halottakat veséjükbe nézve ítéli meg. Ez éppúgy a belsőségekből való jóslás, illetve a balzsamozás ókori szokásával függ össze, mint Ozirisz hasonló igazságboncoló ítélkezése.

A Mérleg jele: ♎ szintén egyiptomi eredetű. Levezethető a lemenő nap (Atum isten) hieroglifájából, vagy egy napkorong és egy kétkarú mérleg együttes ábrájából – ilyen látható az i.e. I. századból való denderai csillagtérképen –, illetve az ún. „fényhegyek" (*ahet*) hieroglifa rajzából, amely emlékeztet a napos mérlegre. E jel egyébként olyan napvizsgáló egyszerűsített képét mutatja, amilyen egykor a napkelte-napnyugta helyét mutatta naptári fordulópontok idején, s az év hosszának a mérésére szolgált. A Mérleg két serpenyője eredetileg a napfelkelte és a napnyugta helyeit jelképezte, hiszen a napéjegyenlőségkor épp ez a két időpont van „egyensúlyban". A kétkarú mérleg illő jelkép a „zodiákus ember" megfelelő testrészéhez is, általában a vesemedence, meg a vesék (l. vesékbe látás!) és a női nemi szerv, a petefészkek sorsát irányítja

a jegy az asztrológia szerint, amiben a Vénusznak, a jegy asztrológiai úrnőjének is szerepe van. (A Napot és a Holdat kivéve a szabad szemmel látható planétáknak két-két állatövi otthona van.)

Mivel ekkor haladja meg először az éjszakák hossza a nappalokét, érthető, hogy a Mérleg a Nap „romlásának" színtere – ebben közreműködik az ezúttal ártó szándékú Vénusz. A szoláris mítoszok és mesék hősének elbukásában is szerelmese vigyázatlansága, csalfasága játszik közre. A mondottaknak megfelelően a csillaghitben a Mérleg a Nap ellenlábasának, a Szaturnusznak a felemelkedését, erőre kapását jelzi. Ezt is tükrözik a szoláris mítoszok, mesék. Az elbeszélés megfelelő szakaszában a hős ellensége feltámad, kiszabadul rabságából és elcsábítja, megszökteti a szerelmesét.

A Mérleg csillagzat jelentéktelensége miatt az egyébként jelentős égi helyszín kalendáriumi mítoszai a környező csillagképek, elsősorban a Kígyófej, Északi Korona és Ökörhajcsár csillagképek regéiben maradtak fenn. A Kígyófej (Caput Serpentis) és a Korona (Corona Borealis) együttese maga példázza a fentieket. A Kígyó (Serpens) az antik képzetekben nem más, mint a visszatérő özönvíz (az őszi esőzések) csillagjelképe, a Rák havában legyőzött, az Oroszlán által eltaposott, de a Szűz által kiszabadított Vízikígyó erőre kapó mása. Úgy jelenik meg az égen, amint az Északi Korona éppen fölemelt fejére kerül. E csillagkorona az égi királyság jelvénye, a felső és alsó ég urai, a nyár és a tél közt folyó örök küzdelem tárgya.

Héraklész munkái közül a *3.: A kerüniai szarvasünő foglyul ejtése* illik ide. A hónap a szarvasvadászat ideje. A csodaszarvasünő ez esetben maga a szűz Artemisz. Égi képmása, az egykor talán Eurázsia-szerte ismert „Szarvas" csillagzat (a Cassiopeia, Perseus, Auriga csillagképek együttese) ekkor jelent meg a rege föltehető keletkezése idején teljes pompájában az éjszakai égen, hogy üldözőit maga után csalogassa. Az égi fővadászmester, az Ökörhajcsár (Bootes) csillagzat ekkor viszont épp nem volt látható, mivel a Mérleg cikkelyének a csillagképe, és ekkortájt épp „Napba öltözött", vagyis „Héraklésszé lett". A héraklészi szarvasvadászat leírása szerint a kerüniai szarvas a „túloldalra" csalogatja üldözőjét, oda, ahonnét halandónak nincs visszatérés. A határ a Ladón folyó (a *Tejút*), amely az égbolt világos (nyári) és sötét (téli) felét választja ketté. Héraklésznek épp akkor sikerült a szarvast foglyul ejtenie, amikor az a határfolyóba lépett, vagyis az őszi napéjegyenlőség idején. Ekkor válik láthatóvá ugyanis, hogy a „Szarvas" csillagzat a Tejutat keresztezi.

Vulcanus

A Mérleg olümposzi ura Héphaisztosz (latin Vulcanus), az „Isteni szikra". Árész mellett Héra és Zeusz másik fia volt, bár egy elbeszélés szerint Héra afeletti dühében, hogy Zeusz férfi létére maga hordta ki és hozta világra a fejéből Athénét, ugyancsak a maga erejéből, szűznemzéssel foganta és szülte meg Héphaisztoszt, éppen úgy, mint a szörnyűséges sárkányt, Tüphónt, az Etna megtestesítőjét. A „hitelesebbik" változat mégiscsak az, mely szerint Zeusz volt az apja, már csak azért is, mert Héphaisztosz idősebb volt, mint Athéné. Ő nyitotta meg az atyaisten koponyáját, hogy a szűz istennő teljes fegyverzetben kipattanhasson belőle. Héphaisztosz való-

ban igen régi isten, római megfelelője, Vulcanus még apjánál, Iupiternél is régibb. Ősképe az árják tűzistene volt. Neve is valószínűleg a tűzzel, tűzhellyel lehet kapcsolatos, és bár régi isten volt, a föld mélyének tüzeit és a munkára fogható tüzet személyesítette meg elsősorban (latin nevéből képződött az európai nyelvekben a tűzhányó neve). Ugyanakkor az égi tüzekhez is van köze: ő gyártotta Zeusz mennyköveit, Héliosz fogatát, Apollón és Artemisz tűznyilait és sok egyebet, ami az istenek kovácsának feladatául jutott. Csillagképeket készített, ő formálta ki pörölyével a Szűz csillagképben Pandorát. Egyike volt tehát a mitikus kovácsisteneknek, aki kirítt olümposzi társai közül, mint születésétől fogva sánta és félig-meddig törpe; mindkét lába ki volt csavarodva, mivel csúfsága miatt anyja lehajította az égből. Olümposzi létére később is többnyire a föld alatt élt. A vulkánikus Lemnoszon, majd Szicília szigetén, az Etna kráterében volt műhelye (kultuszhelye). Héphaisztosz lezuhanása az égből Phaethón történetét és a tüzet földre hozó Prométheuszét idézi fel, meg más mitológiák, így az obi-ugor mitológia égből lehajított napistenét. Figyelemre méltó, ahogy ezt az elbeszélést, pontosabban annak homéroszi változatát, amelyben a gyermeket nem az anyja, hanem Zeusz hajította el az „égi küszöbről", egy ókori szerző: a pergamóni KRATÉSZ magyarázza. Szerinte Zeusz a világot akarta megmérni két elhajított, „azonos sebességgel mozgó fáklyával": Héphaisztosszal és a Nappal. HOMÉROSZ ugyanis úgy mesélteti el magával Héphaisztosszal a történeteket, hogy abból kiderül: Héphaisztosz zuhanása napkeltétől napnyugtáig tartott. KRATÉSZ szerint HOMÉROSZ a Nap és Héphaisztosz által leírt görbékben az éggömb koordinátáira akart utalni, s ha elfogadjuk ezt a magyarázatot, akkor Héphaisztosz „röppályája" nem lehet más, mint a napéjegyenlőségi főkör, az a körív, mely a napéjegyenlőségi pontokat köti össze, és áthalad az égi zeniten és nadíron.

A róla szóló többi elbeszélés, tettei, kapcsolata a többi istennel, megjelenése és attribútumai szintén naptári helyéhez kapcsolódnak. Felesége, Aphrodité (Venus) planétaistennői minőségében úrnője a Mérlegnek. Árész (Mars), fivére és vetélytársa – lévén Aphrodité első számú szeretője – a szomszédos Skorpió olümposzi, egyben asztrológiai ura, akinek másik otthona a Mérleggel oppozícióban lévő Kosban van. Héphaisztosznak Athénéhez fűződő viszonya is ellentmondásos (l. Minerva). Egyrészt mint a mesterségek olümposzi védnökei összetartoznak, másrészt Héphaisztosz szerelmével üldözi Athénét, kis híján meg is erőszakolja, és bár az istennő soha nem enged üldözője vágyának, annak földre hullott magva (a földben) megfogan, és Athéné lesz a nevelőanyja. Felemás kapcsolatukat fejezi ki, hogy templomaik Athénban két szemben álló dombon farkasszemet néznek egymással. (Persze, Héphaisztoszé „fölnéz" Athéné Parthenonjára, és külcsínben is alatta marad az ókori világ eme csodájának, ami nem csoda. A városvédő – és annak nevét adó – istennő minden tekintetben fölötte állt „párjának". Az ok minden esetben ugyanaz: Athéné olümposzi istennőként a Mérleggel átellenes Kos felett uralkodik. Athéné, illetve Árész és Héphaisztosz szoros, de mégis ellentmondásos kapcsolata a tavaszpont és az őszpont azonos helyzetét, ám ellentétes irányultságát is kifejezi. (Ne feledjük, e

két időpont Hellász-szerte a félévkezdetek ünnepnapja!) Az istenek közül Héphaisztosznak az ősz urával, Dionüszosszal és a szomszédos Szűz úrnőjével, Démétérrel van még közelebbi kapcsolata, ami nem csoda, emellett alakja gyanúsan hasonlít Triptolémoszra. Démétér lett volna az, aki a Héphaisztosznak szentelt kabeirói misztériumokat alapította, s az „Isteni szikra" kovácsolta neki attribútumát, az aratósarlót. Úgy tartották, hogy ő készítette égi otthonának csillagjelét, a Mérleget is, továbbá Ariadné koszorúját, amit Dionüszosz akasztott a Mérleg fölé csillagképnek. Ez az Északi Korona.

Héphaisztosz alakja a planétaisten Szaturnuszéval keveredik. Okkal, hiszen a Szaturnusz a csillaghit szerint „ereje teljében" van a Mérleg jegyében. Vulcanus olyan szaturnuszi „adottságokkal" rendelkezik, mint az alvilági lakhely (Etna), amely ráadásul egy sárkánynak (Tüphón), Szaturnusz állatjelképének otthona is; a sántaság (mindkettőjüket gyakran ábrázolják mankóval); a sarló készítése (Szaturnusznak ez az attribútuma); a Marshoz fűződő közeli kapcsolatuk (Szaturnusz és Mars a szoláris mítoszokban rendre egy követ fújnak); a Vénusz-feleség és felszarvazottság (a szoláris mítoszokban a Vénusz, illetve a Föld felváltva hol a Nap, hol meg a külső bolygó feleségeként személyesül meg, és Vénusz meg Szaturnusz az asztrológia szerint is párt alkotnak a Mérlegben); a kutya mint állatkísérője (a kutya rendre alvilági lények kísérő állata). A kovácsisten törpe, és óriások, az egyszemű küklopszok a segédei. A szoláris mítoszokban és mesékben a kovács, a törpe és az óriás többnyire a naphérosszal szemben, a Szaturnusz oldalán áll. Ez utóbbi viszont a Nap Atumszerű, öreg énje a mítoszokban. Mindez Héphaisztoszt a már csak „takarékon" lángoló, őszi öreg Naphoz teszi hasonlóvá.

Az igazságszerető Szűz

Antiochiai Szent Jusztina (szept. 26.) legendája fő vonalaiban a többi szűz mártírét követi. A keresztényfaló Diocletianus idejében történt állítólag, hogy egy antiochiai mágus, bizonyos Cyprianus beleszeretett a keresztény szűzbe, és mindenféle ördögi praktikával megpróbálta a magáévá tenni. Még a *sátánt* is megidézte, de az felvilágosította, hogy helyzete reménytelen, mert Jusztina (Iustina) Jézus jegyese, és keresztvetésére az ő, mármint az ördög minden hatalma semmivé foszlik. Cyprianus ettől észhez tért, megkeresztelkedett, majd városa püspöke lett. Az üldözések során együtt haltak vértanúhalált Nicomediában. Szurokkal, viasszal, zsírral teli katlanban főzték őket, de miután az *nem ártott nekik, lefejezték őket*, testüket pedig *kutyák*nak vetették eledelül.

Jusztina napja ugyan már a Mérleg havába esik, de a Mérleget tartó, Iustitiát megtestesítő Szűz csillagképhez is köze van. A Iustina név a Iustitiával közös tőről ered: latin *iustus* annyi mint „igaz, igazságszerető, jogos, méltányos, stb." A Szűz havához köti Jusztinát, hogy Cyprianust, Szent Cipriánt, akit történeti hitelének köszönhetően ma is elismer szentjének az egyház, a IV. század óta a Szűz havában, előbb szeptember 14-én, utóbb szeptember 16-án ünnepelték. Szent Ciprián révén azonban Jusztinát a Mérlegben is megilleti a hely, hiszen a megtérés előtt bujálkodni vágyó férfiú a nevét akár a Mérleg úrnőjétől, Vénusztól is kaphatta volna. A görög *küprianosz* „ciprusit", „ve-

Tarot-kártyalap, az Igazság-szolgáltatás

nusit" jelent. A Mérlegbeli névnap illetékessége mellett szól az ördög felbukkanása Jusztina legendájában. A csillaghitben az ördög planétája a Szaturnusz, a Mérlegben „erős" bolygóistenség. Ezzel szemben a Szűzre is vall a „hűvös" Mérleg mellett, hogy a katlant nyaldosó tűz nem árt a szenteknek, a Szűz tűzoltó Vízikígyója, miként Máté apostol és Szent Tekla esetében, hűti le (őszi langymeleggé) a katlan (nyári) forróságát. A „fejetlen" Szűzre utal, hogy végül a fejüket veszik; a Mérlegre, hogy (Vulcanus) kutyáit lakatják jól húsukkal. E kettősség magyarázata az, hogy Mérleg havában már időszámításunk kezdete óta a Szűz csillagkép uralkodik.

Jusztinát, bár semmivel sem állhatatosabb szüzességében vértanú társnőinél, mégis kitüntetik érte. Jézus jegyese lévén, a szüzesség és Jézus állatjelképe, az egyszarvú (unicornis) lett az attribútuma. (A középkori bestiariumok leírása szerint az egyszarvú csupán az alábbi csellel keríthető kézre. Élőhelyére egy szüzet vezetnek csalétkül, mivel ez az egyszarvú gyengéje. Mihelyt az állat meglátja, hozzásiet, elébe térdel és az ölébe hajtja a fejét. Ily módon teljesen kiszolgáltatottá válik.) Az unikornis azonban nemcsak Jusztina „Szüz"-eségét hangsúlyozza ki. E mondabeli állat a pogány napistenek helyére lépő Jézus jelképe volt a középkorban, ezért elejtése is csak az őszi napéjegyenlőség beköszönte után válhatott időszerűvé, amikor a felülkerekedő sötétség erőivel szemben a Nap „erejét veszti" (és öreg Nappá, azaz Szaturnusszá válik) Vénusz ölén.

Pénztelenek

Kozmáról és Damjánról, a korai egyház két nagy vértanú szentjéről legendájukon kívül alig tudunk egyebet, minthogy a szíriai Cirusban szenvedtek mártíromságot a diocletianusi üldöztetések alatt (303-ban). Állítólag Arábiában születtek. Ikertestvérek voltak, és mindketten a gyógyítást választották élethivatásul. Ingyen gyógyítottak, és a gyógyírt is ajándékképpen adták a betegeknek. Ezért nevezték őket „pénzteleneknek". Mivel keresztények voltak, betegeiknek nemcsak a testét, hanem a lelkét is ápolták. Tevékenységük színtere Cilicia volt. Tiszteletük már az V. században túlnőtt működési területükön. Ünnepük, szeptember 27-e, a VII. században került a liturgikus könyvekbe. Úgy tartják, hogy első római templomuk fölszentelésének napja volt ez. (1969-ben Róma egy nappal korábbra tette névnapjukat.) Különösen a keleti egyház tartja nagyra őket, de mint az orvosok, felcserek és borbé-

lyok (Kozma), valamint a patikusok patrónusai (Damján), no és persze a betegségekben szenvedőké, a járvány-sújtotta vidékek lakóié, egy időben nyugaton is népszerűségnek örvendtek. Ebben nem kis része volt annak, hogy mint a Medici család házi szentjeit (Cosimo Medici révén) a reneszánsz Firenze művészei soksok példányban megörökítették őket. Szerepkörükből adódóan elsősorban fogadalmi képeken találkozunk velük a Szűzanya kísérőiként, néha más gyógyító szentek, például Rókus és Sebestyén társaságában. Az orvosok egykorú viseletéről ismerhetők fel: prémmel szegélyezett sötétvörös talárt és kerek vörös sapkát viselnek. Attribútumaik: *patikamérleg*, gyógykenőcsös doboz, sebészkés, gyógyszerészmozsár és hasonlók.

Nem tudni bizonyosan, vajon ünnepüket (bazilikájuk fölszentelését) igazították-e már kibontakozó tiszteletük jelképes-naptári vonatkozásaihoz, vagy pedig fordítva történt. A naptárszerkesztő atyák mindenesetre gondosan „mérlegelték" Kozma és Damján helyét és szerepét. Az orvos-patikus ikerpár tényleg úgy egészíti ki egymást, mint a mérleg két serpenyője, ráadásul a mérleg a patikus nélkülözhetetlen eszköze. Legnevezetesebb csodás gyógyításuk az alábbi módon történt. Egyszer amputálniok kellett egy betegük lábát, s a csonkra más donor híján egy szerecsen lábát ültették át. A műtét sikerült, a beteg fölgyógyult, s attól kezdve felemás színű, fehér és fekete lábon élt (l. FRA ANGELICO képét a firenzei Museo di San Marcóban). E két színűre kezelt páciens a naptári szimbolika egyértelmű példája: nem más ő bizony, mint az őszi napéjegyenlőség fehér és fekete szárú harisnyát viselő allegorikus alakjának hasonmása.

Az utolsó ítélet angyala

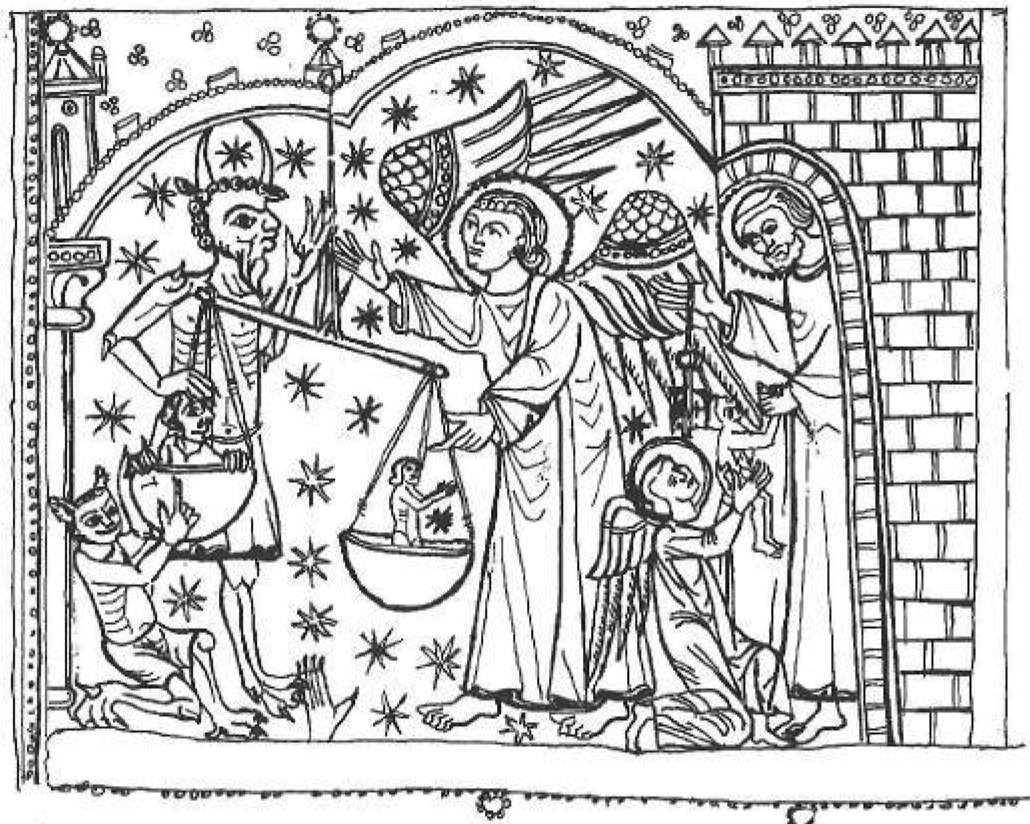
Ha van Iustitiának és rajta keresztül a Mérleg havának igazán jeles képviselője, úgy Szent Mihály az, a hónap régi névadója. Szent Mihály főangyal, „Szent Mihály úr", a „nagy fejedelem", a „mennyei seregek vezére", az „Istenhez hasonló" (ezt jelenti a neve, Mikháel), a zsidó nemzet őrangyala volt (Dán 10,13 és 21), akit a kereszténység a harcos egyház szentjeként adoptált. A leírásból, melyet a főangyalról a *Jelenések könyve* fest, valószínűleg az ősi perzsa pantheon egyik istene tekint ránk. Zoroaszter tanítása szerint a kozmikus erők két táborra oszlanak, a világosság és a sötétség, a Jó és a Rossz táborára. A fény istenei, akikkel Mihály rokonítható, a sötétség hatalmaival örökös harcban állnak. A *Jelenések könyve* szerint ez történik az utolsó ítéletkor is: „És lőn az égben viaskodás: Mihály és az ő angyalai viaskodnak vala a sárkánnyal; és a sárkány is viaskodik vala és az ő angyalai" (Jel 12,7–9). A küzdelem végén természetesen Mihály serege diadalmaskodik. Mihály a zsidó hagyományban is az ördöggel harcol (például az elhunyt Mózes testének birtoklásáért). Szent Mihály a vallásos művészetben a mennyei seregek fővezéreként jelenik meg: páncélt visel, pajzsot, lándzsát és kardot, szárnyai vannak, ahogy angyalhoz illik. A legyőzött sátán – ördög vagy sárkány alakban – a lábai alatt hever. Mihály – keresztes vitézhez illően – keresztet visel a páncélján. Szent Györgyre emlékeztető, ezüst alapon vörös, de díszes szárvégződésű, gombos, lóherés vagy liliomos keresztet. Alvezérei a naptár katonaszentjei, akik csapattesteik élén az év „frontvonalán" az alábbi módon helyezkednek el (a névsor nem teljes): Sebestyén (jan.

20.), Marinus (márc. 3.), Kerény (márc. 30.), Theodor és György (ápr. 20. és 24.), Flórián (máj. 4.), Achatius (jún. 22.), Jakab (júl. 25.), Móric (szept. 22.), Dömötör (okt. 26.), Euszták (nov. 2.), és Márton (nov. 11.). Feltűnhet, hogy tavasszal és ősszel, amikor a világosság és a sötétség erői közt különösen heves harcok folynak – Mars által fémjelzett időszakok ezek – sűrűbb a hadrend, míg a karácsonyi béke idejére a naptárszerkesztők egy katonát sem állítottak.

Mihály „világi" tiszteletét is katonavolta határozta meg. Előbb a bizánci birodalom patrónusa (a „Császár testőre"), majd Franciaország védőszentje lett. Hadászatilag fontos pontokat, hegyormokat, vár- és városkapukat neveztek el róla (l. pl. Mont-Saint-Michel szigete Franciaországban, Szent Mihály-kapu Pozsonyban). Ez a szokás kiterjedt jelesebb „alvezéreire" is (l. pannonhalmi Szent Márton-hegy, Balaton vidéki Szent György-hegy).

A főangyal végítéletnapi szereplséséhez kapcsolódik, hogy megtették a holtak bírájának, a lelkek mérlegelőjének. Az *Utolsó ítélet* ábrázolásokon gyakran így jelenik meg; egyik kezében kivont karddal, a másikban kétkarú mérleggel, amelynek mindkét serpenyőjében egy-egy csöpp meztelen lélek reszket. A mérleg nincs egyensúlyban, egy csúf kis ördög az egyik serpenyőt alattomban le-

Szent Mihály és az ördög mérlegeli a lelkeket. XIII. századi oltárkép Spanyolországból

húzza. Nem véletlen, hogy e kép: a lélekért vívott párharc az ördöggel megjelenik a Mihállyal szomszédoló szentek legendáriumában is. Áttételesen Jusztina legendájában: a szerelmes Ciprián varázsláshoz folyamodik, és megidéz egy démont, hogy az a leány szívét „tiltott szerelemre gerjessze" iránta. A több menetes küzdelem során, melynek leírása nem nélkülözi a humort sem, a leány egyedül vív meg az ördöggel és győz. Szent Forseus (szept. 28.) esetében viszont a viadal a Szent Mihály-i mintát követi. A *Legenda aurea* leírása szerint a szent haldokolván végignézi, amint két angyal a lelkét a túlvilágra kíséri, s egy harmadik, pajzzsal, villámló karddal fölfegyverkezve legyőzi a lelkét megkaparintani kész, tüzes nyilakkal támadó ördögöket. Az angyal és a főördög közti szóváltás a lélek fölötti bíráskodásba torkollik e szavak kíséretében: „Ítélkezzünk Isten színe előtt!" Mihály nemcsak a végítélet bírája, hanem a lelkek vezetője, a holtak túlvilági szószólója is. A zsidó hagyomány úgy tartja, Mihályt küldte az Úr, hogy az elhunyt Mózesről gondoskodjék, a keresztények szerint viszont Máriát vitte az égbe. Temetők, temetőkápolnák, csontkamrák védnökének tekintették, innen a halottszállító eszközök „Szent Mihály lova" neve. A Göncöl egyik régies neve, „Szent Mihály szekere" azoknak a példáknak a számát szaporítja, melyek tanúsítják, hogy a régiek e csillagképben halottas menetet, halottaskocsit láttak.

E képzetkör már ismerős: az egyiptomi, illetve a görög mitológiában Thot, azaz Hermész töltötte be a lélekmérlegelő, lélekvezető tisztét. Mihály mást is örökölt tőle: azok a hegyek és dombtetők, melyeket keresztény időkben néki szenteltek, korábban Hermész–Mercurius templomainak adtak helyet. No és a kapuk? Hermész ebben is mintaképe, hiszen az utak, átkelőhelyek, „kereskedelmi csomópontok": kapuk istene volt. Azonosságuk tudata az ókeresztény időkben oly mérvű volt, hogy nem átallották az arkangyalt – például gemmákon – Hermész szárnyas kalapjában, caduceusszal ábrázolni. A mondottak magyarázzák, miért volt a *Tejútnak*, a „lelkek útjának" egyik Európa-szerte ismert régi elnevezése „Szent Mihály útja". (Nálunk sem volt ismeretlen.)

Szent Mihály ünnepét (Dedicatio Sancti Michaeli) a hagyomány szerint VI. századi római bazilikájának fölszentelése napján, szeptember 29-én üljük. Mivel az angyalok halhatatlanok, ezért égi születésnapjuk sincs, következésképp más alkalmat kell találni az ünneplésre. Így jön kapóra a „dedikáció" (templomszentelés), amelynek időpontját a már előzményeiben kiforrott Szent Mihály-i szimbolika birtokában egészen bizonyosan előre választották meg.

János apostolnak így nyilatkozik meg a végítélet Krisztusa: „Én vagyok az Alfa és az Omega, a kezdet és a vég, az első és utolsó" (Jel 22,13). Jelképekre fogékony eleink szemében nem kis dolog lehetett, hogy a görög ABC utolsó betűje, az ómega: Ω a Mérleg jelére emlékeztet. A bibliai időszámításban a kezdet és a vég, a végítélet napja – például a vízözöné – a zsidó újévre esik. Ünnepi hagyományuk értelmében pedig a zsidók Istene újév napjaiban ítélkezik. Az is természetes, hogy a mennyei seregek és a zsidó nép fejedelme az esztendő „élén", fordulatján található, s hogy az őszponthoz fűződő hellenisztikus, majd keresztény hiedelmek megerősítik a helyén. Az őszpont a természet haldoklásának kezdete, Mihály

már a tél sötétülő kapujában áll, hogy kezében az ítélet pallosával és az igazság mérlegével fogadja a holtak lelkeit. (A naptári sarokpontok jelképes „kapu", „hegy" neve – l. a Mérleg-jel mintájául szolgáló „fényhegy" hieroglifát – és a városkapuk, hegyek Mihálynak, korábban Mercuriusnak való ajánlása között belátható az összefüggés.)

A Merkúr bolygó az ég két pontján „teszi igazán a dolgát". Mint az Ikrek csillagkép és jegy planétaura az ég *látható kapuinak* egyikében, a Tejút és az Állatöv keresztútján lélekvezetői (*pszükhopomposzi*) feladatának tesz eleget. Mint a Szűz csillagkép és jegy planétaura az év halálba mutató fordulópontján, amely korábban a Szűz és Mérleg csillagképek határára, utóbb a Szűz csillagképbe esett, a holt lelkek és az évvel meghaló istenek tetteinek, magyarán az év eredményeinek mérlegelését végzi (*pszükhosztászisz*). Hermész-Thotnak mint a kereskedés és a számolás, mérés istenének szintén nélkülözhetetlen eszköze a mérleg. Mihály másik ünnepe is Hermész hagyatékából került ki. A május 8-i Szent Mihály-nap a május elején született, Ikrekben otthonos bikatolvaj isten hagyatéka („Szent Mihály útja" a Bika és az Ikrek között keresztezi az Állatövet).

Merkuriális tulajdonságok Gáborra, Mihály társára az arkangyalságban is átragadtak. A két főangyal ezen túlmenően, mind a naptárban, mind funkcionálisan párt alkot. Gábor a tavaszpont főangyala, Mihály az őszponté; Gábor a jó hír, a születő élet, a kikelet hozója, Mihály a halálé, tehát a távozók kísérője. A magyar népi vallásosságban Mihály ma is ezt a szerepet játssza, de Gábort a nép Györgyre cserélte föl: „Szent Mihály öltöztet, Szent György vetkőztet" (a szólás a várható időjárásra utal), „Áldott Szent György, átkozott Szent Mihály" (ez a szólás pedig a népnek a meleghez, hideghez való viszonyát jelzi). Szent Mihály határnap-voltát mutatja, hogy a hozzá kapcsolódó szólások, hiedelmek mind a tél közeledtére figyelmeztetnek, pedig ekkor hol van az még! Például: „Szent Mihálykor keleti szél, igen komoly telet ígér." Figyelték az állatokat, s ha a juhok, sertések összebújtak Mihály-nap éjjelén, erős telet vártak. Az e nap útnak induló darvak kiáltozása is a közelítő télre hívta föl eleink figyelmét. Mindez a paraszti munkák rendjében is tükröződött. Meteorológiailag ugyanis nálunk Györggyel fordul az évszak, Gábor alakja pedig a húsvét-várás igézetében amúgy is elhalványult. (A Mihály-György párosítás más oka az lehet, hogy mindketten Merkúr szomszédok és Vénusz alattvalók, mindketten katonaszentek, György Szent Mártát, Mihály a „Napba öltözött asszonyt" szabadítja meg a sárkánytól. Még képmásuk is összetéveszthető, csak Mihály szárnya és mérlege igazít el egyértelműen.) Mihály-nap fordulópont a parasztkalendáriumban is. A szent mihályi vásárokkal, a kiforrt újborral (*Borszűrő Szent Mihály*), az állatok behajtásával a legelőkről, a pásztorok farkas-ünnepével kezdődik a *kisfarsang*: az őszi munkák utáni megpihenés, a lagziba járás Márton-napig (nov. 11.), legkésőbb Katalin-napig (nov. 25.) tartó időszaka. A kisfarsang elnevezésben a régi „40 napos" luniszoláris naptár emléke kísért. Szigorúan véve az év utolsó előtti, 40 napos bő ciklusa az őszi napéjegyenlőségtől halottak napjáig (nov. 2.) tart, de nincs azon mit csodálkozni, ha gyakorlati megfontolásból a nép a dátumokat kiigazította. György-nap és Mihály-nap idényváltó szerepe

egykor nemcsak a népéletben, hanem országos ügyekben is hangsúlyt kapott. A késő középkortól kezdődően a magyar király, később pedig az erdélyi fejedelem évente kétszer, rendszerint György- és Mihály-napjára hívta gyűlésbe az ország nagyjait meg a nemesi rendeket.

A tanító, az oroszlán meg a szamár

Szent Jeromos (340 körül – 420) egyháztanító, aki már csak köztudomásúlag *Vulgatá*nak nevezett latin bibliafordításáért is kiérdemelte, hogy szentté avassák, a hagyomány szerint történelmi hazánk területén született, Stridoniumban (a horvátországi Csáktornyán), legendás életrajzában pedig egymást érik a névünnepének időpontjára (szept. 30.) utaló mozzanatok. Hogy is hagyhatnám ki ezek után e könyv jeleseinek sorából?

Már a neve is beszédes. No, nem valóságos jelentése szerint (a görög eredetű Hieronymus azt jelenti: „Szent név"), hanem ahogy az *Arany legenda* szerzője sorolja, mondván, hogy a róla szóló legenda szerint „Szent törvény" a jelentése, de fordítják „Szépség látomásának" és „Beszédeket megítélőnek" is. VORAGINE mester ezen értelmezésekhez meglehetősen semmitmondó magyarázatokat fűz, én azonban úgy vélem, hogy a hivatkozott névetimológusok a szent Mérleg-hónapbeli névnapjára gondolhattak, hiszen az ítélkezés, törvénykezés dolgában, meg a szépség meglátása terén a Mérleg-szülöttekben az átlagosnál nagyobb a tehetség – az asztrológia szerint.

Legendás életrajzát illetően hasonló a helyzet. Vagy az történt, hogy az életrajzot igazították nevenapjához, vagy pedig az, hogy életének szimbolikus értelmű mozzanataihoz kerestek illő névnapot, s aszerint itt-ott még igazítottak is rajta. Ez ma már eldönthetetlen. Itt most csak az életrajz ideillő részleteit idézem.

Még fiatalember, amikor *bíró* elé idézik, amiért szent iratok helyett pogány szerzők műveit falja. Az ekkor már keresztény Róma keresztény bírája ezért kegyetlenül megkorbácsoltatja. Ugyancsak ifjú még, de már bíboros, amikor paptársai szemére veti kicsapongó életmódjukat, s azok bosszúból, hogy csúffá tegyék, az éj sötétjében *női ruhát* készíttetnek az ágya mellé, hogy amikor az éjszakai zsolozsmára fölkel, azt öltse magára, s úgy menjen a templomba.

Később 4 esztendőt *remetei magány*ban tölt el a Szentföldön. Egy neki tulajdonított levélben olvasható, hogy a bőre olyan színű lett, mint a *szerecseneké*, *csonttá* és bőrré aszott a teste, mégis *érzéki vágyak* gyötörték, s úgy szabadult meg tőlük, hogy éjt nappallá téve *kővel* verte a mellét.

Az ifjú Jeromos keresztény bírája a Mérleg havában ítélkező Szent Mihály földi mása, megtréfáltatása a női ruhával, később alig leküzdhető érzéki vágyai a Mérleg úrnőjét, Vénuszt idézik meg, remetesége, csonttá aszott teste, a kő, amivel mellét veri viszont a Mérlegben „erős" Szaturnuszt. Hasonlóképpen feketévé piszkolódott bőre, ami emellett még az őszpont után egyre gyorsabban sötétülő napokat juttathatja eszünkbe. (Vö. a Szent Móricról írtakkal. Hogy lássa az olvasó, mennyire nem belemagyarázás ez, egy ideillő, egykor Európa-szerte élő népszokásra hivatkozom, az ún. *moresca*-táncra; angol neve *Morris*, eredetileg *Moorish Dance*. Ebben a szertartásos küzdelmet eljátszó csoportos táncban a gonoszt, a

telet, a sötétséget kormozott képű táncosok csoportja, a „mórok" képviselik, s előírás szerint mindig alul kell maradniok a világosságot, nyarat, jót megszemélyesítő másik csoporttal szemben. Ezeket a táncokat koratavasztól nyárközépig, jelesebb ünnepek alkalmával járták, akkor tehát, amikor a világosság valóságosan is fölényben van a sötétséggel szemben.)

Jeromos életének van egy kétséget kizáróan mesei eredetű, alighanem naptári célzattal betoldott epizódja. A legenda szerint amikor Betlehemben, egy kolostor apátjaként az *Írás* fordításán fáradozott, egy sántikáló oroszlán vetődött arra. A testvérek halálra rémültek ugyan, de Jeromos utasításának engedve végül is kezelésbe vették az állat tövisektől fölsértett lábát. Az ápolás során az oroszlán teljesen megszelídült, s mikor felgyógyult, Jeromos a kolostor szamarának őrzését és terelgetését bízta rá, mintha csak pásztorkutya lenne. Egy alkalommal aztán, amikor kinn voltak a mezőn, az oroszlán elaludt, s arra járó kalmárok elkötötték az őrizetlenül talált szamarat.

Az egyedül hazaballagó oroszlán láttán a barátok azt hitték, hogy amaz nem tudott ellenállni természetének, és a rábízott szamarat fölfalta. Ezért nem adtak neki büntetésből enni, és az ő hátára rakták a cipelni valót, az erdőben vágott és fölaprított fát. Az oroszlán türelemmel végezte a szamár dolgát, munka után, esténként azonban a környéken kóborolt, s így kutatott az ellopott szamár után. Így esett, hogy a tolvaj kalmárok, immár a szamárral együtt, ismét arra jártak. Az oroszlán fölismerte az „ő" szamarát, és vadul bömbölve, karmait meresztgetve, farkával csapkodva arra kényszerítette a karavánt, hogy a kolostorhoz vonuljanak, és megbocsátásért esdekelve visszaadják a szamarat jogos tulajdonosaiknak.

Ez az aesopusi hangvételű állatmese

Szent Jeromos képmása nürnbergi falikárpitról, (a jobb szélen) 1465 k., New York, Metropolitan Museum of Art

a mesegyűjteményekből ismerős. *A rászedett oroszlán* típuscím alatt olvasható változatai azt mesélik el, hogyan szed rá egy szamár egy oroszlánt. Az kideríthető, hogy a mesehősök a Szamár-csillagos Rák illetve az Oroszlán jegyben uralkodó, a *Mérlegben* illetve a Skorpióban viszont *„romlásba jutott"* Hold és *Nap* állatait testesítik meg. Alighanem ezért kerültek Jeromos élettörténetébe is. (Szentünket a festők rendszerint a lábánál heverő oroszlánnal ábrázolják. Az oroszlánt és nem a szamarat tekintik attribútumának, ami érthető, hiszen nevenapja a „romlásba jutott" Nap és nem a Hold havába esik.)

OKTÓBER

Hónapunk neve a latin October, „Nyolcadik" hónapnévből ered, mivelhogy a régi római naptárban az évkezdő márciustól számítva ez volt az év nyolcadik hónapja. Egyedül Domitianus császár tett kísérletet a név megváltoztatására, amennyiben önmagáról neveztette el. Rossz császár volt, a „domiciánus" hónapnév nem kellett senkinek.

Róma októberi ünnepei a márciusi jeles napok tükörképei. A földműves, a halász, a hajós és a katona a márciustól októberig tartó nyárias időszakban volt aktív. Márciusban tolta vízre a hajóját, vette elő a szerszámait, fényesítette ki a fegyvereit, és októberben vontatta partra, rakta el őket, illetve olajozta meg az utóbbiakat, hogy a téli nedvességtől be ne rozsdásodjanak. Mindaz a tevékenység, aminek megkezdésére márciusban ünnep adott jelt, októberben ünneppel zárult. A márciusi lovasszemlének (*Equirria*, márc. 14.) az „októberi ló" (*Equus October*, okt. 15.) felelt meg, a fegyvertisztítás ünnepének (*Quinquatrus*, márc. 19.) a fegyverszentelésé (*Armilustrium*, okt. 19.). A katonás ünnepek túltengésével összefügg, hogy mindkét hónap asztrológiai ura épp a római Mars had- és planétaisten volt. Mint VARRO írja, „október havában van a *Meditrinalia* napja: neve a gyógyítással (latin *medeor* = gyógyítok) kapcsolatos, mert Flaccus, Mars isten papja közölte, hogy ezen a napon szokás újborral és óborral áldozni, és mindkettőt gyógyszerként megkóstolni". Hadd tegyem hozzá, azért is, mert október egykori zodiákus-csillagképe, a Skorpió felett van a Kígyótartó csillagzat, melyet a hivatalos antik hagyomány Aszklépiosz (Aesculapius) orvosisten képmásának tekintett.

Október allegóriái: repülő ifjú, testszínű (?) ruhában, fején makkos tölgykoszorúval, jobbjában a Skorpió jele, baljában kosár, berkenyével, naspolyával, gesztenyével és gombákkal; ifjú lombokkal álcázott rejtekében vadászkutyái és madárfogó hálói között; kosarából, kötényéből magokat szóró férfi (ez az allegória Itáliában született, hisz nálunk szeptember vége a vetés végső határideje); borfejtés; bacchanália szatírokkal, részeg, szőlőkoszorús, fürtöt emelő Szilénosszal, tamburinon játszó menászokkal.

A hónap régi magyar nevei: Skorpió hava a hónap harmadik dekádjában kezdődő csillagászati hónap után, és *Mindszent hava*, mely ünnep már novemberbe esik, de a Skorpió első dekádjának legfontosabb ünnepe – halottak napjával együtt. (Ez a szélsőséges példa mutatja a legjobban, hogy a naptári hónapok legjelesebb időszakának a régiek a hónap utolsó harmadát tartották. Másként Mindszent hava a november titulusa lenne.) Október újabban az augusztusi és szeptemberi Mária-ünnepek folytatásaképp az olvasó és a lorettói litánia kiemelt hónapja volt (*Olvasós Boldogasszony*, újabban *Rózsafüzér királynéja* október 7.,

Magyarok Nagyasszonya október 8. 1971-ig). Október – mint május is – Mária-hónappá a Vénusz 23/24-éig tartó uralma révén vált.

„Isten szegénykéje"

A ferences, más néven minorita szerzetesrend alapítója, Assisi Szent Ferenc (1182 körül–1226., névünnepe október 4.) a kereszténységben a Giovanni nevet kapta. A *Francesco* („Francia") ragadványnevet annak köszönhette, hogy édesanyja francia volt. E tiszta szívű szent megújította az egyház szellemét, eszméi új lendületet adtak a középkor misztikus romantikájának. Személye a földi javakról való lemondás, az egyszerűség és a szeretet jelképe lett. Képmásain az általa alapított rend barna vagy szürke, csuklyás csuháját viseli, amit a derekán csomózott kötél fog össze. A kötél 3 csomója a szegénységet, szüzességet és engedelmességet, a franciskánusok kötelmeit jelenti. E három szerzetesi erény gyakran feltűnik a ferences allegóriákban (pl. Szent Ferenc eljegyzi magát a Szegénység úrnőjével). Könnyen felismerhető a kezén, lábán és oldalán látható stigmákról, Krisztusnak szögek és lándzsa ütötte öt sebéről. A legenda szerint egy hat szárnyú, kitárt karú, szeráfi Krisztus jelent meg előtte, és a látomás sebeiből tűző sugarak jelölték meg életre szólóan a testét. Attribútumai: *feszület* (a stigmák miatt), *liliom* (a szűzi tisztaság jelképeként) és *koponya*, mely a földi lét hiábavalóságát jelenti.

Legendás élettörténete kedvelt festői téma volt a reneszánsz előtti Itáliában. Alakját az írók és festők bibliai prófétákkal, de főleg Jézussal állították párhuzamba. Vizet fakasztott a sziklából, mint Mózes; tüzes szekér ragadta magával, mint Illést; Jézusnak is, néki is 12 tanítványa volt, akik közül egy megtagadta; egy „hitetlen tamás" az oldalán lévő seb megérintésekor tért meg stb.

Ferenc – történelmi alak lévén – nem kalendáriumi jelkép abban az értelemben, ahogy például a korai idők keresztény szentté átmázolt pogány bálványai azok voltak. Ennek ellenére a szentté avatásakor meginduló legendaképződést naptári szempontok is befolyásolták. Ilyen asztrálmitológiai természetű két alábbi legendája is. Történt, hogy az Assisivel szomszédos Gubbio városát egy emberevő farkas tartotta rettegésben. A szentnek sikerült báránnyá szelídítenie, olyannyira, hogy a fenevad megjelent a város főterén, és írásban is békét kötött a polgárokkal. A farkas – a Skorpió cikkelyében van egy Farkas csillagkép! – a néphit szerint a nap- és holdfogyatkozás okozója (a Nap a Mérleg, a Hold a Skorpió jegyében „veszíti el erejét"), a mitológiában Mars állatjelképe volt. A megszelídített bestia magát a legyőzött Marsot jelképezi. A csillaghit szerint ugyanis Vénusz a Mérleg havában „száműzetésbe kényszeríti" Marsot. (Közkeletű magyarázat szerint a farkas valójában egy Gubbiót sarcoló rablólovag volt, akivel a városnak Ferenc közvetítésével sikerült megegyeznie. Való igaz, a farkas a középkorban többek között a rablólovagokat jelképezte, de hát szegény állat ezt is jórészt Mars miatt volt kénytelen magára venni.) Más alkalommal a szentet testi vágyak gyötörték, s hogy megszabaduljon tőlük, tövisek közé vetette magát. És ekkor csoda történt: kiserkenő véréből rózsák nyíltak. A testi vágyakat viszont megint csak Vénusz, a Ferenc-nap pla-

nétaúrnője hozza ránk, s a piros rózsa is Venus istennő (a vulva) virága. Ferencnek e legendája ismert vándormotívum, és ősforrása egy antik rege volt, mely szerint az eredetileg fehér rózsa „rózsaszínét" úgy nyerte, hogy Vénusz a *haldokló Adonis* (görög Adónisz) segítségére sietve rózsatövisbe lépett, s kicsurranó vére a fehér virágszirmokat pirosra festette. Adonist Mars ölte meg.

A lélek mérlegén

Szent Brúnónak (1030 körül–1101 okt. 6.) a német származású paptanárnak, a karthauzi rend alapítójának itt következő legendája érdemes a figyelmünkre. Még reimsi tanár korában történt, hogy egyik híres tanártársa elhalálozott, és Brúnó ott volt azok között, akik a háromnapos halotti zsolozsmát énekelték. Amikor első ízben felhangzott e sor: *Responde mihi* – „Válaszolj nekem", a halott felült a ravatalon, és rémülten felüvöltött: „Hívnak az igazságos bíró, Isten elé!" – majd élettelenül visszahanyatlott. A másnapi zsolozsmázásnál a mondott sornál megismétlődött a jelenet. A halott felült, s azt üvöltötte kétségbeesetten: „Elítéltek Isten igazságos bíróságán!" A harmadik nap a történtek újfent megismétlődtek: „Kárhozatra ítéltek Isten bíróságán!" – ordította a hulla a halálra vált sokaság fülébe a túlvilági figyelmeztetést. Brúnó állítólag ennek az élménynek a hatása alatt választotta az életre szóló magányt. Bizonyosra vehetjük viszont, hogy névünnepének dátuma okán kapcsolódott éppen őhozzá ez a kegyes célzatú rémtörténet: Brúnó napja, október 6-a még éppen bévül esik a holtakon ítélkező Mihály nyolcadán.

Mártírszüret

Dénes (okt. 9.) a kelta–római Párizs (Lutitiae Parisiorum) első mártír püspöke, a francia királyok, majd Franciaország patrónusa, a *tizennégy segítőszent* egyike. Emlékezetét az állítólagos sírja fölött emelt Saint-Denis apátság, a francia királyok temetkezőhelye őrzi. Dénest, vagyis Dionüszioszt (latin Dionysius) minden alap nélkül már a középkor hajnalán hasonnevű történelmi személyekkel azonosították: az I. századi Dionüsziosz Areiopagitésszel, akit még Szent Pál térített meg Athénben (ApCsel 17,34), illetve az ő bőrét magára öltő V. századi Pszeudó- („ál"-) Dionüsziosszal, aki az *Égi hatalmasságokról* (*De Hierarchia Caelesti*) című munkát írta, 9 osztályba sorolva az angyalokat az égi szférák száma szerint. (Az Areiopagitésszel való azonosításnak legalább naptári alapja volt. *Areiopagosznak*, „Árész halmának" hívták Athénban azt a dombot, melyen az isten temploma állott, s ahol a legfelső *bíróság* ülésezett. Egy *areiopagitész* megtérítése – az Árész templomában ülésező bírákat hívták így – a Mars Mérleg havi „rangvesztését" idézhette föl a témában otthonos naptárszerkesztő papokban.)

Dénesünkre visszatérve, a hagyomány szerint két társával, Szent Rusticusszal és Eleutheriusszal együtt a szokásos válogatott és hiábavaló kegyetlenkedések: rostélyon sütögetés, vadállatok elé vetés, keresztre szegezés után fejezték le a III. század derekán, Decius császár uralkodása alatt. Legendája szerint a halott vértanú a fejét a hóna alá kapta, és a maga lábán ment a sírba kivégzése helyéről (*Mons Martyrum*, „Mártírok hegye", a mai Montmartre). Így, fejével a hóna alatt, püspöki ornátusban ábrázolják. Ez a groteszk mo-

tívum ugyanabból az ősi kelta kalendáriumi mítoszból kerülhetett Dénes legendájába, melyből a *Sir Gawain* és a *Zöld lovag* című lovagi románc formálódott. Ez utóbbi titokzatos hőse az erdőlakó örökzöld óriás, akinek hiába vágják le a fejét, azt hóna alá kapva odébb áll, s a következő esztendőben sértetlenül tér vissza. A Zöld lovag az évente megújuló vegetációt jelképezi. Növényi szimbóluma, az örökzöld magyal Mars isten északi megfelelőinek volt a szent növénye. A „magyal lovag" (nálunk zöldember, borzakirály) lefejezése különböző fordulati ünnepek (máj. 1., karácsony) játékos szokásaként egészen a legutóbbi időkig fönnmaradt Európában. A jelképes kivégzés FRAZER leírása szerint úgy ment végbe, hogy a zöld lombokba öltöztetett „áldozat" a feje fölé tartott egy botra tűzött maszkot, s azt csapta le a „hóhér" kardja. (A Zöld lovagról szóló elbeszélés ezért beszél óriásról.) A kivégzés jelképes volt ugyan, de a szenvedés igazi: a zöldemberek ruháját bizony szúrós szálakból szőtték (tavasz utóján galagonyából, rózsából, télen magyalból). Valószínű, hogy Dénest, a lombbal együtt fejét is lehullató vértanút e Zöld lovag isteni előképének helyére állították a galliai kelták térítői. Szent Dénes népszerűsítői közt olyan nagyságok akadnak, mint Párizs védőszentje, Genovéva (†502. jan. 3.), a Saint-Denis apátság állítólagos alapítója és Tours-i Szent Gergely (†594. nov. 17.), a frankok történetírója. Dénesben egy pogány vegetációistenség keresztény utódát látni egyáltalán nem képtelenség, hiszen még a neve is erről árulkodik. Azt jelenti: „Dionüszosznak ajánlva". Dionüszosz évszakában, a szüreti időszak végén járunk. Hadd idézzem továbbá az olvasó emlékezetébe a két antik római borünnepet, a *Vinalia Rusticát* és a *Vinalia Urbanát*. Dénes két vértanútársának neve beszélő név, s e két borünnepről beszél: a latin *rusticus* – láttuk korábban – „falusit, faragatlan modorút" jelent, a görög *eleutheriosz* ennek ellentéte, annyi mint „előkelő, finom modorú, nemes". A latin *urbanus* is éppen ezt jelenti.

Bacchus

Dionüszosz-Bakkhosz (latin Bacchus) lehetséges ősei közül leginkább a védikus Szóma holdistenre emlékeztet. A védikus kultuszokban a szóma, az árja istenek mámorító itala töltötte be azt a funkciót, amit a bor Dionüszoszéban.

Bölcsője Thrákiában ringott, de mire minden görög megismerkedett vele – mitológiájában külön fejezet illeti meg utazásait – képmása több más isten arcvonásaival gazdagodott, a krétai Zagreuszéval, a phrűgiai Szabazioszéval, a lűdiai Basszareoszéval. Zeusz fia volt és Zeusz maga (Dionüszosz jelentése „nűszai Zeusz"; Nűsza helységnév, több is volt belőle, a hívek az isten kultuszhelyeit rendre Nűszának nevezték), aki – s ebben Erószra hasonlít – hol kései gyermekistenként, hol a legősibb istenek egyikeként jelenik meg előttünk. Elüt olümposzi társaitól abban is, hogy ő maga nem is tagja e karnak, hiszen „halandó", „halandó" anyától született, meghaló és feltámadó fiúisten volt. Egyik aspektusában eredetileg a szőlő és a bor, majd általában a vegetáció és az életadó nedvesség megtestesítője, a másikban viszont halálisten. Eleinte barbár rítusok övezték, később az orphikusok elvont legfelsőbb lényt formáltak belőle.

Mint a sarjadzás halandó istenének – a görög *bakkheosz* „sarjat" jelent – nincs ki-

váltságos helye a naptárban (ez csak az olümposzi tizenkettőt és a planéták urait illette meg). Ünnepeivel az év minden időszakában találkozunk: ilyen a decemberi *Lénaia*, a szőlőprés ünnepe; a februári *Anthesztéria*, a virágok ünnepe; a márciusi *nagy Dionüszia* (vö. a római *Liberaliával*, amit Liber Paternek, a boristen eredeti latin megfelelőjének szenteltek). Ezt jelzik azok az elbeszélések, melyek szerint az isten, ha megmutatkozott a halandók előtt, bika, oroszlán és kígyó képét öltötte fel. Magyarán szólva, a Bika az Oroszlán és a Kígyó csillagképek alakjában jelent meg, melyek az év három termékeny évszakának jelző csillagképei voltak jó 4000 évvel ezelőtt (egy rege szerint Dionüszosz dajkái a Bikában látható Hyádok voltak). Egész éven át tartó kultusza is vegetáció- és persze napisten voltát tanúsítja. (A keresztény szőlős, boros szentek ünnepei is januártól decemberig sorjáznak végig az égen.)

„Titkos" tanítás szerint a halott Napot (annak éjszakai mását: a Holdat) személyesítette meg. Delphoiban, Apollón szentélyében éjjelente őt, és nem a napistent tisztelték. Orphikus tanok szerint viszont kozmikus isten volt. Mint legfőbb lényt, Zeusz utódaként a mindenség hatodik, egyben utolsó királyaként tisztelték. Az volt meghaló és feltámadó nap-holdistenként is; döntő szerepe volt a hellenizált Krisztus-kép kialakulásában, amit a róluk szóló elbeszélések hasonló elemei alapoztak meg. Mindkét istent gyermek és felnőtt képében is imádták, mindkettőjüket „Sarjnak" és – persze más értelemben – Zeusz utódának tekintették. Mindkettő barlangban született, ugyanabban a hónapban, Bak havában, mindkettő megváltó, meghaló és feltámadó isten. Jézus, az „Isten Báránya", életét áldozta értünk, és saját testét és vérét kínálta étkül követőinek, Dionüszosz-Zagreusz az „isten gödölyéje" volt, a kecske-Zeusz, akit a „földből sarjadtak" hétfele (!) téptek, és fölfaltak, és akinek emlékezetére követői, a bakkhánsnők hasonló módon sokáig fiúgyermeket áldoztak. Mindketten megjárták a poklot, mindkettőjüknek egyaránt fontos jelképe a hajó és a szamár, mindketten borrá változtatták a vizet, s ha Dionüszosz a szőlőnek és a bornak istene volt,

Dionüszosz a tengeren. Görög vázakép, Kr. e. VI. század. München, Staatliche Antikensammlungen

a megtestesült szőlőtő, szó szerint ugyanezt mondta magáról Jézus is, akit már az evangéliumok is nap-holdistenként ábrázolnak, s ez meghatározó eleme lett a keresztény ikonográfiának.

Dionüszoszt látványosabb megnyilvánulásai leginkább az ősz, a szüretidő istenének mutatják. Ez világosan kiderül a születéséről szóló történetekből. A legismertebb változat szerint Zeusz és Szemelé nászából született, az alábbi módon. Szemelé a féltékeny Héra felbujtására rávette Zeuszt, hogy igaz valójában mutatkozzék meg előtte. Amikor a főisten tűz-

ben, lángban megjelent, Szemelé halálra égett, s a méhében lévő Dionüszoszt csak a Szemelé palotájára hirtelen fölfutó borostyán zöld függönye oltalmazta meg. S miközben Zeusz a még éretlen magzatot saját combjába varrta, hogy ott növekedjék tovább, a helyére egy szőlőtőke hullott az égből, hogy a halandók számára helyettesítse az istent. E kép alapja az a felismerés lehet, hogy termékennyé az égből jövő eső (Zeusz) teszi a földet (Szemelét), de a növények gyümölcsét a Nap égből jövő heve (ez is Zeusz) érleli meg, miközben „értéktelen" zöldjüket felperzseli. Különösképpen áll ez a szőlőre. (Ne feledjük, hogy Zeusz az antikvitásban a legnyáribb hónap, az Oroszlán olümposzi védnöke volt, s mielőtt a Jupiter bolygó urává tették, a Napot tisztelték benne.) Dionüszosz (Zagreusz) másik születéstörténete szerint anyja Démétér vagy Perszephoné volt, abban az értelemben is, ahogy az aratásra szüret következik. Az eleusziszi misztériumokban Jakkhosz néven Perszephoné fia és Démétér szeretője (?!). Ezt a Zagreuszt tépik darabokra a titánok, és húsát üstbe dobják főni, amiképpen a szőlő fürtjeit is letépik, majd kádba vetik, hogy kiforrja a levét. Zeusz, az atya csak Zagreusz még mindig dobogó szívét tudta megmenteni (eredetileg a phalloszát), abból teremtette Dionüszoszt, miközben Zagreusz lelke alvilági istenné lett. Dionüszosz ebbéli aspektusában, „földalatti Zeuszként" is őszbe illő alak, hiszen ez az évszak a természet halálának ideje.

Dionüszosszal lehet azonos Plutosz (a „Bőség"), akit Démétér egy barázdában fogad a méhébe. De Plutosz Plutónnal, más néven Hádésszal, az alvilág urával is azonos (őt is ábrázolják bőségszaruval, e hamisítatlan dionüszoszi kellékkel).

E képzetkört Koré és Ozirisz mítoszai teszik érthetőbbé. Ahogy a gabonaleány az elvetett mag képében a téli időszakra föld alatti istennővé, s a gabona- meg szőlő-, egyúttal nap-holdisten Ozirisz ily módon szintén alvilági fejedelemmé válik, úgy lesz a leszüretelt szőlőisten Plutoszból a holt tőkék földben rejtőző, élő gyökerei (Zagreusz phallosza) által Hádész alakmása, Plutón.

Több szempontból figyelemre méltó a hajós Dionüszosz alakja. Egy meseszerű változatban születése után a nagyapja anyjával, Szemelével együtt kitette őt egy ládában a tengerre. Mások úgy mesélik, hogy a csecsemőt egyszerűen a tengerbe dobták, és egy delfin, Démétér anyaméhjelkép állata vette a hátára, úgy menekült meg. Egy elbeszélés illusztrációjaképpen Dionüszosz szőlővel befuttatott hajón jelenik meg, különféle vadállatok képében, s a hajója körül borrá változott tengerben delfinek úszkálnak. Tudjuk továbbá, hogy athéni szüret ünnepén az isten maszkját egy hajó alakú szekéren hordozták körül. Ez a „hajós" Dionüszosz az ősszel meghaló nap-, illetve vegetáció-istenekre emlékeztet, akik hajón kelnek „utolsó útjukra" – gondoljunk az egyiptomi Ré napistenre és Oziriszre, de tudjuk azt is, hogy az istenbárkák, elsősorban a napisteneké, más népek tavaszi, őszi ünnepein is szerephez jutottak –, és felidézi a szőlőültető Noé bárkájának képét is, a fedélzetén utazó vadállatokkal. A bibliai vízözön a zsidó újév első napján, az őszponthoz legközelebb eső újholdkor kezdődött. Ennek megfelel, hogy az ókori Közel-Keleten szüretkor egy *újhold* formájú bárkát hordoztak körül az ünnep részeként, benne az áldozati állatokkal. Dionüszosz és a héber Noé közt teremt további kapcsolatot, hogy a görög vízözön-monda Noé-

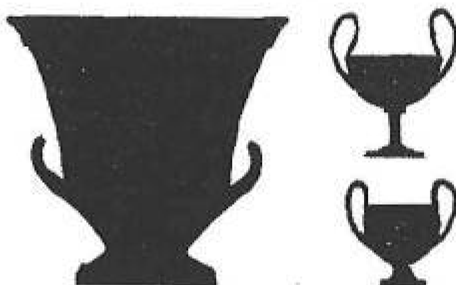
ját Deukaliónnak, azaz „Újbor-hajósnak" hívták.

Dionüszosz hajós történetei és ezeknek ábrázolásai jelképes nyomatékot adtak a keresztény hajó-szimbolikának. A középkori illusztrátorok nem a *Szentírás*ra támaszkodtak, amikor a hajóból prédikáló, vízen járó, hullámokat megszelídítő Krisztus mellett a Szűzanyával csónakba „kitett" kis Jézust is megfestették.

Dionüszoszt egyszer gyermekként, másszor szőlőkoszorús, részeg ifjúként ábrázolták, kezében thürszosszal és boros edénnyel (*kantharosszal*, amely magyarul „hajót" is jelent!), a vállán őzgida vagy párduc bőrével. Megjelenik azonban szakállasan, érett férfi képében is. Ilyenkor bokáig érő női ruhát visel (a kétneműség e finom jelzése részint kettős nap-hold-istenségére, részint növényi természetére utalhat; l. hímnős virágzat, egylakiság). Kísérői a duhaj bakkhánsnőkön (ménászokon) kívül a szamárfülű, felajzott szatírok, a kecskelábú, kecskeszarvú Pán és a részeges, kövér bölcs Szilénosz, aki a bakkhanáliákat vezeti szamárháton. Dionüszosz diadalszekerét tigrisek, leopárdok vagy kecskék, ritkábban kentaurok húzzák. A tigrisek kultuszának ázsiai kapcsolataira utalnak, a kecskék magát a gödölye-istent jelképezik (vö. a szőlőevő kecskék egykorú ábrázolásaival; a bort régente kecskebőr tömlőben szállították a mediterráneumban). A kígyó és a ló is gyakori az isten állatseregletében, ezeket, akárcsak a delfint, Démétér hagyományozta reá.

A „kelyhes" pápa

A 32 első szent pápa sorában 217–222 között uralkodott I. Calixtus (Callistus, Kallisztosz, Kalistus). Névünnepét a IV. században keletkezett *Depositio Martyrum* (*Vértanúk sírbatétele*) lista október 14-ére keltezi. Nem kizárt persze, hogy tényleg ezen a napon temették, mindenesetre az ünnep kelte és a pápa neve különös módon egybecseng. A görög Kallisztosz azt

Kehely alakú keverőedény (kalüx kratér) kantharoszokkal. Attika, i.e. 490-450

jelenti: a „legszebb". Ez volt a jelzője minden más istennő előtt Artemisznek, később azonban Aphrodité díszítő jelzője lett. Az istennők szépségversenyén ugyanis Párisz néki juttatta a legszebbnek járó aranyalmát, amire rá is volt vésve: *té kallisztế*, „a legszebbnek". Persze a pápa neve más szóban is gyökerezhet, hiszen annyiféleképpen írták. Származhat az ugyancsak görög *kalix*, latin *calix* „kehely", „serleg", „tál", „fazék", szóból, ami mégiscsak jobban illik egy szentéletű papi férfiúhoz, ha égi horoszkópján mégannyira Vénusz uralkodik is. A kehely, mint a bornak, Krisztus vérének tartóedénye az egyik legszentebb keresztény jelkép: Mária-szimbólum, emellett azonban – borfejtés ideje lévén – ennek a naptári időszaknak is illő jelvénye. Az időszámítás első századaiban az ég is a borosserlegek emelgetésére adott jelt (erre mutat az antik *Meditrinalia* borkóstoló rítusa is). Ekkortájt vált láthatóvá a hajnali égen a *Keverőedény* más néven *Serleg* csillagzat. A józan ész arra int, hogy a pápa nevének

„kelyhes" változatát, a Calixtust tekintsük eredetinek, s belássuk, hogy a „legszebb" névváltozat, latinosan Callistus, a Mérleg Vénusza tiszteletére elkövetett asztrológusi névfacsarás csupán.

Az orvos

Október 18-án a keresztények Lukács evangélistáról emlékeznek meg. A hagyomány szerint Pál apostolt kísérte missziós útjain, mestere halálát követően pedig Egyiptomban és Görögországban prédikált. Evangéliumán kívül őt tartják az *Apostolok Cselekedetei* című újszövetségi könyv szerzőjének is. Polgári foglalkozására nézve orvos volt. Pál emlegeti így: „Lukács, ama szeretett orvos" (Kol 4,14). Így lett az orvosok, kórházak, fürdők jeles szentje. Hazánkban az irgalmas-rendiek, a portugál Istenes Szent János (1495–1550) által Spanyolországban alapított betegápoló szerzetesrend építtette budai Lukács-fürdő és kórház viseli az ő nevét. A népszerű hagyomány azonban festőnek tette meg. Számos Madonna-portrét tulajdonítottak neki (a római S. Maria Maggiore Mária képét, a częstochowai Szűzanya-képmást stb.), persze alaptalanul. Mindenesetre a festők, képfaragók, üvegesek, asztalosok céhei egykor patrónusukként tisztelték, különösen a XV-XVI. századi Németalföldön.

Szent Lukács attribútuma a szárnyas ökör, a harmadik „apokaliptikus fenevad". Régi hagyomány szerint azért, mert evangéliumát Zakariás áldozatával kezdi (jóllehet Zakariás csak füstáldozatot mutatott be Istennek; hiszen ez idő tájt az ószövetségi idők ökörháldozata már nem volt szokásban, a pogányok közt viszont még elevenen élt). Október 18-i névünnepe a IX. század óta szerepel a római naptárban; mind foglalkozása, mind legendai eredetű festőművészete ehhez az időponthoz köti. A napjárta októberi égcikkely lakója – láttuk – Aszklépiosz (Aesculapius) orvosisten csillagképe, a Kígyótartó (Ophiuchus), s a római orvosok is októberben ünnepeltek óborral és újborral. Ez volt a *Meditrinalia*. (Épp csak megjegyzem, hogy a tokaji aszút gyógyborként egészen a legutóbbi időkig patikákban is árusították, s a bor mértékletes fogyasztását legújabban érrendszeri betegségek megelőzésére javallják az orvosok.) Az asztrológia viszont a Mérleget a művészek születési jegyének tartja, lévén Vénusz az ő pártfogójuk, s e gondolatrendszeren belül természetes, hogy az, aki a keresztény Csillag-úrnőt festegette, naptári helyét is az ő védőszárnyai alatt lelje meg (a tétel e felfogás szerint fordítva is igaz: csak természetes, hogy a Szűzanya piktorának a Mérleg havában „megszentült" Lukácsot tegyék meg, aki modelljét ráadásul még személy szerint ismerhette).

„Pásztorok, pásztorok..."

Szent György napjától, hogy kihajtották a legelőkre a jószágot, a parasztnak nem volt reá gondja. Mihály-napig a pásztor bajmolódott vele. Mostantól viszont, hogy hazaterelték, és nincs másra áthárítani a bajt, vesződséget, a gazdáknak ismét eszükbe jutott a sok égi pásztor – néhányukkal már az év eleji télben találkoztunk (Remete Szent Antal, Brigitta, Balázs) –, akikhez a régi időkben az ólba szorult állatra leselkedő veszedelmek: tűz, rabló farkas, éhezés és kórság elhárításáért imádkozhattak. Vendel napjával

(okt. 20.) ezért kezdenek a naptárban ismét sűrűsödni a jószágot óvó szentek: Dömötör (október 26.), Farkas Wolfgang (október 31.), Lénárd (november 6.), Márton (november 11.). Nem érdektelen, hogy ennek a jórészt Skorpió havába eső időszaknak egykor napjárta, uralkodó csillagképei is utalnak a pásztori teendőkre: a Skorpió alatt látható a Farkas csillagkép, Apollón pásztoristen égi ellenfele, felette pedig a már többször emlegetett Kígyótartó, amelyet ugyan Aszklépiosz görög orvosisten képmásának tartanak, két legfényesebb csillagának mégis Pásztor és Pásztor Kutyája (arab Ras Alhague, Kelb Alrai) a neve, talán összefüggésben azzal, hogy Aszklépiosz valójában maga Apollón volt.

Vendel elsősorban a juhászok védőszentje. Legendája szerint ír, egyes kutatók szerint frank, a neve után ítélve viszont vandál származású volt. A VI–VII. század fordulóján élt. A legenda elmeséli, hogy Rómába zarándokolt, s visszatértében a Rajna-vidéken telepedett le. Itt remeteként juhászságot vállalt, végül egy kolostor apátjaként hunyt el. Ereklyéit a Saar-vidéki St. Wendelin búcsújáróhely őrzi. Tisztelete későn, a XVIII. században, német bevándorlók révén terjedt el Magyarországon, és a Mária Terézia alatt német földről betelepített spanyol merinói juh honosításával is összefügg. E juhfajtával német pásztornép érkezett hazánkba, s dunántúli szobrai a szentet német parasztviseletben mutatják. Ezzel szemben az Alföldön, ahol Vendel ugyancsak népszerű volt, igazi jászkun juhásszá vedlett. A merinói juhot egész éven át közös nyájban, juhászatban gondozták, ezért Vendelhez, hogy védje meg nyájaikat aszály, villámcsapás, birkavész és farkas ellen – egész évre szólóan –, maguk a juhászok, és nem a gazdák fordultak kéréseikkel. Egy érdekesség: a fejőedényt s azt a faedényt, amiben „vajat, túrót, vagy sajtot is szoktak a marhás vagy juhos Gazdák és Gazda-asszonyok tartani," *vendelnek* is nevezték.

Kis Medve szűz és vértanú

Szent Orsolya (latin Ursula, magyarul nőstény „medvebocs", „medvécske", „kis medve") akinek nevenapját október 21-én üljük, minden bizonnyal a képzelet szülötte. Legendája a középkorban tűnt fel sokféle változatban. Ezek szerint breton királyleány volt, akit egy angliai pogány fejedelem a követei útján feleségül kért a fia számára. Orsolya feltételeket szabott: vőlegénye térjen meg, legyen társa római zarándokútján, és gondoskodjék számára egy 11 000 fős szűzi kíséretről. A szerelmes ifjú még ez utolsó, lehetetlennek látszó feltételt is teljesítette. A vőlegényt Rómában a pápa keresztelte meg, a keresztségben az *Etherius* nevet kapta. Visszatértükben a Rajnán hajóztak fel, s megálltak Kölnben, amelyet épp ostromoltak a hunok (más változatban a magyarok). Ursula, Etherius és a 11 000 szűz – a leánysereg persze szüzessége védelmében – a hunok nyilaitól vértanúságot szenvedett. Így lett Ursula Köln patrónusa. A szent nőt ifjú szűzként ábrázolják, kezében a zarándokok botjával, vagy a nyíllal, amelyik megölte. Mivel királyleány, a fején koronát, vállán hermelinpalástot visel (hermelines mustra díszíti a bretagne-i hercegség és Köln város címerét); a hermelin a szűzi tisztaságnak is jelképe. Ursulát néha úgy ábrá-

zolták, amint egy céltáblaszerű körben társnőit kiterjesztett palástja alá rejti, s reá megfeszített íj szegeződik. Ennek az ábrázolásmódnak a mintái a Könyörületes Szűzanya (*Mater Misericordia*) XIII. századtól elterjedt képmásai, amelyek Máriát egyedül, teljes alakban jelenítik meg, amint palástját oltalmazó sátorként pirinyó emberkék térdeplő sokasága fölé teríti (l. a kőszegi Szt. Jakab-templom vagy Vizsoly „köpönyeges Máriáit").

Orsolyánkat a következők kötik a Mérleg havához. Vőlegényét, a mártír angol herceget Etheriusnak hívják. A görög eredetű név magyarul „légiest" jelent. A csillaghitben ez többek között a Mérleg sajátja, a jegynek a levegő az eleme. A mártír szűz nevét viszont „nőstény kis medvének" is fordíthatjuk, ez pedig a Sarkcsillaghoz kötözött Kis Göncöl hivatalos neve (latin Ursa Minor). A Kis Medve csillagzat „orra" a középkorban Orsolya-nap táján a Nap felé mutatott, mely akkor, a Mérleg és a Skorpió havának mezsgyéjén éppen a Kis Medve alatt tartózkodott. (A képmásokon a céltábla közepére, Ursulára mutató nyílvessző is a Sarkcsillagra utal!) A historikus felszín alatt a legenda alapszövetében más csillagos motívum is felismerhető. Ezen a jelképi síkon a Rajna a *Tejúttal* azonosítható – a régi Argó Hajó nevű tejút-csillagkép mutatja, hogy az égi folyam „hajózható", erre vallanak a Tejút különböző népek által adott folyamnevei; az obi-ugor Ob, az egyiptomi Nílus, a hindu Gangesz név az adott helyen, adott összefüggésben a Tejutat jelenti –, annak miriád csillagával pedig a 11000 szűz, párhuzamként l. a Tejút magyar *Tündérút* és a Kis Medve *Tündérasszony csillaga* neveit. Ami a hunok (magyarok) legendabeli szereplését illeti, továbbgondolásra érdemes, hogy az eurázsiai hagyománykörben a Kis Medve mint az égisten fára (Sarkcsillagra) akasztott, *nyíllal* teli tegze is megjelenik (finn és lapp csillagmondákban), s hogy a Tejút körül és a Tejúton mennyi íjas, nyilas csillagzat látható. Az Orion és az archaikus Íj a nyári, a Herkules, Nyilas, Nyíl csillagzat a téli „folyószakaszon".

Angyaldoktor

Ráfael főangyal, mint magáról mondja, „egy a hét közül, kik az Úr előtt állunk" (Tob 12,15). A hetes szám arról árulkodik, hogy az arkangyalok a szabad szemmel látható planétákat és szféráikat személyesítették meg. Más adatokból ugyanerre következtethetünk. Nevének jelentése „Isten meggyógyít", „Isten orvossága". Ennek tulajdonítható, hogy névünnepe, október 24-e, a többi mennyei orvosdoktor (Kozma és Damján, Lukács) ünnepének szomszédságába került, Aesculapius csillagképének, a Kígyótartónak az égisze alá. Ráfael, a haldoklók vigasztalója, gyógyítóként meg is jelenik a *Szentírásban*. A zsidó hagyomány szerint a három angyal, aki Isten megbízásából meglátogatta Ábrahámot, Ráfael, Gábriel és Mikháel volt. Közülük Ráfaelnek jutott a feladat, hogy az Úr parancsára körülmetélkedett pátriárkát seblázából kigyógyítsa (IMóz 18, 1–33). A keresztény hagyomány viszont azt az angyalt azonosítja Ráfaellel, akiről János evangélista Jézusnak a Betezda tavánál tett csodája kapcsán emlékezik meg (Jn 5,1–15). E tavacskának, vagyis inkább vízmedencének a vize régóta gyógyító hírben állt. Mint János írja, „időnként angyal szálla a tóra, és felzavará a vizet: a ki tehát először lépett bele a víz felzavarása után, meggyógyult, akárminémű betegségben volt".

Ráfael másik szerepköre szerint az őrangyalok mintaképe, a gyermekek, zarándokok, utazók védnöke. Ennek a képzetnek a forrása *Tóbit apokrif könyvén* alapszik, amelyben Ráfael az ifjú Tóbiás őrangyalaként és útitársaként jelenik meg.

„...Után Ollós,..."

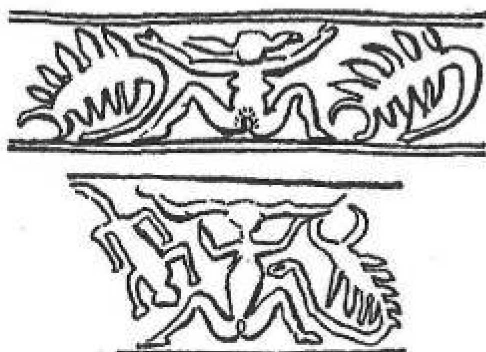
Október 24/25-ével kezdődik a Skorpió hava. Vége a föld termékeny periódusának, halált susog az őszi szél, vígasztalanul esik; a szürke ég, a feketülő táj gyászol. Ez a holtak hava (l. *halottak napja*). Nem csoda, hogy összegyűlnek az orvosszentek jeles napjai a hónap közeledtével, s Ráfael, a haldoklók vigasztalója áll a Skorpió ajtajában, az év betegágyánál. Ám a természet halála nem végleges. E halál tetszhalál csupán, téli álom, *magzati* állapot. A mag földbe temetése új termést, újjászületést ígér. Ez a vigasztaló gondolat hatja át a hónap szimbólumvilágát.

A Skorpió (Scorpius) csillagkép a jegy és a hónap a 8. asztrológiai háznak, a „halál házának" névadója. Alakja valóban a gyilkos mérgű féregre hasonlít. Mítoszai halálról regélnek. A sumér Gilgamest az alvilág kapujában skorpióíjászok fogadták: a *Tejút* és az *Állatöv* két kereszteződése közül az egyik a Skorpió és a Nyilas csillagképben van, s ez a hely is az alvilágba, a déli égboltra vezető kapu, átjáró az archaikus képzetekben, akárcsak a másik, az Ikrek csillagképben található „útkereszteződés". Egy görög rege szerint Phaethón napistenfi egyszer maga is följszállt apja szekerére, de Héliosz lovai a rémísztő Skorpió láttán értsd: (a Skorpió csillagképben) megvadultak, és Phaethón sziporkázó nyomot hagyva maga után, lezuhant a mélybe. Phaethón nyoma, a Tejút azóta látható az égen. Phaethónt a mitográfusok félig-meddig alvilági istennek tekintik. Apját Óriónnal is azonosítják, akinek csillagképmása a Skorpióval szemben van, anyját az ősszel alvilágba költöző Perszephonéval, őt magát pedig Kronosz-Saturnusszal. Mindenesetre egyike volt az év meghaló isteneinek; erre vall, hogy halálos balesete épp a Skorpióban következett be. A Skorpió legismertebb mítoszának a másik alvilági kapuőr, Órión a hőse. Több ókori csillagászati költemény is elmeséli, hogy miután Órión erőszakoskodott Artemisszel, a haragvó istennő kettéhasított egy hegyet, ebből előjött egy óriás skorpió, és csípésével megölte az óriást. Artemisz a Skorpióval szomszédos Nyilas olümposzi úrnője volt. A „hegyhasadék" is látszik az égen; a tejúthasadék az, éppen a Skorpió és a Nyilas cikkelyében. A Skorpió pedig valóban óriás csillagkép, jóval nagyobb az ugyancsak óriás Orionnál is. Végezetül, a két csillagképet nemcsak a Tejút köti össze, hanem átellenes csillagászati helyzetük is. Amikor a Skorpió feltűnik az égen, az Orion alászáll.

Manapság, amikor a Nap elhagyja a Skorpió fullánkját („Halál, hol a te fullánkod? – kiáltja Szent Pál, IKor 15,55), bekövetkezik a téli napfordulat. A Gilgames-eposz keletkezése idején viszont még az őszi napéjegyenlőség csillagképe volt, de az eposz keletkezésének színterén, Mezopotámiában az év fordulatait nem is a nyári és a téli sarokpontok, hanem a tavasz- és őszpont jelentették. A déli égbolt kilencedik legfényesebb csillaga a Skorpió „szíve", a vörös Antares (görög *Antárész* a.m. „Mars riválisa"). A régi asztrológusok e vörös csillagnak éppoly kártékony és veszedelmes befolyást

tulajdonítottak, mint a jegy olümposzi és asztrológiai urának, Marsnak. Az Antarest testesíti meg az apokalipszis kardos, veres lovasa. A magyar nép *Szépasszony csillagnak* hívta. A szépasszony a népi hitvilág rendszerint ártó természetfölötti lénye. Hasadékokban (!) lakik, véle találkozni veszélyes, mivel halált, nemi betegséget és más bajokat okozhat. A Szépasszony csillag szexuális karaktere félreérthetetlen. Mars, azaz a phallosz riválisa nem más, mint a tejútistennő vulvájában vereslő clitoris. (Afrikai népek a skorpió fullánkját ma is a clitoris állatjelképének tartják.) Az asztrológiában a Skorpió a „zodiákus ember" testén az ivarszervek és a végbéltraktus helyére esik, így lett ezek védnöke, a nemi bajokért felelős csillagkép, majd jegy. Ez a képzet is magában hordja az újjászületés ígéretét. De ez a kép nemcsak a zodiákus emberre vonatkozik; a két isteni kör, Nut (a Tejút) és Geb (az Állatöv) itt nemző aktusban keresztezi egymást, s a Tejút az égnek ezen a részén két ágra szakad; a Skorpió fölött és alatt az ágak két hasadékot, „nyílást" fognak közre eleink fölfogása szerint: a tejútistennő vulváját és végbélnyílását. Adott összefüggésben az utóbbi a halál színtere (a pokol tornáca), az előbbi az újjászületésé.

A skorpiószúrásnak az ember rendszerint elővigyázatlanságból esik áldozatul. Innét a hiedelem, hogy a skorpió lesből támad, így lett az áruló Júdás, az Irigység és Gyűlölet jelképe. Ez Árész (Mars) befeketítésében is tükröződik. A hadisten a regékben többnyire gyáva orgyilkosként jelenik meg. Így végzett féltékenységében például Adónisszal, aki felváltva Aphrodité és Perszephoné szeretője volt, s akit épp Árész vadkanagyara juttatott az alvilágba Perszephonéhoz, minden év októberében. A Nap éves karrierjét életre keltő mítoszokban és mesékben a hős többnyire szintén aljas orvtámadásnak esik áldozatul. (A tavaszi Mars jóindulatúbb, nyilván azért, mert harciassága tavasszal a Napot fűti, az életet szolgálja.)

Széttárt ölű nőalakok skorpiókkal. Babiloni pecsétlők lenyomata.

A cikkely többi csillagképének is ugyanez a mondanivalója. Legfelül a támadó Sárkány (Draco) látható, alatta pedig fejjel lefelé az aláhulló Héraklész (Herkules). A Hercules csillagképet más legyőzött hérosszal is azonosították: a széttépett Orpheusszal, a megvakított Thamürisszel, a leláncolt Prométheusszal, és nevezték egyszerűen (halotti) „Árnyalaknak", legtöbbször pedig úgy: „Aki a térdein van". A Skorpió alatt látható a Farkas (Lupus), Árész és más halálisten kísérőállata; az Oltár (Ara), eredeti görög nevén Áldozat (Thütérion) „áldozati asztal" jelentésben. Héraklész munkái közül a *4.: Az erümanthoszi vadkan* (Árész) *elfogása* illik a Skorpió csillagképhez.

A Skorpió felett látható az óriás, bár némileg halovány Kígyótartó (Ophiuchus) csillagkép. A farkával (Cauda Serpentis) a Nyilasba, fejével (Caput Serpentis) a Mérlegbe átnyúló Kígyóval (Serpens) együtt kitölti az őszi, ma már félig-meddig téli

égnegyedet. Regéi halálos kimenetelű viadalról, új életet ígérő halálról, életet nemző halálos ölelésről szólnak. A Kígyótartó a Skorpión álló alakot formáz, mely a hatalmas Kígyót keresztben tartja maga előtt. Azonosították Héraklésszel, amint épp a *kígyótestű* és *egyszarvú* Akhelóosz folyamistennel viaskodik. A késői Egyiptomban a gyermek Hórusszal hozták kapcsolatba, aki a kígyó- és skorpiómarások gyógyításához használt varázstáblákon krokodilon taposó, kígyót, skorpiót markoló gyermek képében jelenik meg. A legelterjedtebb nézet a Kígyótartót a halott Aszklépiosz (Aesculapius) orvosistennel azonosította, az átellenben lévő Orion föltámasztójával, akinek közismert jelvénye, a kígyós bot (kehely, fáklya) az egészségünkért fáradozók munkájára hívja föl ma is a figyelmet. Aszklépiosz – lévén Apollón gyógyító aspektusa –, maga is napisten volt tehát, akárcsak Héraklész és Hórusz.

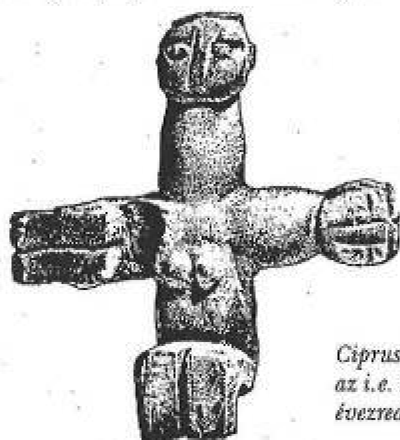
A Kígyó és a Kígyótartó kettőse úgy is értelmezhető, mint egy személy két alakban; az élő isten saját halott képmását, kígyóbőr ruháját tartja. Robert Graves szerint Aszklépiosz lelke, mint általában a jósdai héroszoké és a meghaló isteneké, halála után kígyóba költözött. E képzet – a meghaló és föltámadó istenekre vonatkoztatva – abban a hiedelemben gyökeredzik, amely a kígyók sűrű vedléséből az állat halhatatlanságára következtetett. A kígyó égi képmása a téli napfordulat helye *előtt* az évente meghaló napistent jelképezte, föltámadását pedig a téli napfordulat helye *után* felröppenő Sas (Aquila) csillagkép. Ez a képzet még ma sem vesztette el teljesen csillagászati érvényét. Késői szép példái a *Kígyóvőlegény* mesék.

A kígyós csillagzathoz fűződő harmadik jelentéskör a teremtésmítoszok egyik típusával mutat rokonságot. Ősképe Eurünomé és Ophión kígyó násza, amelyet követően az istennő „az első év kezdetén" megtojja a világtojást. A „kígyónász" a mítosz legtöbb változatában a hímnemű fél halálával végződik. A Kígyó-Kígyótartó kettős formája szolgálhatott képi mintául, csillagászati mondanivalója pedig tartalmi kiindulásul a klasszikus Pi-

Az egyszarvú megöletésének képe egy XII. századi bestiáriumból

età-kompozíciókhoz. A halott fiát ölében gyászoló anya, férjét elaltató asszony, alvó szerelmesét költögető leány alakja nem a keresztény művészetben bukkant fel először. Legősibb példája egy i.e. 3. évezred elejéről származó, kereszt alakú ciprusi faragványtípus. E sorozatban gyártott szob-

Ciprusi pieta az i.e. 3. évezredből

rocska ülő (élő) nőalak ölében fekvő (holt) férfialakot ábrázol. Ezt a motívumot történetté bontja a szerelmese ölében megpihenő, majd orvul megcsonkított vagy lemészárolt vitéz históriája. A széles körben elterjedt motívum (képkompozíció) alakjai és elemei az égnegyed csillagképeivel azonosíthatók. A leányalak a Kígyótartóval, az ölében fekvő férfi a Kígyóval, a fa, melynek tövén megpihennek, a *Tejúttal*.

Hasonló értelmű az egyszarvú és a szűz korábban taglalt mondája. Középkori ábrázolásain fa tövén ül a szűz, ölében a lábainál heverő egyszarvú feje, az állat mögött a vadász áll, s lándzsáját annak szívébe döfi. A vallásos szimbolikában a megható egyszarvú Krisztust, a szűzleány a Szűzanyát, a vadász pedig a Megváltó hóhérait jelképezi.

A jelenet ősmintája ezúttal is az égi „pietà": a fa a Tejút, a szűz a Kígyótartó, az egyszarvú a Kígyó (az egyszarvú Akhelóosz). Orgyilkos több is akad, számba jöhet a Skorpió, a Nyilas és a Hercules csillagkép, melyet nemcsak áldozatnak, de nyilas vadásznak is néztek a régiek. E jelenettel szemben látható az égen, és éppen télen, amikor az Ophiuchus a Nap fényébe vész, a déli Monoceros (Egyszarvú) csillagkép.

„Ama régi kígyó"

Drákón görögül „sárkányt" és „kígyót" jelent, János pedig a *Jelenések könyvé*ben így ír: „a nagy sárkány, ama régi kígyó, a ki neveztetik ördögnek és a Sátánnak" (12,9). Zsidó-keresztény és görög-római hagyományainknak tulajdonítható, hogy a mesebeli Rosszat jelképező „hétfejű sárkányt" – hiába emberszabású lény – az európai gyerekek sárkánykígyónak képzelik el.

A kígyó egyfelől az alvilági gonosz jelképe, a Sátán bibliai szinonimája, az észrevétlen közelítő halál megtestesülése; másfelől azonban termékenység-jelkép, a megtestesült bölcsesség és gyógyító erő, a halhatatlanság és örökkévalóság szimbóluma. Az állat eredendően a természet örök körforgását, évenkénti elhalását és megújulását példázta, a természeti ciklust követő életritmusával (téli álom, rendszeres vedlés).

Az égi kígyókat (Serpens, Draco) a Skorpió szomszédjává a külső egyezésekre figyelő régi analógiás gondolkodás tette. Mindkét állat vedlik, élőhelyük sok helyütt azonos. A skorpió (ál)elevenszülő, és éjszaka vadászik, a kígyók közt is akad elevenszülő, és éjszakai életet élő fajta. Mindkettő mérgétől fél az ember. Mindezek okán a kígyók és skorpiók a hiedel-

mek világában is ugyanazon a tartományon osztoznak. Ha a skorpió alvilági lény, a kígyó úgyszintén az: Minoszt, a görög mitológiában a holtak egyik bíráját, kígyófarokkal ábrázolták; a héroszok haláluk után jóskígyókká váltak, s a lélekvezető Hermész jelvénye kígyós bot. Kígyó végez Laokoónnal és fiaival, Euridikével; gonosz szándékkal küld kígyót a gyermek Héraklész bölcsőjébe Héra; a szörnykülsejű erinüszök (latin furiák) és gorgók karján, hajában kígyók tekergőznek; a szoláris hősök emberevő, alvilági sárkánykígyókkal viaskodnak.

A mítoszokban, mesékben kétszer találkoznak az ellenfelek; előbb ősszel, ekkor a gonosz kerekedik felül, másodízben tavasszal, amikor a feltámadt hős derekasan visszafizet. Mindkét alkalommal az alvilág valamelyik jelképes ki- vagy bejáratánál található a helyszín, azaz a Tejút és az Állatöv megfelelő kereszteződésének a szomszédságában. Ősszel a Skorpió-beli „kapu" előtere a viadal „szérűje". A mítoszok és mesék egy csoportjában a hős sárkánykígyó-ellenfele nő. A kétmenetes küzdelem eredetileg fogamzás-újraszülés értelmű volt, mint Nut mítoszában: a tejútanya ősszel megeszi mihaszna öreg napfiát, hogy tavasszal ifjúként újraszülhesse. Ennek sajátos formája, amikor a naphéroszt a kígyó vagy más szörny elnyeli, s három napba telik, míg az kivágja magát a hüllő gyomrából (Héraklész, Iászón, Jónás és mások). Az égitest- és hősfaló sárkánykígyók hiedelmi képe is megfigyelés nyomán született. A kígyók egészben nyelik le zsákmányukat (tárgyunk szempontjábólból a *tojás*evő kígyó különösen figyelemre méltó).

Valószínű, hogy a szörnyű erinüszök is anyás természetű fa-, illetve tejútistennőhármast alkottak eredetileg; *erineosz* jelentése „vadfügefa". Azokban a mítoszokban és mesékben, melyekben a Tejút Napot szülő odvas világfa képében jelenik meg, a fa tövét, gyökereit sárkányok, kígyók, skorpiók, békák pusztítják, rágják. A világfa odvas töve az a hely, ahol a Tejút két ágra hasad, és ahol a Kígyó meg a Skorpió csillagképek tekergőznek.

A Skorpiónak nem Mars az egyedüli planétaura, birtokán a halálistent felidéző Plutóval osztozik. A jegy jele: ♏, az állat írásjellé stilizált képe olyan, mint a Szűz jele felajzott állapotban (vö.: skorpióíjász, clitoris).

Pluto

Naprendszerünk jelenleg ismert legtávolabbi bolygójának létezéséről 1905 óta van tudomásunk. LOWELL amerikai csillagász jött rá az Uranus mozgásának rendellenességéből, hogy a pályáján túl még egy bolygónak kell lennie. A Plutót végül is kollégája, TOMBAUGH találta meg 1930-ban. Figyelemre méltó, hogy a „külső sötétség" e vándora az alvilág antik fejedelmének a nevét nyerte. Ez arra vall, hogy századunk első felében a csillagászok még „tudták a csíziót"; ha komolyan nem is vették, tisztában voltak vele, mit jelent, ha egy bolygó ezt vagy azt a nevet viseli. Annál komolyabban fogadták ezt a keresztelőt az asztrológia papjai, s az új bolygót Plutónak (latin Pluto), az alvilági fejedelemnek természete és tulajdonságai szerint sorolták be társai közé. Uralma színteréül a Skorpió havát kapta, mivel az isten Perszephonét ekkor már a magáénak mondhatja, rangját pedig Bika havában veszíti el évről évre, ami a Skorpióval átellenben van, s amikor a földre visszatért Perszephoné már javában „fákat zödít, és

füvet virágoztat". (Perszephoné elrablását Vénusz Skorpió-beli rangvesztése, földi uralmát a Vénusz Bikában visszanyert uralma jelzi a csillaghitben.)

Plutón, „eredeti" nevén Hádész a görög istenháromság harmadik tagja, aki a hatalomban való osztozkodáskor az alvilágot, azaz a kozmosz alsó harmadát, a déli égboltot és a föld mélyét kapta. Hádész KERÉNYI KÁROLY szerint „láthatatlant" jelent, utalva a holt lelkek, az „árnyak" országára, szemben a felső eget birtokló Zeuszéval, kinek neve „nappali világosság" értelmű. (A Hádész névnek még sok, KERÉNYI szófejtésével rokon értelmezése lehetséges. A görög *adélosz* „homályos", „titkos", „ismeretlen"; *adéfágosz*, „falánk", „emésztő"; *adéótosz* „elpusztíthatatlan" jelentésű.) Hádész tehát a világosság sötét ellenpólusa, így érthető, hogy a Naptól legtávolabb eső bolygó miért kapta az ő nevét. A Pluto névváltozat viszont „Bőséget, Gazdagságot" jelent, és bár a halál is bőséggel arat, valójában az ősz urát, Dionüszoszt nevezték így. A bolygót jelképes, Skorpió-beli trónusa így kétszeresen is megilleti.

Amikor a csatazaj elpihen

Miként Gábor és Mihály főangyal, úgy áll szemben egymással a két híres katonaszent, György és Dömötör is az év – és a magyar Szent Korona – abroncsán. György napjával (ápr. 24.) Dömötöré (okt. 26.) éppen átellenben van. Ünnepeik az évet két egyforma félkörbe vágják, mégpedig katonákhoz illően hadak évadjára (nyári félév) és fegyvernyugvás idejére (téli félesztendő). Az ókori Rómában ez az idényosztó szerep – láttuk – magának Marsnak jutott. E szabályt, márcsak ésszerű volta miatt is, tiszteletben tartotta a török; György-napkor indította hadjáratait (Szulejmán szultán legalábbis), és Dömötör napjával, vagyis a nedves, hideg idő beálltával szüntette be a harci cselekményeket. De tiszteletben tarthatta „saját" hagyományai szerint is. Tudni való ugyanis, hogy a hazánkban harcoló „török" katonaság és tisztikar többnyire görög hitű és görög hitéről muzulmánná áttért vlahokból, bolgárokból, görögökből, albánokból, szerbekből és bosnyákokból állt. Márpedig Dömötör elsősorban a keleti egyház szentje, éppúgy, mint György. Ókeresztény vértanú, aki legendája szerint Thesszáliában halt meg hitéért, s Thesszaloniki patrónusa lett. Hazai tiszteletének kibontakozásában nagy szerepe volt an-

Szent Demeter legendája. Miniatúra a Magyar Anjou Legendáriumból

nak, hogy a hagyomány a későbbi magyar föld, Szerémség (latin Sirmium) szülöttének tartja. Állítólagos szülőhelyét róla nevezték el Szávaszentdemeternek (Sremska Mitrovica), ahol a szent kultuszát a korai Árpád-korban még álló, Nagy Szent Vazul (330 körül – 379) alapította ortodox bazilita rendi kolostor szerzetesei ápolták.

A *Legenda aureá*ban olvasható élettörténetét a Vatikánban őrzött *Magyar Anjou Legendárium* meséli el képekben. Az itt megörökített egyik epizód különösen figyelemre méltó. A keresztényüldöző Maximianus császár (286–305) a hitvalló Dömötört lefogatta. A börtönben egy mérges skorpió (!) támadt reá, de a szent imájának hatására felfordult. E motívum nyilvánvalóan a szent névünnepének időpontja miatt került be legendájába. Amiért viszont Dömötör napját a Skorpió havában ülik meg a keresztények, annak magyarázata a szent nevében rejlik. A görög Démétriosz név jelentése „Démétérnek ajánlott". Úgy tűnik, Szent Dömötör különös tisztelete a görögök körében Démétér egykori kultuszából vezethető le, a szent voltaképpen a pogány istenanya keresztény fiának tekinthető. A Dömötörtiszteletnek Thesszália a forrásvidéke, s Démétér-Perszephoné pogány fiának, Dionüszosz-Iakkhosznak a tisztelete is Theszszálián keresztül terjedt el Hellászban. Valószínű, hogy a szent októberi név- és búcsúünnepe, a görög *Démétria*, az újbor-Dionüszoszt köszöntő antik szüretünnepet és a *Theszmophória* fesztivált volt hivatott pótolni (talán emlékszik még az olvasó: az októberi Theszmophóriákon búcsúztak el hívei az alvilágba távozó Korétól).

Dömötör a magyar néphagyományban, főként Dél-Magyarországon, a juhászok védőszentje. Napja a pásztorok, mindenekelőtt a juhászok zárszámadó ünnepnapja volt. A juhászok ekkor számoltak el a gazdáknak állataikkal, s ekkor szerződtek a következő évadra. A napot juhász-újévként, nevezetes bálját juhászbál, juhásztor, juhbál, juhtor, gulyásbál, dömötörözés néven emlegették. Dömötör ilyeténképpen is párban áll Györggyel, lévén az utóbbi a pásztorbeállás és az állatkihajtás napja.

Simon-Júda

Október harmadik, Skorpió havának első dekádjába két apostol is jutott. Simon és Júdás Tádé, más néven Júda. Jézus 12 apostola közül róluk tudjuk a legkevesebbet. Simon – Lukács nyomán – a „zelóta" megkülönböztető nevet kapta. Ebből annyit mindenesetre megtudhatunk, hogy mielőtt Jézushoz csatlakozott volna, a fanatikusan Róma-ellenes nemzeti zelóta párthoz tartozott, amelynek tagjai a modern terroristákhoz hasonlóan a gyilkos és öngyilkos merényletektől sem riadtak vissza (görög *zélótész*= „vakbuzgó"). Legendája szerint Jézus mennybemenetele után Tádéval együtt Szíriában és Mezopotámiában terjesztette az evangéliumot, Perzsiában haltak vértanúhalált. Simont kettéfűrészelték (más változat szerint keresztre feszítették). Ennek megfelelően fűrész (illetve kereszt) az attribútuma. Fűrészéről nevezetesebb, ezért a favágók tisztelik védőszentjükként. A fűrészelés mint kivégzési mód másodlagosan kerülhetett be a szent legendájába, azt követően, hogy nevenapja felől megszületett a döntés. Mivel október végén, a falevelek lehulltával kezdődik a favágó idény, belátható, ha az erdő munkásai az

ekkor ünnepelt szentektől – nem Simon az egyetlen! – kérték az áldást dolguk megkezdéséhez.

Elválaszthatatlan társa, akit Márk az áruló Júdás Iskariótéstől való megkülönböztetésül nevez Thaddeusnak (héber „bátor szívű", „elszánt", „merész"), a zelótának nevében is méltó társa. (A historizáló felfogás az áruló Júdásban is egy Jézusban csalódott zelóta hazafit vél fölfedezni.) Attribútuma is a Marshoz illő bunkó, alabárd vagy lándzsa, a haláláról szóló legendaváltozatok szerint. Ő a vesztett ügyek patrónusa. Simon-Júda tisztelete – a népnyelv nevezi őket így – a XI. században támadt föl igazán Németországban, bár ünnepüket már a Szent Jeromos-féle martirológium (IV. század vége) is október 28-ára teszi, Róma pedig a IX. századtól hivatalosan megemlékezik róluk.

Aki járatos az asztrológiában, nem lepődik meg azon, hogy épp Skorpió hava jutott szentjeinknek. Az evangélisták által adományozott ragadványnevek két szenvedélyes lelkületű, mindenre elszánt férfiú képét vetítették a csillaghitben otthonos naptárszerkesztő atyák elé. Két olyan személyiséget, akiknek égi születésnapja e tulajdonságaik alapján a leghatározottabban a Skorpió havába illik – a csillagjós szemével nézve természetesen. Júdás Tádét emellett Júdás-volta is köti a naptári helyhez. Noha a „minden idők legszörnyűbb bűnének" elkövetőjéhez még csak jelképesen sincs köze, névazonosságuk az ünnepnap megválasztásakor latba eshetett. A skorpió a keresztény ikonográfiában Jézus hóhérainak és Júdás Iskariotésnak volt a jelképe. Ez utóbbi természetesen nem kerülhetett be a naptárba, tette azonban, ha valahová egyáltalán, ide, a „halál házába" illik.

Fába szorult féreg

Szent Wolfgang (okt. 31.) Regensburg bencés püspöke, Boldog Gizellának, Szent István királyunk hitvesének volt leánykori nevelője. 971 körül hazánkban is megfordult. Egykori magyarországi népszerűsége az osztrák befolyás középkor végi növekedésének tulajdonítható.

Wolfgangnak Farkas a magyar megfelelője. E totemisztikus eredetű, ősi magyar személynév a közelmúltig kedvelt volt nálunk, különösen a nemesi családok körében. (L. még a katolikus naptárban a 30-i Luperkusz, magyarul Farkasd napját. Luperkusz „őse" az etruszk pásztoristen, Lupercus lehetett. A név „Farkasűzőt" jelent.) Szent Wolfgang tiszteletével, a Farkas név kedveltségével éles ellentétben „farkas komának" régen nem volt semmi becsülete. Csúfosan (le)szerepel az állatmesékben, nevei szitkot, megvetést köpködnek (l. bestye, csikasz, fene, féreg, lompos, ordas, toportyán), a róla szóló háriádák és rémtörténetek babonás rettegésről árulkodnak (l. német *werwolf* =„farkasember"). A farkas a pásztorembernek persze ellensége, rendszerint azonban csak télen, „farkasordító" hidegben, amikor a ragadozó saját vadászterületén nemigen talál élelmet. Nem annyira kártékony tehát, hogy ez kielégítően megmagyarázná azt a dühöt és félelmet, amivel az ember módszeresen irtotta őket, ahol érte.

Pedig a farkas Rómában mint a latiumi királyok totemállata igen nagy becsben állt. Mars hadisten állatkísérője volt, Mars fiainak, Romulusnak és Remusnak a dajkája, igazából anyja; az istenfiak az eredeti mítoszban farkasnász gyümölcsei voltak. Ez nem képzavar: a farkasanya az ikreket (Ikreket!) szülő és szoptató isteni fügefa

(Tejút) állatalakja volt. Egészen más a helyzet Mars görög megfelelőjével, Árésszel, a csaták gyáva és vérszomjas istenével, akit szent állatának tulajdonított rossz tulajdonságokkal jellemeztek. Más volt a helyzet az egyiptomi Upuaut (Wepwawet) hadistennel is, akit szintén farkas képében és az égi „Farkasvárosban" imádtak (Lükopolisz, azaz „Farkasváros" volt a görög neve az isten székhelyének, amit az egyiptomiak a Sarkcsillag tájékára képzeltek). Upuautnak, az „Utak megnyitójának" a jelvénye vezette a fáraó hadait idegen földre, s az ő jelvénye nyitotta meg az utat az egyiptomi hit szerint a napbárka, Ozirisz és a halottak alvilágba tartó menete előtt. A temetők isteneként Khenti Amenti, „Aki Nyugaton uralkodik" néven viszont a Farkas csillagkép alakjában Anubisszal (a Nagy Kutya csillagképpel) együtt őrzi a Tejút alvilágba vezető lejáratait.

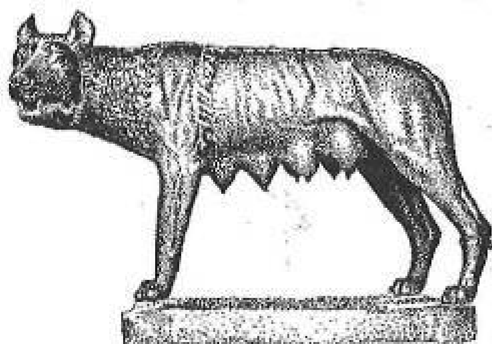
A farkas a kutyához, sakálhoz hasonlatosan alvilági lény, a halál kísérője Eurázsia sámánhitű népeinek hiedelemvilágában. A sámándobokon a kutya, farkas képe mindig az „alsó világot" jelképező térfélen látható. A germán mitológia Fenrir farkasa – és Garm(ur), a pokol kapuját őrző vadászeb – az *ászoknak*, a felső ég isteneinek fő ellensége. Ugyanakkor, vagy

A kondás fegyvere vadkanok és farkas ellen a fokos volt. Vas megyei tükrös 1840-ből. Budapesti Néprajzi Múzeum

tán éppen ezért, idomított farkasok kísérik a csatában az északi germánok halál- és hadistenét, Odint (Wodent), s az isten harcosainak, a gombaméregtől őrjöngő *berszerkek*nek törvénye a csatában a farkasfalka törvénye volt. Ez a kép talán nem is annyira a farkas vélt vérengző hajlama miatt alakult ki, inkább az táplálhatta, hogy a csataterek temetetlen halottait elsősorban a Canis-nem, a kutyafélék vadon élő képviselői temették el a gyomrukba (ezt támasztja alá, hogy Odin szent madara a hasonló köztisztasági teendőket ellátó holló volt). Civilizált ember szemében ezért nem a farkasnak, hanem a háborúzó embernek kellene szégyenkeznie, hiszen ő – hogy ismét egy igaztalan hasonlattal éljünk – „az embernek farkasa". A keresztény korban a farkas már általában a gonosz, az ördög jelképe a neki tulajdonított vadság, ravaszság és mohóság miatt; közelebbről pedig az eretnekségeké. A XIV. századi domonkosok ihlette festményeken az Úr kutyái (*Domini canes*) harcolnak a farkasokkal (*heretici*). Ezzel ellentétes a közismert népmesei eredetű példázat „üzenete": ebben a farkas a szabadság, a kutya a szolgaság jelképe.)

A farkast a mondottak szellemében már az antik csillaghit a helyére tette. Mars égisze és a Skorpió csillagkép alatt, a Tejúton – az alvilág bejáratánál tehát – látható a Farkas (Lupus) csillagkép, pontosan átellenben a másik alvilági átkelőhelynél lévő Nagy Kutya csillagképpel (emlékezzünk az egyiptomi Anubisz és Khenti Amenti, az ógermán Garm és Fenrir kettősére). A Farkas csillagkép a görög mitologikus hagyomány szerint Árkádia vérengző királyát, Lükaónt (annyi mint „Farkasszerű") testesíti meg. Több Lükaónt ismert a mítoszkutatás. Egyikőjük, a trójai (kis-ázsiai) Priamosz fia, épp *ágakat nyesett* apja *gyümölcsösében*, amikor Akhilleusz – más leírásban Patroklosz – elkapta, és egy borkeverőedényért (vö. *Meditrinalia*) cserébe rabszolgának adta el. (Anténórnak, Priamosz bizalmasának szintén volt egy Lükaón nevű fia.) Egy másik Lükaón, Árkádia királya, Kallisztó (a Nagy

A capitoliumi farkas, i.e. VI.sz.

Medve) apja, és Arkasz (Kis Medve) nagyapja volt, aki unokáját feltálalta az isteneknek, s ezért Zeusz büntetésből vérszomjas farkassá változtatta. A harmadik, a thrák Lükaón, Árész (!) fia volt, akit testvéreivel együtt Héraklész győzött le a heszperiszek kertjének szomszédságában, illetve amikor az argonautákkal együtt hajózott. (Mindhárom utalás a tejútvilágfának arra a részére vonatkozik, ahol a Farkas csillagkép látható; a Tejút volt a heszperiszek aranyalmafája s a Tejúton vitorlázott csillagképként az Argó Hajó.) A kis-ázsiai Lükiában („Farkasország") élt egy további Lükaón, akinek fia a hírhedt háborúban Tróját segítette, mint maga Árész is (l. Priamosz és Anténór „farkaskölykeit"). Végezetül, egy híres krétai fegyverkovácsot szintén így neveztek.

A Farkas csillagkép egykori őszi eltűnése, Napba-öltözése a farkasok idejének közeledtét jelezte, amikor a fagyos pusztaságban felharsant a Holdra vonító négy-

lábúak kórusa (a csillaghit szerint a Skorpió a Holdra romlást hoz; elterjedt hiedelem szerint a Hold azért fogy, mert egy mitikus farkasszörny élősködik rajta; és fordítva; a telihold változtatja farkassá a „farkasembereket"). A Mihály napjától kezdődő egykori őszi pásztorünnepek bajelhárító mágiája elsősorban a nyájakra leselkedő farkasok ellen irányult.

Visszatérve mármost Szent Wolfgang püspökre, névünnepe megválasztását is a fentebb elemzett európai hagyománykör határozta meg (nem kizárva persze, hogy véletlenül e nagyon is alkalmas időpontban október 31-én halt meg). Ezek után csak természetes, hogy Wolfgangot a farkasfélő osztrák pásztorok védőszentjükként tisztelik, s hogy a mi eleink is, farkast látván, őhozzá fordultak. Wolfgang azonban a fűrészes Simon *fejszés* párjaként vált elsősorban népszerűvé. Az október 28-án ünnepelt apostolszenttel egyetemben az erdőirtók, majd ácsok patrónusa lett. Legendája szerint ő készítette az első fejszét (!?). Azt hajigálva jelölte ki, hol kell templomot építeni. A farkas ellen – Szent(?) Luperkusszal együtt – segítségül hívott püspök ismert mesebeli mása a kópé favágó, aki a muzsikálni vágyó farkasnak (ördögnek, sárkánynak) a mancsát a fejszével behasított fába csíptette (a Farkas csillagkép a Tejút alsó hasadékában van). A fejsze, balta, fokos a pásztorok, kondások farkas és a félvad sertéskanok ellen egyetlen hatékony fegyvere volt. A mesékben is mint az ember „fényes farka" így szerepel.

Wolfgangnak a fákkal egyéb dolga is vagyon. Egyes helyeken úgy tartják, hogy a facsemetét az ő napján kell elültetni, a gyümölcsfák törzsét bekötözni vagy bemeszelni, hogy a nyúl ne rágja meg (vö. a gyümölcsfákat nyesegető trójai Lükaónnal).

Wolfgang kezében a fejsze kétértelmű jelkép. Talán nemcsak azért kapta éppen ő a megtisztelő feladatot, hogy Simon mellett a favágók patrónusa legyen, mert névnapja e szezonmunka kezdetére került. A fejsze (bárd, balta, szekerce), amely békeidőben a fát hasogatja, háborúban vagy hóhérkézben fejeket vágott le, s egykor a kardnál is elterjedtebb fegyver volt. „Farkas" atya az attribútumát – könnyen lehet – marsi kapcsolatainak is köszönhette.

NOVEMBER

Naptárunk 11. hónapja a régi római kalendáriumban a kilencedik volt, latin neve, November is azt jelenti, „kilencedik". Bár a római nép novemberben is talált alkalmat az ünneplésre – ilyen időszak volt a *Ludi Plebeii*, „plebejus (ünnepi) játékok" két hete (nov 4–17.) a maga futóversenyeivel és színielőadásaival –, nem örököltünk Rómától jeles novemberi ünnepnapokat.

A hónapot illő módon őszi lombszín ruhájú, repülő ifjú jelképezte, fején bogyós olajág-koszorúval (a mediterráneumban november az olajbogyószüret kezdete). Az alak baljában a hónap terményeivel, répa- és káposztafélékkel teli tálat tart; jobbjában pedig a Nyilas jelét, hiszen november 23-a a Nyilas „védjegyű" csillagászati hónap kezdete. November egy másik antik eredetű jelképe, a nyilazó vagy nőrabló kentaur a Nyilast személyesíti meg. Mezőgazdasági munkák szerint ökrökkel szántó, vető, olajbogyót szüretelő, lóhajtotta olajpréssel dolgozó paraszt, disznókat makkoltató pásztor volt a helyi éghajlattól függően november jelképe.

A hónap régi magyar neve: Nyilas hava, illetve a Nyilas hónap első dekádjának legjelentősebb szentje után *Szent András hava* volt.

Mindenszentek

A kelta kalendárium november 1-jén a Samain ünnep megülésével zárta és kezdte újra az évet. A kelták fő tevékenysége, a pásztorkodás az ünnepre is rányomta a bélyegét. Juhaikat pároztatták e napon, hogy a jövő évi szaporulat biztosítva legyen, nyájaik fölöslegét pedig levágták. A hús kisebb részét az ünnepen elfogyasztották el, a többit tartósítva eltették télre. Étel- és italáldozatot – az ősidőkben emberáldozatot – mutattak be az ősöknek, hogy azok is osztozhassanak az általános örömben. E szokás maradéka Írországban még ma is föllelhető: az előző nap kitakarítják a házat, és éjszakára ételt hagynak az asztalon a családi szellemeknek (mint egykor nálunk *halottak napján* és *karácsonykor*). Ünnepi szokásaikhoz híven a kelták e napon is nagy tüzeket gyújtottak. Nagy-Britanniában november 5-én emlékeznek meg örömtüzekkel az 1605. évi sikertelen „Lőporösszeesküvésről". (Ez Guy Fawkes napja. Fawkes aláaknázta a londoni parlament épületét, hogy a képviselőket a királlyal együtt felrobbantsa.) E máglyák azonban addig is minden évben lángra lobbantak november elején a Brit-szigeteken – Samain emlékeként. A katolikus Guy Fawkes elfogása és kivégzése csak alkalom volt arra, hogy a régi pogány szokást az anglikán egyház végre elfogadhatóvá tegye.

A kelták úgy tartották, hogy Samainkor érvényüket vesztik a természeti törvények. Az ünnep előestéjén megszűnik az idő, ez a nap sem az ó-, sem az új évhez nem tartozik. Leomlik a válaszfal az élők és a holtak között, az elhunyt hősök és nagy elődök szellemei elhagyják halom-

sírjaikat, és szabadon kószálnak az élők között. Az angolszász országokban Mindenszentek vigiliája (okt. 31.) ma is a kísérteties és boszorkányos tréfák ünnepe. Jól ismert gyermekijesztgető szokás „Mindenszentek előestéjén" (angolul *Hallowe'en*) sütőtök-kísértetet készíteni. A tököt kivájják, orrnak, szemnek, szájnak rést vágnak a héjába, a belsejébe égő gyertyát tesznek, majd botra tűzik, és lepedőt aggatnak rá. Mindez mutatja, hogy halottak napja sem véletlenül került éppen ide.

Az ünnepnap jelentőségéről a fennmaradt mitikus elbeszélések is árulkodnak. Az írek legendás őstörténetében minden nagyobb történelmi forduló a négy naptári ünnep valamelyikére, sokszor éppen Samainra esett. Dagda, a kelták „herkulese", az egyik legfontosabb istenség, ezen a napon ülte rituális nászát a folyók istennőivel, hogy az eljövendő esztendő termékenységét biztosítsa. Ez arra vall, hogy Samain nemcsak „a holtaktól való rettegés" jegyében telt el, az élők e napon a szerelemnek is áldoztak (l. a juhok pároztatását), ahogy az egyensúlyra törekvő archaikus kultúrákban rendjén való is volt. Azt vallották nagy bölcsen, hogy miként az óév *elmúlásával* új esztendő születik, úgy a halált csak új élet teremtése tagadhatja.

Samain naptári jelentősége a „negyvenes-ötvenes" ciklus ismeretében érthető meg. November 1-je 39 napra esik az őszi napéjegyenlőségtől és 50 nap választja el a téli napfordulótól. Mint évszakkezdő ünnep, *Imbolchoz*, *Beltanehez* és *Lugnasadhez* hasonló funkciót tölt be. (A kínai tél is november elején, 7-én kezdődik, és ez, akárcsak a többi kínai évszakkezdő nap, a naptári fordulópontok közötti időszakot a keltánál pontosabban felezi.) Mint újév-ünnep Samain társai fölé nőtt. Sejthetően ekkor iktattak a kelták naptárukba – ha szükséges volt – szökőnapokat. Samain előestéjének időnkívülisége legalábbis erre vall.

Ezt a nagy fontosságú ünnepet nem vehette semmibe a korai egyház. Így történt, hogy 835-ben meghintette keresztvízzel, és *Mindenszentek* napjává tette. Katolikus tanítás szerint az élő és elhalt hívek közösséget alkotnak az Úr színe előtt. Ez a szentek egyessége. A még élők a „küzdő egyházat" (*Ecclesia militans*), a már meghalt és tisztítótűzben bűnhődők a „szenvedő egyházat" (*Ecclesia patiens*), az üdvözültek pedig a „diadalmas egyházat" (*Ecclesia triumphans*) képviselik. Mindenszentek napján a „küzdő egyház" a „diadalmas egyházat" ünnepli, az élő hívek köszöntik az üdvözülteket, mind a kanonizált szenteket, mind pedig azokat, akiknek szentségét életükben nem ismerték föl, így e földön megjutalmazatlanul maradtak. Az élők és az üdvözültek Mindenszentek-napi egymásra találásában Samain szelleme világosan felismerhető.

Ha az ünnep választott időpontjához nem is, jelentéstartalmához talált bibliai alapot az egyház. A forráshelyek a *Jelenések könyvé*ből valók (5,11–13; 7,9–17). Hadd idézzek belőle: „Azután látám, és ímé egy nagy sokaság, a melyet senki meg nem számlálhatott, minden nemzetből és ágazatból, és népből és nyelvből; és a Bárány előtt állnak vala, fehér ruhákba öltözve és az ő kezeikben pálmaágak... Ezek azok, a kik jöttek a nagy nyomorúságból, és megmosták az ő ruháikat, és megfehérítették ruháikat a Bárány vérében..." Ez a szentírási hely a keresztény mennyország előírásos ábrázolásainak mintája lett. A *Mindenszentek-kép* (német *Allerheiligenbild*) legkorábbi példája egy X. századi német misekönyvből való. A miniatúra a

Bárányt imádó szentek és angyalok sorait ábrázolja. A XIV. századtól kezdve a Bárányt fokozatosan a Szentháromság képmása helyettesíti, vagy az Atyaistené, akit rendszerint pápai díszben jelenítenek meg, amivel szintén a Szentháromságra, illetve a római egyház egyetemességére (kizárólagosságára) kívánnak utalni. A Szűzanya is helyet kaphat az Isten trónja mellett (*Mária megkoronázása*). E változat szöveges alapja az *Arany legendá*ban található meg. A katolikus ünnepnek saját liturgiája volt, a *Mindenszentek litániája*, amelynek szövegét rendszerint szentírási idézetekből állították össze. Mára az ünnep lassacskán elsorvadt. A gyakorlatban halottak napjának vigiliája lett belőle.

Halottak napja

A katolikus egyházban a *Mindenszentek* utáni nap (nov. 2., ha az vasárnap, akkor nov. 3.) a tisztítótűzben szenvedő lelkek emléknapja. Ezen a napon a „küzdő egyház" tehát a „szenvedő egyházról" emlékezik meg. Általános szokás szerint az előtte való nap délutánján, a „halottak estéjén" rendbe hozzák a sírokat; virágokkal, koszorúkkal feldíszítik, és az este közeledtével gyertyákkal, mécsesekkel kivilágítják, „hogy az örök világosság fényeskedjék" az elhunytak lelkének. Idegenben elhunyt, ismeretlen földben nyugvók emlékének a temetőkereszt vagy más közösségi temetőjel körül gyújtanak gyertyát. Régente néhol egyenesen máglyát gyújtottak, miközben szünet nélkül harangoztak.

Elterjedt szokás szerint ezen az estén otthon is égett a gyertya, mégpedig annyi szál, ahány halottja volt a családnak. Néhol az asztal „hídján", a lábakat összekötő keresztlécen gyújtottak gyertyát. BÁLINT SÁNDOR szerint „az asztal alsó homályos része mintha a purgatóriumot jelképezné", amihez hozzátehetnők, hogy az asztal hídja pedig talán a Tejút „alvilági" szakaszát, melyen a holt lelkek bolyonganak. A falusi nép sok helyütt vígságos torral emlékezett meg halottairól. Éjjelre ennivalót hagytak a terített asztalon, mert a néphit szerint a holtak ezen az éjszakán meglátogatják övéiket. Ezt az enni- és innivalót másnap a koldusoknak adták, de ahol a „halottetetés" nem volt szokásban, ott is osztogattak ételt, italt a temető kapujában kéregető szegényeknek, vagy más módon juttattak alamizsnát nekik.

A halottakról való ünnepi megemlékezés keresztény szokását Cluny bencés szerzetesei terjesztették el a X. században, ám gyökerei vitathatatlanul a pogány ősiségbe nyúlnak. Az időpont, a tűzgyújtás, a halottak visszajárásával kapcsolatos hiedelmek már a kelta *Samainra* is jellemzők. A kettős gyásznap – ne feledjük, Mindenszentek és halottak napja voltaképpen *egy* ünnep – így kelta eredetű lehet. Tudjuk azonban, hogy a novembert, pontosabban a *Skorpió havát* más ókori népek is a halál hónapjának tekintették, s hogy e képzetet, a kapcsolódó mítoszokat, rítusokat és annak eszközeit a természet őszi haldoklása ihlette. És ahogy a „meghaló" természet minden tavasszal „feltámad halottaiból", ugyanúgy a halott-ünnepeket is a túlvilági életben való reménység és hit hatja át, sőt, keresztény lelkekben a testi feltámadás boldog tudata (a temetők kapuján ott a felirat: „Feltámadunk!"), és elhunyt szeretteikkel való találkozás felett érzett öröm.

Nem véletlen, hogy a kétnapos halottünnep a Skorpió hónap első dekádjába,

azaz legjelentőségteljesebb időszakába esik, hiszen mindig az első dekád határozza meg az egész hónap jelképi karakterét. Egy ünnep időbeli „kisugárzására" mi sem jellemzőbb, mint hogy róla nyeri egy tágabb időszak a nevét; például hogy októbert a novemberi (!) Mindenszentekről nevezték eleink *Mindszent havának*, hogy egyes vidékeken annak a hétnek, amelyikbe a halottak napja esik, „*halottak hete*" a neve. Ugyanez az elv persze más jeles nappal kapcsolatosan is érvényesül: lásd például *mátéhét, mihályhét, ferenchét, gálhét* (Szent Gál napja okt. 16.), *dömötörhét;* változó ünnepeknél *guzsalyhét, fehérhét, komázóhét* (a nagyböjt és a húsvét körüli vasárnapok nevei után). Az „ünnepi hét" megfelelője a liturgikus naptárban a *nyolcad* (latin *octava*), mely nem más, mint az ünnep egy héttel meg egy nappal való kiterjesztése.

Csodaszarvas

ARISZTOTELÉSZ úgy tudta, hogy a szarvas a kígyónak legfőbb ellensége. Amikor a szarvas megvénül – állította a bölcs –, leheletével magához csalogat egy kígyót és lenyeli. Ezáltal maga is olyanná lesz, mint amaz: levedli bőrét és megifjodik – feltéve, ha tartózkodik a vízivástól. Hasonlóképpen, a szarvas éppúgy ismer fiatalító füveket, mint a kígyó, s őt is elbűvöli a zene, akárcsak amazt. A kínai Tao nyolc halhatatlanjának egyike szarvason lovagol, miért is az állat szintén halhatatlan, mint a kígyó. Buddhista tanítás szerint a Buddha egyik előző életében szarvas volt, ezért Indiában a szarvas ma is a bölcsesség jelképe. Európában úgyszintén az Okosságot (*Prudentia*) testesítette meg (megint csak mint a kígyó- és a Skorpió). A kínai „hold-zodiákus" körén a Szarvas szomszédja a Kígyó. A 28 csillagképből álló sorozatban három a mi Vízikígyónk része, s ezek jelképes állatai a Bak, a Ló és a Szarvas. Cernunnos (a „Felszarvazott"), a kelták „csodafiúszarvasa", kezében az évet jelképező kosfejű kígyót tartja. Ez az örökifjú alvilági isten szintén nem ihat vizet (értsd az alvilági folyók, a „Feledés" vizét, amely a „Rothadás" partjait mossa). A kelta mondavilág egyik-másik hőse, amikor végórája elérkezik, szarvassá válva menekül a halál kutyái elől. Ez a sorsa a görög Aktaiónnak, Artemisz szarvasistennő választott áldozatának is, amikor „kitelik az ideje". Ezek a hősök haláluk után nemegyszer kígyóvá változnak. A szarvasság tehát a mitikus (égi) kígyóhoz való tartozást és – talán ez is kitetszik a mondottakból – elvarázsoltságot (halotti állapotot) is jelent. A „szarvassá vált fiúk" csak akkor változnának ismét emberré, vagyis térnének vissza az életbe, ha a tiszta forrás (Léthé, a „Feledés" folyója) helyett ismét apjuk poharából innának (miután halottak, tudjuk, ez nem történhet meg; ez a ballada mitikus rétegének tragikuma). A mesebeli vitézt tündérszerelmese vak aranyszarvassá változtatja, és egy forrás mellett kell élnie. Ebből az állapotból csak élete árán szabadulhat (*Zöldike* c. mese). A keresztény szimbolikában a kígyót (ördögöt) nyelt szarvas a bűnbeesett hívő, aki csak azáltal kelhet új életre, ha iszik az „élet forrásából", azaz merít a krisztusi tanból és megvallja bűnét. ZOLNAY VILMOS mutatta ki lebilincselő könyvében a szarvasmaszk, szarvasfejdísz jelképi lényegét az őstársadalmakban. Értelme szerint a „felszarvazás" eredetileg a népe boldogságáért halálra szánt király (királyhelyettes) feláldozásának bevezető aktusa.

Mindehhez tegyük hozzá, a szarvas Földszerte az őszi-téli ünnepkör jelképes állata (az őszi szarvasvadászattól a téli szarvasalakoskodásig), amiben ismét az évforduat tájára várt megújhodás vágya jelentkezik.

Ősapáink vadászok voltak. Ezért adott minden nép, melynek szülőföldje szarvasféléknek is hazája volt, helyet e koronás vadnak mitikus emlékezetében. A szarvas hiedelmi rangjára utal, hogy mind a finnugor, mind az indoeurópai nyelvekben többnyire tulajdonságjelölő álnéven „szarvasnak" hívják, mivel igazi neve tabu volt. A legtöbb névváltozat egy közös „szarv" szóra vezethető vissza (l. héber *keren*, görög *kerasz*, latin *cornu*, német *Horn* = szarv; görög *kerasztész*, latin *cervus*,

Cernunnos kosfejű kígyóval. A gundestrupi aranyozott ezüsttálról, II–III. század. Koppenhága, Nationalmuseet

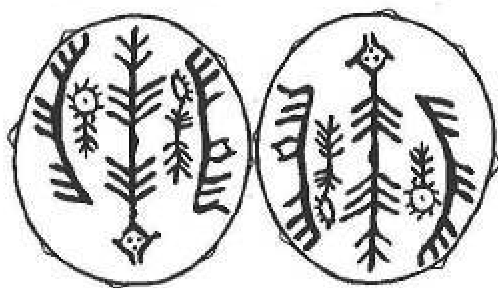
francia *cerf*=„szarvas"). A ránk maradt szarvasmondák egyik típusa alapjelentésében eredetmítosz; ilyen a magyar csodaszarvasmonda is. Hősnője totemállat, szarvasősanya, akit fiútestvérek űznek ragadozó állat vagy vadász képében, párosodnak vele, s általa népek alapító ősapái lesznek. És eredetmítosz olyan értelemben is, hogy e csodaszarvas egyúttal a vadászősök vezércsillaga, mely üldözőit jövendő hazájukba csalogatja. A mondabeli szarvasünő természetfölötti lény: ünő létére agancsos, esetenként hat lába van, emberi ruházat nyomait viseli magán (pl. díszes szalagot), csillagos a szőre, arany a patája, a Napot és a Holdat hordja szarván, testén. A különböző, egymástól távoli helyeken fönnmaradt szarvasmondák mellékesnek tűnő részletekben is hasonlóak (pl. a helyszín tekintetében: az ünő űzőit egy gázlón vezeti át).

A szarvasmondák másik típusának hőse a mitikus szarvasbika, a csodaszarvasünő férfi- vagy fiúpárja. Ő volt Cernunnos, az évkezdő kelta isten: Aktaión, Artemisz áldozata; a regösének *csodafiúszarvasa*, kinek szarván ezer misegyertya (csillag) ragyog; véle rokon a népművészet „virágos beszédű" agancsosa is. E csodafiúszarvas a keresztény korban Krisztus jelképeként élt tovább. A keresztény csodafiúszarvas a hit tiszta forrásához vezeti mindazokat, akik lépte nyomát követik. Lásd Szent Hubertus szarvasát, agancsai közt a sugárzó kereszttel, vagy a váci egyház alapításának legendájában szereplő szárnyas agancsú szarvast, amely Szent Lászlónak jelent meg.

Ezen égi jelekkel ékes szarvasoknak, de a szarvasvadászat más szereplőinek is több csillagképmása ismert. Egy lapp csillagmondában például az égi szarvas nem más, mint a *Tejúton* „gázló" Auriga, Perseus és Cassiopeia csillagképek együttese. Ez az utóbbi W alakú csillagzat a csillagünő agancsa, mely a régiek szerint eleink vezércsillaga volt. Ez alatt a hatalmas Szarvas csillagkép alatt látható az Orion, melyet egyes népek hol szarvasnak néztek (a finnek, hinduk) a mitikus szarvas levágott két hátsó lábának (az obi-ugorok), *Szarvasfő*nek (a szibériai ketek, török népek, és az ógörögök is, ha tekintetbe vesszük, hogy Orion–Aktaiónt a görög vázafestők szarvasfejű embernek ábrázolták); hol meg szarvasvadásznak (lappok, ógörögök), az Orion övét pedig három szarvasnak. Az égi szarvasok családjába tartozik a szomszédos Bika és a Fiastyúk, lapp nevén a Borjúcsapat, valamint egyszer-másszor a Göncöl csillagzat is. A régi szarvas ábrázolásokon csillagos agancsosunk mindig a világfán, vagy a világfa környezetében futkos, legelészik vagy merít erőt a tövén fakadó forrásból. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az égi szarvasok az égi világfán: a Tejúton és annak tőszomszédságában láthatók. Adott jelrendszerben a világfa (Tejút) ágai is agancságakká, azok meg létra fokaivá lesznek (*agancs* szavunk az *ág* szóból ered). Egy kaukázusi mese hőse nem az „égig érő fán", hanem egy óriás szarvas agancsán megy föl az égbe. Egyebek közt annak ismeretében, hogy az indoeurópai szkíták körében a szarvastotem helyébe a ló lépett, föltételezhetjük, hogy ez az óriás szarvas azonos lehetett a hindu és skandináv mitológia tejútvilágfájának megfeleltethető óriás Ló csillagzattal (*Asva, Yggdrászil*), aminek a feje viszont csak az Orion, a Szarvasfő lehet, márcsak azért is, mert az Orionból „ágazik" szét az agancsokkal társítható összes égi út: a Tejút, az egyenlítő és az Állatöv.

A ketekkel rokon szelkupok sámándobjainak sajátossága, hogy a szélét a lét-

ra fokaihoz, agancságakhoz hasonló harántcsíkolt szegélydísz keretezi, amit „7 égi sornak", „szarvasbordázatnak" hívnak – másutt viszont kígyópárnak, pikkelyes kígyótestnek ábrázolnak –, a dobmezőt középen pedig rendszerint egy fenyő, vagy egy „fenyő testű" és „Gyíknak" nevezett mitikus lény csontváza osztja ketté. Az előbbi az Állatövet, az utóbbi a Tejutat jelképezi. (A hinduk a „Gyíkot", azaz a Tejutat „Kígyóösvénynek" is nevezik, s feltevésem szerint *gyík* szavunk a *kígyó* szóból keletkezhetett hangátvetéssel. A finnugor *kígyó* észt megfelelője egy gyíkfajtát jelöl!) Az említett szelkup dobon, attól függően, hogyan tartjuk, meg is jelenik az óriás Szarvasfő képe. Ha úgy forgatjuk, hogy a „gyík" feje alul legyen, a „szarvasbordázat" agancspárhoz válik hasonlóvá, melyek között ott ragyog a Nap és a Hold, a Szarvasfő homlokából pedig mintha fa nőne. (Széles körben elterjedt ábrázolástípus ez, s ez szolgálhatott alapul a későbbi csodafiúszarvas által, agancsai közt viselt kereszt képzetéhez. Ezt a feltevést a Krisztus keresztje és a tejútvilágfa közti más megfelelések is alátámasztják.) Ismeretes, hogy a sámán hol így, hol úgy: 180 fokkal elforgatva verte dobját szertartás közben, attól függően, hogy a felvilág vagy az alvilág urával kívánt kapcsolatot teremteni. Ezeket az „urakat" viszont a helyi naptár jellegétől függően többek közt a nyári (tavaszi) és a téli (őszi) égbolt megszemélyesítőinek tekinthetjük. A felsorolt szarvas csillagképek – élükön az egész tavaszi égnegyedet elfoglaló Szarvas csillagzattal, s még inkább az alatta lévő, nyárközépen a Nappal együttálló Szarvasfővel (Orionnal) – szemben állnak az égi Kígyóval (Serpensszel), amely viszont az őszi égnegyed óriás csillagképe. Úgy vélem, innét való a szarvas és a kígyó ellenségeskedésének hiedelme. Amikor ugyanis a Nap a „szarvasok" mezején jár, tavasz van, a borjadzás ideje, s a Napba öltözött égi szarvasok láthatatlanok, miként a földi szarvasok agancsa is elhullott már. Látható viszont a Kígyó csillagkép az éj sötétjében. Ami-

A szelkup sámándob rajza a téli és a nyári égboltot szimbolizálja aszerint, hogyan tartjuk

kor azonban a Nap a Kígyó övezetébe lépve láthatatlanná teszi azt, feltűnik az égen a „szarvasfalka", ekkor mesélik nekünk a csillagok az égen folyó vadászatot. Beköszönt az ősz, a szarvasbőgés ideje, a bikák büszkén viselik pompás koronáikat, s a vadászok is készülődnek, a kígyók viszont föld alá húzódva téli álmukat alusszák már. A kígyó-szarvas hiedelmi oppozícióját magyarázza továbbá, hogy mind a Kígyó, mind a Szarvas Tejúthoz tartozó csillagképek, a túlvilági átjárók felett láthatók, egymással szemben. Így lesz a kígyóhoz hasonlatosan a szarvasból is a halál és feltámadás, az örök megújulás jelképe. Vagy 4000 éve a napéjegyenlőségi főkör is keresztezte mindkettőjüket, a Szarvas agancsa hegyét (β Cassiopeiae) még ma is súrolja, míg a farka hegyét (Aurigae) már a napfordulói főkör nyári íve érinti. A Kígyó ma napfordulói csillagkép, a napfordulói főkör téli íve épp ott megy át a farkán, ahol a Kígyótartó jobbja (γ Ophiuchi) markolja. Feltevésem

szerint a bemutatott sámándobtípus rajzolatát szándékosan tervezték úgy, hogy egyik nézetben a tavaszi–nyári égboltot, másik nézetben, „fejjel lefelé", amikor az ég is a „feje tetejére áll", az őszi–téli égboltot ábrázolja. (Egyébként ezt a sajátosságot a világfára vonatkozó egyetemes hiedelmek alapján általános érvényűnek tekinthetjük, hiszen egyrészt valóban egyetemes az a képzet, mely szerint a Fa gyökerét kígyók, békák és más csúszómászók rágják, ágai közt pedig szarvasok legelésznek, illetve a Fa koronája agancskoronával egyenlő, másrészt pedig a szóban forgó Fa, vagyis a Tejút forog; kidől, gyökereit az ég felé fordítja – vagy, ahogy eleink mondták: az égből a föld felé nő –, végül ismét az ég felé nyújtja ágkarjait.)

A szarvas csillagképek és a többi csillagkígyó (Vízikígyó, Sárkány) kölcsönös helyzetének hasonló szerepcsere a következménye az éves körforgásban. A Vízikígyó a Ráktól a Mérlegig nyúlik az égen. A Nap tehát, amikor az Ikrek cikkelyét elhagyja és a Rákba lép, maga mögött hagyja az égen legelésző szarvasokat is, és kígyók lakta „vidékre" ér. Ennek látszólag ellentmond, hogy a kínai hold-zodiákus Szarvas konstellációja a mi Vízikígyónk része. Ám ne feledjük, hogy a Vízikígyó csillagképnevet a Távol-Keleten nem ismerik, és, ha némi eltolódással is, a Nap – illetve a Hold, hiszen jelen esetben hold-zodiákusról van szó – a kínai égbolton is a patások csillagvilágából lép a hüllőkről elnevezett csillagképek közé. A Kecskéből (Rák) a Bakba, abból a Lóba, onnét a Szarvasba (mint írtam, mindhárom a Vízikígyó része); a Szarvast elhagyva a Kígyó (Keverőedény), azután a Giliszták (Holló), utánuk pedig a Krokodil, majd a Sárkány területére jut (az utóbbi kettő a Szűz csillagképében található, a Vízikígyó felett, csakúgy, mint a felsorolt európai csillagképek mind).

Ami a mi Sárkányunkat illeti, úgy nevezett circumpoláris csillagkép, amilyen részben – agancsát tekintve – a Tejúton gázoló Szarvas, és amilyen a szintén sokszor Szarvasnak „nézett" Göncöl csillagzat is. E három a Sarkcsillag körül űzi, kerülgeti egymást a napi, éves körforgás szerint az „idők végezetéig", s évszakonként változó helyzetük, hogy emelkedőben vagy alábukófélben vannak-e éppen, az évszakváltozást (hatalomcseréjüket) jelezheti.

A tavaszi, nyári Napba öltözött szarvast soha nem kísérte akkora figyelem, mint az őszi, téli időszak csillagszarvasát. Érthető. A szarvas ősszel kívánatos vad, ekkorra hízik kövérre, fejleszti ki agancsát, lesz szép selymes a szőre, ekkor párosodik, biztosítandó a szaporulatot. Tavasszal az ékessége vesztett, girhes, vedlő jószág a vadászt lövésre, a költőt szólásra miért késztette volna? A szarvas a naptárban is ősszel tűnik fel.

Hallali, hallali, hallali!

A kalendáriumban a szarvasbőgés kezdetét Egyed (szept. 1.), a végét Hubert és Imre (nov. 3., 5.) jelzi. Hubert, vagy ahogy a róla elnevezett itókáról ismerjük, Hubertus, Maastricht (Hollandia), majd Liège (Belgium) püspöke volt (†727). A legenda szerint hercegi sarjként jött a világra, és ifjú korában teljesen a világi örömöknek, főleg a vadászatnak élt. Egyszer nagypénteken is elment vadászni. Amikor az erdőbe ért, hirtelen egy fehér szarvas tűnt föl előtte, agancsai közt fényes feszülettel. Hubert a látomástól megrendülten keresztény hitre tért.

Egy másik vadász-szent, Euszták (szept. 20., eredetileg nov. 2.) megtérése szinte ezenmód történt. Euszták (Eustachius), eredeti nevén Placidus, Traianus császár katonatisztje volt (†118). Egy ízben szarvasvadászaton vett részt, egy óri-

Szent Euszták szarvascsodája. Bizánci miniatúra, IX.század

ás fehér szarvas maga után csalogatta, majd egy kősziklatetőn megállapodott, és üldözője felé fordult. Placidus az agancsai közt fényes feszületet pillantott meg, és szózatot hallott. Magába szállt, majd családostul megkeresztelkedett. Együtt is szenvedtek vértanúságot: elevenen megsütötték őket egy *felizzított rézbika* belsejében. Ez az elbeszélés még az eredeti Euszták-nap jegyében fogant, a Skorpióval átellenben lévő Bika a kora keresztény időkben a novemberi éjszakák uralkodó csillagképe volt. A sajátos kivégzési módot alighanem az égi Bika látványa juttatta a legendaíró eszébe (a réz a Bikaúrnő, Vénusz féme!). Euszták a *tizennégy segítőszent* egyike, a vadászok patrónusa. Attribútuma a *rézbika* vagy zászlón *szarvasfő*, agancsai közt *feszülettel*. Leggyakrabban a szarvassal való találkozását ábrázolták, ezért rendszerint összetévesztik Huberttel. Megkülönböztetésül: Euszták katona lévén, többnyire páncélzatot visel, míg Hubert vadászöltözetet (fogadalmi képmásain püspöki ornátust). Hubertnek egészalakos *szarvas* az attribútuma, az állhat mellette, homlokán a *feszülettel*, vagy a kezében lévő imakönyvön látni térdeplő liliputi szarvast. A kezében vadászkürtöt is tarthat. Míg Euszták a dél-európai, Hubert az észak-európai művészet modellje. Az előbbit a középkor kedvelte, az utóbbit a reneszánsz. Ez időtől társát teljességgel háttérbe is szorította. Euszták nevenapja azonban nem a rákövetkező Hubert, hanem az ugyancsak november 2-i halottak napja miatt került át szeptember 20-ra. A vadászok, erdészek és az egykori lövészegyletek igazi védőszentjének mindenki Hubertust tartotta. Nevenapja ma is vadásztársaságok ünnepe, neve pedig sok olyan dolognak a védjegye, ami vaddal, vadászattal kapcsolatos.

A fentiek arra engednek következtetni, hogy a vadász Hubertus Euszták középkori és észak-európai másolata volt (ami még nem kérdőjelezi meg egy bizonyos Hubert németalföldi püspök létezését), Euszták pedig eleve legendás alak lehetett. A szarvas, amelyik kettejüknek megjelent, eredetileg az ősszel felbukkanó szarvas-csillagzatok valamelyikét testesíthette meg. A mondák szarvasai az agancsukon hordozták a Napot vagy a sarkcsillagot, mindkettőnek ősi jele a kereszt. A naphordozó szarvas értelemszerűen a nappálya menti csodaszarvasok valamelyike, az ilyenkor már jól látszó Bika vagy még inkább az Orion (mint Szarvasfő), mely egyrészt maga is fontos kereszteződés csillagképe – a *feje fölött keresztezi* egymást a nappálya és a Tejút

(aminek az agancsai közt keresztet viselő szarvas illő és egyben aktuális jelképe, mivel a Nap időszámításunk kezdetétől a nyári napforduló idején épp az Orion fölött jár), másrészt a csillagképet megszemélyesítő istenek és héroszok, a szarvas alakúak is mint Aktaión és a hindu Prad-

A váci egyház alapításának legendája. Miniatúra a Képes Krónikából, XIV. század

zsapati, de maga a névadó Órión is ugyanolyan kivégzett áldozatok, mint a keresztre feszített Megváltó, a mi Csodafiúszarvasunk. A Sarkcsillagot viselő szarvas a lapp monda és a magyarok csodaszarvasünője lehet: ennek agancsa, a Cassiopeia csillagkép valóban hordozni látszik a Sarkcsillagot.

Még egy Hubertushoz fűződő hiedelem kívánkozik ide. A legenda szerint püspökké szentelésekor a stólát angyal nyújtotta át neki. Az *égi stóla* Tejút-jelkép lehet; a stólát nyakba vetve viselték, így két vége a Tejút ágait is jelképezhette. Amúgy a szent máig őrzött ereklyéje, és érintését a hívek veszettség elleni csodaszernek hitték. A kutya, a róka és a farkas által terjesztett betegség elhárítása a vadászok patrónusára tartozott, különösképpen, hogy az illető a Skorpió havának szentje. E hónap cikkelye, mint az Ikreké is, amely szintén az alvilágba vezető utat őrzi, az „ebeké". Emitt Farkas csillagképé, amott a Kis és a Nagy Kutyáé. Ez utóbbiak a csodaszarvasmondákban a vadászokkal együtt űzik a vadat.

Ha röviden is, de szót kell ejtenünk első királyunk fiáról, Imre hercegről. Imrét, aki 1031. szeptember 2-án vadászbalesetben vesztette életét, 1083. november 4-én avatta szentté a magyar egyház, így lett november 5-e az ő emlékünnepe. Ezek után nem csoda, ha Imre hercegről is fennmaradt – a lengyelek körében – egy hubertusi legenda. Eszerint a magyar királyfi nagybátyjával, Vitéz Boleszló lengyel királlyal Lysa Gora környékén vadászgatott éppen, amikor egy szarvas maga után csalta a sűrűbe, majd eltűnt. Imre rájött, hogy álmában már járt ezen a helyen, és rávette a lengyel királyt, alapítson itt egy kolostort, amelynek ő a mellkeresztjét adományozza, benne Jézus keresztfájának egy darabkájával. A Lysa Gora-i Szentkereszt monostor alapítási legendájának népi változatában Imre szarvasának agancsai közt szintén feszület fénylik.

Érdemes elgondolkozni azon, hogy naptárunk a szokástól eltérően már régóta nem Imre „égi születésnapját", a szeptember 2-i vadászbaleset időpontját tartja számon, hanem szentté avatásáét, ami talán véletlenségből, ám véleményem szerint mégiscsak szándékosan helyeztetett a két, hazánkban kezdettől fogva igen népszerű vadászszent, Euszták és Hubert ün-

nepét követő második napra. A szándékosság mellett szól, hogy az Árpád-házi herceggel egy megsebzett vadkan végzett, választott névünnepe pedig – mit ad Isten – a „vadkan képében járó" Mars havába esik éppen.

A váci egyház alapítási legendáját naptárunk nem időzíti, mégis idekívánkozik. Mint a *Képes krónika* elbeszéli, I. Géza királyunk koronázását (1074) követően történt, hogy amikor ő és öccse, a később szentté avatott László herceg „ott állottak Vác alatt, (...) egy szarvas jelent meg nekik, szarvai tele égő gyertyákkal; eliramodott előlük az erdő felé, és lábát azon a helyen vetette meg, hol most a monostor van. A vitézek rányilaztak, mire a Dunába szökkent, és többé nem látták. Ennek láttára szólott Szent László: »Bizony nem szarvas volt ez, hanem Isten angyala (...). Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, nem is égő gyertyák, hanem fényes tollak, lábát pedig azért vetette meg ott, mivel megjelölte azt a helyet, hogy ott építsük fel a Boldogságos Szűz egyházát, s ne másutt.«" Amellett, hogy e legenda a csodaszarvasmonda „megkeresztelt" változata, regösénekeinkből is tudjuk, hogy a gyertyák még csak nem is tollak, hanem csillagok, s eszerint a szarvas is valóságos égi jelenés lehetett. Szent László képes beszéde szintén erről tanúskodik. Az angyalok, a „mennyei seregek" a csillagokat személyesítették meg, ezzel tisztában volt a műveltebb középkori ember. Azt is tudjuk, hogy a templomalapításban (tk. a templom tájolásában: „keletelésében" és ünnepi titulusának megválasztásában) fontos, noha csak jelképes szerepet játszott az alapítás (fölszentelés) időpontja szerinti csillagos égi látvány és napkeltei irány.

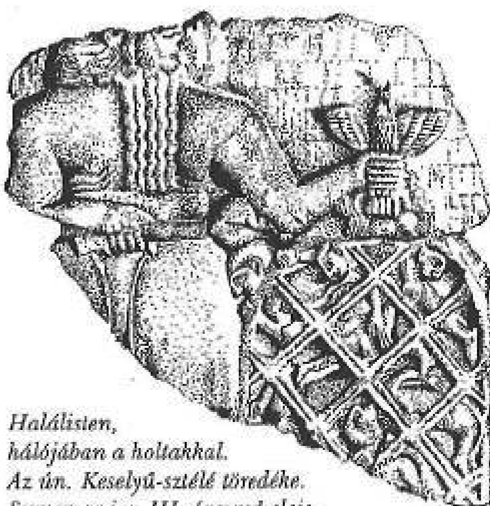
Széttört bilincsek

Lénárt (Leonárd, nov. 6.) a kora középkor népszerű szentje. Az ő életéről is kevés adat maradt fenn, az a kevés is inkább a legendák világába tartozik. A hagyomány szerint I. Chlodvig frank király (481–511) udvari embere volt. Amikor Remigius (francia Saint Remi) reimsi püspök a frankok királyát megkeresztelte, királyával együtt ő is keresztény hitre tért, és bencés szerzetes lett. Keresztény erényként elsősorban a hadifogságban szenvedőkért való közbenjárást gyakorolta királyánál. A legenda szerint azt a kegyet kérte Chlodvigtól, hogy minden rabot, akit börtönében fölkeres, a király engedjen szabadon. Így lett elsősorban a rabok védőszentje. Mint BOD PÉTER írta vala (1757-ben): „ha a foglyok ő róla megemlékeztek, s néki könyörgöttek, elromolván a vas bilintsek, megszabadultak..." Lénárdot így is ábrázolták, Benedek-rendi fehér vagy fekete csuhában, esetleg dalmatikában, amely a francia királyok liliomos címervirágával, stilizált íriszekkel van telehintve. Kezében széttört béklyót tart, lábainál pedig megszabadított rabok, hadifoglyok térdepelnek.

Ugyanezen okból válhatott a kovácsok patrónusává. A börtönrácsok, -zárak, bilincsek, kapu- és ajtóvasalások, valamint a vas kínzószerszámok rontója a kovácsoknak szerzett munkát és kenyeret. Ezzel függ össze, hogy hálából többnyire vastárgyakat ajánlottak föl neki ajándékképpen. A fogolymentésen és a kovácsok eltartásán kívül Lénárdnak egyéb dolga is akadt. Mint pásztorszenthez a beteg lovak orvoslásáért (vaspatkó!) jószágvész idején könyörögtek néki, de fölkeresték az emberek saját panaszaikkal is, főleg a vajúdó anyák fordultak hozzá bizalommal. Erre egyik le-

gendája biztatta őket: a várandós Chlotild királynéra éppen akkor törtek volna rá a fájások, amikor férje, Chlodvig vadászni (!) volt, s egyedül Lénárd sietett – imádsággal – a segítségére.

Egykori hazai kultuszában, mely a bajor-osztrák Alpok vidékéről érkezett be-

Halálisten, hálójában a holtakkal. Az ún. Keselyű-sztélé töredéke. Sumer, az i.e. III. évezred eleje. Párizs, Louvre

települőkkel terjedt el nálunk, ezek a vonások mind felismerhetők. Kőszegen például azért kapott kápolnát, mert a helyi okoskodás szerint 1532-ben ő mentette meg a várost a török rablánctól (a kápolna az ostromló nagyvezír sátrának állítólagos helyén épült). A muraközi Goricsány Lénárd-temploma egy várandós Zrínyi grófné által állíttatott fogadalmi szobor fölé épült. Üröm német templomának Lénárd-oltárán a szent együtt látható az újabb kori jószágpatrónussal, Szent Vendellel (okt. 20.), de ott látható mellette a vadász Szent Hubert (nov. 3.), Ausztria patrónusa: Szent Lipót (nov. 15.) és az ószövetségi Tóbiás, aki a régi naptárban angyaldoktor-kísérőjének, Ráfaelnek a révén (okt. 24.) illik e szentek sorába. Az ürömi németség nemcsak azért gyűjtötte őket egybe, mert kedvelte és használta nevüket, hanem azért is, mert naptár szerint is összeillenek. A „mérleg" Vendel kivételével mind „skorpió" szentek, illetékességük pedig Lénárdéval egybevág.

Lénárd „skorpiósága" lényegesebb funkcióiban érhető tetten: fogolyszabadítóként és a vas kedvelőjeként semmilyen más hónapba nem illene. A *Skorpió hava* – mint mondottuk – a „halál háza". Naptári, asztrális vonatkozásban viszont a halál sohasem végleges, hiszen emberi tapasztalattal mérve az égi mozgások, és a földi természet változásai örökkön-örökké ismétlődnek. Istenek, héroszok, mesehősök esetében a halállal rokon értelmű az alvilágjárás, szegény sorba vettetés, kirekesztés (száműzetés), rangvesztés, eltévedés (erdőben, labirintusban), megcsonkulás, betegség, elvarázsoltság (pl. kővé válás), és *rabság* (különösen mélységbe, sötétségbe, föld alatti üregbe vettetés), mivel ezek az alvilágjárással analóg helyzetek. E fogalomkör tágasságát jelzi, hogy a régi képes beszédben a rácsozat nemcsak a börtönnek, hanem a halálnak is a jele: aki meghalt, arra keresztet vethetünk, kiikszelhetjük, áthúzhatjuk a nevét. A halált a rácsos szövetű hálóval is szimbolizálják (a két szó a magyarban közös tőről is ered). Az asztrális-szoláris mítoszokban és mesékben a Skorpió – vagylagosan – mindezen történések helye. A csillagkép az egyik elbeszélésben az alvilág bejárata, a másikban vérpad, a harmadikban börtön stb. Az a kép, mely szerint Dömötört épp *börtönben* támadja meg egy skorpió, innen ered. Elválaszthatatlan ettől, hogy az asztrológia a vasat a hónap planétájához, a „hadisteni" Marshoz rendelte. A mesei szerkezetben a hős bukásának (halálának, alávetésének, asztrológiai zsargonban

„romlásának") helyén a bukás eszköze mindig valamilyen „marsi tényező": a hősnő „rossz vére", mágikus vaseszköz, vagy ugyanezek megelevenedve, például az „álhős" *vensálnok vitéz* vagy a *vasorrú bába* (a „vasorr" a clitoris, a „bába" a vulva jelképe. Vö. Antares a tejúthasadékban). Idetartozik, hogy a „halál csillagképével" szemben található az égen a „Háló" csillagzat, amit hol a Fiastyúkkal, hol a Hyadokkal azonosítanak, s amely a görög mitológiában a madarászó, pleiászokra vadászó Órión madárfogó hálója. (A Fiastyúkot Szibériában is ismerik e néven, magyar változata ennek a *Szitás*tyúk. Kambodzsában, Borneó szigetén viszont maga Orion a „Csapda".) Más szóval, amikor a halál halászik (a Nap a Skorpió jegyében jár), akkor látszik legtovább az égen a hálója (a Pleiadok vagy a Hyadok).

Bilincstörő Szent Lénárd egykor a tavasz visszatértének, a föltámadásnak a reménységét ültette a halottak napjának időszakában a közelítő téltől még jobban elnehezült szívekbe.

Az ég kárpitja meghasad

Egyes középkori kútfők szerint Tours szent püspöke, Márton a mai Pannonhalma környékén, egy Savaria Sicca nevű helységben született 317 táján. Bizonyára nem véletlen, hogy az első magyar szerzetesi rendház ott épült fel, ahol a hagyomány szerint a kolostorépítő szent született; a nyelvújítás kora előtt a bencés kolostorhalmot, az egykori bencés diákok „Kupacát" Szent Márton hegyének nevezték. Csakhogy ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szent ott is született volna. A kutatás ma Szombathellyel (Savaria) azonosítja szülőhelyét.

Márton a középkor egyik legfényesebb nevű szentje. Emlékét helynevek, neki szentelt templomok és jellegzetes képmásai őrzik mindenfelé, különösképpen az egykori Magyarország területén, mivel itt született, és Franciaországban, ahol tevékenykedett. A legenda szerint első királyunk, István éppen vadászaton volt (!), amikor lepihenve álmában meglátta az országra törő besenyő hadakat. Ekkor tette volna meg Mártont az ország társpatrónusává. A krónikák szerint István Szent Márton és Szent György zászlaja alatt harcolt a lázadó Koppány ellenében is. Középkori királyaink a székesfehérvári Szent Márton-templomban tették le az esküt, és végezték el az előírt négy kardvágást az égtájak felé, amellyel magukat jelképesen az ország védelmére kötelezték. Mint BÁLINT SÁNDOR kimutatta, a „...szentmárton nevű helységnevek az Árpádkori magyar nyelvterületet rajzolják ki". A korabeli határvidéken neki szentelt egyházközségek, Turócszentmárton, Csíkszentmárton, Zalaszentmárton, Nekcseszentmárton, Zelinai Szentmárton, Kismarton és társai a határvédelem hitbéli megerősítését szolgálták, éppúgy, mint később a peremvidékeken különösen nagy Szent László tisztelet. Franciaországban, hol Márton szintén a nemzet egyik patrónusa volt, a szent „magyar kapcsolata" legendássá nőtt. Az általa alapított Marmoutier bencés apátságban keletkezett legenda szerint a szent hun, illetve magyar uralkodók sarja volt.

Legismertebb ábrázolása egyik jócselekedetét örökíti meg. Ifjú korában tisztként szolgált a római hadseregben. Galliában történt, hogy a téli (novemberi?) hidegben egy *hó alatt* fekvő meztelen és sánta *koldusra* bukkant. Megszánta a szerencsétlent, és *megfelezte vele katonai kö-*

penyét. Ezt követően álmában megjelent néki Krisztus, vállán a koldusra terített félköpennyel. E jelenetben Szent Mártont *fehér lovon, katonatiszt* öltözetben ábrázolják, amint kardjával épp kettéhasítja *veres* köpenyét, vagy a földön kuporgó, meztelen mankós embert takarja be vele. Később, püspök korában a jelenet majdnem pontosan megismétlődött nem kevésbé csodás következményekkel (nyomatékául a korábbi legendai esemény jelképi jelentőségének). Egy ízben szedett-vedett gúnyában misézett, mivel a templom kapujában egy didergő *koldus kedvéért megvált a miseruhájától.* A hüledező hívek szeme láttára egy tűzgömb szállt a feje fölé, és *angyalok fedték be drágakövekkel kivert aranyujjassal* csupasz karjait. Más alkalommal maga az *ördög* állt elébe *koldus* képében. A szent, aki messze földön híres volt *ördögűző* képességéről és *halottfeltámasztó* csodáiról, s így átlátott rajta, könyörületességében még őt is megajándékozta. Ismét máskor egy *nyulacskát* mentett meg, mely egy falka *vadászeb* elől az *ő köpenye* alatt keresett menedéket. Mártonnak szelíd szóval sikerült a kutyákat is leszerelnie. Egy alkalommal viszont egy gyermekre támadó *kígyót* térített el szép szóval a szándékától, mondta is később: „A kutyák és a kígyók hallgatnak rám, de az emberek nem."

Márton napja november 11-ére esik, halálának állítólagos időpontja (397. nov. 8-a) szerint. Az időponthoz a szent neve, valamint legendás élettörténetének sok, fentebb kiemelt részlete kiválóan illik. Márton, a latin *Martinus* azt jelenti, „Marshoz hasonló". Nevének hangsúlyt ad ifjúkori katonáskodása, és katona voltának fontossága későbbi kultuszában. (Igaz, hogy egy-egy katonaszent szinte minden naptári hónapra esik, ám Mars hónapjaira több, mint egy.) Legendájában a Skorpió szimbolikájába illő jelképes alakok és állatok szerepelnek. Az ördög például mivel az alvilág lakója, s annak kapuja a Skorpióban van (l. még ördögűzés, halottfeltámasztás). A koldus, mivel a mi-

Szent Márton és a koldus

tologikus jelbeszédben a kolduslét megfelel a rab-, illetve halotti állapotnak, s az évmítoszban mindháromnak a Skorpió a helye. A nyúl és a vadászebek, mivel Márton napja körül már javában folyik az éjszakai égen a csillagvadászat, melynek mellékalakja a Nyúl (Lepus) a sarkában a Kis és Nagy Kutya csillagképekkel. A kígyóról nem szükséges elismételnem, miért szerepel itt.

Márton legendájának központi mozzanata, a köpeny megfelezése a koldussal, szintén naptári mondanivalót hordoz. Az időpont (hideg, hó), a szereplők (katona és koldus), a tárgyak (kard és köpeny) valamint az aktus (kettéosztás) jel-

képes, naptári értelemben csak a Skorpió csillagképhez illeszthetők.

Ennek a feltevésnek az az alapja, hogy a köpeny az ég palástját jelképezheti. Sok középkori királyi és főpapi palást rajzolata ezt egyértelműen bizonyítja. Szent István királyunk sógorának, II. (Szent) Henrik német császárnak a palástját az égbolt csillagképei díszítik, az egykorú magyar koronázási palástot, mely eredeti rendeltetése szerint miseruha volt, a mennyei rendek népesítik be. Kápolna szavunk a középkori latin *cappa*, *capella* =„köpeny", „köpenyke" szóból származik. A *kettéosztott* mintázatú *casula*, „miseruha" viszont szó szerint „házacskát" jelent, s a középkori templom egykorú felfogás szerint falaival és mennyezetével az ég (a menny) kicsinyített mása volt. Az ég palástja pedig valóban kettéhasad! Mégpedig egy nyári és egy téli égfélre az Ikrek meg a Skorpió csillagkép között. A látható repedés a tejútágak közrefogta sötét hasadék lehet, ahol a keresztény időszámítás kezdetén még novemberben tartózkodott a Nap. Az új időszámítás kezdetét jelzi Jézus evangéliumi történetében, hogy halála bekövetkeztével a jeruzsálemi templom kárpitja meghasad. Megjegyezni kívánom, hogy az egyházi év nem január 1-jével, hanem egy hónappal korábban, advent beköszöntével kezdődik ma is, s hogy november naptári szimbolikájában a kelta hatás (az eredeti november 1-jei évkezdés szokása) sem elhanyagolandó. (Emlékeztetném az olvasót az észak-európai szent, Hubertus égi stólájára. A latin *stola* „palástot", „karinget" jelentett eredetileg.)

A repedés az égen lehet maga a Tejút is (a képzet ilyen formában Szibériából és Belső-Ázsiából ismert. A sátorlakó nomádok költészetében a csillagok az ég sátorán átszüremlő fények, a Tejút pedig varrat az égi sátortakarón).

Egybevág a mondottakkal, hogy Márton napja egykor igazi határnap, valóságos „kis évvége" volt. Az ünnep a *mindenszentek* utáni tizedik napra esik. 10–12 napos ünnepköz több is akad a keresztény naptárban. Ezek egyfelől az évfordulós karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódnak (*Luca-nap–karácsony*: dec.13–24; *Karácsony–vízkereszt*: dec. 25–jan. 6.), másfelől a kelta évszakkezdő ünnepek keresztény utódaihoz (*gyertyaszentelő–Bálint nap*: febr. 2–14; *áldozócsütörtök–pünkösd*: máj. 1–11; *Vasas Szent Péter–Lőrinc*: aug. 1–10; *mindenszentek–Márton*: nov. 1–11.). Miután az archaikus naptárakban mindig határnaphoz, többnyire az év vége és az újév „közé" illesztették a szökőnapokat, e 10 nap körüli időköz eredete is összefügghet azzal a törekvéssel, hogy a napév és a holdév közti kereken 11 napos időkülönbséget kiigazítsák. Márton napja nyilvánvalóan határünnepnap volt. Erre utal, hogy mindenszentekkel együtt kezelték, mintha a két ünnep között „megszűnne az idő". Régi göcseji neve *Minciénmárton* (Mindszentmárton) volt, s a rábaközi „szentmártonrétes" neve másképp *mencinrétes* (szintén a „mindszent" szóból). Erre utal továbbá, hogy Márton és a téli napforduló között 40, Márton és karácsony között 43 nap telik el. Mindenszentekkor ér véget az előző 40 napos ciklus, mely az őszi napéjegyenlőségkor kezdődik, s hogy a téli napfordulóig, illetve karácsonyig kijöjjön a „negyven lépés", be kell iktatni a 10 napos ünnepközt. A Mártonnal kezdődő karácsony előtti 40 nap a középkorban ugyanolyan böjtös időszaknak számított Európa-szerte, mind a *farsang* és *húsvét* közti nagyböjt. Neve: *Szent Márton böjtje* (angol *Saint Martin's Lent*, né-

met *Martinifasten*). Ezzel az év végi böjti ciklussal zárul a naptári év felváltva böjtös, vígságos időinek sora. Ez természetesen a Márton-napi magyar eszmekörben és szokásrendben is tükröződik. Mint BOD PÉTER írja 1757-ben, a „Martinalia... olyan második Fársáng is volt ezen a régieknél. Sült Ludat ettek, s új Bort ittak." Általános szokás volt Európában, hogy Márton napján az idei libapecsenyére újborral teli poharat ürítettek a böjtre való felkészülésként (a lagzikat is farsang mellett főleg Márton napja táján ülték).

Márton lúdját viszontlátjuk a Szent képmásain. A legenda szerint azért lett ez a madár az attribútuma, mert szerénységből a ludak óljába bújt, hogy püspökké választása elől kitérjen. Ezek azonban zajgásukkal elárulták a *gallok* majdani *patrónusának* hollétét, így kénytelen volt beletörődni megválasztásába. A „martinaliai" szokás és a legenda római eredetű: Aesculapiust ünnepelték ez idő tájt újborral és libasülttel (l. *Meditrinalia*), és jól ismert az a történet, mely szerint a Capitolium lúdjai riasztották a fellegvár őrségét, amikor az i.e. 390. évi gall-római háború idején a Rómát hódoltató *gallusok* a várat éjnek évadján akarták elfoglalni. A *ludat* a rómaiak ezért *Mars madarának* (*Avis Martis*) illetve jelének tartották. Ennek természetes oka is lehetett: a vadludak húzásának tavaszi, őszi csúcsideje Mars két hónapjára esik. Elterjedt, de mindenekelőtt Szibériából ismert hiedelem szerint a vándormadarak: darvak, vadludak, hattyúk a Tejút mentén, annak irányát követve repülnek délre, majd térnek vissza északra. Innen a Tejút szibériai neve *Madárút*, és ezért kapta feltűnő irányt mutató csillagképe a *Hattyú* nevet is. Ezt a csillagképet Apollón napisten eltávozó lelkével azonosították egykor (finnugor rokonaink Lúd fejedelemnek nevezik). Ezen az úton járnak madár alakban a lelkek is a túlvilágra, s onnét vissza, s őket útjukon a Nap lelke, Lúd fejedelem vezeti. Ide kívánkozik, hogy a holtak birodalmába távozó lelkeket a klasszikus költők is a téli Nap után vándorló madarakhoz hasonlították. Tavaszi és őszi hajnalokon, estéken a Tejút valóban észak-déli irányba mutat.

Márton napjára rendszerint az újbor is kiforr, az év végi „húshagyóra" friss innivaló is kerül *Márton poharába* (l. még a *Nagypoharú Szent Márton*, *Borfujtó Szent Márton*, *Szent Márton nyavalyája* neveket, ez utóbbi a másnaposság eufémiája). Márton napja a gazdasági év végét, itt-ott (gall–kelta mintára) az adventtel és böjttel kezdődő új esztendőt jelentette. A Györgynapkor kihajtott állatokat sok helyütt ekkor terelték téli szállásra, ez volt az adófizetés, a tisztújítás, a járandóságok és elszámolások napja falun és városon egyaránt. Leginkább azonban pásztorünnep volt, a közelmúltig ebből csak a házról házra járó pásztorok Márton-napi megajándékozása maradt fenn. A patrónus Márton jószágvédő szentként a legjelentősebb. Marstól örökölte ezt a tisztségét is, aki – tudjuk – eredetileg pásztoristen volt. A nép farkas (!) és állatvész ellen kérte oltalmát, és használta „vesszejét". A néphit szerint *Szent Márton vesszeje* frissen vágott, megszentelt, lombos nyírfavessző; az állatok megvesszőzése gyógyulást hoz az ólba, istállóba, s növeli a szaporulatot. Határnapra vall a sok Márton-napi időjóslási szokás. A néphit szerint például enyhe lesz a tél, ha Márton fehér lovon érkezik, azaz nevenapján havazik (gondoljunk a katona és a koldus legendájára). Márton „palástja" alatt néha megenyhül

az idő, ez a *Szent Márton nyara*. A Márton-napi lúd mellcsontjából is jósoltak időt: áttetsző, tiszta, fehér (!) mellcsont száraz, kemény telet ígért, homályos, sötét csontlap csapadékos, enyhe időt.

A Márton-napi évkezdésnek az ókor végétől fokozatosan megszűnt a naptári, csillagászati alapja. Márton védencei, a gallok, hagyományaik értelmében még „jogosan" kezdték november elején az évet, az ég (az év) palástjának kettéosztóján, a Tejúton ekkor még valóban novemberben kelt át a Nap. Manapság azonban ugyanez decemberben következik be, így a köpenyhasító szent legendája mára érvényét vesztette.

Novemberi Rózsa

A legtöbb ember nem szereti a telet. Ez tükröződik a *télen szabadban nyíló* virágokról szóló régi csodákban, és mai hírlapi „kacsákban". E témának két szentje van, akik ráadásul közre is fogják a java telet. Egyikőjük Dorottya, „a farsang dámája" (febr. 6.), másikójuk Árpádházi (Magyarországi) Szent Erzsébet (nov. 19.).

Erzsébet II. András királyunk lánya volt. Tizennégy évesen feleségül adták Lajos thüringiai őrgrófhoz. A hercegnő már hat év múlva özvegy lett: férje 1227-ben felöltötte a keresztet, a Szentföldre indult, de útközben megbetegedett és meghalt. Erzsébet, akinek jótékonykodása miatt már korábban is meggyűlt a baja férje családjával, magára maradván Marburgba költözött, és belépett a Ferencrendbe. Javait és rövidke életének hátralévő néhány esztendejét a betegek és rászorultak gondozásának szentelte. 1231. november 16-án halt meg, huszonnégy évesen. Három és fél esztendővel később, 1235. május 26-án, *pünkösdkor* avatták szentté (valójában júl. 1-jén, máj. 26. az eljárás kezdetének időpontja volt), s a rákövetkező év májusának első napján „emeltettek oltárra ereklyéi", azaz szenteltek templomot sírhelye fölé. Egykori kérője, II. Frigyes német-római császár e szavakkal tett aranykoronát Erzsébet koporsójára: „nem koronázhattam meg császárnénak, most megkoronázom Isten országa halhatatlan királynéjának". Németországi működése folytán a világegyháznak ő az egyetlen ismertebb magyar származású szentje. Ünnepét a római naptár november 17-én hozza, mi magyarok 19-én üljük meg. „Felemeltetéséről" régi magyar naptárak május 2-án, vagyis névnapjával épp „átellenben" emlékeztek meg.

Erzsébetet különösen német földön tisztelték, a ferencesek pedig a női könyörületesség példaképének tartották. Ábrázolásain megjelenhet ferences (klarissza) apácaöltözékben. (A klarisszák Szent Ferenc rendjének női ága, melyet Ferenc követője, Assisi Szent Klára (1193–1253) alapított.) Fején korona van, tekintettel királyi születésére. Viselhet három (hármas) koronát is utalásul hármas női státuszára (szüzesség, asszonyiság, özvegység-anyaság). Ebben az archaikus Nagy Istennő kultuszának halovány visszfénye ismerhető fel. A korona azonban a vértanúság jelképe is volt, és Erzsébet sanyarú élete, valamint korai halála középkori tisztelőinek a szemében fölért a vértanúsággal. Ábrázolják hermelinbe, brokátba öltözött hercegnőként, kezében templommakettel, célzásképpen marburgi templom- és kórházalapításaira, vagy – s ez a legáltalánosabb – rózsákkal teli, kötényként felfogott köpenyében.

Erzsébet *rózsacsodái* kedvelt témái a gótikus táblaképfestészetnek (l. a kassai

Szent Erzsébet dóm főoltárát). Egyik legendája szerint egy ízben a wartburgi vár alatt egy bélpoklos fiút talált. Mivel dermesztő volt a (novemberi?) hideg, felvezette a várba, megfürösztötte, sebeit megkente, tiszta ruhát adott rá, és saját ágyába fektette. Az udvar, anyósával az élen felháborodott a történteken, és a távollévő őrgrófhoz hírvivőt küldtek. Lajos felindulva a hallottakon hazasietett. Amikor a hálószobába rontott, rózsaillat fogadta. Az ágyhoz lépett, lerántotta a takarót, s ott rózsaágyon a megfeszített Krisztust találta. Lajos a látomástól a földre omlott, és mire magához tért, a jelenés eltűnt, az ágy üres volt. Megszégyenülten, bocsánatért esedezve ölelte át feleségét. Egy másik legenda rózsacsodája még Magyarországon esett volna meg. A gyermek Erzsébet a konyhán összeszedte az ételmaradékot, és a kötényébe rejtve hordta ki a vár kapujában kéregető szerencsétleneknek. Egyszer apja megpillantotta, amint éppen átszaladt a várudvaron. Megállította, és rákérdezett, mit visz a kötényében. A kislány ijedtében hazudott: „Rózsákat!" Mivel havas tél volt (november?), az apa haragosan rántotta szét a kötényét, s íme, a leányka öléből rózsák hullottak a földre. András király a csoda láttán „lelkében nagy dolgok sejtelmével" ölelte át Erzsébetet. Még csak jegyese volt Lajosnak, de már Wartburgban nevelkedett a kor szokása szerint, készülődvén eljövendő életére. Itt történt volna, hogy a leány, aki inkább Krisztus menyasszonya kívánt lenni, éppen egy patak partján imádkozott rózsakoszorúval a fején, amikor követ érkezett apjától, és közölte vele, hogy a király ragaszkodik a házassághoz. Erzsébet a koszorút lemondóan a vízbe dobta, mire csodák csodájára, valóságos rózsaszőnyeg lepte el a víz felszínét.

Annak ellenére, hogy a novemberi rózsanyílás korántsem oly ritka, mint gondolnók, a rózsacsodák „titkának" megfejtése szempontjából sem közömbös, hogy van nékünk egy másik Erzsébetünk is, Boldog Erzsébet szűz, aki mint naptári alak sok tekintetben Szent Erzsébet mása. Az utolsó Árpád-házi királynak, III. Andrásnak volt a leánya (1292–1338 körül), aki a trónussal járó frigy helyett a domonkos szerzetbe lépett. Ő tehát a ferencesekével szemben a domonkosok Erzsébetje. Noha állítólag ő is a Skorpió havában halt meg, mint elődje: *Mindenszentek* előestéjén, mégis kereken félévvel korábban, május 6-án ünnepelték, ahogy a másik Erzsébetnek a másik nevenapját szintén májusban, 2-án ülték meg régen, nem is beszélve arról, hogy ugyancsak májusban, pünkösdkor avatták szentté.

A két Erzsébet májusi ünneplése, a rózsacsodák, pünkösd rózsakultusza természetesen találnak egymásra a nép pünkösdi szokásaiban. Szent Erzsébet a pünkösdi énekek főszereplője, és az ő májusi tisztelete régente összemosódott a pünkösdi királynőválasztással. Dömötör Tekla említi, hogy Franciaországban a pünkösdi kiskirálynőt *magyar királynőnek* is hívják. Jó tudni mindehhez, hogy a rózsalegenda-csokrot antik eredetű vándormotívumokból kötötték Erzsébetnek. A rózsák istennője a Marssal vetélkedő Venus volt, s a rege szerint a rózsát az ő vére festette pirosra. Ez a képzet kétszeresen is kötődik Marshoz; a vér az ő attribútuma, s a baleset is akkor történt az istennővel, amikor a féltékeny Mars vetélytársának, Adonisnak a halálát okozta. Vénusz (a planéta) Marssal vetélkedvén májusban uralkodik rajta, novemberben viszont fordul a kocka. Mars tudniillik Vénusz hónapjaiban: a Mérlegben és a Biká-

ban, Vénusz pedig Mars hónapjaiban: a Kosban és a Skorpióban kerül *exiliumba*, azaz „veszíti el rangját" a csillaghit szerint. A Mars–Vénusz ellentét Erzsébet májusi és novemberi ünneplésébe a Tejút menti (patak parti!) átló adta, Bika–Skorpió oppozíció révén is megmutatkozik. Finoman beszüremlik legendás élettörténetébe is; lásd a két keresztes vitézzel, apjával és férjével való ellentétét.

Muzsikás Cicelle

Cecília, régiesen Cicelle, őkeresztény szűz és mártír (†230 körül), a középkor végétől a *tizennégy segítőszent* egyike. Névünnepe a VI. század végétől november 22. Legendás élettörténete a már jól ismert ponyvastílusban íródott. Keresztényként nőtt föl az előkelő pogány Caecilius famíliában. Kora ifjúságában szüzességet fogadott. Szülei ennek ellenére egy Valerius nevű ifjúhoz kényszerítették. Cecília a nászéjszakán rábírta férjét, hogy ne érjen hozzá, mondván: „énnekem szent angyal szeretőm vagyon, ki nagy szorgalmatossággal őrizi az én testemet minden fertelmes bűntől, ki ha azt ismerendi, te engemet förtelmes szeretettel illetendesz, tudjad, hogy ottan megöl tégödet..." Valerius hajlott a szóra, sőt meg is keresztelkedett. Később „égi vetélytársa" megjelent előttük, és rózsa- vagy liliomkoszorúval megkoronázta őket (e virágok néha Cecília attribútumai). A csodálatos virágillatot megérezve, Valerius öccse, Tiburtius is megkeresztelkedett. Nemsokára mindhárman elnyerték a vértanúság koronáját. Előbb azonban Cecília még megtérítette az őket kísérő katonákat és tisztjüket. Három vértanúkorona is ékíti fejét. Három napig tartó sikertelen próbálkozás (gőzben való megfojtás, forró olajban főzés) után le akarták fejezni. Háromszor sújtott a nyakára a hóhér, de ezt is túlélte, három napig élt még, ez idő alatt mindenét szétosztotta a szegények között, házából templomot alapított.

Bizonyára a naptári szomszédság az oka, hogy Cecília és Erzsébet legendájában annyi a közös mozzanat: szüzességi fogadalom, a férj (illetve a katonatiszt és katonák, azaz Mars) megtérítése, a rózsacsoda, a szentséggel járó rózsaillat, a hármasság (pl. a hármas korona), a jótékonykodás és templomalapítás kissé más fogalmazásban Erzsébetnél is szerepel. Nyilvánvaló, hogy a kölcsönző Cecília, az ő legendáját már a VI. században lejegyezték.

A szent neve a Caecilius nemzetségnév női alakja. A jámbor etimologizálók, amikor Cecíliának dicséretét zengték, nevének vélt jelentéseiből indultak ki. Mint a *Legenda Aurea* nyomán az *Érdy kódex* (1524–27) írja: „Elészer mondatik mennyei lilomnak (latin *caeli lilium*) ... Másodszor mondatik megvakultaknak ura (latin *caecus* annyi mint vak) ... Harmad mondatik mennyből adatottnak (*de caelo* „égből való") ... Negyedszer mondatik setétség nélkül valónak az ő nagy bölcsességének világossága miatt (*caecare* „megvakít, sötétté, homályossá, érthetetlenné tesz").

Cecília novemberi, Skorpió-beli illetőségére az Erzsébetről mondottak az érvényesek. Kiegészítésképpen azonban ide kívánkozik, hogy a mítoszokban és mesékben a Skorpió-beli halálnak a megvakulás is alternatívája lehet (l. bibliai Sámson). Átvitt értelemben a vak éppúgy a sötétség és homály örök birodalmába jut, mint a holt lélek. Ez benne van a *caecus*,

„vak" másodlagos jelentéseiben is: „sötét", „homályos", „rejtett", „láthatatlan", „titkos" (vö. a *Mars caecus*, „kilátástalan küzdelem" kifejezéssel).

Cecíliát az egyházi zene védőszentjeként ismerjük elsősorban. Ezt a tehetségét azonban csak a XV. században fedezik föl. A fölfedezéshez élettörténetének egy részlete vezetett. Amikor is esküvőjére ment, hangszertől kísérve énekelte az Istennek: „Legyen az én szívem szeplőtelen, csak ne rendüljek meg!" Rendszerint hordozható orgonával, muzsikáló angyalokkal ábrázolták (fordítási hibának tulajdonítható, hogy úgy hitték, ő maga játszott a hangszeren). Szent Cecília patrónusságát illetően a hangsúly a muzsika szent voltán van. Ezért látható gyakran úgy, hogy a hangszereket, még az orgonát is eltolja magától, a kifejezetten profán, bacchusi mulatságokat szolgáló hangszerek (síp, dob, cintányér) a lába körül törötten hevernek, miközben ő magasba fülelve az angyalok mennyei énekét hallgatja. Ehhez tudnunk kell, hogy bizonyos hangszerek által megszólaltatott zene már az antikvitásban is érzékinek minősült, egyes hangszereket pedig erotikus jelképnek tartottak, éppúgy, mint ma (görög *organon*=„szerv, zeneszerszám", *orgász*=„buja föld, szent körzet", *orgáó*=„duzzad, buja vágy feszíti", *orgia*=„istentisztelet, orgia"). Ez az első hallásra talán meglepő gondolattársítás a hangszerek alakja mellett a zene lélektani (valójában kémiai) hatásával magyarázható. A művészetek közül alighanem egyedül a zene képes arra, hogy „érzéseket" kiváltó kémiai anyagokat (amphetaminokat, opiátokat) szabadítson föl a szervezetünkben.

A népi hiedelemvilágban az égi muzsikusok Cicölle (Cicella) és Szent Dávid (Dávid király). Mindketten a Holdban élnek (holdfoltok!): Cicölle táncol, Dávid pedig hegedül. A holdbéli Cecília valóságos hármas holdistennővé lett. A néphit szerint a Hold fogytát az okozza, hogy Cicella szoknyája eltakarja a Holdat, amikor viszont a Hold megújul, Cicölle is megfiatalodik. Mondják, nem jó a Holdba nézni hegedülés közben, mert ha egy húr elpattan, az ember *megvakul*. Holdbéli Cicölle szerint akkor lesz vége a világnak, ha nem adakoznak többet a szegényeknek. Kérdés, hogy a mártír Cecília holdbéli szereplésének a Hold Skorpióbeli „romlásához" van-e köze? Mindenesetre ezt látszik támogatni, hogy Cecíliát és Dávidot nemcsak a muzsikálás, hanem az asztrológia is összeköti. A másik holdlakónak, Dávidnak december 30-a a nevenapja. Ez a nap a Bak havába esik, mely a csillaghitben a Hold „rangvesztésének, száműzetésének" a helye.

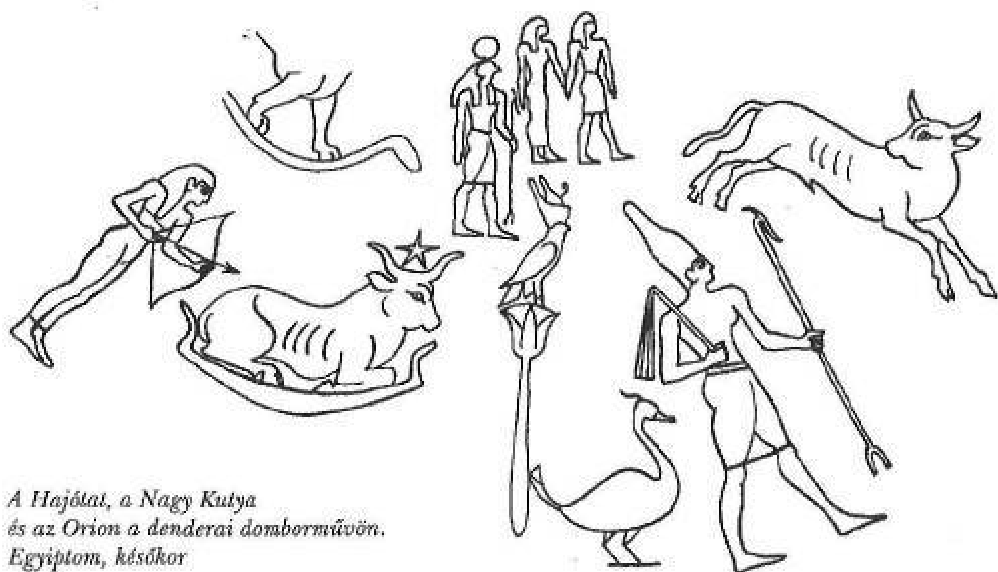
„...Nyilas..."

November 23-án a Skorpióból a Nyilas (Sagittarius) havába lépünk. A hónap névadója a hasonnevű állatövi csillagkép. Nyilazó kentaurt mintáz Mezopotámiában, Hellászban, Egyiptomban, és hellenisztikus hatásra az arab, hindu csillagtérképeken is. Kétlábú változatban szintén ismerték, de ez a Nyilas nem tett szert nagy népszerűségre.

A görög mitológia kentaurjai egy napisteni eredetű, Kentaurosz nevű félistennek és thesszáliai kancáknak az ivadékai. Alsótestük ló, felsőtestük ember, és részeges, kéjsóvár, ám ugyanakkor bölcsességgel megáldott lényegnek írják le őket. Dionüszosz extázisban „lóvá tett" kísérői voltak. Hiedelmi eredetükről több, egymással megférő magyarázat született.

Egyesek a vad thesszáliai lovaspásztorokban keresik az előképüket. Thesszália híres volt lótenyészetéről az ókorban, s a *kentaurosz* név lényegében „csikóst" jelent, *kentao* annyi mint „hajt, ösztökél, sarkall". Mások lókultusz sámánpapjait látják bennük, ismét mások a védikus *gandharvák* hellén megfelelőinek tartják őket. A gandharvák is emberlovak voltak éppúgy, mint kentaurtársaik, maszkos termékenységrítusok beöltözött szereplői. A két legnevezetesebb kentaur Nesszosz és Kheirón volt. Az előbbi okozta Héraklész vesztét azzal, hogy amikor a hős *nyilától* eltalálva haldokolt – Héraklész azért nyilazta le a kentaurt, mert az megszöktette a feleségét –, rábeszélte az asszonyt, hogy mártsa férje ingét az ő vérébe, így az, ha magára ölti, sebezhetetlen lesz. Amikor aztán a hős belebújt a „nesszoszingbe", az tüzes méregként égett a testébe. Kheirón viszont – az ő halálát is, bár „véletlenül", Héraklész *nyila* okozta – nemes és bölcs kentaur volt, számos istenfi és hős (Aszklépiosz, Aktaión, Akhilleusz és mások) nevelője. Kheirónt a monda szerint Zeusz az égre emelte halála után, belőle csinálta a Nyilas csillagképet. Nem messze a *Nyilastól*, a Tejút déli szakaszán van egy másik Kentaur csillagkép (Centaurus), melynek eredetije egy Phólosz nevű lóember volt. A két csillagképet és névadóikat már az antik időkben is folyton összekeverték. Mint Kheirónt, Phóloszt is Héraklész *nyila* ölte meg – „véletlenül". A görög *phóleó* annyi mint „barlangban fekszik, téli álmát aluszsza". A kentaurok, köztük Kheirón is, barlanglakók voltak; a Tejút „barlangja" épp a Nyilas felett van, s a Nyilas hava már határozottan a téli álom ideje. A Nyilas modellje lehetne Nesszosz kentaur is, mítosza szerint ugyanis folyó – a Tejút? – partján révészkedett, és Héraklész nyila is folyóparton ölte meg. A nyilazó Héraklész is látható az égen. Ókori pénzeken a Skorpió cikkely térdeplő Hercules csillagképét célzó íjászként is ábrázolták.

A Hercules által kilőtt Nyíl a Nyilas cikkely csillagképe. A Nyilas nyílszimbo-

A Hajótat, a Nagy Kutya és az Orion a denderai domborművön. Egyiptom, későkor

likáját hangsúlyozza, hogy vele szemben található – és a Nyilas havában látható a legtovább – az „íjász-mitológiában" főszerepet játszó Sirius, az égbolt legfényesebb csillaga. Más szóval, amikor a Nap a Nyilas csillagképben tartózkodik, akkor hívja fel a Nyíl csillag (Sirius) a leginkább figyelmünket a Nyilas mítoszaira és viszont. (A későegyiptomi, római korból származó, tehát erős hellenisztikus hatás alatt készült denderai zodiákuson az Orion és a Siriust homlokán viselő Ízisz tehén mögött íját felajzó nőalak látható. Görög olvasatban a jelenet azt a pillanatot ábrázolja, amikor Artemisz lenyilazza az előle menekülő Órión hérosztt.)

A Nyilas jegy „herkulesi" munkája az 5.: *Augeiász istállóinak kitakarítása*. Az elbeszélés szerint Héraklész csak úgy tudta megszabadítani a mondott istállókat a felhalmozódott irdatlan mennyiségű trágyától, hogy két folyót eltérített eredeti medréből és átvezetett az istállókon. Jó okkal feltételezhetjük, hogy az istállók szennye az óév piszkát jelképezik, a tisztító vizet pedig a szóban forgó folyók megtestesítőiként az évfordulatot jelző tejútágak szállítják.

Az örök körforgás mítoszaiban és meséiben a halál nemzés, fogantatás értelmű, a halotti állapot magzati lét. A naphérosz életének ez a szakasza az „évmesében" a Nyilas havába illik. Itt van a tejúthasadék, a Nagy Istennő kitárt öle. A Nyilas cikkelyben hatol a tejúthasadékba a Kígyófarok meg a Hattyú, és hogy e csillagképek ebben az összefüggésben valóban nemző aktust jelképeznek, arra két görög teremtés-elbeszélés a bizonyíték. A pelaszg teremtésmítoszban Ophión kígyó Eurünoméval nemzi a világtojást, egy másik elbeszélésben Zeusz hattyú alakban közösül Lédával (Nemeszisszel), aki szintén tojásban szüli meg ikergyermekeit, közöttük Kasztórt és Polüdeukészt, a Nyilassal épp átellenben lévő zodiákus Ikreket. Léda mása a Napot, Holdat szülő Létó, akinek ikrei: Apollón és Artemisz az ő tejútfehér testének két átellenes pontján uralkodnak. Míg Apollón az Ikrek, Artemisz, aki vadászistennő is, stílusosan a Nyilas olümposzi úrnője. A nemző funkciónak megfelelően a jegy planétaura a Jupiter, az „atyai" bolygó. A jegy jele nyilat (nemző phalloszt) formáz: ♐ . A Nyilas csillagkép a „zodiákus ember" combja tájékára esik, ezért lett az asztrológiában a jegy a csípőtájék és a felső lábszár védnöke. Tudjuk: Héraklész mérgezett nyilai a csillagkép-kentaurokat a *lábukon* sebezték halálra; a láb viszont a penist rejtjelzi a regékben.

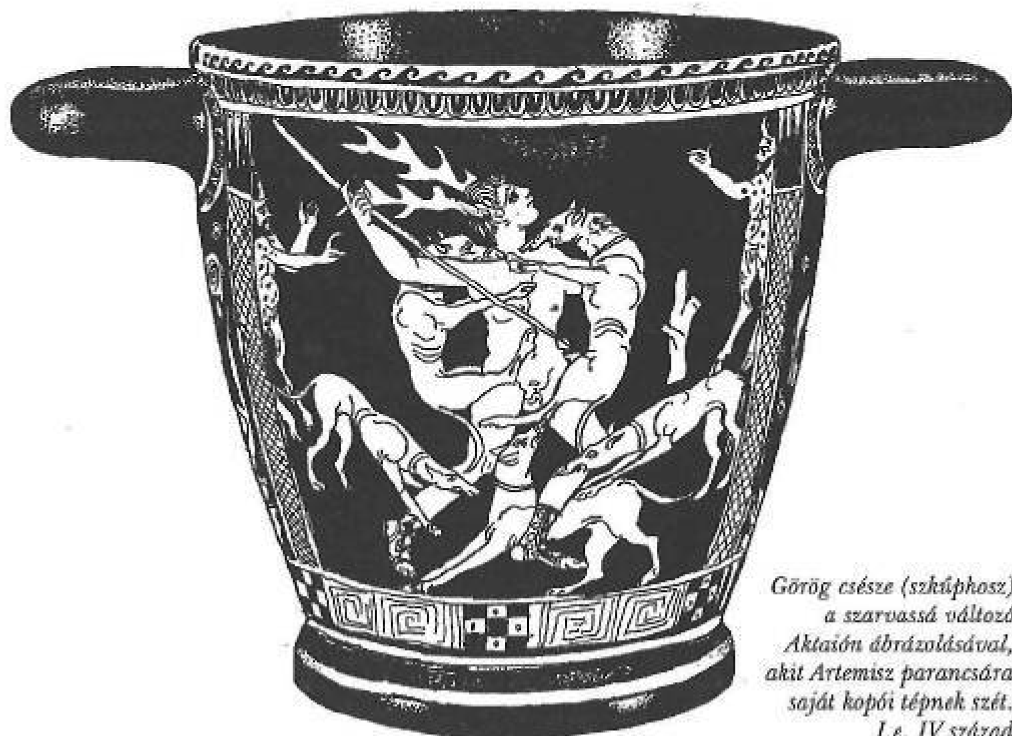
Időszámításunk kezdetétől a Nyilas a téli napforduló csillagképe lett, ezzel fordult mitológiai sora is, a nemzés helyett a születés égi helyszínévé vált. Ez tükröződik többek között a barlangban (tejúthasadékban) született új napistenek felragyogó kultuszában.

Artemisz

A primitív Artemisz (egyiptomi Neith) az erdők és a vadászat íjász istennője volt, akit állatalakban: nősténymedve vagy szarvas képében imádtak. A nevét is az *arktosz*, „medve" szóval hozhatjuk összefüggésbe. Artemisz Árkádiában különösen nagy tiszteletben részesült; az ország neve szintén a „medve" szóra vezethető vissza: a mitikus országalapító, Arkasz Kallisztó medvenimfa – Artemisz – fia volt. A kelták is tisztelték egy medveistennőt, őt Artiónak hívták. Egyesek azonban az Artemisz nevet az *ortügion*, „fürj" szó-

ból származtatják. *Ortügia* „Fürjmezőt" jelent, s Délosz szigetének, ahol az istennő született, volt a korábbi neve. A mítoszkutatás két Artemiszt tart nyilván. Azt az istennőt, akit a kis-ázsiai Epheszoszban Nagy Anyaként Artemisz néven tisztelték – jellegzetesek oszlopszerű szobrai, melyek „ezerkeblűnek" mutatják –, a kutatók megkülönböztetik a férfias természetű, szűz, vadász- és holdistennőtől, Apollón nővérétől. Bár bizonyos jegyek összekötik őket. Epheszosz szomszédságában is volt egy Ortügia nevű hely. Az epheszoszi Artemisz a hagyomány szerint az amazonok istennője volt, a „mi" Artemiszünk pedig talán a legamazonibb természetű hölgy a mitológiai nőalakok közül. Az epheszoszi Nagy Anya szobrai közt nem egy van, amelyik mintha a Tejutat személyesítené meg, márpedig a mi Artemiszünk az Ikrekkel és a Nyilassal áll kitüntetett kapcsolatban, azzal a két zodiákus csillagképpel, melyeket a Tejút köt össze egymással.

Artemisz rettegett nyilas volt a görögök szemében. Öccsével együtt a hirtelen halál okozóját látták benne. Fiús megjelenésűnek, vadászruhába öltözötten ábrázolták, íjjal és tegezzel fölfegyverkezve. Holdistennő voltához illett a felajzott állapotban holdsarlóra emlékeztető fegyver. A vadászistennőt kutyái vagy attribútuma, a *szarvas* kísérték. Fogatát is szarvasok vontatták. Vadászhoz illően vad és könyörtelen istennő volt, a sértést vagy a szüzessége elleni merényletet halálbüntetéssel torolta meg. Állítólag csak Apollónnak sikerült együtt hálnia vele, öccsével egyébként sokszor szerepel (öldököl) együtt. Számos róla szóló elbeszélés

Görög csésze (szkűphosz) a szarvassá változó Aktaión ábrázolásával, akit Artemisz parancsára saját kopói tépnek szét. I.e. IV. század

vadász–, illetve szarvasmonda. A legismertebb a vadász Aktaióné. Egyszer meglepte fürdés közben az istennőt, aki haragjában az ifjút szarvassá változtatta, mire saját ebei nekiestek, és széttépték. Artemisz ölte meg a vadász Óriónt is. Ő végzett az alóadákkal, egy óriás ikerpárral, akik az ég ellen lázadtak, és Hérára meg Artemiszre fájt a foguk. Az elbeszélés szerint fehér szarvassá változva közéjük ugrott, és amikor az ikrek dárdájukat feléje hajították, az istennő eltűnt, és ők kölcsönösen megölték egymást. Artemisz a hősnője Héraklész két munkájának. A kerüniai („szarvasországi") szarvasünő, akit a hősnek az Artemiszion hegyen sikerül foglyul ejtenie (3. munka: Mérleg hava), maga Artemisz szarvasalakban. Miután pedig lenyilazza a Sztümphalosz tó gyilkos madarait (6. munka: Bak hava), a zsákmányt Artemisznek ajánlja fel. (A Sztümphalosz tó Artemisz földjén, Árkádiában van.) A *pleiászok*, a *Fiastyúk* csillagai alkották Artemisz leánykíséretét (*ortalikhosz*=„madárfióka", „csirke", vö. *ortügia*). Szüzességükre igen kényes volt, és amikor Zeusz elcsábította egyiküket, büntetésből szarvassá változtatta a leányt.

Ezek a mondák sok részlet dolgában emlékeztetnek a mi csodaszarvasmondánkra (ikervadászok, agancsos szarvasünő, átkelés gázlón üldözés közben stb.). Egy rege még közvetlen kapcsolatot is sejtet. A mükénei Agamemnón Artemisz ligetében megöli az istennő szent állatát, ezért cserébe leányát föl kell áldoznia. Az istennő az utolsó pillanatban megkönyörül a leányon, Iphigeneián. Egy szarvast küld helyette önmagának áldozatul (a történet párhuzama az aranygyapjas kosról szóló mítosz, annak bibliai változata *Ábrahám áldozata*), a leányt pedig Tauriszba ragadja, és ott papnőjévé teszi. Taurisz a Krím ókori neve. E félsziget egyik partja határos a Meótisszal, azzal a vidékkel, ahol Hunor és Magyar vadászott.

Ezeknek az elbeszéléseknek az illusztrációja, mégpedig egy kivétellel közös

Ábrahám áldozata. Felföldi hímzés a XVII. századból

illusztrációja, az égen is látható, ott, ahol az istennő született, átellenben a Nyilas csillagképpel. Szereplői a vadászidény legfeltűnőbb csillagképei voltak az ókorban: az Orion, az Ikrek, a két Kutya csillagkép, a Fiastyúk és a Tejút. Mint már említettem, Aktaiónban bizonyára a „szarvasfejű" Orion csillagképet tisztelhetjük, a rátámadó ebek a Kis és Nagy Kutya csillagkép. Az alóadák viszont az Ikrek lehetnek. Apjuk neve, Alóeusz annyit tesz: „kerek korong". A középső világ ura, Poszeidón rejtezik alakjában, ami magyarán azt jelenti, hogy az óriás ikrek az Állatöv gyermekei voltak. A rege szerint haláluk után egymásnak háttal egy oszlophoz kötözték őket: az Ikrek csillagkép a Tejútnak támaszkodik. A kerüniai szarvasünő a monda szerint Héraklész elől menekülve a Ladón folyón kel át. Ez a gázló a monda-párhuzamok szerint szintén a Tejút kell, hogy legyen, a szarvas Artemisz pedig az Auriga-Perseus-Cassiopeia együtteséből kirajzolódó óriás Szarvas csillagkép. Kísérőiről, a pleiászokról csak annyit: északi mondaváltozatokban ez a csillagcsoport a csoda-szarvas leánybor-jait testesíti meg.

Artemisz nemcsak vadászistennőként, hanem mint holdistennő is otthon van a Nyilasban. A csillagászat a látszólagos nap- és holdpályák metszéspontjait *holdcsomópontoknak* nevezi (értelemszerűen: ha a Nap és a Hold e csomópontok egyikében tartózkodik éppen, akkor van nap- vagy holdfogyatkozás). A holdcsomópontok ugyan végigvándorolnak az ekliptikán (görög *ekleipszisz* annyi mint „fogyatkozás"), de a csillaghit, mint a planéták esetében is, két holdcsomópont-helyzetnek különleges jelentőséget tulajdonított. Talán Apollón Ikrek-beli és Artemisz Nyilas-beli otthonára való tekintettel esett épp erre a két jegyre a választás. (Az ún. „felszálló" holdcsomópont, a holdfogyatkozás helye az Ikrekben van „erőben" és a Nyilasban „romlásban", míg a „leszálló" holdcsomópont, a napfogyatkozás helye a Nyilasban van „erőben" és az Ikrekben „romlásban").

Jupiter

A *villám* a *szivárvánnyal* együtt a mitologikus vallások eső- és viharisteneinek attribútuma, fegyvere volt. E villámló, mennydörgő istenek rendszerint az ég királyai, a pantheonok fejei is voltak (nincs szabály kivétel nélkül: olyan műveltségben, hol az esőzések ritkasága folytán a gazdasági lét alapja a folyók áradása, az öntözés volt – így Egyiptomban –, az égisten más alakot öltött).

A zsidók ótestamentumi Istene sok tekintetben e viharisten vonásait viseli magán. Felhőben lakozik, az ellenszegülőket égi tűzzel, azaz villámaival emészti el. Vízözönt bocsát a földre, azt pedig, hogy többé nem él ezzel a büntetéssel, szivárványíjának jelképes szögre akasztása jelzi: „Az én ívemet helyeztetem a felhőkbe..." (IMóz 9,12–16).

Mind közül a legismertebb viharisten a görögök és rómaiak mennydörgő és villámrázó Zeusz-Iuppitere. Zeusz nevében a szanszkrit *dyaus*, a latin *dies* „nap, nappal" szavak ismerhetők fel, melyek a fényes eget idézik elénk (l. még a latin *dius*, *divus* = „isteni", „mennyei", „égi"; Artemisz latin nevében, a *Dianában* is).

Zeusz égisten volt és légköri jelenség: a felhők, az eső hol dühös, hol jóakaratú ura. A légkör felső tartományában, az „étherben" lakozott, a hegyek felhőbe vesző ormán, csillagászati értelemben pedig az

északi égbolton, a „felső világban". A fivéreivel való osztozásnál ez a rész jutott neki. Ifjúkorában azonban ő is napisten volt. A magasságbeli Zeusz az istenek és emberek királya és atyja, mindenható és mindentudó. Mint olümposzi istenkirálynak az Oroszlán havában állott trónusa. Attribútuma a jogar és a *nyílhegyben* végződő villámok kötege, állata a *sas*: a Nyilas csillagkép felett látható Sas csillagkép. Homlokán tölgykoszorút visel, szent jósfája a tölgy. Az égi világfa, a Tejút, melynek odvas töve a Nyilasban található, sokszor tölgyként jelenik meg a képzetekben: ez a mesebeli pokol kapujában álló „nagy cserfa" (*A Barna Tehén fia* c. mese).

Zeusz mindennél elébbvaló isteni funkciója a nemzés. Tévedés lenne benne csupán csapodár férjet, hatalmával visszaélő nőcsábászt látni. Túl azon, hogy sok nőszemélyben, akit Zeusz szeretett, egy és ugyanazt az istennőt tisztelhetjük, szerelmei gyakran elvontan fogalmiak. Métisszel („Bölcsesség") nemzi Athénét, Themisszel („Jogrend") a moirákat (sorsistennőket) és a hórákat: a természeti és társadalmi rend istennőit, Mnemoszünével („Emlékezet") nemzette a kilenc múzsát stb. Szerelmei lehetnek történelmi allegóriák; ilyen Európa elrablása: a föníciai Európé az ázsiai civilizációt, a bika-Zeusz az azt importáló Krétát jelképezi. Vagy az a céljuk, hogy benépesüljön az ég: Léda tejútistennővel nemzi az Ikrek csillagképet, Létóval a Napot és a Holdat (Apollónt és Artemiszt), Maiával a Merkúrt (Hermész), Hérával a Marsot (Árész). Égi és halandó nőkkel együtthálva törzsek ősapja, városok alapítója lesz. Kallisztóval (a Nagy Medvével) nemzi Arkaszt, az Árkádia-beliek ősét, Taugetével (az egyik pleiásszal) Lakedaimónt, a spártaiak ősét. „Legnépszerűbb kalandjai" év- és termékenységmítoszok, a természet megújítását célozzák. Egy esőistenhez ez illik legjobban. Ezért nemzi Démétérrel Perszephonét, Szemelével Dionüszoszt, s lesz naphéroszok: Perszeusz, Héraklész és mások atyja. E minőségében Zeusz a mesékből ismert „elküldő" szerepét látja el (öreg király, gyermektelen szegény ember, halott szellem, Isten, erdei öregember, Fehér Griff stb.), akinek az a feladata, hogy a történés drámai mélypontján fiútódot hozzon a világra, hőst teremtsen, és azt „elküldje" a felborult rendet, a világosság hatalmát helyreállítani. Zeusz fiai, unokái és dédunokái sokszor ilyen mesehősök. És mivel a várva várt hős, aki nem más természetesen, mint a Nap, a Skorpió havában hal meg, és a téli napfordulókor, a Bak havában születik (újjá), Zeusz a nemző atya szerepét a két esemény között, a Nyilasban töltheti csak be.

Az etruszk-latin Jupiter neve (*diuspaterből*) egybecseng a görög Zeusz és az óind *Dyaus-piter*, „Égistenatya" névvel, és eredetileg feladata szerint is ugyanazt a szerepet töltötte be. Jupiter Lucetius néven a fény istene volt, Jupiter Eliciusként az esőé, Liber melléknévvel a teremtőerőé. Működött agráristenként is, mint a vetés és a határok ura, ám végül a város és az állam fővédnöke lett, számos „isteni funkciót" egyesítve önnön személyében. Ez azonban már nem tartozik ide.

Jupiter égatya a naprendszer óriásbolygójának lett névadója. Ebben a bolygó nagyságán és fényességén túl bizonyos számszerűségek is szerepet játszottak. A Jupiter 12 év alatt vándorol körbe az Állatövön, s ennek a ténynek a 12-es számrendszer kialakulásában, az év 12 hónapra, a nap 24 órára osztásában jelentős szerepe volt. Az ázsiai naptárakban és asztrológiában a 12 éves jupiterciklussal is

számolnak, és még ma is érvényben van az egykor általánosan elterjedt „kettős óra" számítás, mely szerint a nap nem 24, hanem 12x2 órából áll.

Jupiter mint planétaisten sem vesztette el teljesen mitológiai karakterét. Az ókori csillaghit ennek jegyében rendelte a „tüzes" Nyilas és a „vizes" Halak urává. Egyfelől ugyanis így „kerítheti be" a két leghidegebb hónapot, és vigyázza azok urát, égi szomszédját, a Szaturnuszt. (Zeusz úgy foglalta el égi trónusát, hogy apját, Kronoszt, akit a görögök a Szaturnusz megszemélyesítőjének tartottak, letaszította róla és az alvilágba zárta. Így lett a Szaturnusz mint a külső sötétség bolygója, az alsó sötétség és a halott tél ura.) Másfelől a mediterráneumban, ahol a Jupiter asztrológiai szimbolikája kialakult, a Nyilas és a Halak által határolt téli időszak voltaképpen esős évszak, mely a viharistent uralja.

A Jupiter bolygó jele: ♃ keresztet ábrázol, „kezében" sarlóval. A kereszt mint égtájjel az égbolt jelképe, de stilizált emberalakot is formáz, s mint ilyen az égboltot megszemélyesítő égatya szimbóluma. A sarló (holdsarló) Kronosz–Szaturnusz egykori hatalmi jele, melyet fia elragadott tőle.

Mint szabad szemmel látható 6 planétatársa, a Jupiter is kapott a hétből napot. A csütörtök az övé (latin *dies Iovis*), amint ezt a nap francia (*jeudi*), olasz (*giovedì*), angol (*Thursday*) és német neve (*Donnerstag*) is jelzi. Az utóbbi kettő az isten germán megfelelőjének, Thornak, Donarnak a nevéből képződött. Az asztrológia Jupiteréhez a fehér fémeket (ónt, horganyt), és a kék, zöldeskék ékköveket (jáspist, lapis lazulit, türkizt) társították – gyaníthatóan a derült ég színei nyomán.

Tüzes kerekek

A legnépszerűbb női szent – mindjárt Mária Magdolna után – valamikor Alexandriai Katalin volt (nov. 25.) a tanulás, az iskolák patrónája, a *fő szüzek* és a *tizennégy segítőszent* karának tagja. Nem lévén történelmi hitele, a római egyház 1968-ban törölte a szentek sorából.

Legkorábbi ismert életrajza a IX. századból való. Ma úgy tartják, hogy egy alexandriai pogány filozófusnő, Hüpatia tragédiája ihlette történetének íróját. A tudásáról és műveltségéről híres asszonyt – mint mondják – egy csapat fanatikus keresztény szerzetes ölte meg 415-ben. A legenda persze fordítva meséli el a történteket. Eszerint Katalin alexandriai *királyleány* volt. Miután a trónra lépett, egy remete keresztény hitre térítette. Egy látomásban megjelent neki Krisztus és gyűrűvel eljegyezte. Maxentius, római *császár* megkívánta a szűz királynőt, aki persze ellenállt. A császár, hogy eltérítse Krisztus iránti hűségétől, ekkor *50 (!) filozófust* küldött hozzá, hogy észérvekkel vegyék le a lábáról. A jobb sorsra érdemes bölcsek meghódoltak Katalin előtt, ezért Maxentius *máglyára* küldte őket. Katalin számára egy különleges kínzóeszközt készíttetett *négy, vastüskékkel kivert kerékből*, ám azt egy mennyből lecsapó *villám* összetörte, még mielőtt a szűznek bármi baja eshetett volna. Így aztán egyszerűen lefejezték (a legenda szerint 305-ben). Angyalok vitték holttetemét a *Színai-hegy* monostorába, hol „tetemeiből szünetlen *olaj járt ki*, mely olaj minden betegeknek tagit megvigasztalja". A színai Szent Katalin monostor görög szerzetesei szerint a szent relikviái ma is ott nyugosznak. Katalint fején koronával ábrázolták, lábánál a villámsújtotta *karmos kerék* roncsa-

ival, vagy kezében annak modelljével. További attribútumai – a vértanúság pálmaágán kívül –: a *kard*, amivel lefejezték, a *gyűrű*, amellyel Jézus eljegyezte, könyv, mérnöki műszerek, *asztrolábium* a tudás eszközeiként.

Isten „kerekes" trónusa Ezékiel látomásában. XVII. századi angol bibliaillusztráció

Katalin történetében jó néhány motívum illik Nyilas-beli névünnepéhez. Ilyenek: királynői volta, égi király vőlegénye és császári kérője (Jupiter mindig is az uralkodók jelképe volt); bölcsessége és a filozófusok (Jupiter és a Nyilas kentaurjai is bölcsességükről nevezetesek); a máglya, amelyen a filozófusok elégnek (a Nyilas eleme a tűz, a villám, amely a kínzatástól megszabadítja (Jupiter attribútuma); színai nyugvóhelye (Isten a Színai hegyén villámlásban és mennydörgésben, viharisteni valójában mutatkozott meg Mózesnek); a teteméből folyó olaj (november az olajfaszüret és az olajütés kezdete a mediterráneumban); attribútuma, az égglóbusz (Jupiter elsősorban mégiscsak az ég királya volt).

Katalin kerekéről külön kell szólnunk. Ezékiel próféta látomásában (Ez 1,4–19) Isten tűzben és villámlásban jelenik meg, együtt a négy világtájat és a „szilárd" állatövi jegyeket jelképező fenevadakkal. Isten *kék* zafírtrónusát egy négy kerékből egybeszerkesztett forgó alkalmatosság tartja, amely együtt mozog a „lelkes állatokkal", mivel azok „lelke vala a kerekekben". A leírás szerint a szerkezet éppúgy néz ki, mint egy asztrolábium: négy abroncsa alighanem az ekliptikát és az égi egyenlítőt meg a két főkört jelképezi. A kerekek anyaga „tarsiskő", azaz topáz, mely szintén illik az ég királyához (van kékes, zöldes és sárgás változata, és leggyakrabban *ónkővel* együtt fordul elő). Abroncsukon drágakő-szemek ragyognak (vö. a Katalin-kerék vaskarmaival), ezek a csillagokat és a bolygókat jelképezhetik. „Hét van ilyen, az Úrnak szemei ezek, a melyek átpillantják az egész földet" (Zak 4,10).

A kerék ősidők óta kozmikus jelkép. A világ kerekének agya Földünket jelképezte, tengelye a Föld és a világegyetem forgástengelyét, abroncsa a nappályát vagy az égi egyenlítőt, illetve a főkörök valamelyikét (a Tejutat), küllői pedig a világtájakat, illetve azokat a képzeletbeli sugarakat, amelyekkel a csillagászok az eget ma is cikkelyekre osztják. Ez volt az a tüzes kerék, melyhez a görög istenek büntetésül Ixiónt kötözték. Ixión, aki nevét a tölgyfán(!) élősködő sárga fagyöngyről nyerte (*ixiasz, ixosz*=„fagyöngy"), az Állatöv „tüzes kerekén" keringő Napot személyesítette meg. Az égitest-szabadító hős meséiben a hős és a sárkány tüzes kerekek képében is megküzd egymással. Ezek a mesebeli kerekek a szembenálló planéta-

ellenfelek, és/vagy az Állatöv meg az égi egyenlítő egymást keresztező pályáit jelképezik.

A kozmikus kerékjelkép régebbi, mint maga a kerék. Kerék formájú ábrákat ismerünk ugyanis olyan kultúrákból is – például az amerikai indiánokéból vagy az eurázsiai középső kőkorból –, amelyek nem ismerték még a kocsikerekeket. Ez a forma, a körbe írt kereszt természetesen csak hasonlít a majdani küllős kerékre; a korong alakú földi világot és a négy égtájat jelképezte. Az európai műveltségben a kerék ma a szerencse, a sors forgandóságát jelképezi. E képzet gyökerei viszont megint csak az égkerékhez és a Nyilas Jupiteréhez nyúlnak vissza. A szerencse és a sors latin istennője, Fortuna volt, akit keréken egyensúlyozó nőalakként ábrázoltak. Görög megfelelője Nemeszisz tejútistennő, ővele nemzette Zeusz az Ikreket. Nemeszisztszárnyakkal ábrázolták, hiszen Zeusz hattyúalakban közösült vele a Nyilas cikkelyében, és a kezében almafaágat tartott, mintha csak Héra almafáját (a Tejutat) őrző *heszperisz* volna. Katalin-napkor frissen metszett gyümölcsfa gallyat tesznek vízzel telt üvegbe („katalinág"), hogy karácsonyra kivirágozhassék. Ezt a szokást más adventi, Nyilas-hónapbeli jeles nőnapokon (Borbála- és Luca-napkor) is gyakorolták.

Az égitestek egymáshoz viszonyított geometriai helyzetét szemléltető armilláris gömb. Tudománytörténeti Intézet és Múzeum, Firenze

Szkíták térítője

Nem tudni, a legendát szülte-é névünnepe, vagy legendája miatt lett a hónap apostola, mindenesetre senki sem illik a tizenkettőből nála jobban Nyilas havának első dekádjába. Eleink a hónapot is róla nevezték el.

András (nov. 30.), a halász Péter apostol fivére, maga is halász volt. Elsőként követte Krisztust. Életrajzát az apokrif *András cselekedetei* (III.sz.) tartalmazza, és az *Arany legenda* szerzője költi újra. Eszerint térítő útján eljut a sztyepplakó szkíták közé is, ezért hagyományosan őt tekintik a „szkíták térítőjének". A „szittyák" – bármilyen népcsoportot is fedjen e név – már az ókorban hírhedt *nyilazó* nép voltak, magukat a „Szarvas népének" nevezték, és legfőbb istennőjüket, aki nagy vadász hírében állott, a görögök Artemisszel azonosították, ősanyjuknak pedig egy görög rege szerint *kígyófarka* volt (a Kígyófarok a Nyilas csillagkép felett látható).

András csodái: a kis-ázsiai Nikaia (Nicaea) lakosait megszabadította 7 kutyadémontól. (A halál vadászebei, Artemisz kopói a felhőtlen András-napi éjszakákon jól látható Kis és Nagy Kutya csillagképekkel azonosíthatók. Nikaia nem esett messze Artemisz kis-ázsiai kultuszhelyeitől.) Thesszalonikiben egy ifjút megtérített, mire annak szülei az apostolra és

saját fiukra gyújtották a házat. Az ifjú eloltotta a lángokat, néhány csepp vízzel (a Nyilas tüzes jegy, védnöke Jupiter viszont elsősorban esőisten). A peloponnészoszi Patraszban halt vértanúhalált, X formájú, róla *andráskeresztnek* nevezett kereszten. Ez attribútuma is, esetleg kötéllel, mivel kötéllel erősítették föl testét a keresztre.

András-nap újabb fordulat a naptárban. A rákövetkező napon jő a meteorológiai tél; a néphagyomány Márton mellett Andrást is a „fehér lovon járók", havat hozók közé sorolja. András – nevének jelentése („Férfi") szerint – az eladó lányok házasságszerző szentje volt régente. Andrással kezdődik az egyházi év, pontosabban szólva *adventtel*, a karácsonyt megelőző 4 hetes várakozás idejével (advent, „Úrjövet" a latin *adventusból*, annyi mint „eljövetel, megérkezés, bekövetkezés"). Advent az András-naphoz legközelebb eső vasárnappal kezdődik (nov. 27. és dec. 3. között), és karácsony estig tart. A megemlékezés első nyoma az V. századból való, VII. Gergely pápa (1073–1085) emeli hivatalos ünnepi időszakká. Az ótestamentumi messiásvárás hangulatát idéző periódus a bűnbánat, böjt, csendes várakozás és a nagyböjthöz hasonlatosan a templomi violaszín jegyében zajlott régente („András zárja a hegedűt" – szólt a tilalom a mulatozni vágyókkal szemben). András-napot és karácsonyt köti össze Érsekvadkerten, hogy az *aprószentek*nek nevezett vesszőket, amelyeket a pásztorok karácsony böjtjén visznek a gazdákhoz,e napon vágják. Palóc eladólányok pedig Andrásnap előestéjén állítottak gyümölcsfaágat vízbe; ha karácsonyra kihajtott, bízhattak a farsangi férjhezmenetelben. Mária közelgő szülésének tiszteletére az advent is a különleges Mária-kultusz ideje. Erre utal a december 8-i *szeplőtelen fogantatás* ünnepe, és az ő tiszteletére hajnalonként elmondott *Rorate-mise* (neve a mise szövegében elhangzó *rorate coeli*, „harmatozzatok egek" nyomán keletkezett). Az adventi szokások egyike, az „adventi koszorú" a virágkereskedők és koszorúkötők nagyobb örömére újabban megint divatba jött. Az adventi koszorút fenyőágakból vagy más örökzöldből fonják. Négy szalagon függesztik fel, és négy „sarkára" egy-egy gyertyát tesznek. Ezek közül advent első vasárnapján egyet, a másodikon kettőt, a harmadikon hármat, a negyediken, illetve ha úgy jön ki a lépés, karácsonyeste négyet gyújtanak meg, hogy miként az otthonokban felragyog a fény, a bekövetkező téli napfordulattal a világ „kereke" is újra világoljék.

DECEMBER

December a latin őskalendáriumban a 10. hónap volt, a neve is azt jelenti: „tizedik". Ez a hónap a pihenés, megbékélés és a jó hangulat jegyében telt el, az emberek a családi tűzhely köré húzódtak, és élvezték a jól végzett munka megérdemelt gyümölcseit (már akiknek jutott belőle). December első ünnepét a hónap első napjaiban tartották meg köszönetnyilvánításképpen Bona Dea (a „Jó Istennő") tiszteletére. Bona Dea, másik nevén Fauna, a földistennő egyik megnyilvánulása volt. December közepe táján kezdődött a latiumi földművesek ősi istenének, Saturnusnak az ünnepi hete. Minthogy decemberre minden jelentősebb paraszti munka befejeződött, a falusi nép méltóképpen köszönthette égi gazdáját. A *Saturnalia* eredetileg tehát falusi ünnepségsorozat volt, s több elkülöníthető ünnepből állott. Az ősi falusi ünnepek közé tartoztak a *Feriae Sementivae* („Vetési ünnepek"), a *Consualia* (a vetés befejezését követően Consus isten tiszteletére tartott lóversenyek december 11-én vagy 15-én), a *Larentalia* (Acca Larentiának, Romulus és Remus nevelőanyjának, egyben a mezők istennőjének általában december 23-án tartott emlékünnepe), a *Paganalia* vagy *Paganicae* („Települési ünnep", a latin *paganus* „falusit", „pogányt" jelent). VARRO szerint az ünnep onnét kapta a nevét, hogy azt minden faluközösség (latin *pagus*) külön, a saját földjén ülte meg. E decemberi ünnepek pontos idejét évről évre a papok határozták meg.

A „klasszikus" Saturnalia 7 napig tartott, december 17-től 23-ig. Ez a 7 nap a féktelen hejehuja jegyében telt el, minden más területen megállt az élet. Bezártak a közhivatalok, az iskolákban szünidő volt, leállt a közúti forgalom, pihentek a fegyverek. A vallási szertartást, melynek során sertést áldoztak Saturnusnak, végnélküli lakoma követte – ennek főfogása is a jó szerencsét, termékenységet jelképező szopós malac volt. A paradicsomi aranykorra emlékezve – ennek uralkodója volt a hitük szerint Saturnus – úr és szolga közös asztalhoz telepedett, sőt, a Saturnalia fejtetőre állított szokásrendje szerint az urak szolgáltak rabszolgáiknak, akik az ünnep időtartama alatt azt mondhattak és csinálhattak, amit akartak. A felborult rend jeleként ilyenkor az egész éven át megkötözött istent is eloldozták (Saturnus képmását egyébként azért kötözték meg, nehogy „megszökjék" Rómából). A „felfordulás" eredetileg mágikus célzatú volt, a napfordulóért cserébe tett fölajánlás.

Decembert borongós arcú, feketébe öltözött ifjú jelképezte; baljában szarvasgombával, a római ínyencek télen gyűjtött kedvenc csemegéjével teli tálat, jobbjában a hónap jegyét, a Bak csillagkép jelét tartotta. Ábrázolhatták még favágó, magvető vagy ásó paraszt képében. December havát jelképezték már az antik korban is a téli ünnepségekre való készü-

lődés és a mulatozás jelenetei: disznóölés, sütés-főzés, lakomázás, kocka- és kártyajáték. December régi magyar neve Bak hava, s Bak havának kezdő ünnepe után *Karácsony hava* volt.

Kilóg a lóláb

Az első névnap decemberben Eligiusé (dec. 1.). Szent Eligius (francia Éloi, †660 körül) alacsony sorban született. Előbb patkolókovács, fémműves volt, majd II. Chlotar, a frank király ötvösmesterévé és tanácsadójává emelkedett. Urának halála után a papi rendbe lépett. Térített a germánok között, végül Noyon püspöke lett. Korábbi foglalkozására való tekintettel az aranyművesek és kovácsok védőszentje volt. Képmásain felváltva hol püspöki díszben, hol bőrkötényben és sapkában jelenik meg. Attribútumai: *aranykehely*, mely ötvösmesteri, egyszersmind áldozópapi működésére emlékeztet; *kalapács*, *fogó*, *fújtató* és *üllő*, de mivel a kovácsok lódoktorok is voltak, néha *levágott lólábbal* is ábrázolták. A lólábhoz legenda is fűződik. Egy ízben egy rúgós, ördög által megszállott lovat kellett megpatkolnia. Hogy ne kelljen a bestiával vesződnie, Eligius egyszerűen levágta a lábát, s úgy végezte el a műveletet. Az ördög persze azon nyomban elhagyta a súlyosan sebesült lovat. Eligius ekkor visszaragasztotta a megpatkolt lábat, s az ily módon „kikezelt" állat olyan jámbor lett, mint soha annak előtte. Egy másik anekdotikus legendája arról szól, hogy a kovács Eligius az ördögöt miként tanította móresre. Ennek illusztrációja talán a legnépszerűbb a szent ábrázolásai közül. Eligiust kovácsként mutatja, amint az ördögöt egy csípőfogóval az orránál fogva vezeti.

A lólábú ördög alakja jól ismert, de naptári vonatkozásai kevésbé köztudottak. A karácsony körül „ólálkodik". A farsang ördögéhez már volt szerencsénk, adventi működését Eligius megkísértésével kezdi meg. A java Miklós-nap előestéjére esik; a krampusz, a virgács mai napig a Mikulás-esti tréfás rítus része. A magyar folklórban, ha messzebbről is, még a Luca-napi, karácsonyi hiedelmek között is felrémlik alakja. A „Luca-széke" készítésének az volt az értelme, hogy általa karácsonykor föl lehetett ismerni a boszorkányokat. Aki ugyanis a Luca napjától karácsonyig meghatározott rendben összeeszkábált ülőkére a karácsonyi éjféli misén felállott, az imádkozó gyülekezetben meglátta a boszorkányok egyébként láthatatlan disznófejét, szarvait (amilyet pogány eleink sámánjai, a táltosok viselhettek a fejükön). A boszorkány a keresztény folklórban éppoly pokolfajzat, mint az ördög („megpatkolt boszorkány", „ördög öreganyja"), de tudományát meg kell tanulnia.

A lópatájú ördög két okból is szépen illik a Nyilas havába. Egyrészt itt (és a Skorpióban) található a pokol egyik „tornáca", amelyen át nemcsak a lelkek, hanem az ördögök is közlekedtek. Másrészt magának a Nyilast formázó, lótestű kentaurnak is minden bizonnyal szerepe volt a keresztény ördög-kép kialakulásában. A Nyilas képmásához kétlábú mitológiai lény is állt modellt, nemcsak a négylábú kentaur. Ő volt Krotosz, a taps istene, a másik ördög-modellnek, a kecskelábú Pánnak a fia. Krotosz neve „tapsot" jelent, továbbá „csacsogó, ravasz, fortélyos embert", amilyenek a trufák ördögei. A szó alapigéje, *kroteó* többek között azt jelenti: „összever, tömörít, kalapál, kovácsol". Krotosznak, a „kovács

és az ördög" típusú jámbor trufákhoz történetileg bizonyára köze van.

Az ausztriai német eredetű *krampusz* elnevezés (ismert egyébként a szlovákok, szlovének és horvátok körében is) minthа krotoszi mintára keletkezett volna. Feltevésem szerint jelentése illik a füstös-kormos képű ördöginasra: lásd német *die Krampe*=„csákány", „csípőfogó", „szorítóvas", „krampácsoló szerszám"; *krampfen*=„görcsöl", „szorul", „tömörödik", „öszszehúzódik"; angol *clamp*= „összekapcsol", „összeszorít"; *club*= „bunkó"; *club-footed*=„tuskólábú"; szláv eredetű magyar *kalapács*. A felsoroltak arról árulkodnak, hogy a téli időszak ördögszelleme nem esetlegesen kísértett kovácsműhelyekben. Talán épp a kovácsszerszámok megszemélyesítője volt. (Tudjuk, hogy a kovácsmesterséget régente „ördögi praktikának", varázslatnak tartották, s hogy Vulcanus kovácsisten, ha nem is lópatájú, mindenesetre bicebóca volt, akit rendes lábak helyett görcsbe rándult satnya végtagokkal vert meg isteni anyja.)

A kovácstűzhely is természetesen – a téli hideg okán – illeszkedik az időszak szimbolikájába. Ezért lett a Bak jegy (hónap) olümposzi védnökének, Hestiának (latin Vestának), a házitűzhely és az oltártűz istennőjének oldalán a tél megtestesítője Héphaisztosz (a mondott Vulcanus), aki – mint latin neve is mutatja –, tűzhányók mélyén, „pokoli körülmények között" gyakorolja mesterségét.

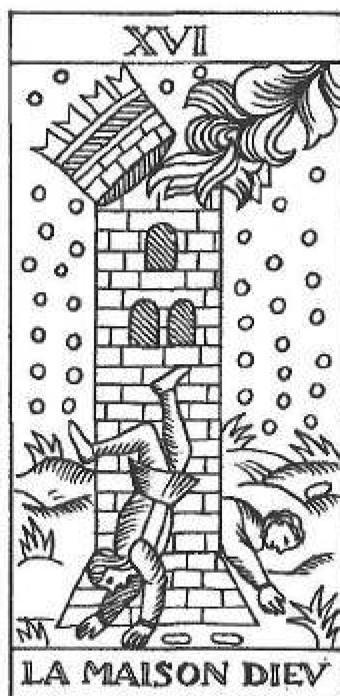
A gacsos lábú Héphaisztosz. Antik vázáról, i.e. VI.század Bécs, Kunsthistorisches Museum

Szűz a toronyban

Számos elbeszélés szól arról a leányról, akit apja féltésből toronyba záratott. A legrégibbek közül való Danaé mítosza, akit apja azért csukott tömlöcbe, hogy férfi ne érintse. Azt jósolták neki ugyanis, hogy eljövendő unokája fogja megölni őt. Ám Zeusz *aranyeső* formájában teherbe ejtette Danaét, azon a nyíláson át, amelyen keresztül táplálták. A rege meseváltozatokban és kegyes történetekben máig él. Szent Borbálát (dec. 4.) pogány apja, Dioscurus is azért záratta toronyba, hogy kérők ne férkőzhessenek hozzá. A toronynak volt ugyan két ablaka, de Borbála apja távollétében rávette az építőket, hogy vágjanak a falba egy harmadikat is, apjának adott későbbi magyarázata szerint azért, mert a *Szentháromság* világosította meg a lelkét (attribútuma a három ablakos torony, vagy annak makettje). Ezen át becsempészett magához egy papot, aki megkeresztelte. Amikor ezt apja megtudta, a pappal együtt megszökött. Egy *sziklahasadékban* rejtőztek el, Dioscurus azonban rájuk talált, mert egy pásztor elárulta őket. (Ezért később úgy bűnhődött, hogy juhai *sáskákká* váltak.) Az apa megkorbácsolta a leányát, majd átadta a római hatóságoknak. Azok megkínozták, orcáját tüzes *fáklyával* verték, de nem tudták hitét megtörni. Végül is az elvetemült apa fejezte le saját kezűleg (†306). Az ő büntetése sem maradt el, szörnytette színhelyén *villám* sújtotta halálra.

VII. században keletkezett legendája Borbálát a Nyilas havában helyezte el. Már magának az apának a neve is beszédes: Dioszkurosz ugyanis a Nyilassal átellenben, a Tejút másik végén látható Ikrek összefoglaló mitológiai nevének egyes számú alakja. A sziklahasadék rejtekhely a Nyilas feletti *tejúthasadék* jelképe, a *villám*, mely a hóhér atyát agyoncsapja, Jupiteré, a Nyilas uráé, a *tüzes fáklya* a Nyilas elemére utal, a sáskák pedig alighanem magát a Nyilast jelképezik. Több kutató egyetért abban, hogy a *Jelenések*

Tarot-kártyalap, torony (Isten háza) ábrázolással

*könyvé*ben szereplő félelmetes sáskákat a Nyilas csillagkép egykorú egyiptomi ábrázolásairól mintázta az író (Jel 9,7–10).

A torony is illik a Nyilas jegyébe. Szent Miklós, a Mikulás apó (dec. 6.) a legenda szerint egy szegény nemes 3 leányát úgy mentette meg a prostitúciótól, hogy 3 egymást követő éjen *aranypénzes* zacskót dobott be ablakukon. Középkori festők kedvelt témája volt ez a jelenet: Miklós *óriás* méretű alakját 3 aranygömbbel, egy toronyszerű építmény előtt ábrázolták, melynek ablakában 3 leány látható. A gondolatkörbe illik, hogy a torony Mária attribútumaként, a *szeplőtelen fogantatás*

(dec. 8.) jelképe, s általában a szüzességé. Ám a torony pogány istennő jelképe is volt. A kis-ázsiai Kübelét, akit Phrűgiában eredetileg egy *szent kő* alakjában imádtak, később fején kőből rakott, ún. „bástyakoronával" ábrázolták. A torony-jelkép kulcsa őnála van. A szintén kis-ázsiai Borbálában ugyanis alighanem Kübelé rejtezik, illetve minden olyan, eredetileg *hármas* istennő, akit kőből rakott tornyok építése előtt sziklákkal és fákkal, végső fokon a *világheggyel* és a *világfával* azonosítottak. (Kübelé szíriai mása, Szmürna úgy szüli meg istenfiát, Adóniszt, hogy az őt karddal kergető apja elől menekülvén – Borbála! – fügefává válik, és a lesújtó kard azt hasítja ketté, világra segítve ezzel az istent. A történet folytatása Danaé mítoszával rokon.)

A világfa – jelen esetben fügefa (kozmikus léptékű, mitikus „borbálaág") – lévén tejút-jelkép, a Nagy Istennő egyik fele volt csupán, földi felét hegynek, a világ hegyének képzelték (a Tejút és a Föld a látóhatár peremén eggyéolvad, soha sem válik el egymástól). Bizonyos értelemben a világhegy másai voltak a „bábeli tornyok", a mezopotámiai zikkuratok, az egyiptomi sírpiramisok, a délkelet-ázsiai és amerikai hegytemplomok. A tornyos történetek szimbolikájának két fontos eleme, az aranypénz és a tornyon vágott nyílás szexuális jelkép (bedobott pénzmag=férfimag, nyílás, hasadék=vagina), melynek kozmológiai vonatkozása is van: a napisten, naphérosz fogantatását meséli el. Ez a mitikus, csillagászati esemény pedig – láttuk a Nyilas havában következik be, annak feltételeként, hogy ugyanebből a nyílásból, a tejúthasadékból a téli napfordulókor újjászülethessék a Nap és ikerfivére, a Hold. (A középkori *tarot*-kártya egyik lapja a „Torony" vagy az „Isten háza" nevet viseli. A lap képecskéje a torony-szimbolizmus foglalata: torony látható rajta, tetején Kübelé koronájával, továbbá toronyba csapó égi tűz és aranypénzeső, a tornyon három ablak, és az ablakból kipottyanó ikrek. L. még a *Vízi Péter és Vízi Pál* c. mesét.)

Borbála a középkorban kivételes tiszteletnek örvendett, a *négy fő szűz* és a *tizennégy segítőszent* sorában, a jó halál védőszentjeként tisztelték. Viharok és villámlás idején hívták segítségül. A városok (puskaporos) tornyát ajánlották oltalmába, s a képzettársítás révén a tüzérek, ágyú- és puskaművesek, páncélkovácsok és harangöntők, illetve kőművesek és kőfaragók védnöke is ő volt, és egészen más okból a bányászok egyik patrónája. Ez utóbbi ténykedésének rejtett értelmére világít rá, hogy a föld mélyén dolgozók másik két jeles szentje szintén a Nyilas havában ünnepli nevenapját: I. (Szent) Kelemen pápa és vértanú (nov. 23.) és Alexandriai Katalin (nov. 25.). Patronátusuk és a Nyilas hiedelmi kapcsolata a Nyilasban (és Skorpióban) lévő „pokol kapuja" képzettel függhet össze; a csillagvallások déli égboltra vetített alvilágát a középkori ember a föld mélyében képzelte el, s úgy gondolta, hogy a bányászok a pokol szomszédságában dolgoznak.

A földi üregek, így az emberkéz vájta bányavágatok égi (föld alatti, föld mélyi) jelképes mása a Napot szülő Világhegyúrnő méhe, a tejúthasadék, mithraista eredetű keresztény képzet szerint a Barlang, amelyben az Isten karácsonykor megszületik. Ilyen értelemben minden zárt térben égő tűzhöz, legyen az kovácsműhely parazsa vagy bányászmécs lángja, a föld méhében rejtőző napmagzat képe társult eleink képzeletében. Hasonlóképpen a lőportornyokban tárolt robbanó-

szer „alvó tüze" is az ekkor épp Tejúton járó, tejúthasadékban tartózkodó napistent asszociálta.

Mint a jó halál védőszentjét, *kehellyel* és szent *ostyával* vagy szentségtartóval tornyocskája helyett, ábrázolták Borbálát. Annak jeleként, hogy a szent megóvja a hozzá fordulókat a hirtelen haláltól, és módjuk lesz az utolsó kenetet fölvenni. A hirtelen halálra – és másik patronátusára utal képmásain az *ágyú*. Apját és hóhérát turbánosan, keleties görbe szablyával ábrázolták, utalásul Borbála nevére (görög *Barbara* „idegent", „barbárt" jelent).

Orion apó

Myrai avagy Barii Szent Miklós (dec. 6.) a keleti egyház egyik fő szentje, a gyermekek Mikulása, Télapója, Karácsony Apója. Ma minden bizonnyal ő a legnépszerűbb, legismertebb szent az egész világon. Ugyanakkor Szent Miklósnak, a kisázsiai (lükiai) Myra püspökének (†350 körül) igazi arcát a Mikulás vattaszakálla eltakarja, azonosítását a köréje nőtt legendabokrok lehetetlenné teszik. Így aztán 1968-ban ő is a naptárból száműzendő szentek listájára került, hallatlan közkedveltségének köszönhetően azonban helyi tiszteletét megengedte az egyház.

Kultusza a bizánci, majd a kopt egyházban bontakozott ki a VI. században – azóta ülik temetése emléknapját december 6-án –, majd átterjedt Itáliára is. Ereklyéinek az olasz Bari városába vitelével (1087) vált valóban egyetemes szentté. Burjánzó legendáiból itt csak szemelgethetünk. Figyelemre méltó, hogy legendáiban sokszor felbukkan a hármas szám (l. Borbála). Egy ízben úgy magyarázta meg hallgatóságának a *Szentháromság* titkát, hogy felkapott egy téglát, mondván: miképpen 3 elem: föld, víz és tűz alkotja a téglát, úgy van 3 személy egy istenségben. Fentebb elmeséltük, hogyan segített meg Miklós 3 zsákocska arannyal 3 szüzet, hogy atyjuk tisztességgel férjhez adhassa őket. Így lett a férjhez menő leányok patrónusa. A 3 *zsákocska* vagy *erszény*, illetve 3 *aranygolyó* (pénz) a legfőbb attribútuma. (Miklós több elbeszélésben gondoskodik a pénzügyletek tisztaságáról; az ezzel foglalatoskodók is hozzá imádkoztak. A vásárolt portékára adott foglalónak régen nálunk „Szent Miklós pénze" volt a neve, az alkut szentesítő áldomást „Szent Miklós poharából" itták meg a felek). Miklós aranygömböcskéi a bankházak jelvényei voltak (l.Medici-címer). Egy harmadik elbeszélés szerint történt egyszer, hogy Myra elöljárója 3 ifjút ártatlanul halálra ítélt. Már sújtani készült a hóhér pallosa, amikor a püspök megérkezett, és az ifjakat megmentette. Megmentett 3 elítélt katonatisztet is, akik hozzá könyörögtek: megjelent a császár (Nagy Konstantin) álmában, és figyelmeztette a téves ítéletre (Miklós az ügyvédek, törvénytudók céhének is patrónusa volt). Ennek a két történetnek XII. századi kontaminálódásából keletkezett a 3 megölt gyermek föltámasztásának a legendája. Egy súlyos éhínség idején 3 vándordiákot fogadós szállásadójuk megölt, feldarabolt és sóban tartósított, hogy húsukat kimérhesse. Miklós azonban épp arra járt, fölfedte a gaztettet, és a 3 gyermekfiút föltámasztotta. (Nem ez az egyetlen eset, amikor gyermekeken segített, Miklós ezért a gyermekeknek is védőszentje.)

Egy másik legendabokorból a vízenjárók, utazó kereskedők és vízimolnárok patrónusa tűnik szemünk elé. Egyszer hajóútra kelt, s noha az idő tiszta, a tenger

pedig csöndes volt, figyelmeztette a hajósokat, hogy *vihar* lesz, mert látta az *ördögöt* a hajóba bemenni. A vihar később ki is tört, de Miklós *lecsendesítette*, sőt, egy szerencsétlenül járt matrózt fel is támasztott. Útjáról visszatérőben a hajóját „eltérítették", Miklós imájára azonban a hajó minden mesterkedés ellenére befutott a hazai kikötőbe. Máskor nagy volt a drágaság Myrában, és a szegény nép nem jutott kenyérhez. Miklós a kikötőben megforduló gabonaszállító hajók gazdáit arra kérte, hogy adjanak néki a búzájukból a város számára. Azt ígérte nekik, hogy egy szem, annyi híja sem lesz a rakományuknak, Isten majd kipótolja. Így is lőn, a könyörületes gabonakereskedők valóban csodát láttak, mert bár búzájukból bőséggel adtak, mégsem hiányzott belőle egy szem se. Még a halála után is megmentett egy süllyedő hajót, melynek matrózai hozzá imádkoztak. Ugyancsak posztumusz csodája szerint egy hajót, melynek utasai a sírjához készültek zarándokolni, az ördög – a pogány Diana képviseletében – elpusztítással fenyegetett. A püspök azonban látomásban megjelent a zarándokoknak, és tanácsainak köszönhetően azok elháríthatták a veszedelmet. Dianával azért gyűlt meg Miklós baja, mert a legenda szerint ő rontotta le az istennő híres myrai szentélyét, illetőleg saját kezűleg vágta ki az istennő *szent fáját*. Amikor ez történt, „a levegőégben az ördögök szavai hallattanak, kik sírva panaszkodtak, hogy a régi szállásokból kivetették őket" – írja egy XVIII. századi „szent tükör".

A legendák egyértelműen utalnak Miklós Nyilas-beli helyére. A tornyos történeten kívül erre vall az ördög gyakori szerepeltetése, különösképpen pedig Dianáé, aki a hónapnak volt olümposzi védnöke. „Diana fája" értelemszerűen a világfa, azaz a Tejút. (Sokat elárul a középkori keresztény gondolkodásról, hogy azt a Dianát, akinek templomát Miklós mint nem létező istenét rontotta le, a legenda létezőnek tekinti: a Miklós sírjához igyekvő zarándokokat maga a boszszút lihegő Diana készült elpusztítani.) A szent úti kalandjai és hajós történetei is naptári helyére utalnak (a vihar-lecsillapítás egyenesen jupiteri tett). A Nyilas csillagkép az egyik hely, ahol fontos égi utak találkoznak: a Tejút és az Állatöv, napfordulói főkör és nappálya, illetve égi

Szent Miklós, kezében 3 arany gömbbel. Szlatvinból, 1480-1490. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

egyenlítő metszi itt egymást, s itt van a holdcsomópontok egyik kitüntetett helye is. Ezek az „utak" – láttuk – víziútként is megjelenhetnek a hiedelmekben: lásd napbárka, Argó Hajó csillagkép, tejútfolyam. A folyammenti műveltségek mítoszkincsének központi eleme, hogy a Tejutat saját folyójuk égi másának tekintik: az egyiptomiak égi Nílusnak, a hinduk égi Gangesznek, az obi ugorok Obnak. A hinduk egyenesen úgy tartják, hogy a Gangesz a Tejút lefolyása. A *Visnu Purana* szerint a Tejúton járó Visnu (Orion csillagkép) lábából (Rigel csillag, az arab név „Láb"-at jelent) patakzik a szent égi folyam a földre. Hogy nem véletlen egybeesésről van szó, azt két másik Nyilas-szent legendája is tanúsítja. Szent Kelemen, aki Katalinnal és Borbálával a bányászok Nyilas-beli védőszentje, egyik csodájában csákányával vizet fakasztott vele együtt kényszermunkára ítélt bányásztársainak. A csoda hírére a környékbeliek csapatostul keresztelkedtek meg, mire rabtartója úgy feldühödött, hogy horgonyt köttetett a nyakába és vízbe dobatta (†101). A horgony okán néha össze is tévesztik a pápa Kelement a püspök Miklóssal, ugyanis mindkettőjüknek – az utóbbinak hajószent minőségében – a *horgony* az attribútuma. Ugyancsak november 23-án ünnepli az egyház Szent Kolumbánt (†615), aki legendája szerint szintén fakasztott sziklából vizet, és Miklóshoz hasonlóan hosszú, kalandokkal teli hajóutakat tett meg. Még ha csak tengeren járt volna, nem lenne szokatlan, hiszen ír volt, de az európai kontinensen utazva is rendre a folyókon, tavakon közlekedett. (Hajózott a Loire-on, Moselen, Rajnán, a Zürichi-, a Boden-tavon stb.) Emlékeztetőül: más vízfakasztás-elbeszélések épp a Nyilassal átellenben levő, a Nyilas havában legtovább látható tejútkereszteződéshez kapcsolódnak. Egész pontosan Orionhoz. Mint másutt már megírtam, azok az istenek, héroszok, szentek vagy éppen mesehősök, akik csodás módon vizet fakasztanak a sziklából, mint például a perzsa Tistrija isten, a bibliai Mózes és Sámson, a mi Szent Lászlónk vagy a népmesei Balga Tamás, a Tejúton „járó, pálcás" Oriont (vagy a szomszédos Sirius csillagot) személyesítik meg. És bizony, a mi kedves Mikulásunk, Télapónk, Karácsony Apónk, aki a téli éjszakában szarvasok vontatta szánon röpül az égen, de még a keresztények Szent Miklósa sem más, mint az Orion megszemélyesítője.

Mindenekelőtt az szól emellett, hogy az Orion, „övén" („pálcáján") az azonosítást megkönnyítő, egy sorban ragyogó 3 csillagával a téli égbolt legfeltűnőbb csillagképe. Késő ősztől kora tavaszig „járja" az éjszakai eget a Tejúton, mondhatni az égről vigyáz ránk, mint az időszak (az óév?) jó szelleme. Az Orion övének 3 csillaga magyarázza, miért kap a szent legendájában a 3-as szám ekkora szerepet. A 3 csillagot jelképezi a 3 aranypénz a kezében, és talán a 3 csillag volt az „égi torony" 3 kivilágított ablaka is a régiek képzeletében. (A mesei szimbolikában az „ablakszem" csillag helyett szerepel.) Összevetésül: a mi népünk e 3 csillagot *Háromkirályok*nak nevezte – úgymond – azért, mert ekkor utaznak a napkeleti bölcsek a Kisded látására Betlehembe. Tegyük hozzá, hogy a 3 mágusról szóló legenda a mithraikus hagyományból került át az evangéliumi elbeszélésbe: a mágusok a megtestesült Csillagot, Mithrast, az Orionnal nyáron egyesülő napistent imádják a Barlangban. A *Háromkirályok* elnevezésnek így van igazán értelme, hi-

szen a 3 csillag az Orion csillagzatnak a része! Mithraikus szellemben szólva, a „királyok" nem úton vannak a Krisztushoz, hanem *Krisztusban* megérkeztek.

Szent Miklós a vizen járók patrónusaként is az Oriont tekintheti előképének, pontosabban szólva a csillagképet megtestesítő Órión héroszt, akiről azt mesélték, hogy óriás termetű volt, és járni tudott a vizen. A csillagkép nagy méretű, és hagyományos ábrázolásain Szent Miklós is valóságos óriásnak tetszik a torony mellett.

Figyelemre méltó, hogy azt a legendáját, mely szerint halála után látomásban megjelenve segít bajbajutott hajósokon, előírás szerint úgy festették meg, amint a szent a hullámok felett az égen lebeg, akárcsak egy tájékozódást szolgáló csillagkép. (L. FRA ANGELICO képét a Vatikáni Képtárban. Mint fentebb írtam, az ógörög hajósok az Orionnal *szomszédos* Ikrektől „várták", hogy téli viharok idején segítsenek tájékozódni a tengeren.)

Még az is beleillik a képbe, hogy Szent Miklós mint „Apó" él az emberek képzeletében. Az Oriont megszemélyesítő héroszok és istenségek rendre mint ősök: a nép, nemzetség, törzs ősapjaként jelennek meg. Így például a lappok körében, akik az Oriont ráadásul még „Apó"-nak is nevezik! Véletlen lenne, hogy az „igazi" Mikulás korunkban is Lappföldön él, amiről Mikulás-nap táján minden gyerek értesülhet? (A televízióból természetesen.) Szent Miklós „apóságának", azaz nemző apaságának legendás tanújele, ami egyébként is egybeesik a Nyilas jegyén uralkodó Jupiter planétaisten első számú mitológiai szerepkörével, a 3 prostitúcióra kényszerült szűznek hintett pénz. (Vö. Zeusz és Danaé történetével.) Nem mellékes, hogy a lappok, de más népek is az Orion övét (pálcáját) az ősapa phalloszának is nevezték az alatta „szétfolyt" Orion-ködöt pedig az ondójának, s az Apó (még meg nem született) gyermekeit a phalloszban lévő vagy inkább phalloszt formáló 3 csillaggal azonosították. Amiből az is következik, hogy Orion nem a sziklából fakaszt „vizet" tulajdonképpen, hanem önnönmagából, hogy azt a földre, azaz a sziklára (vagyis a Földanyába), illetőleg a tejúttoronyistennőbe folyassa. Éppúgy, mint egy másik mitológiai képzetkörben az Orionnal szomszédos állatövi Bika, amit a földet megtermékenyítő égi vizek csillagképi megtestesülésének tekintettek.

Miklós hazai (közép-európai) vízi kultuszából már a századvégre semmi sem maradt. „Nyilvánvalóan Nepomuki Szent János tisztelete mosta el. Az aradi molnároknak jellemző módon a régi és új: Miklós és János volt a közös patrónusa. A múlt századból már csak foszlányokat tudunk idézni. Így Miklós a muraközi vend vízimolnároknak védőszentje volt, ünnepét nagy áldomásokkal ülték meg. A szegedi vízimalmok hajdani Miklós-patronátusára emlékeztetett még a múlt században is az első kőpadágasra vésett három (!!!) »napsugárdísz«" – írja erről BÁLINT SÁNDOR.

A Mikulás-ünnep a karácsony közelségének köszönhetően lett az, aminek ma ismerjük. A karácsonyt követő három ünnep, *István, János napja* és *aprószentek* ünnepe a középkorban a papi rend ünnepei voltak. István (dec. 26.) a diakónusoké, János (dec. 27.) az áldozópapoké, aprószentek (dec. 28.) pedig az alszerpapságé, a templomi gyermekkórusok tagjaié, és a – többnyire papnak készülő – diákságé. A diákok égisze alatt aprószentek napja a hajdani *Saturnaliák* és a közelgő *farsang*

szellemével telt meg. Lármás, groteszk ünneppé kerekedett, s ennek része volt a tréfás „gyermekpüspök választás". A „gyermekpüspököt" a diákok maguk közül választották, ő volt a nap játékos ünnepi liturgiájának irányítója. Karácsony közelsége miatt a zajos „pogánykodás" sokak érzékenységét sértette, ezért a XIII. században az ünnep felsőbb utasításra a diákok és vándorklerikusok védőszentjének, Miklósnak a napjára helyeződött át. Nem úgy a Brit-szigeteken. Az angolszász országokban Santa Claust ma is karácsonykor várják a gyerekek. A gyermekpüspök választás és a Szent ideillő legendái: a leányok megajándékozása, a vándordeákok feltámasztása, az ördöggel való harc és a többi együtt hatottak a *miklósolás, miklósjárás* kialakulására.

A játék a hagyomány szerint a következő: a „mikulásnak" öltözött személy az ünnep előestéjén betér azokba a házakba, ahol gyermekek vannak. Vizsgáztatja, imádkoztatja, majd tudásuk és viselkedésük szerint megajándékozza, vagy tréfásan megfenyíti őket. Ez utóbbit gyakran a kíséretében lévő ördögre (krampuszra) hagyja. A Miklós-napi virgács és az aprószentek-napi vesszőzés, korbácsolás ma is élő szokása szintén a közös eredet mellett szól. Miklós egyetlen magyar vonatkozású legendájában is virgácsot suhogtató szentként jelenik meg. Zára (Zadar) patrónusaként látogatta meg álmában a mi Kálmán királyunkat, hogy a város meghódításától eltántorítsa. A legenda szerint igen harciasan lépett föl Kálmánnal szemben, aranyvesszővel verte kékre-zöldre a hátát.

Amint azt az *Arany legendá*ban olvashatjuk, egy ízben Miklóst, pontosabban a szent képét is elpáholták. Az elbeszélés szerint egy zsidó ember vásárolt egy Szent Miklós képet, és arra bízta a vagyonát. Amikor rablók kifosztották, csalódottságában korbácsával ütlegelni kezdte a képet. Erre Miklós megjelent a rablóknak, megmutatta nekik az ütlegek nyomait, amelyeket az ő bűnük miatt kellett elszenvednie, és megfenyegette őket, hogy ha nem viszik vissza a zsidó pénzét, a rablást a hatóságok tudomására fogja hozni. A rablók rémülten siettek eleget tenni a szent óhajának.

A miklósolásnak, mint adventi, karácsonyi népszokásainknak általában, az ijesztés, a zajkeltés (lánccsörgetés) jellegzetes mozzanata volt. A szokást ezért is tiltották még a későbbiekben is, mivel általa „az éjszakai csendesség sértődik". A zajongás, lánccsörgetés viszont ismét a Nyilas pogány mitológiáját, nevezetesen az ördögszerű Krotosz alakját idézi föl, akinek neve a már soroltakon kívül „csörgést, zörgést" is jelent. A népszokások groteszken papos öltözetű, rőfnyi hosszan lógó nyelvű, láncos Miklósa és kísérője, a krampusz mintha az ő nevében énekelne, amikor rákezdi:

„Rontom bontom csontom,
Csörgő, börgő lánccal jöttem."

A mai közép-európai Mikulás-esti szokás, az ablakba kitett gyermekcipőkbe csempészett ajándék viszonylag új keletű, hazánkban alig több másfélszáz esztendősnél. Maga a Mikulás név cseh eredetű. Az angolszász országokban a gyerekek karácsonykor akasztják a harisnyáikat a kandallórácsra, kémény közelébe. Az ő Santa Clausuk, aki mai formájában a múlt században született meg New Yorkban, egy THOMAS NAST nevű rajzoló ceruzája nyomán, szintén visel magán „ördögi" jegyeket. Szánkóját a légben

szarvasok húzzák, ruhája tűzpiros és a házakba a füstös, kormos kéményen át jut be.

Szeplőtelen Fogantatás

Latinul *Immaculata Conceptio*, régi nevén „Asszonyunk Máriának foganata". Ez az ünnep nem Mária szűzi anyaságáról emlékezik meg, mint sokan hiszik. Az elnevezés arra utal, hogy Mária már Anna méhében való fogantatásától ment volt az egész emberiséget terhelő eredendő bűntől. Az ünnep értelme felől időpontja (dec. 8.) is egyértelműen eligazít. December 8-ától szeptember 8-áig, Mária születésnapjáig (*Kisasszony napja*) kerek 9 hónap telik el.

A középkor derekán már teljes virágában pompázó doktrína értelmében, mely dogmatikus hittétellé azonban csak meglehetősen későn, 1854-ben vált IX. Pius intézkedése nyomán, Mária az idők kezdetén kiválasztatott arra, hogy Krisztus megtestesülésének edénye legyen, s éppen ezért szeplőtelennek kellett lennie, az eredendő bűntől szabadnak, amit a tan terjesztői úgy racionalizáltak, hogy Mária nem érzéki vágyban fogant. (Említésre érdemes, hogy nyugati hagyományok szerint az ünnep szerzője egy magyar királyi vérből származó pap lett volna.)

E meglehetősen elvont eszme művészi ábrázolásában az a szerep tükröződik, amit a ferences obszervancia, DUNS SCOTUS (1270–1308 körül) teológus nyomán tulajdonított Máriának: mint a Megváltó anyja „második Évaként" működik közre az emberiség eredendő bűntől való megszabadításában. A gondolatot két szentírási hely hivatott alátámasztani. Az egyikben az Úr így szól „ama régi" kígyóhoz: „És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod között és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod" (IMóz 3,15). A másik *János Jelenései*ből való: „És láttaték nagy jel az égben: egy asszony, a ki a napba vala felöltözve és lába alatt vala a hold és az ő fejében tizenkét csillagból korona; A ki terhes vala... és íme vala egy nagy veres sárkány, ... és álla az a sárkány a szülő asszony elé, hogy mikor szül, annak fiát megegye" (Jel 12,1–4).

Az idézet összeolvasásából születik az az elképzelés, hogy Mária, a „második Éva" lesz az, aki közvetve, a Fia által elpusztítja a sátánt (íme ismét felbukkan az adventi ördög). Ennek eredménye az a XV. században elterjedt ikonográfiai forma, mely a szeplőtelenül fogant Máriát terhesen, „Napba öltözötten", a Holdon állva ábrázolja, és lába alatt kígyó vagy sárkány tekereg. A szeplőtelen fogantatás eszmekörének szellemében ábrázolják Máriát a bűnbeesés tanújaként, Ádám, Éva, a kígyó és a tudás fája társaságában.

Mivel advent a Szűzanya órájának, egyszersmint az eredeti bűntől való megváltásnak a közeledtét jelzi, a szeplőtelen fogantatásnak ez az ábrázolásmódja – Mária mint „Napba öltözött asszony" és a bűnbeesés tanújaként a második Éva – teljességgel érthető. A Nap ugyanis itt értelemszerűen a még meg nem született Gyermeket testesíti meg, az „Igazság Napját", ahogy Malakiás próféta a Messiást nevezi (Mal 4,2). Ehelyt épp csak megemlítem, hogy karácsony (dec. 25.) eredetileg a Nap (*Mithras, Sol Invictus*) születésének ünnepe volt. Ami az eredeti bűnt illeti, a róla való elmélkedés része volt az adventi ájtatosságnak, hiszen még a naptár is megemlékezik róla azzal, hogy december

24-ét, mely a középkorban még az óév utolsó napja volt, Ádám és Éva emlékünnepének tette meg. Nemcsak a keresztény és a zsidó, hanem a „pogány" felfogás szerint is az év vége a számadás és a bűnbánat ideje, amikor számot kell adnunk istennek előző évi cselekedeteinkről. Ádám és Éva naptári helye ezt is kifejezi, mint ahogy a Születésnap sem csak arra emlékeztet, hogy eljött a világra Az, aki eltörli az eredeti bűnt, hanem arra is, hogy az új évet tiszta lappal kezdhetjük.

A XVI. századtól kezdődően az *Énekek éneke* is a szeplőtelen Szűz ábrázolásának forrása lesz. Sulamitot, az *Énekek énekének* asszonyát Máriával azonosították, és Salamon szerelemittas szavai beépültek az egykorú litániák szövegébe. Így lett Mária „szép, mint a hold, tiszta, mint a nap" (6,7), „Sáronnak rózsája" (2,1), „liliom a tövisek közt" (2,2), akinek a nyaka hasonló „a Dávid tornyához" (4,4), termete „a pálmafáéhoz" (7,7), aki „kerteknek forrása, élő vizeknek kútfeje" (4,15), „berekesztett kert" (4,12). A zárt kert, zárt kapu – lásd Ez 44,1–2 – általánosságban Mária szűzességének volt a jelképe; a középkori zárt kolostorkertek is a szeplőtelen szerzetesi élet jelképeivé váltak. A szeplőtelen fogantatás képzetköréhez kapcsolódik az ún. „Jesse fája" (vagyis Jézus ószövetségi családfája) ábrázolás: „És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, a gyökereiből egy virágszál nevekedik" (Ézs 11,1). A Messiás származására vonatkozó ószövetségi próféciák keresztény értelmezésében Jézus anyja a dávidi családfa szűzi hajtása: *virág*, mely a Szentlélektől „beporzottan" az isteni gyümölcsöt termi. (Más képben: a szűzi hajtás újabb szűzi hajtást: „Csemetét" hoz.) Ez a kép a *Szentírás* latin fordításában nyelvi igazolást is nyer: a lat. *virgo* „szüzet", a *virga* „vesszőt", „hajtást" és „virgácsot" is jelent. (Tegyük hozzá, hogy a mi *virág* és *világ* szavunkat már az első magyar vers: az *Ómagyar Mária siralom* is megfelelteti egymásnak. Szimbolikus értelemben joggal, hiszen a „virággyermek a világosság istene is egyben.) Ez a gondolatkör később is visszatér a vallásos népi költészetben.

„Te vagy az a drága gyökér,
Szent Anna,
Kinek ágán termett az igaz manna."

Avagy:

„Gyökér adja fáját, fája adja ágát,
ága adja bimbaját,
Bimbó adja virágát, virág adja almáját,
köszöntsük a Boldogságos
Szűz Máriát!"

A *virgo*, *virga* szavak homofóniája és a hozzájuk kapcsolódó jelképes mondanivaló magyarázza, miért épp szent szüzek nevenapján vágták a Születésnapra hajtatandó gyümölcsfaágakat, továbbá azt is, miért épp virgácsnak nevezték el az évfordulókor esedékes tisztító, termékenységhozó eljárások csípős kenetét.

A kert, kapu, torony és főleg a fák kiváltképpen illenek az ünnepnek helyet adó hónaphoz. Az istenszülő Nagy Istennők növényi mása, a világfa (a Tejút) a Nyilas havában gyökeredzik. E jelképi tartalom még határozottabban körvonalazódik a valóságban. A precessziónak köszönhetően a Nyilas csillagkép, s véle a „tejútfa" töve időszámításunk kezdetétől a téli napforduló, a napisten születési helye mögé tolódott díszletül, így a világfa gyümölcseként megszülető isten képe is élesebben rajzolódott ki.

(Végezetül, a mondottak összefüggenek azzal, hogy a jelzett időben a Tejút az égnek arra a szakaszára irányítja a figyelmünket, ahol a Nap nyáron tartózkodik, amikor az oltári szentséget ünnepli a katolikusság. A Napba öltözött asszony ezért jelenik meg a szentségtartókon, illetve Borbála kezében is ezért látunk olykor toronymakett helyett monstranciát, vagy ostyát és kelyhet.)

Szemünk fénye

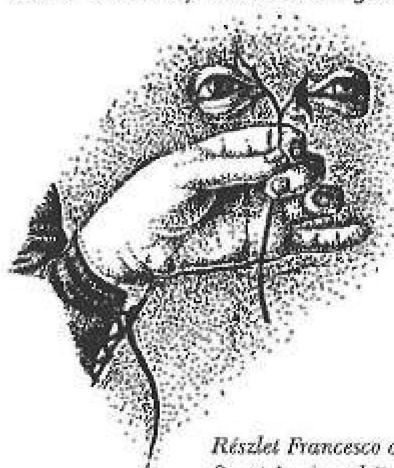
Luca, Lúcia (latin Lucia) ókeresztény szűz vértanú (†304 körül) és a népi hiedelemvilág jeles alakja (dec. 13.). A syracusai Lúcia igen közel áll a másik szicíliai szent szűzhöz, Ágotához, szenvedéstörténetükben is sok a hasonlóság. Lúcia legendája azzal kezdődik, hogy anyjával, aki már *tizenegy* éve szenvedett vérfolyásban, elzarándokolt Ágota cataniai sírjához. Itt anyja meggyógyult, ő pedig álmot látott, melyben Ágota megmutatta neki az igaz utat. Álmából felébredve közölte anyjával, hogy nem megy férjhez pogány vőlegényéhez, mivel van már jegyese: Jézus Krisztus. Kikérte örökrészét is, és azt szétosztotta a szegények között. Elhagyott vőlegénye följelentette a hatóságoknál. Miután nem volt hajlandó megtagadni előttük a hitét, sem föladni szüzességét, a helytartó bordélyba akarta vitetni, de hiába. Lúcia teste csoda folytán úgy elnehezült, hogy 50 (!) ökörrel sem tudták odavontatni. Ekkor a szokott módon megkínozták: égették, fülébe olvadt ólmot öntöttek, fogait kiverték, forró olajjal, szurokkal öntözték, melleit szétroncsolták, végezetük tőrrel torkon döfték, de addig nem halt meg ezek után sem, míg az utolsó kenetet föl nem vette.

Lúciát a mártírok pálmáján kívül a nyakából kiálló *tőrrel*, a lábánál *ökörrel* ábrázolják. Különleges attribútuma az égő *olajmécs* és egy *szempár:* egy tál, benne két szem, vagy két *szemet virágzó* leveles ágacska. Ennek magyarázata az, hogy a Lúcia név a latin *lux*, „fény, szem, szeme világa, szeme fénye" szóból ered. A középkorban a temetőket és temetőkápolnákat a neve miatt rendelték az ő védnöksége alá. A liturgikus ima ugyanis így könyörög a halottakért: *Lux perpetua luceat eis* („Az örök világosság fényeskedjék nékik"). A legenda, amely szerint ő maga tépte volna ki a szemét, és küldte el a vőlegényének, miután megelégelte a szépségét zengő dicshimnuszait, csupán a jelkép előtt értetlenül állók utólagos magyarázata.

Lúcia helyi tiszteletének nyomai az V. századból valók. Róma a VI. századtól kezdve ismerte el. Kultusza a középkorban terjedt ki egész Európára. Elsősorban a vakok és szemfájósok tartották védőszentjüknek, de imádkoztak hozzá az utcanők (l. a legendabeli bordély-epizódot), a férjhez menő leányok (mivel – úgymond – Krisztus jegyese volt) és mindazok, akik tűvel, vagy más hegyes szerszámmal dolgoztak: varrónők, párnakészítők, nyergesek (vértanúságának eszköze, a tőr miatt, és mert e foglalkozásokhoz jó szem kell).

Luca napja, mint a szent neve is mutatja, eredetileg a pogány téli napfordulói ünnepek része lehetett. A római naptár a naptári fordulópontok megünneplését általában az „esemény" bekövetkezte előtti holdtöltén, a hónap *Idusán* kezdte el, december Idusa pedig 13-ára, a napforduló előtti 8. napra esik. A nap jelentőségét emelte, hogy a Julianus-naptár hibájából adódóan jó négyszáz eszten-

dővel Gergely pápa naptárreformja előtt (1582) már az esztendő legrövidebb napja volt. Régi kalendáriumi mondást idézve: „Szent Lucának híres napja a napot rövidre szabja". A „vak" Lucia kezében a szempárral vagy lámpással a sötét télben várva várt fény visszatértét jelképezte.

Részlet Francesco del Cossa: Szent Lucia c. képe nyomán. 1470 után. Washington, National Gallery of Art

Egy régi svéd szokás is erre utal. Fenn a magas északon, ahol a téli napforduló körül a nappal mindössze néhány órányi derengés, december 13-án kora hajnalban a leányok fehér ruhát öltenek, fejükre égő gyertyakoszorút tesznek, és énekszóval – többek közt az *Oh, Santa Lucia* kezdetű közismert nápolyi dallal – ébresztik szüleiket. A napfordulat közelségét fejezi ki a nép által tisztelt Lúcia–Luca kettős természete. A mécsvilágú oltáron tisztelt szent mellett sokkal határozottabb alakot öltött a rettegett, leprafehér (!), banyaszerű „Luca", „luca-puca", „lucaasszony", annál is inkább, mert a Gergely-féle reformmal Lúcia ismét a napfordulatot megelőző téli sötétség szentje lett. Márpedig egyetemes hiedelem szerint az éj, a sötétség a gonoszok, varázserővel bírók „munkaideje", akik az egyre hoszszabbodó téli éjszakákon egyre többet tevékenykedhetnek.

A Luca-napi hiedelmek, népszokások gazdag tárházából itt csak a naptári vonatkozásúakra vethetünk futó pillantást. Ezek túlnyomó többsége az új évre vonatkozó jóslás, tilalom, mágikus eljárás (haláljóslás, időjóslás, hagymakalendárium, termésjóslás, szerelmi jóslás, termésnövelő tilalom, szépség- és egészségvarázsló eljárás stb.). Ezek körében különleges hely illeti meg a lucakalendáriumot, amely a Luca napjától karácsonyig terjedő 12 nap időjárásából próbált következtetni a jövő évre (egy hónap=egy nap). Mivel a liturgikus naptár szerint a napforduló karácsony éjszakáján következik be, és az év fordulóját is régen ekkor ünnepelték, a nép mélyen átélte a Luca-naptól karácsonyig terjedő utolsó tizenkét nap jelentőségét. Ez alatt az időszak alatt készült 13 féle fából a „Luca széke", melyről a karácsonyesti éjféli misén a helybéli „lucákat" ismerhetni föl, hogy le lehessen számolni velük a jövő évre. Ugyancsak a jövő évre szóló termésnövelő, házasságszerző mágia Lucától karácsonyig zöldág sarjaztatása (l. még katalinág, borbálaág). Ennek oldalhajtása, a *lucabúza*-sarjasztás mentén jutunk el Lúcia kultuszának pogány gyökereihez.

A „lucabúza" a Lucától karácsonyig tányérkában csíráztatott búza, amit a gazdasszony naponta megöntöz, és karácsonyesti állapotából következtetnek a jövő évi búzatermésre, a család és a jószág egészségére. A szokás magva analógiás mágia, a vetés növekedését serkentő mágikus cselekmény lehetett. A néprajztudomány az úgynevezett *Adónisz kertje* rítusból származtatja, amelynek az i.e. XVII. századi Szíriában már föllelni nyomát.

Az olvasónak bizonyára feltűnt, hogy az év fordulatünnepein vissza-visszatérő zöldágas szokások a karácsonyt megelőző időszakban különösképpen megszaporodnak, s hogy már az előző fordulatünneptől, Márton napjától kezdve minden jelentősebb névnaphoz hozzátartoztak. Ennek magyarázata nemcsak a karácsony kivételes jelentőségében rejlik, hanem például a szokás régiségében, másképpen szólva a precesszióban: mint arról már fentebb írtam, az elmúlt 4000 esztendő folyamán az évnek ebben az időszakában mindig a „világfa ágai között" bújkált a Nap. S noha ez az időszak a precesszió folytán a Bak havából lassacskán a Skorpió havába tolódott át, határai elmosódottak – különösen, ha csillagászati műszerek nélkül követjük a változást nyomon, ahogy a jámbor nép cselekedte –, annál is inkább, mivel a Tejút itt annyira kiszélesedik, hogy a Napnak jó 40 (!) napjába kerül, míg áthalad rajta.

„Adónisz kertje" egyébként egy földdel teli, lapos kosár vagy agyagtálka volt, amelybe az asszonyok gabonát, zöldség- és fűszernövényféléket, valamint virágmagvakat vetettek. 8 napig gondozták, majd a 8. nap végén a halott vegetációs isten, Adónisz képmásával együtt vízbe vetették a kis palántákat. Egyiptomban a gabonacsíráztatás rítusa Ozirisz gabonaisten kultuszában jelent meg. Egyiptomból és Szíriából kölcsönözve (?) az i.e. VII. században a szokást már ismerték a görögök is, az i.e. II. században pedig eljutott Itáliába. Adónisz, Ozirisz egyik aspektusukban a Nap megszemélyesítői voltak, „akit" a késő antik csillaghit felfogása szerint a téli napfordulatkor a világfa-istennő hoz a világra. Ez azt jelenti, hogy időszámításunk kezdete óta a Nap látszólag a Tejút Nyilas csillagképében lévő hasadékból bukkan elő a téli napforduló reggelén. Adónisz is fából (faanyától) született, és a születésénél segédkező bába neve Lucina volt! Az isten születésének előzményei is a Luca-hagyomány ősiségéről árulkodnak. Görög elbeszélés szerint, Adónisz anyja halálosan beleszeretett a saját apjába, és 12 (!) éjjelen annak tudta nélkül együtt hált vele. A 12. éjszakán egy *rejtett fényforrás* leleplezte a leányt, mire a fölháborodott apa kivont karddal űzőbe vette. Az istenekhez könyörgő leány fává változott, így apja pallosa csak a fa törzsét hasította ketté, világra segítve ezzel a vérfertőző nász gyümölcsét, Adóniszt. Ez az elbeszélésrészlet akár a Lucától karácsonyig tartó időszak szimbolikus leírása is lehetne. (Mivel Luca és karácsony *előestéje* között 11 nap telik el, s ennyi a napév és a holdév közti különbség, ez a szám is figyelembe veendő. L. Lúcia anyja 11 évig szenvedett vérfolyásban, s a 12. évben gyógyult ki e „holdbetegségből".)

Lucina Juno és Diana egyik aspektusaként a római vallásban is helyet kapott. Iuno Lucina (vagy Lucetia) mint holdistennő (Hecate) az égi fényesség női principiuma volt, a Bak havában világra jött napisten szoptatós dajkája. Párban állt Dianával, a másik holdistennővel. Éppúgy, miként Ágota Lúciával. Ágota napja Juno havában, a Vízöntőben van, Lúciáé pedig Dianáéban, a Nyilasban! Iuno Lucina és Diana Lucina, az isteni bába és a dajkaistennő (a „Napfényre hozók") mint az említett hónapok olümposzi védnökei „testükkel" óvják a „köztük" Születettet. Emellett a házasságkötések, a terhes anyák, a szülés és az újszülöttek védasszonyai voltak, s éppen ezért imádkoztak hozzájuk a meddő és vérfolyásos asszonyok. A mondottak értelmében nyil-

ványaló, hogy Lúcia és Ágota tiszteletének közös, illetve rokon elemei: a vérfolyásos asszony meggyógyulása, a férjhez menő leányok, illetve a várandós és szoptató anyák feletti védnökség is a két Lucina kultuszából ered.

Vak sötétben

December 13-án egy másik szent szűz neve is szerepel a katolikus naptárban: Ottiliáé. Az elszászi születésű Szent Ottilia alakját, noha társnőjével ellentétben bizonyíthatóan valóságos személy volt (†720), Lúcia teljesen eltakarja. Ez Lucánk 400 évvel „öregebb", itáliai eredetű kultuszának fényében teljességgel érthető. Ennek tudható be az is, hogy a naphoz fűződő szokásokat is mind Lucához, és nem Ottiliához kötötték. Ez utóbbi mégis megérdemli a figyelmünket, már csak azért is, mert LADÓ JÁNOS *Magyar utónévkönyvé*nek tanúsága szerint a kiadás évében mindössze 4 magyar leány és asszony viselte a Lúcia, Luca nevet, míg az Ottíliát (Otíliát) épp tízszer annyi.

Szent Ottilia. Fametszet a Cranach festőcsalád műhelyéből, 1509

Mindazonáltal pompásan összeillenek, együttes szereplésük a naptárban mindennél ékesebben példázza, hogy a szentek körüli legenda- és szimbólumképződésben mennyire döntőek a naptári szempontok.

Szent Ottilia apátnő, Elszász patrónája, a *szemfájósok és vakok* védőszentje, legendás életrajza szerint elszászi hercegi családban jött a világra – *vakon*. Ezért apja eltaszította magától, sőt, egy forrás szerint ki is adta a parancsot, hogy öljék meg, de anyja elviteti egy bajor apácakolostorba, ahol titokban nevelkedik (jól ismert mesemotívum ez). Úgy mesélik, hogy amikor megkeresztelték, látni kezdett. Atyja, aki időközben megbánta tettét, értesül leánya hol- és hogylétéről, elzarándokol hozzá, hogy bocsánatot nyerjen tőle. Mivel Ottilia szépséges leányzóvá serdült, kiveszi a kolostorból, és férjhez akarja adni. Talál is kérőt, de a szűz magát már Krisztus menyasszonyának tekinti, és megszökik hazulról. Apja és vőlegénye a nyomába erednek. Az üldözött egy sajkában *áthel a Rajnán*, de a túlpart hegyei közt egy sziklafal az útját állja, ahol üldözői már-már beérik. Ekkor a leány imájára a *sziklafal meghasad*, majd miután belép a nyíláson, a két férfiú szeme láttára *összezárul*, s a résből forrásvíz fakad. A bősz atya e csoda láttán ismét magába száll, és fogadást tesz, hogy ha leányát visszakapja, a helyszínen kápol-

nát emeltet, várkastélyát pedig kolostorrá alakíttatja és Ottiliának adja. Megtérése láttán megismétlődik a csoda, a hegy visszaadja a leányt. Az apa betartja a szavát, Hohenburg várából kolostort építtet Odilienberg néven, s leánya lesz első fejedelemasszonya. Legendája nem mulasztja el megemlíteni, hogy közbenjárására elhunyt apja hamarosan megmenekül a *tisztítótűztől*, s hogy ő maga, miután szentáldozás nélkül hal meg, csodálatosképpen még egyszer *életre kel*, hogy magához vehesse az *oltáriszentséget*.

Odilienbergben temették el, s a hely a halála után zarándoklatok célpontja lett. A szentet apácaruhában ábrázolják, apátnői bottal, kehellyel a kezében (ez utóbbi ereklyéje), rendszerint kendő takarta szemmel, ahogy a középkorban a vakok jártak. Legfőbb megkülönböztető jegye egy *szempár*, akárcsak Lúciának, melyet könyvön, könyvborítóra festve ábrázolnak. Virágai is vannak: a *szarkaláb* és a *szemvidítófű*.

Ottilia veleszületett vaksága ugyanazt szimbolizálja, mint Lúcia megvakíttatása: naptári vonatkozásban a téli sötétséget, teológiai értelemben pedig a pogányság szellemi sötétségét, amit a hamarosan megszülető Megváltónak (advent van!), az „Igazság Napjá"-nak a világossága oszlat el majd. (A 8. század elején a germánok zöme még pogányságban élt.) Ez a jelentése annak, hogy megkeresztelése által lesz látóvá; erre utal attribútuma: a szempár és a könyv, mely értelemszerűen a „Világosság" könyve, a *Biblia*).

Névünnepének időpontjára utal csodás menekülése. Átkelése a Rajnán arra emlékeztet, hogy ez idő tájt kel át a Tejúton a Nap (mert hisz' mondanom sem kellene tán, hogy a legendás Ottilia maga a télen vaksi Nap, amit a pogány germánok nőalakban imádtak; vö. ném. *die Sonne*=„Nap"). A megnyíló és alakját befogadó, majd „újra szülő" sziklafalak testesítik meg a Tejút szümplegádjait, melyek a Születés barlangját, a Világhegy-úrnő ölét ölelik körül.

Ugyancsak az időszak szimbolikájának része a történetben, hogy halála után – ha csak rövid időre is, de föltámad (mint a Nap, mely téli álmából visszatér), s ideillő a tisztítótűz emlegetése is. A tél hidegét távoltartó földi tüzek – a házitűzhelyé, de a föld mélyének tüzei is – sorra megjelennek a téli időszak pogány és keresztény védőszellemeinek történeteiben, mindenekelőtt Hestiáéban, aztán Vulcanuséban, Brighidében, továbbá Lénárd és Eligius kovácsműhelyében, Borbála puskaporos tornyában és bányászmécseseinek lángjában, Brigitta örökmécsében, az általa óvott tűzhelyeken, Gyertyaszentelő Boldogasszony gyertyáin, az Etna Ágota által megállított lávájának képében.

Ottilia virágai egyaránt a szembetegségek természetes ellenszerei. A szarkaláb virágnév arra a madárlábra utal, mely az idők során szemünk sarkában hagy nyomot.

A 13-as szám

A 13-as szerencsétlen szám. Nem is oly rég a szállodákban sehol sem volt 13-as szoba, a 12. emeletet számozás szerint a 14-es követte. Még ma is akad háziasszony, aki ügyel arra, hány vendéget hívjon, s ha netán mégis 13-an gyűlnek össze, ő maga nem ül asztalhoz. Péntek 13-a, különösen baljós nap, s a december 13-i Luca napjához is sok régi babona fűződik. De miért pont a 13, s nem a 11, vagy mondjuk, a 17?

Ennek oka, legalábbis közvetlen oka Jézus Krisztus szenvedésének és halálának evangéliumi elbeszéléséből hámozható ki. Jézusnak 12 tanítványa volt, s ő, a Mester volt a tizenharmadik, akinek, hogy az emberiség megváltassék, húsvét péntekjén kínhalált kellett halnia. Az értelmezés árnyaltabb is lehet. Az apostolok egyike, Júdás elárulta Jézust, majd öngyilkos lett. Ilyen értelemben elkülönülve a Mestertől és a hűséges 11-től, ő a baljós tizenharmadik. Jézus és 12 tanítványa nem az első és nem is az utolsó 13 személyből álló „szent gyülekezet". Az ótestamentumi Jákóbnak és fivérének, Ézsaunak, a finn Kalevának 12-12 fia volt, Odüsszeusznak 12 társa, Romulusnak 12 pásztora, a dán Hrolfnak 12 berszerkje. A skandináv Balder istent 12 bíró kísérte, a kelta Arthur király kerekasztalát eredetileg 12 lovag ülte körül, a hős Roland Frankhon 12 zászlósurát vezette csatába.

A felsorolt hősöket megéneklő regék többségének magva – hasonlatosan az evangéliumi elbeszéléshez – a *„szent tizenkettő" vezérének* (ön)feláldozásáról szóló mítosz, mely az őstársadalmakban dívó, mezőgazdasági évciklushoz kötött termékenységi emberáldozat emléke. A kép nemcsak a keresztény vallásos eszmekörben, hanem a világi szokásokban is megőrződött. „Jó példája ennek egy másik mondakör – írja DÖMÖTÖR TEKLA –, mely főleg germán nyelvterületen, különösen azonban osztrák-bajor területen ismeretes. E mondákban a téli napforduló körüli – vagy a farsangi – ünnepkör extatikus táncolói, ugrándozói között egy ismeretlen »létszámfölötti« (der Überzählige) jelenik meg, s a táncolók, ugrándozók egyikének halálát okozza... E szokás ideje a vízkereszt előtti, esetleg a karácsony vagy újév előtti nap. (Mindhárom nap évkezdő nap is egyúttal.) Az elragadtatott ugrándozás és tánc közben a résztvevők észreveszik, hogy számuk megszaporodott (többnyire tizenkettőről tizenháromra). Ez a «létszámfölötti» maga az ördög, aki csodálatos erőpróbákra ösztönzi őket – így különösen a kutat ugorják át. Ilyen történeteknél... gyakran szerepel a vízbefúlás motívuma." A Magyarországról is ismert táncmondák alapja az egyház által kárhoztatott, üldözött ősi, kultikus, mágikus táncrítus lehetett, mely akárcsak a „létszámfölötti" Júdás árulásának, illetve a „létszámfölötti" Jézus halálának misztikus története, egy fontos naptári eseményt elevenített meg.

A holdnaptárak *13*, 28 napos holdhónappal, vagy *12*, átlagban 29,5 napos holdhónappal számoltak, a 365 és egynegyed napos napévhez képest fennmaradó időkülönbséget a legváltozatosabb módon egyenlítették ki. A 13. hónapot, illetve a „létszámfeletti" napokat – s ez így történt a luniszoláris naptárak esetében is – különleges egységként kezelték. Az évkezdési szokásokhoz igazítva, ez az év istenének, a Napnak halála körüli időre esett, a mezőgazdasági munkák szerint holtszezonba. Az ekkor tartott ünnepen áldozták föl az istent megszemélyesítő kiválasztottat, és fogyasztották el – kezdetben nemcsak képletesen – a föláldozott „isten" testét és vérét. Ezt példázza Ozirisz mítosza vagy az archaikus ír-kelta faábécé. Oziriszt, az egyiptomi év istenét fivére ölte meg és tépte darabokra (a széttépetés mint a rituális „istenevés" előjátéka visszatérő mozzanat). Ozirisz testének 13 darabja az év és az ég 12+1 szakaszát is jelképezheti (a hónapokon uralkodó állatövi csillagképeket – láttuk – már Egyiptomban megfeleltették az emberi testrészek-

nek). A 13 mássalhangzós kelta faábécé szintén az év holdhónapjainak felel meg (a magánhangzók fái a fennmaradó jeles napoknak). Ennek az ábécének az utolsó fája a tiszafa volt, az évet záró hónapnak és a halálnak a jelképe. (Egy változat szerint Szeth 14 részre aprítja fivérét, aki ekkor a 14 nap alatt elfogyó Holdat szimbolizálja.)

A 13-as szám ilyetén értelmezésére utal a keresztény naptárban, hogy az egyház megpróbálta, ha nem is teljes sikerrel, a hónapokat az apostolok között elosztani. (Az olyan megfeleltetési kísérletek, mint Leonardo da Vincié, szemmel láthatóan nem, vagy csak részben igazodnak a naptárhoz. Leonardo *Utolsó vacsora* című falképének tizenkettője közül mindössze 2 van a „helyén": az idősebb Jakab és Júdás.) A középkori katedrálisok „szent geometriája" értelmében a *rózsaablakok* alapformája egy olyan 12 szirmú virág, amelynek közepén, a tizenharmadik helyen Krisztus üvegképmása, a szirmokban pedig az apostolok, az állatövi jegyek, és más, egyszerre naptári és vallási jelképek láthatók.

Szegény Lázárok

Az evangéliumokban két Lázár szerepel. Egyikőjük a betháiai nővérek, Mária és Márta fivére, akit négy nappal a halála után Jézus föltámasztott (Jn 11,1–44). Középkori legendája szerint föltámasztása után Lázár soha többé nem nevetett, s leélve sanyarú életét egy karácsony előtti nyolcadnapon (dec. 17-én) halt meg. Ez a nap máig Lázár nevenapja. A másik, a középkorban szentek közé iktatott Lázár, a gazdag és a szegény ember példázatának fekélyekkel borított koldusa (Lk 16,19–31). A későbbi hagyományban a két alak eggyé olvadt. Szent Lázár a sírások, koldusok és bélpoklosok védőszentje volt. A róla elnevezett gyógyító lovagrend, a jeruzsálemi *Szent Lázár lovagjai* (akik az addigra túlságosan harciassá vált Johannita lovagrendből váltak ki) a szentföld bélpoklosainak ápolására kötelezték magukat (1142), és alázatból eleinte bélpoklosokat választottak nagymesterüknek. A bélpoklosok házait, később általában a járványkórházakat, róluk nevezték el *lazaretumnak, lazaretnek*. A „Szent Lázár szegényei", illetve „lázár" elnevezés, mellyel általában a társadalomból kiközösített leprásokat illették, idővel minden nyomorékra, mankóval, bottal járóra, koldulásból élőre kiterjedt.

A Lázár-nap kalendáriumi helyére a két Lázár történetének „naptárba illő" mozzanatai mutatnak. A bélpoklos általában a telet jelképezte, így Lázár is, aki a betegséget megszemélyesítette. Bibliai példák is tanúsítják, hogy a bélpoklosságnak nevezett betegségek egyik kísérőjelensége, hogy a beteg bőre hámlani kezd, s fehér lesz, mint a hó. A karácsonyi, farsangi időszak középkori hiedelemvilágában talán ezért jut a leprás különleges szerephez. (Ilyenformán a lepratelepek farsangi kifüstölésének mágikus télmulasztó, télbúcsúztató célja lehetett.) A betháiai Lázár föltámasztása még egyértelműbben illeszkedik a napfordulat naptári jelképei közé, hiszen a téli napforduló újjászületés-értelmű pillanat. „Szent" Lázár kanonizálása és naptári beiktatása még a naptárreform előtti századokban történt, s abban az időben december 17-én a Nap már föltámadt téli halálából.(Vö. a Lucáról írtakkal.)

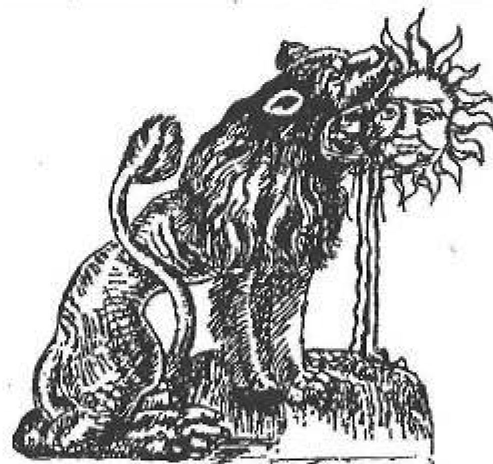
Az oroszlán tüzet eszik

Antiochiai Szent Ignácról, Szíria püspökéről (†110 k.) eredetileg vértanúsága állítólagos napján, december 20-án emlékezett meg a keresztény utókor. A keleti egyház ma is ekkor üli meg a nevenapját. Róma azonban előbb február 1-jére tétette át az ünnepét, mint azt a *Szentek életében* olvashatjuk: „nyilvánvalóan másolási hiba következtében", 1969-ben pedig a szír keresztények Ignác-napját (okt. 17-ét) iktatta a naptárba.

A szíriai püspök, mint annyi hitvalló társa, római amphiteátrumban szenvedett mártíromságot. Felfalták az *oroszlán*ok.

Neve (lat. *Ignatius*) az *ignis*, „tűz" szóból ered, ami figyelemre méltó módon egybeesik püspöksége, Szíria nevének jelentésével, mely alighanem forró, sivatagi klímájának tulajdoníthatóan a gör. *szeiriaszisz*, „napszúrás", *szeirinosz*, „égető", „forró" szavakra megy vissza. Ha mindezt egybevetjük azzal a hagyománnyal, mely szerint Ignácot *Teophorosz*nak, azaz „Istenhordozónak" is nevezték, amit az egykorú Mithras-Sol kultusz elterjedtségének ismeretében úgy is értelmezhetünk, hogy e „tüzes" férfiút napisten hordozónak is tekintették (hadd ne soroljam itt Jézus napisteni attribútumait, amelyekkel már az evangéliumok felruházták), kiderül, mennyire alkalmas naptári jelkép, feltéve, hogy névünnepe a megfelelő helyre kerül. December 20-a az.

A Nyilas „tüzes" elemű hónapja épp véget ér, elfogyott már a Nap tüze is, hiszen már csak egy éj van vissza napfordulatig. Ráadásul a Nyilas az egyik holdcsomópont, a napfogyatkozás kitüntetett helye az asztrológiában, aminek régente *Napot evő oroszlán* volt a jelképe. E napon tehát vértanúhalált hal a Nap, mondhatni kétszeresen is. Emlékeztetőül: amikor Jézus haldoklott a kereszten, „sötétség támada az egész földön" (Mk 15,33), vagyis napfogyatkozás volt a hivatalos bibliamagyarázat szerint.

Napot fölfaló zöld Oroszlán. A Nap a hént, kiömlő vére a Merkúr higanyát szimbolizálja. Alkimista munka illusztrációja, X. század

„Befútta az utat a hó"

A csillagászati tél december 21-én kezdődik. Ez az év legrövidebb napja. A Nap – a mi földrajzi szélességünkön – délkeleten kél, délnyugaton nyugszik, és a Baktérítő magasságában tűz merőlegesen a földre. A Baktérítő a déli szélesség 23,5 fokán átmenő szélességi kör. Nevét onnan kapta, hogy a Nap a Bak jegybe érve ezen a körön hág a legmagasabbra, s onnét *tér* vissza az Egyenlítő felé. A déli félgömbön ez a nap a nyár közepe. Mi a gyakorlatban december 1-jétől számítjuk a telet (meteorológiai tél), a kínaiak és a régi kelták – láttuk – november elejétől. Az ő naptárukban a téli napfordulat az évszak közepe.

A három téli hónapot három, hókristály köpenyeges, fekete ruhás öregember jelképezte, kezükben a Bak, Vízöntő, illetve a Halak jelével.

Leonardo *Utolsó vacsora* című képén a freskó árnyékba borult sötét bal oldalán ülő 3 apostol, név szerint András, ifjabbik Jakab és Bertalan személyesíti meg a szóbanforgó hónapokat, vagyis inkább jegyeket, hiszen a festő apostolait a szóbanforgó asztrológiai jegyek embertípusaiként ábrázolja. Andrást zárkózott, komor Bak-szülöttként, Jakabot mint mozgékony, élénk felfogású Vízöntő jegyében születettet, Bertalant a Halakra jellemző álmodó-ámuldozó alakként. (Mondják, egyedül Bertalan lába látszott eredetileg a képen – ez mai romlott állapotában már nem ellenőrizhető –, azért – úgymond –, mert a Halak jegynek felelnek meg a lábfejek a „zodiákusemberen".)

Magát a telet mindig öreg férfi vagy nő személyesítette meg, a hideg ellen prémes posztó- vagy bőrruhába bugyoláltan, amint épp tűz mellett melegszik. A tél szimbolikájában helyet kapnak a téli szórakozások, mindenekelőtt a korcsolyázás és a kártya. A tél mitológiai jelképe Vulcanus, a tűzzel dolgozó kovácsisten volt, és Boreas, a fagyos északi szél megtestesítője. Ez utóbbit hátborzongató külsejű, szakállas, repülő férfiúnak ábrázolták, akinek szárnya, haja teli hóval, s lábai helyett kígyófarokban végződik a teste. Ez csillagászati megfigyelés eredménye lehet: a Kígyófarok csillagkép időszámításunk kezdetétől már „belelóg" a télbe. Tegyük hozzá, Vulcanust, aki elsősorban őszi istenség volt, lábak helyett farokszerűen kunkorodó csonkokkal ábrázolták, és Erikhthoniosznak, aki szintén őszi istenség, ugyancsak kígyókban végződtek a lábai. Ugyanabból a megfontolásból: időszámításunk előtt a Kígyó és Kígyótartó még őszi csillagkép volt.

A téli napfordulót is öregedő férfi jelenítette meg, rajta prémmel szegett bőrruha, a derekán öv, azon 12 csillag, s csatként a Bak jele. Jobbjában kecske, baljában glóbusz, melyet csak egynegyed részben világít meg fény. Bokáin szárnyakat visel, egy fehéret és három feketét.

Az analógiás észjárás a télhez az észak égtájat és a napszakok közül az éjt kapcsolta. Az elemek közül többnyire a vizet, a színek közül rendszerint a feketét. (Később a fekete helyett olykor a kéket. A két színt az égbolt színeváltozásainak okán feleltették meg egymásnak. Az éj feketesége a hajnali szürkületben fokozatosan kikékül, a nappali ég kékje pedig a naplementei bíbor közjáték után sötétül ismét feketébe.) A fekete víz – költői szövegekben olaj – az alvilági vizeket jelképezi; rejtett értelme szerint a Nagy Istennő magzatvize ez, melyben a hamarosan újjászülető Nap éli magzati életét. Egyetemes képzet szerint az alvilág északon van – észak régen azonos volt a „lent" fogalmával –, s ott örökös éjszaka honol. (Az alvilági lejáratot viszont sok rege nyugatra helyezi. Ennek oka, hogy a Nap nyugaton nyugszik, s a „lejárat" égi helye, a Nyilas és a Skorpió csillagkép időszámításunk előtt még „nyugati", azaz őszi csillagkép volt.)

A fekete színt – a tél színeként – itt-ott, például az ókori Rómában a fehér váltja föl. Ebben a váltásban sok minden benne van: a fekete földeket, a fák fekete, csupasz ágait borító fehér hólepel, a tejfehér köd; az öregek (és persze az óévet megszemélyesítő agg, lucapuca, Télapó, Mikulás) szőrzetének, valamint a csecsszopókat (az újévgyermeket), az újszülött napistent tápláló tej fehérsége (nem győ-

zöm ismételni: a Nap a *Tejúton* telel); a tűzhelyek fekete korma és fehér hamva (a mesebeli Hamupipőke sem más, mint a télen a látóhatár szélén épp hogy csak parázsló napkorong megszemélyesítője, és arcán a korom az ilyenkor szabad szemmel is látható napfoltokat jelképezi; l. még a télbúcsúztató, téltemető ünnepek „kormos, hamvas" szokásait).

A téli napforduló ősi évkezdő (félévkezdő) ünnep. A nap különleges státusza és szimbolizációja összefügg azzal, hogy a természet éves ciklusának holtszezonjába esik (a természet „halott"), és azzal, hogy a Nap keletpontjának dél felé tartó mozgása a fordulóponthoz közeledve egyre jobban lelassul, majd megáll, s ugyanolyan nehezen indul meg ismét, vissza északnak. Műszerek hiányában a megfigyelő úgy érzékeli, mintha december elejétől január közepéig egyformán rövidek lennének a nappalok, mintha „meghalt volna az idő". Az új fény születését ott is megülték, ahol tavasszal fordították az esztendőn. Mezopotámiában ünnepi rítusok segítették Marduk istent világra jövetelében, illetve – ami ugyanaz – támogatták harcában a káosz, a sötétség erői ellen. A görög Zeusz is ekkor fogott harcba Kronosz (Saturnus) és a titánok ellen. A rómaiak ősidőktől fogva Saturnus személyében köszöntötték az éves fordulatot, az alkalomhoz illően nagy felfordulással. Mithras követői december 25-én ülték meg a „Legyőzhetetlen Nap születésnapját" (*Dies Solis Invicti Nati*). Lényegi tartalma szerint napfordulót köszöntő örömünnep a zsidó *Hánukká* is, jóllehet a zsidó felfogás szerint történelmi eseménynek van szentelve: annak tudniillik, hogy i.e. 164-ben Judás Makkabeus kikergette Júdeából a szeleukida hódítókat, és a kultuszt megtisztította a hellénizmus nyomaitól. A Hánukká („avatás, újjászentelés") valóban ez idő tájt keletkezhetett – a mózesi törvények csak a tavaszi és őszi napéjegyenlőség ünnepeiről rendelkeznek –, egy olyan, a zsidók közt már meghonosodott idegen szokás adaptálása révén, mely egyébként nem sértette a hívők érzékenységét. Az ünnep keletkezésére adott történelmi magyarázat közvetve ugyanerre utal. Hánukká Kiszlév hó (november-december) 25-én kezdődik, és 8 napon át tart, lényegében tehát a napfordulat idejére esik. Az ünnep 8 napján – vö. a keresztények 8 napos ünnepeivel – esténként meggyújtják a 8 ágú gyertyatartó vagy mécses lángjait, az első este egyet, azután mindennap eggyel többet. A legenda szerint e szokás alapja, hogy a visszafoglalt szentélyben Júdás Makkabeus csupán egy kis korsócska, mécsesekbe való olajat talált, az mégis 8 napig kitartott. Valójában analógiás mágia lehetett: estéről estére több fény gyújtásával a napfény növekedését kívánhatták siettetni (vö. adventi gyertyagyújtás). A Hánukká abban is hasonlít a keresztény karácsonyra, hogy ilyenkor a zsidó szülők is megajándékozzák gyermekeiket, és az est – mint nyugat-európai keresztény családokban – társasjátékokkal, mindenekelőtt kártyázással telik el. Az ünnepi nyolcad, az ajándékozás és a társasjáték (eredetileg kockázás) persze nem keresztény hatásra vált a Hánukká szokásává. Mint a karácsonyi szokások jó része, ezek is antik pogány múltunk leleményei (l. *Saturnalia*).

Hitetlen Tamás

Tamás apostol év szerint az utolsó a tizenkettő közül. János evangélista Didümosznak, „Kettősnek" nevezi, mivel

arameusul – ez volt Jézus idejében a Közel-Kelet lingua francája, érintkezési nyelve – *teomo* „ikret" jelent. Az ősegyház a szent állítólagos relikviáinak Indiából Szíriába való hozatalát – tehát nem „égi születésnapját" – július 3-án ünnepelte. A IX. században tette Róma december utolsó dekádjába, 21-ére névünnepét (nem tévesztendő össze Beckett Szent Tamás december 29-i ünnepével). 1968-ban azonban, hogy ne törje meg advent utolsó hetét, visszahelyezte július 3-ára (a keleti egyház július 8-én ünnepli).

A népnyelv az apostolt „hitetlen" Tamásnak nevezi. E köznyelvi szólásként is használatos megjelölés onnan ered, hogy az evangélium szerint Tamás kételkedett Jézus föltámadásában. Távol volt, amikor Jézus a halála után megjelent a tanítványoknak, és amikor a szemtanúk beszámoltak neki róla, azt mondta, csak akkor hiszi el a történteket, ha saját szemével és kezével győződik meg felőlük. Jézus 8 (!) nap múlva ismét megjelent a tanítványoknak, s ekkor Tamás is jelen volt. A Mester felszólította, hogy nyúljon ujjaival a sebeibe, s Tamás úgy is tett. Meggyőződvén, hogy valóban keresztre feszített Mesterével áll szemben, visszatért a hite (Jn 20,24–29). Az evangéliumi történetnek egy apokrif párhuzama is van, mely Mária mennybemenetelét meséli el. E csodálatos eseménynél Tamás újfent nem volt jelen, hallván azonban róla, megint „tamáskodott", és jelet kért. Meg is kapta, a Szűzanya az égből ledobta neki az övét.

Egy IV. századi apokrif irat, *Tamás cselekedetei* számol be az apostol későbbi legendás sorsáról. Eszerint Jézus pünkösd után külön megjelent neki, és az indiai uralkodóhoz küldte, aki éppen építőmestert keresett (Tamásnak ez lett volna állítólag a foglalkozása). Tamás Indiába utazott, a király rá is bízta palotája megépítését, de az apostol inkább hittérítőként szerzett érdemeket, és az építkezésre szánt pénzt szétosztotta a szegények közt. Amikor a fejedelem számon kérte, Tamás azt mondta neki, hogy palotája készen várja őt a Paradicsomban, amit a király nemrég elhunyt atyja – csodálatos módon visszatérve a halálból – megerősített. Tamás mindazonáltal Indiában szenvedett vértanúhalált. Egy pogány pap lándzsásaival megölette. Indiai nyughelyéről az *Arany legenda* a következőket beszéli el. Van ott egy csodálatos város, mellette egy *hegyszakadék*, amit paradicsomi *víz* kerít. A hegyen templom áll, annak oltárán egy ezüst *szekrény*, előtte *örökké égő lámpás*. A szekrényben áll az apostol romlatlan holtteste. E hely egész éven át megközelíthetetlen, kivéve Tamás napja közeledtekor: előtte 8 nappal elfogy a víz, és csak 8 nappal utána tér vissza.

A szent legendáriumának jelképei december 21-i ünnepéhez kapcsolódnak. A hegyszakadék a folyammal a téli napforduIat égi színhelyére, a Tejút által körülfolyt tejúthasadékra utaló kép. A templom, az ezüst szekrény szintén a tejútistennő méhére utaló jelképek („Mária, aranyház!"– az évkörön „szemben vagyunk" az oltáriszentség ünnepével); az örökmécs a Skorpió vörös Antares csillagát jelképezheti. A 8 nap, amely *János evangéliumá*ban is szerepel Tamással kapcsolatban, a téli napforduló körül kap különös jelentőséget mind a zsidó (*Hánukká*), mind a hellenisztikus (*Adónisz kertje*), mind a keresztény rítusban (*Lúcia-Tamás*, *Lázár-karácsony*, *karácsony-újév* közt egyaránt 8 a napok száma). Tamást az evangélista „Kettősnek" nevezi, s ez a csillagkép (az Ikrek) ragyog téli napfordulókor az éjszakai ég zenitjén. A decemberi Ta-

más-nap kiválasztásában a naptárszerkesztők minden bizonnyal János adataira (8 nap, Kettős) támaszkodtak. Legendája szerint azonban a nyári Tamás-nap is beleillik a képbe, hiszen az ezüst szekrény és az előtte égő vörös lámpás (a tejúthasadék és az Antares csillag) a legtovább nyáron látható az égen. „Csillagos" szentjeink naptári hely- és szerencséjére épp azért jellemző a kereken 6 hónapos időkülönbség, mert rájuk is érvényes a csillagmitologikus kettős látás: vagy akkor ünnepeljük őket, amikor a Nap csillagaik között jár, vagy/és akkor, amikor csillagaik a legszebben, legtovább ragyognak az éjben. E két időszak a naptárban épp „szemben áll" egymással.

A feltámadásban kételkedő Tamás még egy helyre, húsvét idejére illene a naptárba, de mint láttuk, az egyház kegyes megfontolásból nem ünnepelt apostolt a húsvéti hónapokban. Naptári szempontból azonban Jézus karácsonyi születésnapja éppúgy feltámadás értelmű, mint a húsvéti csoda (Lázár is dec. 17-én támadt fel).

Tamás attribútumai: derékszögű mérőléc vagy vonalzó (mely építész voltára utal), öv (l. a Madonna mennybevitelének ábrázolásain), lándzsa vagy tőr (mint vértanúságának eszköze).

A Szent nevenapja Luca és karácsony közé szorultan nem igazán vált népi ünneppé. A Gergely-féle naptárreform bevezetésével a téli napfordulat december 21-ére került ismét, karácsony közelsége miatt azonban a nap jelképi súlya alig nőtt valamicskét. Mindenesetre ennek köszönhető, hogy néhány Luca-napi napfordulói szokás, például jövő évre szóló mágiák egy része Tamásra tevődött át. Alapjában véve azonban napja már a karácsonyra való készülődés jegyében telt. E napon szenteltették meg sok helyütt a karácsonyi étkeket, s a készülődésre vall a nap tájneve: *Disznóölő Tamás*.

„...És Bak..."

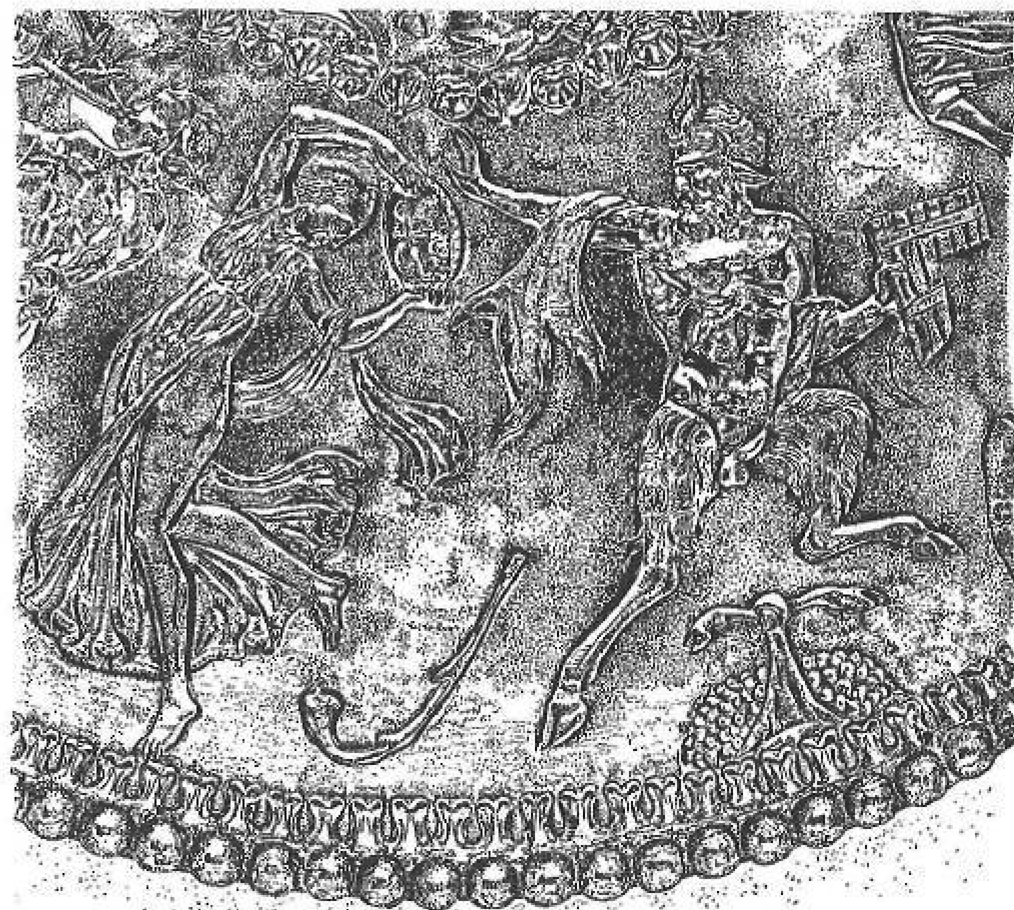
A Bak jegyet uraló hónap december 22/23-án kezdődik, és a Bak csillag-képről nyerte a nevét, mely az i.e. két évezredben adott otthont a Napnak. A magyar elnevezés nem pontos, a görög, illetve latin megjelölés (*Aigokerosz*, *Capricornus*) „kecskeszarvat viselőt" jelent, a csillagképet ugyanis egy elől kecske, hátul hal keveréklény testesítette meg. A jele is a kecske–hal ábrázolásokból egyszerűsödött le: E „szörnyszülött" keletkezésének megint csak csillagászati-naptári oka lehetett. A Bak jó 10 000 éve egyenlítő alatti, tehát „alvilági vizekbe" érő csillagkép, az eget tanulmányozó ember is már ilyennek ismerhette meg. A mezopotámiai Éának, a föld, a vizek és a déli égbolt urának a jelképe volt. „Nedves közeg" egész környezete: szomszédja a Vízöntő, felette a Delfin, alatta a Déli Hal és a Flamingó (újkori nevén Daru). Csillagmitológiája szerint viszont a Bak a halálból, halál-állapotból visszatérő isten jelképe, aki azért jelenik meg kecskegida képében, mert a mitologikus tudatra jellemző módon a hérosznak, istennek gyakran át kell esnie egy sajátos törzsfejlődésen, adott esetben úgy, hogy valamely hidegvérű állat képében tölti halotti, magzati létét, *négylábúként* születik e világra, *ember alakban* végzi el itteni feladatait, és *madáralakban* távozik a túlvilágra.

A Bak mitologikus megjelenítése karácsony szent eseményeinek megfelelő történeteket idéz: kecskét fejő nimfát láthatunk, aki felé fiúgyermek nyújt tejes-

edényt. A jelenet a *csecsemő* Zeusz történetéből elevenít föl egy, a hónapba illő epizódot. Miután az isten megszületett, anyja elrejtette egy barlangba, a gyermekeit fölfaló apa, Kronosz elől. A bölcsőt itt egy *fára* függesztette, hogy az apa „se égen, se földön" meg ne találhassa, és Amalthea kecske-dajka gondjaira bízta. A barlang, illetve annak a fának az odva, amelyben Zeusz bölcsője függ, a Bakkal szomszédos tejúthasadék égi képmása. A kecske-Zeusz. szoptatós dajkája átellenben, a tejút-fa túlsó végén látható; Amaltheát a Szekeres csillagzat Capella nevű csillagával azonosították az ókorban. Rheia anyának, aki feltehetően maga a Tejút, csak a két karját tudjuk adatszerűen azonosítani. A görögök a Göncöl csillagképeket nevezték „Rheia kezeinek". Ez a Bak-mítosz nemcsak Jézus születéstörténetével rokon (barlangban születő istengyermek, bölcsője körül állatokkal; a gyermek életére fenekedő király), hanem az állatanyától született, faodúban felcseperedő hősök meséit is felidézi (Fehérlófia, Juhfijankó és társai).

Az állatövi Bakot Pánnal, a kecskelábú, kecskeszarvú istennel azonosították,

Pán 4. századi római ezüsttál, Oxford

aki Amalthea fia és Zeusz tejtestvére volt. Archaikus képzetekben a fényistennek ikertestvére is van, ő a kettős „ördögi" énje. Pán azonban korántsem olyan rosszindulatú, mint a részben róla mintázott keresztény ördög. Nem fordul isten-fivére ellen, sőt, segít neki Kronosz és a titánok elleni harcában, megmenti az isteneket Tüphón sárkánytól stb.

A kecskének mint állatszimbólumnak keresztény megítéltetését felemásság jellemzi, és nemcsak a mondottak miatt. A kecske az antikvitásban termékenységjelkép volt (pl. mint Bacchus állata), ezért a keresztény ikonográfiában a nemi vágy megtestesítője és az elkárhozottaké. „Mikor pedig eljő az embernek Fia az ő dicsőségében – írja Máté az utolsó ítéletről – ..., és elébe gyűjtetnek mind a népek, és elválasztja őket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. És a juhokat jobb keze felől, a kecskéket pedig bal keze felől állítja" (Mt 25,31–33). A középkorban a fekete kecskebak már a boszorkányszombatokon elnöklő Sátán képmása. Ugyanakkor a Bak a havában született Jézusnak is jelképe. Halteste magát Krisztust, s a születésével kezdődő új világérát, a Halak korszakát jelképezi, kecske fele az ószövetségi bűnbak (IIIMóz 16,5–22). Az áldozati gödölye viszont Dionüszosz képét idézi fel. Jézus is, mint amazok, magára vette az emberek bűneit.

Héraklész munkái közül a *6. munka: a sztümphaloszi madarak elűzése*. A „Sztümphaloszi mocsárra" utal a Bak halfarka, felette a „vízből" kiugró Delfin, alatta a Déli Hal és a Flamingó csillagkép. Itt látható a legtöbb madár csillagzat is: a Hattyú és a Sas a Bak és a Nyilas felett, a mondott Flamingó a Bak alatt. A Bak hó asztrológiai ura a Szaturnusz. Az olümposzi 12 közül Hesztia (Vesta), a házi tűzhely istennője őrizte melegével Bak havában az embereket.

A Bak a „zodiákus emberen" a térdtájékra esik, így lett annak a védnöke, általánosságban pedig az ízületeké és a csontrendszeré (nedves, hideg tél=ízületi bántalmak). A kaszás csontvázat csak egy gondolati lépés választja el Szaturnusz képmásától: a sarlós, sánta, sápadt aggastyántól.

Vesta

A sötét és hideg télben a világló meleg tűzhely az emberi világ közepe. A télközép hiedelemvilágának centrumában is a tűzhely világít. A görög *hesztia* „házi tűzhelyet" jelent, s ez az alkalmatosság sokáig nemcsak az étel elkészítésére és a lakhely fűtésére szolgált, hanem házioltár is volt, az isteneknek, ősöknek bemutatandó áldozatok helye, amely körül ünnep- és hétköznap egybegyűlt a család.

Istenektől lopott tüzéért aggódó prométheusz-ősünk örökségeként élt a közelmúltig az a hiedelem, hogy a házi tűzhely lángjának nem volt szabad kialudnia. Még Szent István is fölment minden családból egy személyt a vasárnapi misehallgatás kötelezettsége alól, hogy legyen valaki, aki őrzi otthon a tüzet. Régente, ha egy családtag új otthont alapított, magával vitt egy zsarátnokot, mely a család kontinuitását is jelezte. Ha a tűz kialudt, vagy hiedelmi okokból újították meg, az új tűz gyújtása mindig szertartásos körülmények között ment végbe, valamelyik fordulatünnepen, olykor évente több alkalommal is. A tüzes népszokások, a tűz megújításának gyakorlata ugyanúgy vé-

gigkísérik a napjárás fordulópontjait, mint a zöldágas és vizes hagyományok. A napjáráshoz igazodnak, hiszen a Nap tüzének (és a föld termékenységének) mágikus megújítása a céljuk. Nagyobb közösségek a közös ünnepek és áldozatok színhelyén szintén őrizték a szent lángot (ez lett később a keresztény templomok örökmécsese), melyet a görögöknél Hesztia, a rómaiaknál Vesta személyesített meg.

Apollónnal, Héliosszal, Zeusszal és Héphaisztosszal szemben, akik az égi és a vulkanikus „vad" tüzek megtestesítői voltak, a szelíd Hesztia kizárólag az embert segítő, „megzabolázott" tüzet, a tűzhelyen és templomi oltáron lobogó lángot jelképezte. Innen az istennő barátságos, otthoni melegséget árasztó természete. Hesztiát minden görög városban tisztelték saját nyilvános „tűzhelyein", kerek templomaiban, kultuszának középpontja azonban a görög világ középpontjában, Delphoiban volt. Mert amiképpen a tűzhely a ház közepe, úgy lelt otthonra Hesztia az idő (az év) és a tér (a világmindenség) közepén: a Bak havában, illetve Delphoiban. Delphoiban, az „Anyaméh" városában állott az *Omphalósz*, „Köldök" kerek kúpja. Ez volt a világ közepe. Hesztia templomai ezért kör alakúak. Hogy véletlenül se legyen félreértés, a Bak csillagkép felett látható a „Köldök", „Anyaméh" és az abból született Fiú (Apollón, Krisztus) szent állatának csillagképmása, a Delfin csillagkép. (A gör. *delfin* szó és Apollón szent városának, Delphoinak a neve közös eredetű; Apollón anyjának, akié a delphoi jósda volt eredetileg, az egyik neve: *Delphúné*, „Tengeri Koca" szintén ezt jelzi. Görögül *delphúsz* jelenti az „anyaméhet", és *delphix*-nek is nevezték a jósda legfontosabb kellékét, a Pűthia háromlábú székét.)

A földies természetű Hesztia mitológiája, akárcsak ő, igen szerény. Kronosz és Rheia elsőszülöttje volt, Démétérrel és Hérával alkotott háromságot. Aphroditéval kiegészülten a négyes az elemeket személyesítette meg (sorrendben: a földet, a levegőt, a tüzet és a vizet). Mint elsőt az olümposziak között, az áldozatból is őt illette meg az első rész. A csendes, szelíd Hesztia önszántából szűz maradt, ezért két másik szűz istennővel, Athénével és Artemisszel is háromságot formált.

Római megfelelője, a fátylas Vesta a latin istennők legszebbje. Ragyogó volt, és tiszta, mint a láng. Neve – Hesztiáéhoz hasonlatosan – a szanszkrit *vasz*, „ragyogást" kifejező szótőben gyökeredzik. A latinok számára Vesta a földet és a tüzet személyesítette meg, a rómaiak viszont csak utóbbi funkciójában tisztelték, egészen pontosan mint a házi tűzhelyek és oltárok tüzének szűz istennőjét. Hesztiához hasonlóan minden római háztartásnak megvolt a maga Vestája. Kultuszának központi helyén, Rómában csak novemberben és januárban szüneteltek egyszerű szertartásai. Legfőbb ünnepe a június 7-én tartott *Vestalia* volt. Templomában örök tűz égett, és annak őrei a *pontifex maximus* irányítása alatt a *Vesta-szüzek* voltak. A hagyomány szerint kezdetben ketten, később hatan töltötték be e tisztet. Kivételes megbecsülésnek örvendtek, ennek azonban ára volt. Szolgálatuk idejére, ami 6-10 éves koruktól kezdődően 30 esztendőig, egy *Szaturnusz-évig* tartott, szüzességet kellett fogadniok. (A régiek kultikus időszámításában fontos szerepet játszott a Szaturnusznak Nap körüli keringési ideje is, mely kereken 30 esztendőt tesz ki.) A megtévedt papnőre halálbüntetés várt (korbácsolás és élve eltemettetés). A tisztség becsét mutatja,

hogy Róma 1100 éves történelme alatt mindössze 20 papnő bűnösségére derült fény. Ha egy *Vestalis* – ez volt a papnők latin neve – hagyta kialudni a tüzet, ugyancsak korbács volt a büntetése. Szolgálatuk leteltével férjhez mehettek, de ritkán éltek vele. Inkább életük végéig élvezték privilégiumaikat.

Szaturnusz

Saturnus, akinek ünnepe Bak havának első napján ért véget, a latiumi paraszt ősrégi istensége volt, Jupiterrel és Janusszal egyenrangú isten. Nevét a tudomány a *satur,* „jóllakott, telt, dús, gazdag", és a *sator,* „vető, ültető" szavakból vezeti le, de a hozzá fűződő asztrologikus hiedelmek kialakulásában közrejátszhattak azok az alaki vagy jelentésbeli hasonlóságok, melyek a régi „bölcseket" önkényes etimologizálásra ragadtatták: például a héber vagy perzsa eredetű *sátán*, „ellenség"; a görög *szatirosz*, „szatír"; *szattó*, „megterhel, teletöm, keményre tapos"; *sztaurósz*, „kereszt"; *sztatherosz*, „szilárd, mozdulatlan"; s az ugyancsak indoeurópai eredetű perzsa *szotun* az angol *stone*, német *Stein*, „kő" szavakkal.

Saturnus eredetileg munkás isten volt, szőlősgazda, aki megtrágyázza a földeket. Úgy néztek rá, mint aki a mitikus aranykorban Itália királya volt, miután Jupiter elűzte az égből, s ezen a földön rejtőzött el, a latiumi Róma Capitoliuma alatt (latin *lateo, latito*=„rejtőzködik"). Uralkodása bőséget hozott a földre. Saturnus planétaistenként is megőrizte egyszerű földműves vonásait (a Bak – s ez Hesztiához is illik – „földies" elemű jegy). Még a reneszánsz idején is gyakran ábrázolták öreg parasztként, sarlóval (szőlőmetsző késsel), kaszával, ritkábban más mezőgazdasági szerszámmal a kezében. Sarlója a „száműzött" Holdat, az újhold Sarlóját jelképezte.

Rossz hírét elsősorban görög megfelelőjének, Kronosz varjúistennek, illetve akivel Kronoszt már a görögök is összekeverték, Khronosznak, az „Idő atyának" köszönheti. Kronosz Uranosz és Gaia, az Ég és a Föld fia volt. Úgy szerezte meg a világhatalmat, hogy az anyjától kapott sarlóval férfiatlanította apját. Trónraléptével a Tér (Uranosz) uralmát az Időé (Khronosz) követte. Gaia ifjonti mását, Rheiát vette feleségül, s ővele nemzette a görög mitológia két nagy háromságát: Hesztiát, Démétért, Hérát, valamint Hádészt, Poszeidónt és Zeuszt. Miután ő is féltette hatalmát gyermekeitől, sorban fölfalta őket – ez is idő-jelkép, lásd „az idő vasfoga" –, kivéve Zeuszt, aki helyett anyja egy *követ* nyeletett el vele. Zeusz végül is legyőzte apját, kiszabadította bendőjéből testvéreit, majd a bukott királyt megbilincselve a föld és tenger alá taszította. Más megfogalmazásban a föld legszélére, a Boldogok szigetére száműzte, ahol félálomban szendereg az „idők végezetéig". A Boldogok szigete, mely azonos a heszperiszek, tulajdonképpen Héra almáskertjével, mint azt a maga helyén már megírtam, Szaturnusz csillagzatának, a Baknak a szomszédságában található, a tejútágak – almafaágak – által körülölelt sötét sziget ez.

Kronosszal, illetve Khronosszal sok, napistennel szemben álló mitológiai alak társítható. A régi görögök tudták, hogy az idő mérhetőségét az égi mozgásoknak és a földtengely helyzetének köszönheti az ember. Khronosz ezért kapcsolatban áll – esetleg azonos – Atlasz titánnal, a világtengely hordozójával, és a másik ti-

tánnal, a Nap tüzét ellopó Prométheusszal – Kronosz is titán volt –, akinek tűzcsiholó fúrója kozmikus méretekben a világegyetem forgástengelyét jelképezi.

E napistenekkel (előbb Zeusszal, majd Héraklésszel) szemben–párban álló titán a naptárban a hanyatló Nap félesztendejének ura volt – Kronoszt Athénben a nyári napfordulatkor ünnepelték –, aki e szemlélet jegyében a Naptól legtávolabb eső, még szabad szemmel látható planétával azonosult. A külső sötétség hideg sápadt fényű, lassan vánszorgó bolygóját, a Szaturnuszt ezért komor, sánta, mankón bicegő, rejtőzködő öregemberként jelenítették meg. Halottsápadtan, csontsoványan, fekete remetecsuhába vagy parasztgúnyába öltözve, kezében sarlóval vagy kaszával, amely immár nem csupán mezőgazdasági szerszám, hanem a könyörtelen idő, az arató halál pusztító eszköze. Szent madara a fekete halálmadár, a varjú volt, fogatát sárkánygyík húzta. Az Idő uraként a saját farkába harapó (szarvas) kígyóval, a körkörös idő (az év) jelképével ábrázolták. Jele sarlós kereszt: ♄. Az újhold sarlója illő hatalmi jelvény az éjszaka királya, a megtestesült idő kezében, de a sarló a kereszt alsó szárához ízesül, ami Szaturnusz bukását, Jupiterrel szembeni alárendelt helyzetét jelzi. Színe a fekete, féme az ólom – az ólommérgezés tüneteit régen *szaturnizmus*nak nevezték –, és ő a gazdája a nyers kőzeteknek. Mezopotámiában, ahol Ninurta, Ninib volt a neve, az istenek ellene vívott háborújában a *kövek* voltak szövetségesei. Szaturnusznak tulajdonították a csontozat, az ízületek és a fogak betegségeit. A mesebeli „szaturnuszok" ízekre szedik ellenfeleiket, üstben főzik őket, míg csontjaikról lefoszlik a hús – vesd össze az ilyen típusú, „csontszámláló" sámánavatási hiedelmekkel –, a pokolban lelkeket főző ördög képe ezzel kapcsolatos. Geometriai alakzata a Nap körével (ég) szemben a négyszög (föld). A hét napjai közül a szombatot őrizte már Mezopotámiában is (latin *dies Saturni*, angol *Saturday*).

A szombat egykor a Közel-Keleten a „kötelező" heti pihenőnap volt, hívő zsidók körében ma is az. Ezért a Szaturnuszt a zsidók „csillagának" tartották, de nem csak ezért. (Már Ámosz próféta is ostorozta az Istentől elrugaszkodott zsidókat, amiért a Szaturnuszt – Kijjúnt – imádják. Ám 5,21–26.) Babilonban azért tiltottak éppen szombaton minden tevékenységet, mert a Szaturnusz védnöksége alatt állt, és szerencsétlen napnak tartották. Ninib, a mezopotámiai (asszír) Szaturnusz eredetileg a déli égtáj istene volt, a déli pihenőé és a téli napfordulóé, amikor a Nap a legdélibb ponton kél, és legtovább „pihen" éjszaka. Mindez összefügg azzal, hogy az év legsötétebb hónapjait, a Bak és a Vízöntő havát rendelték uralma alá. Ezért nevezték a „Küszöb őrének", hiszen az év legfontosabb kapujában állt.

Asztrológiai és alkímiai hiedelmekben a Szaturnusz (ólom) a Nap (arany) és a Hold (ezüst) ellentétpárja. Éves asztrológiai karriervonaluk is éppen ellentétes egymással. A Szaturnusz a Bakban és a Vízöntőben „uralkodik", az előbbiben a Hold, az utóbbiban a Nap van „száműzetésben"; a Szaturnusz a Rák és az Oroszlán jegyekben jut erre a sorsra, ahol viszont a Hold és a Nap „uralkodik". A Mérlegben van „ereje teljében", ez a hónap a Napra hoz „romlást", és a Kosban „romlik le", ahol a Nap „visszanyeri erejét". Ezért találkozunk Kronosszal és szaturnuszi szimbolikával az évkör „négyszögének" mind a 4 pontján; mondhatnók, ő a

naptári kör, a nappálya „négyszögesítője". Úgy tűnik, közvetve a nap- és holdfogyatkozásokért is sokáig őt tették felelőssé: a holdcsomópontok régi neve „Sárkányfej" és „Sárkányfarok" volt, s ezek jeleit a hindu brahminok jóstábláikon a Szaturnusz jele elé és után írták.

Szoláris meséinkben a napot megszemélyesítő hőssel és „holdas" segítőjével mindig szaturnikus ellenfél áll szemben: rendszerint idős férfirokon (a planétaistenek minden csillagvallásban egy „család" tagjai), ördög, halál, kutyafejű, fekete vitéz, emberevő óriás, ólomtestű szörny, sárkány. Lakhelye Kronosz-Phaethón-Saturnus bukása utáni kényszerlakhelyét és a bolygó valóságos közegét idézi föl: fekete város a fekete tenger partján, fekete sziget, föld mélye, alvilág. Az „aranyos" hős ellen úgy harcol, hogy elaltatja, ólommal mérgezi, fölfalással fenyegeti, kővé változtatja, ízekre szedi, vagyis Kronosz eszközeivel él.

Az idő kígyói

A kört formáló kígyó, mely a saját farkába harap, az örökkévalóság, a világmindenség és a körkörös idő (nap, év) jelképe volt Egyiptomban. Görög neve *uraiborosz* (*uroborosz*) azt jelenti: „farokevő". E naptári, csillagászati jelkép elterjedését a görögös műveltségű antikvitásban elősegíthette, hogy az *ura*, *uraiosz*, „farok" szó az „ég, égöv" jelentésű *uranosz* szót is felidézte. Késő antik mitográfusok Szaturnuszhoz, az Idő alvilágias megszemélyesítőjéhez és Janushoz, az újév istenéhez társították, de az évkört jelképezheti Démétér különös járműve, a kígyókerekű szárnyas szekér is, amelyen az istennő megjárta az alvilágot, továbbá a kígyófonat szegélyű égisz, Athéné köpenye, a kelta Janusnak, Cernunnosnak kosfejű szarvas kígyója vagy az aranygyapjat őrző kígyó. Saturnus és Janus kígyója a rómaiak téli évkezdési szokásainak megfelelően a *téli* napfordulókor harap a farkába, más szóval az évkígyó itt ér véget, és kezdődik újra. A kosfejű és „gyapjas" kígyók a *tavasszal* kezdődő, végződő csillagászati évet jelképezik.

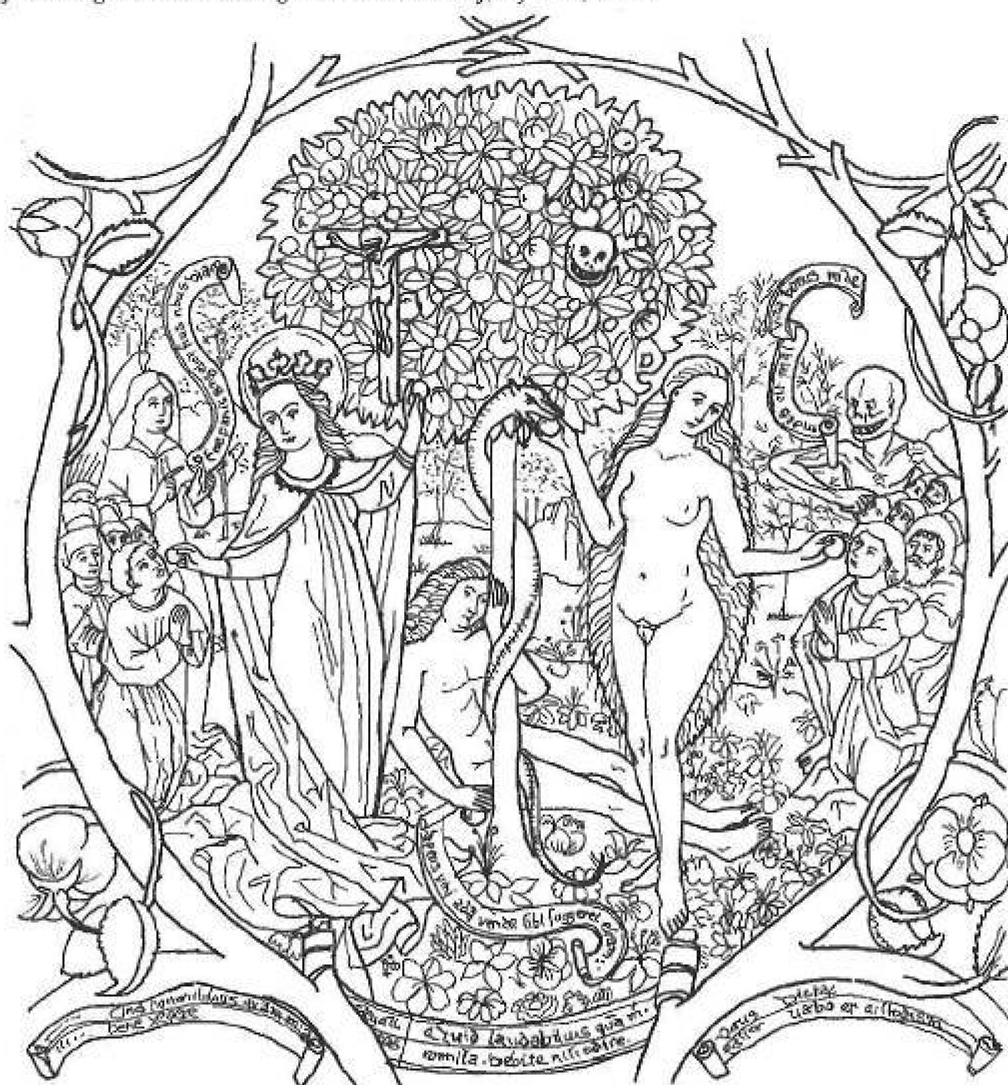
Az egyházatyák szemében e kosszarvú évjelkép „ama régi kígyóval", a bűnbeesés kígyójával, az ördöggel (a bukott angyallal) azonosult mint a *letűnt világ* szimbóluma. Csillagászati értelemben valóban az is volt, amióta a tavaszpont a Kos csillagképből a Halakba vándorolt. E kígyóöv az égen is látható az Állatövet kerítő vizes, víziszörnyes csillagképek formájában (Cetus, Eridanus, Hydra, Serpens stb.).

A kozmikus körforgást az égen tekergő másik kígyó jelképezi, amely elvben azonos az uroborosszal, de különbözik is tőle. Ophión kígyó a világtojásra csavarodva az ősi, íjhúrral pörgetett tűzcsiholó fúróhoz hasonlatosan forgatja azt. A hinduk világoszlopára, a Mandarahegyre a Szesa kígyó tekeredik. Fejénél és farkánál fogva istenek és démonok „köpülik" vele a világhegyet körülfolyó tejóceánt (forgatják az eget). Az egyiptomi világképben Hórusz és Szeth kötéllel végzi ezt a műveletet. A kozmikus körforgásra utal a mezopotámiai Szaturnusz, Ninib és a görög Aszklépiosz jelvénye, a bot a rácsavarodó kígyóval, vagy a heszperiszek aranyalmafájára tekeredő kígyó. Ládónnak, az aranyalmafa sárkányőrének csillagképmása a Draco (Sárkány). A Draco a tejútfa mentén az ég mindenkori középpontja körül tekereg.

Mondhatni, a Draco az ég közepének legfontosabb csillagképe; az a kör ugyanis, amit a földtengely a billegése folytán 26000 év alatt az égre ír, kijelölve ezzel a mindenkori sarkcsillag helyét, megközelítő pontossággal a Draco és a hozzá képest jelentéktelen Ursa Minor csillagképet keríti be. Ennek a képzeletbeli köröcskének a középpontja az S alakú Sárkány csillagkép közepe táján van.

Időszámításunk kezdetétől a tejútfa töve és csúcsa egybeesik a napfordulói főkör és a nappálya metszéspontjaival, s ezt a keresztény naptár is figyelembe veszi. Az egyház Ádám és Éva nevenapját a téli napforduló liturgikus időpontjára,

A Tudás misztikus almafája. Éva almát oszt a kígyó szájából a bűnösöknek, Mária ostyát szakít a fáról az igazaknak. Salzburgi missale miniatúrája nyomán, 1481

karácsony vigiliájára tette, s a bűnbeesés ábrázolását a fentiek szellemében írta elő. A paradicsomi jó és rossz tudás fája napos, holdas világfává lett, s a sátánnal azonosított kígyó a törzsére csavarodik. Úgy „forgatja" a fát, mintha csak Szaturnusz–Khronosz rendelte volna el neki.

A Tudás almája

A *Biblia* nem árulja el, hogy a jó és rossz tudásának fája, milyen gyümölcsöt termett, csak arról tudósít, hogy a bűnbe esettek fügefalevéllel takarták el fölfedezett szégyenüket. Az ókori zsidó szentírásmagyarázók óriás búzaszárnak, szőlőtőkének, ethrogfának (*citrus medica*), datolyapálmának hitték. A köztudatban mégis úgy él, hogy „annak a fának" a gyümölcse, amelybe harapva az első emberpár a bűnt is megízlelte, csakis alma lehetett.

Ez az értelmezés jellegzetesen európai, csak hellenisztikus hatás alatt álló keresztény agyában születhetett. Az alma a *Biblia* földjén nem őshonos növény. A birsalma viszont igen (az idősebb PLINIUS, a legnagyobb ókori természettudós a birsalmát nevezi „aranyalmának"), és vele egyetemben mindazok, amelyeket a midrások említenek, úgyszintén, és ezek a kultuszban is jelentős szerepet töltöttek be.

A régi európai folklórban és az antik költészetben az alma a beteljesülés, a vég jelképe. *Ab ovo usque ad malum*, „a tojástól az almáig" a hétköznapi beszédben azt jelentette: elejétől a végéig. Avalon a kelta mondavilágban az almafák nyugati tengerben fekvő szigete, ahol gyógyíthatatlan sebeivel Arthur király (Saturnus) tengeti halálon túli életét. Bran, a kelta Órión almafaágat kap a Nagy Istennőtől, annak jeléül, hogy útra kelhet az Örök ifjúság szigetére. Nemesziszt, a bosszú és megtorlás görög *istennőjét*, akinek ünnepén a holtakról emlékeztek meg, almafaággal ábrázolták. Nemeszisz tejút-istennő, akinek tojásából az Ikrek a „gyémántrétre hemperedtek", a fordulat istennője volt. Az antik szerzők a Nyilas Dianájával is azonosították. Neve Diana Nemorensis, „Berkek Dianája" volt (görög *nemosz* =„liget, erdőség, berek"). Galliában ő volt Diana Nemetona, a „Szent Berek Dianája", akit szintén almafaággal ábrázolták, és almaborral köszöntötték.

Amikor Héraklész naphérosz „pokolra szállása" előtt (*12. munka*) a Paradicsomba látogat (*11. munka*), ott, a Boldogok szigetén, a „napáldozat-leányai", a heszperiszek várják a halhatatlanság (értsd: túlvilági élet) almáival, amiket a tejútalmafa termett. A latin *malus* „almafa" valamint „árboc, rúd, oszlopgerenda" jelentésű, méghozzá abban az értelemben, ahogy a világtengely jelenik meg a képzetekben. Mint ahogy a heszperiszek is hárman vannak, három istennő közül jutalmazza almával Párisz a legszebbet: Aphroditét a közismert elbeszélés szerint. Az istennőhármság – másik két alakja ezúttal Héra és Athéné – legszebb személye csakis a szerelem istennője lehet, és valóban, az alma mint a „szerelem gyümölcse" az ő attribútuma volt. (A szépségverseny résztvevői valójában maguk a heszperiszek; Aphrodité mindenesetre közéjük tartozott. Heszperosz, „Estcsillag" volt a Vénusz egyik görög neve.) A *Szentírás*ból kiderül, hogy a bűnbeesés a teremtés hatodik napján, pénteken történt, ez a nap pedig már a babiloni naptárban a Vénusz bolygó uralma alá tartozott. Mindehhez a latin *malum*, *malus* szavak további kétértelműsége is hozzájá-

rul, hiszen nemcsak „almát", „almafát" jelentenek, használatosak „kár, szerencsétlenség", „rossz, ártó, csalfa" jelentésben is.

Amikor a keresztény térítőkkel a bűnbeesés ószövetségi története (IMóz 2,16–17;3) ismertté vált Európában, az Éden fájának gyümölcse magától értetődően lett alma, Ádám és Éva „halálának", halhatatlanságuk elvesztésének emlékünnepe pedig ezek után csakis december 24-ére kerülhetett, a Születés előtti napra, melyet az antik időkben és a korai századokban a Nyilas hónap fordulat előtti utolsó napjának hittek, amikor a Nap aranyalmája az égi aranyalmafának, a Tejútnak a tövére „hullott".

A mondottak ellenére a festők olykor fügefának ábrázolták a bűnbeesés fáját. Akár tudatosan tették ezt, akár öntudatlanul, csak a szövegben említett fügefalevélre figyelve, választásuk nem módosítja lényegbe vágóan a képi „üzenetet". A tejnedvű fügefa – láttuk már korábban – a tejút-világfának és „minden élő anyjának" egyik földi mása volt – ezzel a Nagy Istennőnek kijáró címmel Évát ruházta föl a bibliai szöveg –, ezért a halál–újjászületés képzetköre hozzá is tapadt. Amikor Zagreuszt darabokra tépték ellenfelei, Athénének sikerült a „szívét" megmentenie, abból teremtette Zeusz Dionüszoszt. Egy mítosz szerint Zeusz Rheia anyát kérte meg, hogy Zagreusz „szívét", a fügegyümölcsöt egy tálban a fején viselje. A megfelelő rítusban azonban a tálban a fügefalevelek alatt nem szív-, hanem phallosz alakú fétis feküdt, az tehát, amit Ádám is a falevél mögé rejtett. HOPPÁL MIHÁLY kimutatta, hogy a közismert szívminta a herezacskó jelképe volt eredetileg, ennyiben van köze a szerelemhez. Ez igaz Zagreusz „szívére", a fügefaistennő fügyümölcsére is, a füge formája is ezt sugallja, számtalan magja pedig e jelentést értelmezi.

A mitologikus észjárás érdekes példája az alma, a füge és a Bak jelképi kapcsolata. A görög *mélon* „juhot, kecskét, almát", általában „gömbölyded fagyümölcsöt", és „emlőt" jelent. A héber nyelvben pedig egész sor olyan homofón szóalak fordul elő, melynek gömbölyű gyümölccsel, elsősorban szőlővel, illetve báránnyal, kossal kapcsolatos a jelentése. Nem véletlen nyilván, hogy a zsidó félévkezdő ünnepek (*Pészáh és Szukkót*) a „bárány" és a „szőlő" jegyében zajlanak, s hogy e kettő lett a Messiásnak is két legfontosabb újszövetségi jelképe. Az *Énekek éneké*ben így énekel Salamon:

> „Mint az almafa az erdőnek fái közt, olyan az én szerelmesem az ifjak közt ...(2,3)
> A te két emlőd olyan, mint két vadkecske." (4,5)

Zagreusz gödölye, a „szíve" viszont fügegyümölcs, amelyet az istennő a feje tetején tálban, a fügefa pedig a koronáján hord levelek között. Kecskefügének hívják azt a fügefélét, mely a Bakkal átellenben a Rák havában, július 7-én a római istennőkultuszban főszerephez jutott. És – lett-légyen alma vagy füge a termése – az égi világfa tövén is, csúcsán is egyaránt csillagkecskék legelnek. A tövén a karácsonyi Bak, lombja közt a Capella és a Hoedi, a Kecske és a Gödölyéi.

Barlang

A mitologikus világkép napos–holdas fájának tövében lévő odún, barlangnyíláson át vezet a föld alá az út az „alsó"

világba. Ez az égi hely (a Tejút hasadéka) időszámításunk kezdetétől a téli napfordulóval együtt a Bak havába esik. Ez a magyarázata annak, hogy ettől az időtől kezdve a föld széltében, hosszában találkozhatni a faodúból, barlangból születő napisten képzetével. Ez a képzet mindmáig eleven, csillagászatilag sem vesztette el érvényét, legalábbis metaforikusan nem, megőrizte a mesemondó népi emlékezet, de a keresztény egyházi művészet is Jézus születésének ábrázolásában. Az evangéliumok sehol sem írják, hogy Jézus barlangban született volna, a művészek java azonban a jelenetet barlangba helyezi, legfeljebb a szöveghűség kedvéért (Lk 2,7–16) istálló díszletet rak nyílása elé. A motívumot – mint ahogy Jézus születésnapjának dátumát is – a rivális mithraizmustól vette át az egyház abban a később teljesülő reményben, hogy a „Legyőzhetetlen Nap" tisztelői így majd szívesebben térnek meg az egy igaz hitre. (*Sol Invictus*, azaz Mithras december 25-én születik, mítosza szerint a földből: sziklából, vagyis barlangból.) *A törzsek származásáról* avagy a *Kincsesbarlang* címen magyarul is megjelent IV. századi gnosztikus irat Krisztus születési helyszíneként ténylegesen is barlangot említ.

A barlang-jelkép Jézus egyszeri életét az örök körforgás részévé teszi. Jézus nemcsak barlangban születik, halálakor is barlangba (sziklasírba) temetik, tehát barlangból támad fel, születik – mondhatni – újra. A megváltás ábrázolásában is szerephez jut a barlang. A bűnös Ádám barlangsírján emelkedő halom a nyugati művészetben Jézus áldozatának színtere; a keleti művészetben Jézus maga száll le halálakor az ősszülők barlangsírjába (a poklokra), hogy kézenfogva fölvezesse őket onnét. Mindennek a tetejében Ádám és Éva nevenapjára – egyházi hagyomány szerint feltételezett haláluk napja ez! – következik a Megváltó születésnapja, s az örökös ismétlődést sugalló szimbolika az évenkénti megünneplés által ténylegesen is továbbviszi az ősi mondandót.

Karácsony fényei

„Mily csodálatos az Isteni gondviselés, amelyik napon a Nap született, jött a világra Krisztus is! – kiáltott föl SZENT CIPRIÁN, Karthágó III. századi püspöke, noha I. (Szent) Gyula pápa csak 350-ben nyilvánította december 25-ét a Megváltó születésnapjává. Addig az időpontig az évnek szinte valamennyi napját számba vették a teológusok Jézus Krisztus születésnapjaként. A Születés lehetséges történelmi időpontja ma sem tisztázott, de az örmény egyház kivételével, mely január 6-án ünnepli az eseményt, a többi egyház elfogadta Gyula pápa döntését. Gyakorlati megfontolásból: a planétaistenhitben tévelygő leendő hívek számára már évszázadok, sőt talán évezredek óta fontos ünnep volt e nap környéke. Róma régi szokásaihoz ragaszkodók a *Saturnalián* ülték meg a fordulatot; Mithras hívei a Sol Invictus születését köszöntötték; északon Woden és Thor isten követői raktak máglyát, hogy annak fénye és melege elűzze a tél sötét hidegét; a kelták az örökzöld növényeket ünnepelték, a hidegen és sötétségen felülkerekedő Élet tanújeleit (mint mondták, a jótékony szellemek télen csak az ő lombjuk védelmében találnak menedéket); a Közép- és Kelet-Európában élők a téli sötétségben garázdálkodó, és a jövő év termékenységét veszélyeztető démoni erőket próbálták ajándékokkal lekenyerezni.

A Születésnap kitűzésével elkerülhetetlenül együtt járt, hogy a pogány szokások beépülnek az ünnep szakrális és világi rítusai közé. SZENT ÁGOSTON már a IV. században figyelmeztetett: „Szentnek tartjuk e napot, de nem mint a pogányok, a Nap születése miatt, hanem Ő miatta, aki így rendelkezett."

Az európai *karácsonyi* szokások elkülönítése nem kis nehézséggel jár, mivel maga az ünnepnap sem válik ki élesen a *vízkeresztig* tartó 12 napos ünnepkörből, s bizony elég gyakori, hogy egy elterjedt szokást – amilyen a betlehemezés – vidékenként más-más napon, karácsonykor, *aprószentekkor*, *szilveszterkor* vagy vízkereszt napján gyakoroltak. (Sőt, a karácsonyi ünnepkör jellegzetességeivel már advent egyik-másik jeles napján, *Mikuláskor*, *Luca-napkor* is találkozunk.) Hazánkban a két legfontosabb dramatikus szokás: a betlehemezés (pásztorjáték és csillagozás), valamint a regölés időpontja végigvezet az egész karácsonyi tizenketteden. A lármázás, a köszöntők házról házra járása („koledálás" a latin *Calendae Ianuariae* „január elseje" szóból) éppúgy előfordul karácsonykor, mint szilveszterkor, vagy vízkereszt előestéjén. A továbbiakban csak néhány olyan szokást említünk meg, amely kizárólag vagy elsősorban a karácsonyestéhez és karácsony napjához kötődött, és *karácsony* szavunk eredeti jelentésével is kapcsolatba hozható.

A *karácsony* szláv eredetű szó, legősibb alakjában „lépő", „átlépő", „fordulónap", „napfordulat" lehetett a jelentése. Sokat elárul az időszakhoz fűződő képzetekről, hogy orosz nyelvjárásokban „pusztulást", „halált", „végórát", „gonosz szellemet" is jelentett a „téli napforduló" mellett. Nyilvánvaló, hogy e baljós fogalmak a téli hidegre, hosszan tartó sötétségre, az óév szellemére vonatkoztak. Mindenesetre, karácsonyi szokásaink közt meglepően sok a halállal, szellemjárással kapcsolatos hiedelem.

BÁLINT SÁNDOR írja: „a gonoszok, bűbájosok – az esztendő leghosszabb éjszakáitól is bátorítva – a Luca és karácsony közötti tizenkét nap alatt vannak ártó hatalmuk teljességében. Most már az éjféli miséig kevés idejük van hátra, az Úr születése után már oda a hatalmuk." (Mivel – tegyük hozzá – az ismét növekvő fény elűzi az őket tartalmazó sötétséget.)

A Jó Pásztor első híveit pásztorok között toborozták az angyalok, nem csoda, hogy a pásztornépre a karácsonyi ünnepkörben még a szokottnál is nagyobb feladat hárult, különösen, ami a bajelhárító, gonoszűző cselekvéseket illeti. Ez mindenekelőtt lármázásban öltött formát. A sötétség beálltával csengőt, kolompot rázva, ostort durrogtatva, kürtölve, lövöldözve – „örömet lőve" – vonultak végig a települések utcáin, abban a hitben, hogy a zaj a gonoszt elriasztja. (L. a Mikulás kapcsán írtakat.) A gonoszűzésnek ezt a formáját mindenütt, minden időben gyakorolták, és jó okkal, hiszen a sötétben nemcsak szellemek, hanem evilági gonoszok: rabló zsiványok, ellenséges katonaság, ártékony állatok is sikeresebben tevékenykednek, mint fényes nappal, – láthatatlanok ugyanis –, az éktelen lárma rendszerint tűzgyújtással egyetemben az ő megfélemlítésükre is szolgált. (Egyik legkorábbi ilyen célú említését l. Bír 7,19skk.) Más kérdés, hogy az egyházi és világi hatóság tiltotta az ünnepi áhitatot megzavaró, mégoly jó szándékú zajongást, és szigorúan büntette a rajtakapott csendháborítókat.

A rossz, baj, betegség kiseprűzésére, kikorbácsolására is szolgált az *aprószentek*

néven ismert vesszőnyaláb, mellyel rendszerint az elnevezés alapjául szolgáló napon, december 28-án jártak házról házra a pásztorok (l. ott), de élt e szokás 24-én is, karácsony böjtjén. Érsekvadkerti hagyomány szerint a pásztor hóna alatt hozott vörösgyűrűsom-vesszőkből a gazda 3 vesszőt húzott (kötényébe csavart visszakézzel), megcsapkodta vele a pásztor ülepét e szavak kíséretében: „A Jó Isten tartsa meg az én jószágaimat erőben, egészségben, hogy sok szaporodás legyen ebben az esztendőben betegség nélkül..." Használtak nyírfa- vagy fűzfavesszőt, örökzöld borókaágat is e célra, de a vélekedés általános, hogy a vesszőket nem szabad megérinteni puszta kézzel, mert aki hozzájuk ér, beteg lesz. (Vagyis a betegséget az „aprószentek" magukba szívták.) A gyulafirátóti németek szentestei *Christkindl*-játékának egyik szereplője felszalagozott vesszővel megcsapkodja a jelenlévőket, hogy „kiverje" belőlük a rosszat. (A Christkindchen, „magyarul" *krisztkindli* vagy *bölcsőcske* ajándékozással egybekötött családi Jézus-születése játék. Köznyelvi értelemben ma már csak „ajándékot" jelent.)

Közismert, hogy a szennyet lemosó vizet minden vallás a lélekre rakódott piszok eltávolításának jelképes eszközének tekintette, s mint ilyent, megszentelt formában alkalmasnak hitte a sötétséget megtestesítő gonosz (a füstös, kormos ördög) eltüntetésére is. (Vö. a szólással: „Olyan tiszta a lelke, mint a patyolat"; „Fekete, mint a küldött ördög"; „Irtózik, mint az ördög a szenteltvíztől".)

A jámbor falusi nép egykor különösen nagy becsben tartotta a karácsony éjszakáján, pontban éjfélkor vagy az éjféli mise után kútból, folyóból forrásból merített vizet, amit *arany*víznek, *élet vizé*nek, *szerencse*víznek, *szent*víznek, *Jézuska* (első) *fürdővizé*nek neveztek, s azt várták tőle, hogyha ebből isznak vagy ebben mosakodnak, a betegség elkerüli őket. Hitük szerint a közönséges víz az éjfélkor születő Kisdednek köszönhetően válik varázserejűvé. Nemcsak magyar hagyomány ez. „Amikor a szlovák leány hazatér az éjféli miséről – írja BÁLINT SÁNDOR – vizet megy meríteni. Közben ezt mondja: először víz, utána tűz! Ha ebben a vízben a család megmosakodik, egész éven át egészséges marad." A szlovák varázsige alighanem a „tűzzel keresztelő Krisztusra utal, aki a visszatérő világossággal, égi tűzzel együtt születik, s akinek a nevében vízzel keresztelnek. Őreá, a napisteni vonásokkal felruházott Fiúra utal a szentvíz „arany", „aranyos" jelzője is.)

A vízzel együtt szerepet kap a piros alma, mely Ádám és Éva okán, de mint napszimbólum is a karácsonyfa legfontosabb dísze. A miskei szlovákok a karácsony éjszakáján merített vízbe dobják, abban a hitben, hogy a víztől az alma, az almától meg a víz egészségmegóvó ereje megsokszorozódik. Az alma és a tőle elválaszthatatlan dió egykor a karácsony esti haláljóslás elmaradhatatlan kelléke volt. Országszerte úgy tartották, hogy akinek az asztal körül ülők közül férges alma vagy dió jutott, az a következő évben megbetegszik, sőt meg is hal. Az ép karácsonyi alma, dió viszont épp ellenkezőleg, egészségmegőrző varázsszernek számított. Sokhelyütt szép piros almát tesznek a kútba, vödörbe, ivópohárba, arról iszik ember, jószág egészen vízkeresztig. Azért, hogy egészségesek maradjanak. A bátyai gazda a karácsonyi vacsora alkalmával annyi részre szel egy egészséges piros almát, ahány tagja van a családnak. Abban a hitben teszi ezt,

hogy így a család az alma erejével, odaát a mennyekben is együtt marad. Mohácsi sokac hiedelem szerint az, aki elmulasztotta az éjféli misét, zsebében almával ment a *pásztorok miséjé*re – így hívták a karácsony-napi első szentmisét –, ezt a megszentült almát aztán a jószágnak adták, hogy egészséges és szapora legyen (az almának tulajdonított termékenységfokozó képesség persze a gyümölcs gazdájának, Venusnak az érdeme. A zsidók a Vénusz bolygót – Lucifert – az ősszülőknek kígyó képében almát kínáló sátánnal azonosították.)

A karácsonyi étkek közül a legfőbb varázsszer a közismerten gonoszűző fokhagyma. Nemcsak ették a gonosz ellen, hanem itt-ott az ajtóra, ablakra keresztet dörzsöltek vele, hogy az ártó szellemeket elriassza. Hasonló óvó-védő szerepet tulajdonítottak a méznek és az e célból megszentelt karácsonyi ostyának (mind a kettő Napot szimbolizáló eledel). Közép-Európában elterjedt szokás szerint a mézbe mártott fokhagymát és ostyát a karácsonyi vacsora előtt szertartásosan fogyasztották el, mintha csak eucharistia lenne.

A karácsonyi lélekjárással kapcsolatos hiedelmek tanújele, hogy a vacsora maradékát, a földre hullott morzsákat: a *karácsonyi morzsát* éjszakára meghagyták az angyaloknak, a hazalátogató holt lelkeknek. Másutt külön meg is terítettek, és minden fogásból félretettek nekik. A halottak, angyalok, gonosz lelkek a régiek hite szerint még a templomba is elmentek ezen az éjjelen. Elterjedt hiedelem szerint az *éjféli mise* előtt (vagy után) a templomban a halottak miséznek (*halottak miséje*), s életével játszott, aki ekkor a templomba ment; vagy hogy az éjféli – más néven *aranyos misé*n a Luca székére állva meglátja az ember, ki boszorkány a jelenlévők közül. (A három karácsonyi mise: a halottak miséje, az éjféli mise és a pásztormise „hivatalos" formában is élt Nagy Szent Gergely pápa idejétől az egyházban: az éjféli mise a törvény előtti sötétséget, a hajnali mise az ószövetségi Törvény alatti homályt, a nappali nagymise pedig a kegyelem világosságát fejezte ki. Hasonló magyarázatot fűztek a három karácsonyéji imaórához. Ezért az első alatt fekete, a második alatt fehér és a harmadik alatt vörös lepel takarta az oltárt. Ezt a gyakorlatot a nép a karácsonyi asztal terítésénél alkalmazta. Érdekes, hogy az *Elkárhozott leány* típusú népmesék hősnője megváltásakor hasonló „átszíneződésen" megy át: feketéből előbb vörösbe, majd patyolatfehérbe vált.

A szellemeknek a karácsonyesti harangszó csinál utat; a zengés-bongás – hitte egykor a székesfehérvári parasztpolgár – nyitja meg az eget, s létrejöhet az „élők és a holtak karácsonyi symposionja". Ez a képzet közvetlenül az ókori csillaghitben gyökeredzik, mely szerint az istenek, a (gonosz) szellemek és az eltávozott valamint a megszületni vágyó lelkek a Tejúton közlekednek evilág és túlvilág között, de az átjárás csak akkor szabad, amikor a Tejúton, a patakvízből kiemelkedő kövekhez hasonlóan, planéták is tartózkodnak, és a lelkek egyikről a másikra szökellve az égből a földre, a földből az égbe szállhatnak. Elterjedt hiedelem szerint az is elegendő, ha csak a Nap tartózkodik a Tejúton, a világok közt járók rajta keresztül is átjutnak. Másképpen szólva, a régiek a Napot a „túlnanra" nyíló kapunak tekintették. A „megnyílnak az egek" metafora tehát arra az időszakra utal, amikor a Tejúton jár a Nap. Ez jó ideje már a karácsony illetve a Szent Iván-nap körüli időbe esik.

Eleink a sötétség, gonoszság, kísértetjárás, bűn, káosz leghatásosabb ellenszerének a világosságot tartották (nyugodt lélekkel mondhatjuk, már azt megelőzően is, hogy a tűzcsinálás módját felfedezték volna). Nem csoda hát, ha a tűz kiemelt szerepet kap a napfordulói, karácsonyi rítusokban. Mondhatni, a tűz mindenféle formája a gonosz – hétköznapi értelemben a hideg és a sötétség – elűzésének valóságos és mágikus eszköze volt. Ezért gyújtottak *karácsonyi gyertyát*, raktak olyan tüzet, melynek nem volt szabad a „tizönkét napok" során kialudnia, és éltek mindenféle beszédes praktikával, mint például a vasi falvak legényei, akik az év során összegyűjtött öreg nyírfasöprűkből fáklyákat készítettek, és azokkal világították az ostordurrogtató, lövöldöző pásztoroknak éjféli misére menet közben. A nyírfaseprű közmondásosan boszorkányeszköz – emellett a karácsonnyal kezdődő holdév első hónapjának a fája –, a lángoló seprűkkel azonban nemcsak ellenük hadonásztak, hanem hogy kisöpörjék a faluból a hideget s a sötétséget. A tápéi gazda a karácsonyi gyertyával, amely egész éjjel égett, még az istállóba, az ólakba is kiment az éjféli mise után, hogy bevilágítva azok sötét zugait is elűzze az esetleg ott ólálkodó károkozót.

A karácsonyi fénymisztika ölt formát abban a régies gyakorlatban, mely szerint a hívek éjféli misére menvén a még sötét templomban gyülekeznek (a pásztornép kötelező részvétele mellett!), s a szertartás „adventi sötétségben" folyik mindaddig, amíg föl nem hangzik a Gloria, amellyel az angyalok is köszöntötték a Megváltó születését az evangéliumi elbeszélés szerint, amikor is hirtelen nappali fénybe öltözik a templom. Ugyanez történik az otthonokban, ahol is az egyik sötét szobában izgatottan várják az egybegyűlt családtagok, hogy a zárt ajtók mögött a család „angyala" meggyújtsa a karácsonyfán a gyertyákat, és megszólaljon a csengettyű, melynek szavára feltárul az ajtó: a lakás fénybe öltözik a „jó hírrel": hamarosan az ég is megnyílik, visszatér a tavasz.

Karácsony egészen addig, amíg a reformáció puritanizmusa le nem hűtötte a kedélyeket, nem annyira a szent áhítat, a csendes meghitt öröm ünnepe volt, hanem inkább a mértéktelen evés-ivásé, zabolátlan jókedvé. A középkorban karácsonyestig (az első csillag feljöveteléig) egész Európa böjtölt 40 napon át; Oroszországban ez volt az egyházi előírás egészen a forradalomig. Így hát az ünnepi vidámság nem szorul magyarázatra. A karácsonyi szokások jó része a római *Saturnalia* és *újév* szokásaiban gyökeredzik, a kereszténység a karácsonyt és újévet sokáig együtt ünnepelte, lévén hogy december 25-e sokáig az új év első napja volt. Egy jó szokást azonban a keresztény Európa nem vett át, gazdag és szegény csak ritkán ünnepelt együtt. A résztvevők legszebb ruhájukban, ajándékokkal megrakodva mentek vendégségbe az örökzölddel feldíszített házakhoz (mint a rómaiak újévkor). Az asztalok a vendéglátó tehetőssége szerint roskadoztak az ételtől, italtól, amelyből éjszakára az „angyaloknak": szellemeknek, az elhunytak lelkeinek is hagytak. A napokig tartó „torkos misék" vendégeinek emésztését a legkülönfélébb módon élénkítették. Ropták a táncot hajnalig, perdült a máskor rendszerint tiltott kocka és kártya. (A karácsony-újévi kártyázás szimbolikus jelentőségéről a számok árulkodnak: egy francia kártyacsomagban 4 szín, 12 figura, 52 lap van, a lapok számértékének összege 364 – Jolly Joker nélkül.) Bábosok és ala-

koskodók játékában, mesterdalnokok énekében, misztériumdráma-előadásokban gyönyörködtek, és (ősi rítusok csökevényeképpen) maguk is öltöttek maskarát. Futásban, súly- és gerelyvetésben, birkózásban mérték össze erejüket, lóversenyeket tartottak (mint a rómaiak január 3-án). Az urak körvadászatot rendeztek, és látványos lovagi tornákat vívtak karácsony tiszteletére. Karácsony volt a nagy országos vásárok ideje is.

Törvényszerű, hogy karácsony napja állami ünneppé, történelmi események dátumává vált. A brit parlament elődje, az angolszász nemesek tanácsadó gyűlése e napon gyűlt egybe a király szolgálatára. (Az Arthur-mondakörben is minden jelentős esemény karácsonykor történik az évet jelképező kerekasztal körül.) 496 karácsonyán keresztelkedett meg Chlodvig frank király, országa hatalmasságaival együtt; Nagy Károlyt 800 karácsonyán koronázta a pápa római császárrá; Hódító Vilmos 1066 karácsonyán foglalta el Anglia trónját; 1000. december 25-én (vagyis 1001 első napján) koronázták meg Istvánt, az első magyar királyt. Karácsony volt a követjárások ideje, az uralkodók és az egyházfők szívesen keltezték december 25-ére rendeleteiket.

Karácsonyról hallván, a csillogó díszű, kivilágított fenyő képe jelenik meg először lelki szemeink előtt. Régebben a fenyőt nyalánkságokkal, almával, narancscsal, aranyozott dióval, tarka papírdíszekkel és – láncokkal ékítették, tetején csillagba foglalt angyal – vagy kis Jézust tartó Mária-képpel koronázták. Gyertyáit először december 24-én este gyújtották meg, utoljára rendszerint vízkeresztkor. Úgy tudjuk, nálunk Brunswick Teréz grófnő állíttatott először karácsonyfát, 1825-ben. A szokás Németországból indult ki. A róla szóló első írásos beszámoló 1605-ből, egy strassburgi polgár tollából ered, de ábrázolását már a XVI. századból ismerjük. Egy legenda Luther Mártonnak tulajdonítja a karácsonyfa föltalálását. Annyi mindenesetre igaz, hogy elterjesztése a német lutheránusok érdeme, akik – talán a katolikus rítusokkal való szembefordulásuk kifejezéseképpen – adtak így új, keresztény értelmet a fenyővel kapcsolatos, néphagyományban továbbélő régi pogány germán hiedelmeknek. Sokáig nem terjedt el mindenütt, néhol ma is más örökzölddel: magyallal, fagyönggyel, borostyánnal díszítik az otthonokat, de az a szokás, hogy a téli napfordulót és az újévet zölddel köszöntsék, egykor Európa-szerte általános volt.

A fagyöngy, az angolok hagyományos karácsonyi dísze, mely alatt a férfinép büntetlenül csókolgathatja a lányokat, asszonyokat, egykor a téli napfordulat szent növénye volt: skandináv mítosz szerint Balder napisten halálát fagyöngy okozta. A kelta druidák aranysarlóval gyűjtötték az ünnepi rítus részeként. Némelyek úgy vélik, hogy a fagyöngy lemetszése a fáról az óév (vagy a napfordulóig tartó félesztendő) királyának egykori feláldozását, férfiatlanítását jelképezte (l. Ixión).

Hogy mégis miért a fenyő lett a karácsony egyetemes szimbóluma? Mi más illene jobban a Fény ünnepéhez, mint a fény fája? Hiszen az. Erről tanúskodnak magyar nevei: a *fenyő* és a *luc*. (Az előbbi kifejezetten *fény* szavunkból ered, az utóbbi pedig szláv közvetítéssel, a latin *lux* szóból származik. ROBERT GRAVES szerint az angol *fir* = „fenyő" és a *fire* = „tűz" szavak szintén közös tőről erednek.) A fény fája pedig azért lett, mert gyantás fájának köszönhetően erős fénnyel, tartó-

san ég, és Európában a legközönségesebb fává terebélyesedő örökzöld növény. A középkori karácsonyi misztériumjátékok egyik témája a december 24-i Ádám-Éva-nappal összefüggésben a bűnbeesés története volt („paradicsom játék"). A játéknak az édenkert volt a díszlete a tudás almafájával. Igen ám, de télidőben lombos almafát honnét vegyenek? Így esett a választás a „pogány" fenyőre, amit a télre is eltehető piros almákkal és lánckígyókkal szépen feldíszítettek. Az igazsághoz tartozik, hogy Ádám és Éva napja, meg a bűnbeesés színpadi életre keltése többek között azért került épp december 24-re, mivel a keresztény éra kezdetétől – mint láttuk – az égi világfa (a Tejút) töve a téli napforduló helye, s a tudás fája, amely a középkori szimbolizmus felfogásában a rákövetkező napon születő Krisztus keresztjével azonos, a régiek szemében világfa-jelkép is volt. Továbbá, a pogány északon a világfa téli napfordulói megtestesítőjének épp a fenyőt tartották. Robert Graves szerint a fenyő, pontosabban az ezüstfenyő az ír-kelta druidák titkos „fa-ábécéjének" első betűjeként (A mint *Ailm*, azaz „ezüstfenyő"), egyúttal a napév első napjának a szent fája, ugyanakkor a Nagy Istennőnek mint a Nyilas hónap úrnőjének, az „ezüstös" Artemisz (Diana) hold- illetve tejútistennőnek az egyik növényi formája, a születés, újjászületés jelképe is volt Európában (délszaki megfelelője a pálma). Így kultusza nemcsak az anyaistennő, hanem a megváltó fiúisten személyéhez is kapcsolódott. Például a római császárkorban oly népszerű phrügiai Attiszhoz (görög Adónisz), vagy Dionüszoszhoz, akinek repkénnyel, szőlővel befuttatott jogarát, a thürszoszt fenyőtoboz koronázta, (az ehető magvú mandulafenyőé, mely az ő fája volt), s jól tudjuk, hogy mindkét isten kultusza Jézus Krisztus tiszteletét táplálta. A kelta „fa-ábécé" utolsó fája, egyúttal a napév utolsó hónapjának és a halálnak a jelképe, a fenyőhöz igen hasonló, ám mérges bogyójú örökzöld, a tiszafa volt. Az év fordulójának e két szent fája a halált és feltámadást együtt szimbolizálta.

A fenyő kozmikus jelkép-volta, ha nem is tudatosan, de mindmáig jelen van a karácsonyfákban. Maga a „gyümölcstermő" örökzöld fa a Szűzanyát (a világfaistennőt) jelképezi, gyümölcs- és gömbdíszei gyermekeit: az égitesteket (l. napos, holdas világfa), a piramisszerűen elrendezett égő gyertyák az év során növekvő és csökkenő világosságot (az emelkedő és süllyedő nappályát), a fa csúcsán a fényes csillag a téli égbolt legfényesebb csillagát: a Siriust (és persze a betlehemi csillagot), a fa tövén a jászolban fekvő Kisded az újjászületett Napot.

A karácsonyi tűzgyújtás sajátos, nálunk kevéssé ismert, de a franciáknál, angoloknál, délszlávoknál ma is élő, ősi múltra visszatekintő szokása a tuskóégetés. Szent Iván-napi ellentétpárjával szemben, a téli napfordulókor nem a szabad ég alatt raktak tüzet, hanem a ház belsejében, zárt családi körben, illően Hesztiához, a hónap úrnőjéhez. A rendszerint örökzöld fa tuskójának (francia *bûche de Noël*, angol *Yule Log*, szerb *badnyak*) karácsonyesti meggyújtása a feltételezések szerint Skandináviából ered. A kereszténység előtti időkben az év végi tuskóégetés az óévben elkövetett bűnök, bekövetkezett károk jelképes megsemmisítése, egyben az élet középpontjának, a tűzhely újragyújtásának szertartása volt. A *Yule* hamuját szétszórták a házban, az ólakban, a magtárban és a családi földeken, mert óvó, szerencsét

hozó, bajelhárító (elsősorban tűz- és villámelhárító) hatást tulajdonítottak neki, egy darabkáját pedig eltették, mielőtt teljesen elégett volna, hogy azzal gyújtsanak be, ha valamikor a tűz netán kialudna. (A *Yule* a latin *iocus* szóval közös tőről fakad. Ez utóbbi annyit tesz, „vidámság, enyelgés, tréfa", átvitt értelemben „a vidámság ideje". *Yule*, *Yule-tide* az angolban ma is a karácsony, karácsonyi időszak világias elnevezése.)

„És helyhezteté őt a jászolba"

Jézus születéséről *Máté* és *Lukács evangéliumá*ban olvashatunk. Talán szűkszavúságuknak köszönhető, hogy az esemény bemutatásakor a jelképekre fogékony középkori szellem szárnyakat kapott. A születés körülményeit Lukács (2,1–20), a napkeleti bölcsek látogatását Máté (2,1–12) beszéli el.

A legáltalánosabb ábrázolásmód szerint a helyszín egy istállóként használt omladozó barlang Betlehem városának falain kívül. A Kisded jászolban vagy a földön fekszik, szalmán vagy aranyló fényszalmaszálakból formált mandorlában. Ökör és szamár hódol neki, felette Mária imádkozik térdepelve, s látjuk elébe jönni a köszöntésére érkező pásztorokat. A nevelőapa, József, rendszerint mogorván félrehúzódva magában ül. A jelenetet a betlehemi csillag világítja meg.

Mint Lukács elmeséli, Mária azért kényszerült fiát jászolba tenni, „mivel hogy nem vala nékik helyük a vendégfogadó háznál". A barlangról először *Jakab apokrif ősevangéliuma* (II–III.sz.) tesz említést. Az ökörről és a szamárról a szintén apokrif *pszeudo-Máté evangéliumá*ban (VIII. sz.?) olvashatunk első ízben.

Az ökör és a szamár, akárcsak a barlang, jelképek. Forrásuk egy mózesi törvény és egy Ézsaiástól származó példázat. „Ne szánts ökrön és szamáron együtt" (VMóz 22,10) – szól a tilalom, mivel a

A Kisded jászol helyett mandorlában. A németlipcsei főoltárról 1450 k. Szépművészeti Múzeum, Budapest

szamár – lévén tisztátalan állat – megfertőzné a tiszta ökröt. Az istállóban egymás mellé kötött két állat nemcsak azt jelzi, hogy a keresztény vallás az ilyen jellegű tilalmakat eltörölte, hanem azt a felfogást tükrözi elsősorban, mely szerint Jézus nemcsak a zsidók Messiásaként jött el – a zsidókat jelképezi a tiszta ökör –, hanem az egész emberiség, tehát a pogányok szabadítójaként is. Őket jelképezi

a tisztátalan csacsi. Ézsaiás viszont így beszél: „Az ökör ismeri gazdáját, és a szamár az ő urának jászlát; Izráel nem ismeri, az én népem nem figyel reá" (1,3). A példázatot ebben az összefüggésben a keresztények próféciaként értelmezték, azon keseregvén, hogy a zsidók nem (voltak) hajlandók Jézust Messiásnak, még kevésbé Isten Fiának elismerni. A kép vándormotívum lehet. Odüsszeusz, hogy ne kelljen Trója ellen háborúba mennie, őrültnek tettette magát; egy ökröt és egy szamarat fogott az ekéjébe, és sóval hintette be az így szántott barázdákat. Palamédész (Hermész) azonban leleplezte; az állatok útjába tette Odüsszeusz csecsemő fiát. Az apa a gyermeket persze kikerülte. ROBERT GRAVES adja meg a jelenet valószínűsíthető görög jelentését. Mint írja: Odüsszeusz viselkedésével „azt akarta jóslatszerűen demonstrálni, hogy semmi értelme a háborúnak, amelybe hívják. Szántás közben a müsztagógok, vagyis látnokok ismertetőjele: kúp alakú kalap volt a fején. Az ökör és a szamár Zeuszt és Kronoszt, illetőleg a nyarat és a telet jelképezi, s minden egyes sóval bevetett barázda egy elvesztegetett évet jelent." Tegyük hozzá, akárcsak az ökör és a szamár együtt. Ha van a görög és a keresztény változatban közös elem, akkor ez az: Jézus Krisztus (mint új napisten) nemcsak a téren (a földkerekségen), hanem az időn (az egész esztendőn) is uralkodik.

Tisztán a középkori szellemben fogant a jászol szalmaágyának sugaras mandorlaként való értelmezése. A kép a napistenhit hatásának következménye: a téli napfordulatkor a tejúthasadék, az anyai öl – erre utal a fénykoszorú mandula formája – a születő napgyermek fényébe öltözik.

A karácsonyi betlehemi jászol állításának szokása – úgy mondják – Assisi Szent Ferenc leleménye. Az ő korában a szent események, legendák színpadi megjelenítése (misztériumjáték), a vallásos életnek, a hitoktatásnak és a jámbor szórakozásnak eme keveréke egyházművészeti műfaj volt, és jelentősebb szerepet töltött be, mint a festészet. Az Assisivel szomszédos Greccióban Ferenc felépíttette karácsonykor a betlehemi istállót. Élőképszerűen: eleven ökröt és szamarat állított bele, pásztorokat és zenészeket hozatott.

A vidéken itt-ott még ma is élő betlehemezés, karácsonyi *pásztorjáték* szokása talán szintén Ferenctől ered, ám lehet, hogy még régebbi, és akkor eredete a korai középkor homályába vész. Annyi bizonyos, hogy a betlehemezés másik, vízkereszti formáját, a *csillagozást*, latin liturgikus játék alakjában (*Tractus Stellae*) hazánkban már a XI. században ismerték.

Karácsony éjszakájára a régi falusi szoba is betlehemi istállóvá alakult. Az ünnep talán legjellegzetesebb szokása ugyanis a szoba, karácsonyi asztal szalmával, szénával való telehintése volt, aminek jelképes maradványaként újabb időkben az asztal alá tett szakajtóba szalmát, vetőmagvakat, kézi szerszámokat és használati tárgyakat tettek. Mindez – biblikus népi magyarázat szerint a Születés helyszínét volt hivatva jelképezni. Erre vallanak a behordott *karácsonyi szalma* BÁLINT SÁNDOR és mások által gyűjtött helyi elnevezései: *Jézuska ágya, Jézus jászla, karácsonyi jászol, jézuskafészök, bárány, Isten báránya, karácsonyi báránynyka, fogadjisten* illetőleg az a nevekből is kitetsző hiedelem, hogy ezen az éjszakán a szalmán a szállást kereső Szentcsalád vagy az angyalok pihennek meg. (A nyitranagykéri magyar gazda szénán is terít az angyaloknak.) Itt-ott ezért a kisajtót nyitva is hagyják éjszakára, hogy a kis Jézus vagy angyalai be tudjanak jönni.

Ezt a hiedelmet éppúgy a karácsonyi halottkultusz táplálta, mint a karácsonyi szalmának tulajdonított gonoszűző, egészségmegóvó képességbe vetett hitet. Ez utóbbit példázza, hogy a szénát később föletették a tehénnel a jószágvész ellen való védekezésül, a szalmát az ültetett tyúkok, libák alá szórták költéskor a nagyobb szaporulat reményében, vagy a gyümölcsfák törzse köré kötözték fagy és egyéb károkozó ellen, és a maguk céljára is fölhasználták. Az ünnepek alatt a család a padlóra terített szalmán aludt (a Szent család és az őket látogató pásztorok mintájára), hogy betegek ne legyenek. Karácsony másnapján összeszedték, és az ágyzsákokba töltötték az öreg szalma helyett. Ha öregember volt a háznál, neki mindenképp a frissen töltött szalmazsákon kellett aludnia, hogy meg ne haljon a télen.

A zoborvidéki Kolonban a karácsonyi szalmát elégették. („Ég a karácsonyi báránykal" – mondogatták közben.) Utána a gyerekek a hamura feküdtek. A „hamupipőkézéstől" talán azt várták, hogy a gyermekek, ha megnőnek, ugyanolyan szépek és erősek lesznek, mint az égi Hamupipőke, a télen hamvába holt gyermek Nap nyári teljében.

A szobában, asztalterítéken szétszórt vetőmagvaknak és az asztal alá dugdosott szerszámoknak is varázserőt tulajdonítottak. A magokat másnap széthintették a kertben, mintha csak vetnének, abban a reményben, hogy így mindenből jó termésük lesz az új évben. A szerszámokat: a Szent Józsefre emlékeztető ácseszközöket, a kenyérsütéshez használatos keverőlapickát, kovászfát, nagykést, szakajtót, a szőlőmetszőkést, különféle lószerszámot, jegykendőt és más egyebet utóbb a fájós testrész, beteg jószág simítgatására, „borogatására" használták. Kiskőrösön a katolikusok jégeső (boszorkány, sárkány) ellen azt a baltát hajítják ki az udvarra, amit karácsonykor az asztal alá tettek.

A selymes fényű, aranyos szalma nem csak a betlehemi jászolt idézi meg, benne öltenek formát az újjászülető Nap sugarai is. Míg az előbbi gondolattársítás azonban másodlagos, az utóbbi nem az. A napisten – és attribútumai alapján Jézus is – jelképes megtestesüléseiben meghaló és föltámadó bárány-, gabona- és szőlőisten volt. A karácsonyi szalmás rítusokban a kicsépelt szalma mellett a takarmányszéna, a vetőmagvak, az isten kenyértestére és borvérére emlékeztető eszközök mind azt tanúsítják, hogy a hagyomány gyakorlásának eredeti célja a vegetáció serkentése, termékenységvarázslás, a természeti és kozmikus körforgásnak szánt impulzus volt. (Az örök körforgásra vonatkozó képzetek sorába tartozik a lélekvándorlásba vetett hit, vagyis hogy az elhunytak lelke bizonyos naptári időközönként visszatér a földre, s előbb-utóbb új testbe költözik.) Mint ilyen abba a körbe tartozik, amelybe a katalin-, borbála- és lucaág-virágoztatás, a lucabúza, más néven *karácsonyi búza* csíráztatása. Magyarán szólva, a szalmás szokások legalább olyan ősiek, mint az Adónisz kertje; egyidejűek a földműveléssel.

Adónisz közel-keleti, kisázsiai istenség volt, ott „született" minden évben újjá, ahol mai tudásunk szerint először termesztettek gabonát őseink. Ott keletkezhetett a Tejút „Szalmás út" típusú elnevezése is – a törökségnél elterjedt név ez –, melyet ismert népünk is (*Szómásút*). Találkozhatunk vele meséinkben is; azokban, amelyek közép-ázsiai gyökerűek (*szalmaszórás, szénaszórás, hamuszórás* a Tejút a *Borsszem Jankó* típusú meséinkben). Ez

egyben azt is jelenti, hogy szalmás szokásaikat és hiedelmeiket honfoglaló eleink magukkal hozták, nem itt ismerték meg. (Hogy bezáruljon a kör: az altaji török népek a „Sámán távoli útjának" is nevezik a Tejutat, mivelhogy a sámán a Tejúton repül *lélekben* az istenekhez, és egyetemes képzet szerint az első sámán: a Nap is ezen az úton megy a túlvilágra, végül, a *sámán* elnevezés azonos hangzású a török *saman*=„szalma" szóval, és a törökkel közeli rokon mandzsu-tunguz nyelvből származik.)

Az első mártír

Szent István diakónus a kereszténység első vértanúja (görögösen *protomártirja*). Története a *Szentírás*ban olvasható (ApCsel 6,1–8,2). A görög nevű István (Sztephanosz) a zsidók és a keresztények (ekkor még túlnyomórészt eretneknek tekintett zsidók) közti vallási türelmetlenség első ismert áldozata volt. Miután a jeruzsálemi Szanhedrin (legfelsőbb törvényszék) istenkáromlás gyanújával perbe fogta, István a védőbeszédében hitet tett amellett, hogy Jézus a Megváltó és Isten Fia – ezzel kimerítette az istenkáromlás főbenjáró bűnét, amiért halálbüntetés járt –, a zsidókat pedig (elsőként a hitszónokok és teológusok hosszú sorában, akik mind felelősek a zsidóság későbbi üldöztetéseiért) Jézus Krisztus gyilkosainak nevezte. Istvánt a Szanhedrin a zsidó törvények értelmében megkövezésre ítélte.

Szent István első vértanút diakónusi dalmatikában ábrázolják, mivel – mint történetéből megtudható – egyike volt az apostolok által kinevezett első hét diakónusnak. Így ő lett a diakónusok védőszentje. Jellemző attribútuma kivégzésének eszköze, a *kő, mellyel vérző fején, vállán, ruhájának redőiben, a kezében, kezében tartott könyvön ábrázolják.*

Giovanni da Milano: Szent István és Szent Lőrinc vértanúk. A firenzei Uffizi képtárban őrzött festmény nyomán

István napja december 26-a. Az időpontot az egyházatyák a szent életének példázat-jellegét hangsúlyozó asztrológiai szimbólumok alapján választották meg. Istvánt zsidó törvényszék ítélte halálra, a kivégzés, melyet maguk a zsidók hajtottak végre zsidó szokás szerint, a halálra kövezés volt. Az asztrológiában a Bak havában regnáló Szaturnusz a kő: nyers kőzetek, kristályok – gyűjtőnéven a *holt anyag* ura, – s mint említettük – a Szaturnuszt a keresztények a zsidók „csillagának" tartották, mivel a zsidóság szent pihenőnapja, a szombat, Szaturnusz nap-

ja volt. Másfelől István az egyház első dokumentált és név szerint ismert vértanúja, megérdemelte tehát, hogy az év legelején kapjon helyet. Névünnepét már a legrégibb liturgikus források is december 26-ra teszik, naptárba illesztésére nyilván akkor került sor, amikor az egyházi év első napja még december 25. volt.

István napja azonban csak az Istvánok és szeretteik számára válik ki a karácsony ünnepléséből, lévén e nap karácsony második napja. Az István-köszöntő énekeken kívül a nap szokásai karácsonyi szokások. Ezen a napon jártak házról házra koledálva a regölők, hejgetők, állatalakoskodók. Ekkor tartották a már említett futó- és lóversenyeket. Az utóbbival lehet kapcsolatos az egykori István-napi *zabszentelés*, a „*zabadó*" néven ismert jobbágyszolgáltatás („*karácsony zabja*").

A regölésről külön kell szólnunk. Karácsonyi népszokásaink közül sajátosan magyar voltával tűnik ki az István-napi regölés, különösképpen a regősök által kántált énekszöveg, amiben ősvallásunk téli ünnepkörrel kapcsolatos emlékei, középkori magyar keresztény jelképiség vegyülnek az ünnepi köszöntővel és a házigazdának szóló időszerű jókívánságokkal. A Hahóton (Zala m.) lejegyzett változat záró sorait idézem:

„Emitt keletkezik
Egy szép kerek pázsit,
Abban legelész egy
Csodafiúszarvas.
Csodafiúszarvasnak
Ezer ága-boga,
Misemondó gyertya
Gyújtatlan gyúlladjál,
Ojtatlan aludjál.
Haj regő rejtem!
Azt is megengedte
Az a nagy Úristen!"

Az ágas-bogas agancskorona ábrázolása a rajta égő gyertyákkal 500 évvel megelőzi a karácsonyfáét: a váci egyház alapítási mondájának *Képes Krónika*-beli illusztrációján jelent meg először, mégis a karácsonyfát idézi. Az agancsát hullajtó szarvast már az ősidőkben szent, jelképes „égi" fák állatalakjának tekintették: írtam fentebb, *agancs* szavunk is az *ág* szóból származik. Azt is tudjuk, hogy a Csodafiúszarvas nevet friss keresztény eleink adták a Megváltónak, a szarvas úgy lett nálunk Krisztus állatalakja, mint a szentírási hagyomány alapján a Bárány, vagy a nyugati tradícióban az egyszarvú. Ugyanakkor a Krisztus-szarvas képe Nyugat-Európában sem volt ismeretlen, a kelták megahaló és feltámadó szarvas istene, Cernunnos is szolgálhatott a Szent Euszták, Szent Hubert mondáiban felbukkanó Krisztus-szarvasok előképéül. A tudomány azt is kiderítette, hogy a karácsonyi szarvas nem evilági fényforrás, hanem égi világosságot hirdet, és jó hírt mond, mint azon a bizonyos éjszakán a mennyei fényes seregek a megkövült pásztoroknak. A szarvas, úgy is, mint valamelyik Szarvas csillagzat, mint a magyarok vezércsillagzata téli tünemény, a téli égbolt jelenése. A regösének szövegváltozataiból kiderül, hogy a szóban forgó misegyertyák valójában csillagok, s hogy az állat a szarván „a fölkelő Napot hozza", amiképpen Euszták vagy Hubertus szarvasa a glóriás Krisztus képét. Mivel a téli égbolton nem egy, hanem több csillagszarvas legelészik, csak találgathatunk, melyikről szól a regősének. A legvalószínűbb, hogy a csodaállat csillagos feje az állatöv-agancsos, tejútágak koronázta *Szarvasfő* (Orion) – erre nézve, láttuk, szibériai szelkup sámándobokról olvashatunk le támpontokat –, ennek aztán valóban ezer égi szövétnek

hunyorog a szarván, és a téli napfordulókor, karácsonykor *tényleg* a „fölkelő Napot hozza" tejútágain. Az Orion csillagkép, melyet a Tejút köt össze valóságosan a túlnan születő Nappal, a napvallásokban jelképesen is a Naphoz kapcsolódik. Vagy úgy mint „holt" azaz állócsillagzattá vált Ősnap, Nap atya, a halott Nap csillaglelke (ilyen volt Ozirisz), vagy – együttállásban a Nappal – mint napisteni attribútumokkal felruházott csillaghérósz (maga Órión, a bibliai Mózes és Sámson) és -isten (Mithras), vagy annak hordozója (Anubisz, Szent Kristóf).

A kedvenc tanítvány

János apostol és evangélista (dec. 27.) Zebedeus fia, az id. Jakab apostol fivére. Halász ő is, mint testvére és sokan mások a tanítványok közül. Ő a negyedik evangélium feltételezett szerzője, és a hagyomány szerint az „*Apokalipszis*" (*Jelenések könyve*) írója. Az elsők között követi Krisztust, s mint az „a tanítvány, akit szeret vala" a Mester, jelen van minden fontos eseménynél. Mint a tanítványok „benjáminját" lányos képű ifjúként ábrázolták, mint evangélistát idős férfiként, végezetül, mint az *Apokalipszis* látomásos szerzőjét élemedett aggastyánként.

Az *Arany legenda* szerint a Domitianus-féle üldöztetések idején János is „vértanúságot" szenvedett. A római Porta Latina mellett zubogó olajba dobták, de ő csodálatos módon sértetlenül került ki a *tűzre tett üstből*, mi több, *ifjúságát is visszanyerte* (mint a mesékben). Domitianus ezután Patmosz *szigetére* száműzte, ahol egy viharos éjszakán Isten, hatalmas látomásban megnyitva előtte a *menny ajtaját*, föltárta előtte a jövőt. Domitianus halála után Epheszoszba ment, s itt is halt meg matuzsálemi életkorban. Epheszoszban is számos csodás esemény történt vele. Egy ízben két aszkézist hirdető ifjút, akik a földi javak hiábavalóságát példázandó drágaköveket őröltek porrá, úgy leckéztetett meg, hogy a port visszaváltoztatta drágakövekké, mondván, inkább adják oda azokat a szegényeknek. A két „aszkéta" úgy is cselekedett, de később feltámadt bennük a kapzsiság, mire János *közönséges köveket* is drágakővé változtatott a kedvükért, de figyelmeztette őket, hogy így sohasem jutnak be a mennyekbe. Ugyancsak Epheszoszban történt, hogy a *Diana templom* papja mérgezett borral teli kelyhet kínált neki, mondván, hajlandó János hitére térni, ha annak istene eltávoztatja az italból a mérget. Úgy lőn. A hagyomány szerint halála közeledtével megásta a saját sírját, mégpedig *kereszt alakúra*. Beléfeküdt, ekkor *vakító fény* villant, és mire a jelenlévők káprázó szeme ismét látott, a szent teste nem volt sehol.

János attribútuma a *kehely*, a belőle kiemelkedő *kígyóval* vagy *sárkánnyal* (mely a belőle eltávozott mérget, és a „*Jelenések*" sárkányát jelképezi), a könyv vagy papírtekercs és az írónád vagy toll, legfőképpen pedig a *Jelenések könyvé*ben szereplő „isteni" sas, a negyedik az evangélisták apokaliptikus fenevad-jelképei közül. A sas, a Nyilas cikkelyben látható Sas csillagkép a Skorpiót „helyettesítette", mint – csillagászati fogalommal szólva – annak paralellolontája (vagyis a Skorpióval egyidejűleg fölkelő csillagkép), s mint ilyen, a korai ókorban a téli napforduló állatjelképe volt. Úgy tartották, hogy azért jutott a sas Jánosnak, mivel az ő evangéliuma szakadt el leginkább a földtől, apokalipszise pedig az írások közül a leg-

közelebb viszi olvasóját a mennyekhez, miképpen a sas is a legmagasabbra szárnyal a madarak között.

János a naptárszerkesztő atyák szemében az évkezdet, a fordulópont, a Bak hónap, és a Bak havában napjárta Nyilas csillagkép szent apostola. Ezért került az egykor karácsonnyal kezdődő egyházi év elejére, a Bak első dekádjába. Az évkezdet szentje, mert evangéliuma is így kezdődik: „Kezdetben vala az Ige..." – ez János egyik jelmondata –, és mert ő a kedvenc, Jézushoz legközelebb álló tanítvány, legfőképpen pedig azért, mert nevének latinosított változata a római évkezdet istenének, Janusnak a nevével megegyezett. BOD PÉTER 1757-ben a „János pohár" (l. lentebb) kapcsán erről így ír „az a' szokás vólt, még mikor Pogányok vóltanak; hogy Új-Esztendő tájban Jánus emlékezetére... borral kedveskedtek egymásnak..."

János a fordulópont szentje, mivel Janus nyomán őt is az év egyik kapujának, a téli napfordulónak a megszemélyesítőjeként tartották számon (lat. *ianua*=„kapu"). János az, aki előtt látomásaiban a „mennyek ajtaja" megnyílt (Jel 4,1), aki a Porta Latina, a „Latin kapu" mellett állta ki legendája szerint az olajban főzetés kínjait, aminek következtében megifjodott, azaz tulajdonképpen újjászületett, és az ő szájával hirdette az Úr: „Én vagyok az Alfa és az Omega, kezdet és vég" (Jel 1,8). Ennek sokféle jelentése lehet, a naptár felől nézve mindenesetre az év fordulatjára, az év vége és az év eleje találkozására vonatkoztatható. Talán a fordulatra utal a kereszt alakú sírgödör is. A névünnep – láttuk – rendszerint a szent feltételezett halála napjára esik, mely ez esetben a napfordulói főkör és a nappálya *kereszteződésének* tőszomszédságában van.

János Bak hónapbeli helyére utalnak legendáinak azok a motívumai, melyekben a neki ártó szaturnuszi jelképek szerepelnek. A pokoli üst, amiben főzik, a kígyó vagy sárkány a kelyhében, a kövek, amelyeket drágakövekké változtat (szemben Szaturnusszal, aki a „kővé változtató").

A Nyilas csillagképpel, illetve annak urával, a Jupiterrel kapcsolatos, Jánosra vonatkozó utalásokat már a *Szentírás*ban is találhatni. Fivérével, Jakabbal együtt, ők a „mennydörgés fiai", akik a szamaritánusokra – mivel nem fogadják be Jézust és tanítványait éjszakára –,az istennyilát akarják az égből leimádkozni (Lk 9,54). Látomásait szigeten írja, ami a csillagászatban járatos elmékben a Tejút két ága által körülölelt „sziget" (másutt tejúthasadék) képét idézhette fel (Jel 1,9). Jánost halálakor „villanás", Jupiter villáma tünteti el társainak szeme elől. Szimbóluma a Nyilas cikkelyében látható jupiteri Sas; egyik ellensége Diana, a Nyilasban országló olümposzi istennő; egy jelmondata pedig, amely a Nyilasban gyökeredző tejútfára is vonatkoztatható, így szól: „Életnek fája vala, mely tizenkét gyümölcsöt terem vala, minden hónapban meghozván gyümölcsét" (Jel 22,2). Egészében véve, János úgy szól Jézusról, hogy miközben mondandója mélyebb értelmét a hivőknek szánja, az a napimádó pogányoknak is mond valamit: „Ő benne vala az élet, és az élet vala az emberek világossága; és a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be azt" (Jn 1,4–5).

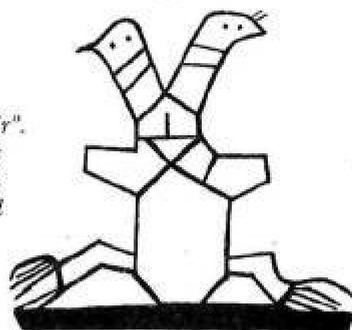
János áldások, imádságok szószólója, templomi és oltármesterségek védőszentje, de a patikákra is ügyel. Aszklépiosz (Skorpió-beli) kígyója az ő közvetítésével került a gyógyszerészek címerébe (kehely

a kígyóval), s az ő szárnyas attribútuma, a sas lett (a Skorpió paralellolontájaként, de a kígyó legyőzőjeként is) a cégére sok régi patikának.

A régi János-napi szokások legjelesebbje – a szokványos János-köszöntők, *jánosolások* mellett – a borszentelés, és a *Szent János áldása*, más néven *Szent János pohara*, vagyis a szentelt borral való köszöntés, áldomás. Mint BÁLINT SÁNDORtól megtudjuk, a középkorban a hívek a templomban ittak az éppen ünnepelt szent tiszteletére, ami a pogány *libatio*, „italáldozat" megkeresztelt mása. A térítő egyház – bölcs mérséklettel – csak annyit kért híveitől, hogy pogány istenei helyett ezentúl a helyükre lépő angyalok és szentek „egészségére" ürítsék poharukat. Az áldomásból *borszentelés* lett az idők folyamán, amit János-napra tett az egyház, hogy ha már a karácsonyi ünneplést dáridóvá rontja a pogánykodó nép, ezáltal legalább a dáridót szentelje meg. Lényegében az újbor megáldása volt ez. A megszentelt bor (*jánosbor*, *angyalok bora* stb.) fontos szerephez jutott az egész év során a népi vallásosságban. Termésnövelő varázslásra, gyógyításra használták, és sorsfordulókon: háborúba menőkkel, útra kelőkkel és haldoklókkal itattak belőle, halotti toron, esküvőn, keresztelőn fogyasztották nagy ünnepélyességgel. Mindebből mára jóformán csak a vendégségben búcsúzkodók szólása maradt: „Na, igyuk még meg Szent János áldását!"

A sas

A felhők közt lebegő, bérceken fészkelő ragadozó madár természetszerűen kölcsönözte képmását régi idők égisteneinek. Legnevezetesebb példánya a görög Zeusz, a római Iuppiter sasmadara, melyet előszeretettel ábrázoltak villámköteggel a karmai közt; vagy amint épp egy ifjút ragad a magasba: Ganümédészt, a „Vízöntőt", akit Zeusz a pohárnokának tett meg; esetleg, amint egy sziklához láncolt férfiú máját marcangolja: Prométheuszét, akinek mítoszát – úgy tűnik – a Nyilas cikkelyében látható Sas és a Skorpió cikkelyében látható Hercules csillagzatok együttese jelzi az égen (ez a madár voltaképpen saskeselyű volt, de az ábrázolások tanúsága szerint a görögök a mitikus sas és saskeselyű között nem tettek különbséget). Hébével (latin Iuventa), az ifjúság korsós istennőjével is szokás volt megjeleníteni, aki Zeusz meg Héra leánya, és Ganümédész előtt az istenek nektártöltögetője volt.

„Madár Úr". Kétfejű sas ábrázolása Szibériából

A sashoz fűződő képzetek külön csoportját alkotják az ún. égberagadás-mítoszok; közülük csupán egy Ganümédészé. Ide illik, hogy a középkorban a sas Krisztus mennybemenetelének volt a szimbóluma. János pedig így ír *Jelenéseiben*: „Mikor azért látta a sárkány, hogy ő levettetett a földre, kergetni kezdé az asszont, a ki a fiút szülte. De adaték az asszonynak két nagy sasszárny, hogy a kígyó elől elrepüljön..." (Jel 12,13–14). Az égberagadás-mítosz évkezdés értelmű;

a Nap pályáján téli napfordulót követő emelkedését jelképezhette, legalábbis időszámításunk kezdetétől. Jupiter és János sasmadarának égi képmása, a Sas a Nyilas cikkelyében, közvetlenül a mondott csillagkép felett, és a Kígyó után látható.

Hasonló értelmet tulajdoníthatunk a kétfejű sas ábrázolásoknak. A kétfejű sas a magyar köztudatban az osztrák elnyomás jelképe, hiszen a Habsburgok címerállata volt. Ám korántsem áll magában. Kétfejű volt az orosz cári sas, az albánok címermadara, a szerb, majd jugoszláv királyságé, a Habsburg-sas pedig bajor mintára vezethető vissza. E címerek előképéül a bizánci kétfejű sas szolgált, ahol is szintén a császárság szimbóluma volt. Ám a bizánci „császármadár" sem az őseredeti. Kétfejű sasokkal anatóliai hettita domborműveken is találkozunk, nem csoda hát, ha az örmények szintén címerállatuknak tekintették. Bizánci közvetítéssel, vagy anélkül a jelkép a török népek körében is elterjedt: anatóliai szeldzsuk török építményeken éppúgy látni díszként, mint a szibériai sámánok ruháin. (Innen már csak egy ugrás Amerika, a prekolumbián indián művészetben is találkozunk vele, ami arra vall, hogy „ősképpel"archetípussal állunk szemben.)

E furcsa szörnyet nem a szimmetria igénye hívta életre, hanem az ábrázoló művészetek régi törekvése az idő megragadására. A kétarcú Janushoz hasonlóan, a kétfejű sas, az évfordulón lebegő Sas csillagkép is egyszerre néz jobbra és balra, a múltba és a jövőbe. (Ilyen szimbolikus madár a népmesék égbe ragadó griffje. Fehérlófia aszerint eteti, itatja útközben az őt alvilágból felvilágba repítő csodamadarat, hogy az jobbra, avagy balra fordítja a fejét. Értelme szerint, az alvilágból szabadulás az évfordulóhoz illően újjászületés.)

Aprószentek

A napkeleti bölcsek a csillag nyomában jőve, Júdea-szerte tudakozódtak Jézus születési helye felől, kérdezvén: „Hol van a zsidók királya, a ki megszületett?" Heródes király hallván ezt, összehívatta az írástudókat, hogy megtudakolja, hol kell a jóslatok szerint a Messiásnak megszületnie. Trónját és dinasztiáját féltvén cselekedett így, a zsidók ugyanis a Messiás személyében földi szabadítót vártak, Dávid király trónjának jogos örökösét. Miután megtudta, hogy a Messiásnak Betlehemben kell megszületnie, hívatta a bölcseket, kifaggatta őket a gyermek életkora felől, majd Betlehembe igazította őket, hogy azok őt is nyomra vezessék. Terve kudarcba fulladt, mert mind a bölcseknek, mind Józsefnek angyal jelent meg álombeli látomásban. A bölcseket figyelmeztette, hogy visszafelé jövet kerüljék el Heródest, Józsefet pedig, hogy Máriával és a kisdeddel szökjenek Egyiptomba. Így is lőn. Heródes nem tudta, hogy az ismeretlen dávidi sarj kicsúszott a kezei közül, úgy próbált dacolni a sorssal, hogy Betlehemben és környékén minden számba jöhető gyermeket megöletett (Mt 2,1–18). E gyermekmészárlás áldozatait nevezi a magyar nép *aprószenteknek* (latin *innocentes martyres* =„ártatlan vértanúk").

Emlékünnepüket az egyház a IV. századtól fogva a szentév legelején, december 28-án üli. Ez ellentmond a *Szentírás*on alapuló hittörténeti kronológiának. Ha ugyanis a napkeleti bölcsek január 6-án látogatták meg a Szent családot, és a szülők február 2-án még Júdeában tartózkodtak, lévén, hogy aznap mutatták be Jézust a Templomban, akkor az Egyiptomba menekülés és a betlehemi mészár-

lás időpontja legkorábban február első hetére tehető. A szokás pedig azt követelte volna, hogy a betlehemi ártatlanokat vértanúságuk lehetséges napja táján ünnepeljék. A naptárszerkesztőket a szemet szúró ellentmondás szemlátomást hidegen hagyta, a valóságosnál fontosabb lehetett számukra a betlehemi gyermekgyilkosság jelképes jelentése. Az aprószentek a keresztény hit voltaképpeni legelső, bár akaratlan és öntudatlan vértanúi, kiérdemlik a helyet a naptár elején. Az időpont kiválasztásának azonban nem ez a fő- és egyetlen oka, hiszen akkor István első vértanút is meg kellett volna előzniük a sorban.

A gyermekgyilkosság és indítéka beláthatatlanul ősi és egyetemes, mitológiai, mesei motívum. Zsarnok fejedelem jóslatból értesül arról, hogy trónját egy születendő gyermek – rendszerint saját fia vagy unokája – fenyegeti, ezért el akarja tétetni láb alól. A gyermekkel várandós anya értesül erről, és idejében elrejtőzik, a gyilkos kéz nem éri utol. Más változatban a király fölleli a magzattal viselős kismamát vagy a már megszületett gyermeket, és hóhér kezére adja. Annak azonban megesik a szíve rajta, nem öli meg, csak „kiteszi" (például sajkában vízre), és egy állatot öl meg helyette, annak szívét mutatja be gyilkos tette bizonyságául. Lényegében minden változat a „kitett gyermek" motívumaként ismert.

Ez a mozzanat a mítoszok és mesék egyik lélektani alappillére: a konfliktus az apa, anya és a fiúgyermek (magzat) háromszög-helyzetét tükrözi, ezért van hihetetlenül nagy jelentősége *minden* nép archaikus műveltségében. Mitológiai kvintesszenciájának a saját gyermekeit fölfaló Kronosz (Saturnus) története tekinthető. A Földanya megjósolta neki, hogy egyik utóda fogja letaszítani trónusáról, ezért születésükkor sorban fölfalta őket. Amikor Zeusz is a világra jött, anyja elrejtette Kréta szigetén („kitevés" mozzanat), és Kronosznak egy bepólyált követ (Szaturnusznak való eledelt!) nyújtott oda, s az istenkirály azt nyelte le a fia helyett. Zeusz így megmenekült, és később megbuktatta apját.

Ez az elbeszélés csillagmitológiailag a Bak jegyhez és a téli napfordulóhoz tartozik. A Bak uralkodója Kronosz (Szaturnusz), s Zeusz a téli napfordulókor *napgyermekként* jön a világra, és a Bak havában rejtőzik el apja elől a Tejút barlangjába. Azok a változatok, amelyekben az újszülöttet hullámokra bízzák (mint Mózest, Perszeuszt, vagy a *Magzatával együtt kitett anya* típusú mesék hősét) nyomatékosítják a napgyermekséget, hiszen a szóbanforgó víz nem más, mint a Tejút maga. Ha a naptárszerkesztő atyák figyelmen kívül hagyták volna ezt a télközéphez kötött, egyetemes „pogány" képzetet, és a betlehemi gyermekgyilkosság időpontját illetően a történeti, logikai hitelt tartják fontosabbnak, a bibliai elbeszélés elveszítette volna általános érvényét a megátalkodottan mitologikus tudatú befogadók szemében, és a keresztény mondandó sem talált volna visszhangra a lelkükben. Ezért kerülhetett végül is aprószentek ünnepe december végére.

A nap megszentelt szokásai hasonlóképpen a pogány ősmúltban gyökereznek. Az aprószentek napján szokásos vesszőzés, korbácsolás (*aprószentekezés*, *mustárolás*) avató, termékenységvarázsló, tisztító és betegség-távoltartó rítus volt egyszerre, amit az egyház, mivel elsősorban a gyermekeket simogatták meg a szentelt vesszőkkel, a betlehemi kisdedek szenvedéseire emlékeztető szokásként al-

kalmazott. A betlehemi ártatlanok – úgymond – vérük hullásával tanúskodtak Krisztusról, akiről a próféták jövendöltek, mondván, Ő lesz a király, aki *vasvesszővel* fogja kormányozni a népeket, s aki tanítványait *szőlővesszők*höz hasonlította. A sarjvesszők magukat a gyermekeket jelképezték – innét a virgács „aprószentek" neve –, amiket e napon meg is szenteltek. Eredeti szándék szerint azonosak voltak a karácsonyra hajtatott vesszőkkel (*katalinág, borbálaág, lucaág*). A budaörsi németek körében az volt a szokás, hogy jókor reggel, amikor a gyerekek még aludtak, a borbálaággal vagy az ünnep előtti pénteken (!) vágott gyümölcsfaággal megpaskolták a lábukat, ilyen szavak kíséretében: „Friss légy, egészséges légy!" Valamikor a jószágot is gyümölcsfaágakkal vesszőzték meg. A hajtatott és megszentelt vessző, a bibliai Tudás fája, a karácsonyfa, Jézus családfája a „pogány" életfa és a világfa (Tejút) szimbólumkörébe tartozik. Élő tanújelei ennek a Tejúton járó Orion csillagkép „övének" ideillő elnevezései, melyek alapján az Orion övét az adott jelképrendszeren belül a tejútvilágfáról metszett vesszőnek is tarthatjuk. Ilyen a magyar *Aranypálca, Bírópálca, Jákób pálcája. Pásztorbot, Úr pálcája* és ezek „nemzetközi" variánsai: a finn *Väinämöinen kaszája*, észt *Kalév kardja*, perzsa *Mithra nyílvesszeje* és a természeti népek által adományozott kifejezetten phallikus értelmű nevek, melyek a vesszővel való férfiavatás és termékenységvarázslás értelmét magyarázzák. Az ezekhez kapcsolódó elbeszélésekben az Oriont megszemélyesítő istenek, hérószok, szentek és mesehősök (az iráni Tistrija és Mithra, Mózes és Sámson, Szent László és a mesebeli Balga Tamás) botjukkal, nyilukkal, bárdjukkal, alkalmasint egy szamárállkapoccsal) a sziklából vizet fakasztanak (termékenységet varázsolnak), vagy utat nyitnak: vizet választanak ketté, hogy száraz lábbal kelhessenek át rajta. Ismétlésképpen: egykor általánosan elterjedt képzet szerint az eső és a folyók az égben erednek, az esőisten ondójaként egyúttal a Tejút földi meghosszabbításai. Másfelől a „vizes" Tejút keresztezi a Nap „száraz" útját; a Nap és kísérői nem tudnak száraz lábbal átkelni rajta, hacsak valamilyen csoda nem történik. Ugyanezért jelenik meg Orion gyakran révészi szerepkörben (maga Órión hérosz is).

A bibliaolvasó papság szemében a pogány jelkép is megszentelődik, hisz „így szól az Úr Isten: És veszek én ama magas czédrus tetejéből, és elültetem; felső ágaiból egy gyönge ágat szegek le, s elplántálom én magas és fölemelt hegyen. Izráel magasságos hegyén plántálom őt, és ágat nevel és gyümölcsöt terem s nagyságos czédrussá nevekedik, hogy lakjanak alatta..." (Ez 17,22–23 Vö. a Messiás olyan ószövetségi neveivel, mint „királyi pálcza", „Sarj", „Csemete").

Ezért érthető, hogy az aprószenteknapi korbácsolást itt-ott karácsonykor is űzik. Karácsony előestéjén a rügyes, barkás „aprószenteket" a pásztorok hordták házról házra (*aprószentek hordás*), köszöntőt mondtak, majd a háziak vettek a vesszőkből, és megpaskolták a vendégeket jókívánságok kíséretében, hogy az állatok nagyra nőjenek és sokasodjanak a kezük alatt. Ezeket a vesszőket azután eltették, és aprószentekkor a lábasjószágot virgácsolták meg velük. Csíkban meggy-, nyír-, fűz- vagy más ágakból font és piros szalaggal átkötött vesszőkkel folyt le a szertartás. E vesszőket a beköszöntő versben „szép termő ágaknak" nevezték, tréfásan

pedig *tormá*nak, másutt *mustármag*nak, merthogy csípnek. A jámbor magyarázat Jézus hasonlatát a mustármagról is e vesszőkhöz köti, hiszen a vesszőzés egyik célja éppen az, hogy a gyermek a bibliai mustármaghoz hasonlóan nagyra növekedjék.

A vesszőket szalaggal átkötött nyírfaseprű, nyújtófa, vesszőből font korbács helyettesíthette. A csallóközi Szentmihályfán a legények korbáccsal a kezükben fölsorakoztak a templomajtótól kezdve a falu főutcájának két oldalán, hogy megcsapkodják a templomba igyekvő fiatalokat és javakorukban lévőket. Ezt mondták hozzá: „Egészséggel, üdvösséggel, több jóval, kevesebb rosszal. Keléses ne legyen a helye."

Szokásban volt a leányok tréfás megkorbácsolása (l. *Lupercalia*) – hogyha már Betlehemben a fiúk szenvedtek, a leánynép se maradjon ki belőle –, amihez *legényavatás* kapcsolódott. A vesszővel „kenegetett" leányok adták a legényeknek az életkorjelző szalagokat. A verés ilyen esetben is inkább – phallikus szimbolikájú – simogatás volt. Mint TEMESVÁRI PELBÁRT panaszolta a XV. században: „...sok rosszat és bűnös dolgot, sőt tisztességtelen simogatást és más egyéb kimondhatatlant kevernek ehhez a szokáshoz". (Tegyük hozzá, ahogy legényavatáshoz illik.)

A vesszőzést – a zöldágas népszokások keretében – (majd) minden fordulat- vagy évszakváltó ünnepen gyakorolták valamilyen formában. Legszembetűnőbb ezek közül a húsvéti–Szent György-napi szokás: a pap, az eladólányok és a jószág virágvasárnapi megveregetése szentelt barkaággal, a nagyszombati *Júdás-* és *Pilátusverés*, a leányok *húsvéthétfői korbácsolása* locsolás helyett, az állatok megcsapkodása Szent György-napkor. Ezekhez a szokásokhoz Jézus nagypénteki megostorozása szolgált ideológiai hivatkozásul. A másik kiemelkedő alkalom Márton napja. Ez az időpont a kereszténység előtti korban mindenszentek és halottak napjának pogány előzményével, *Samain*nal együtt a karácsonyi tizenkettednek megfelelő évkezdő ünnepkör zárónapja volt. A verés a néphit szerint is *évkezdéskor* a leghasznosabb, hiszen (bűnöktől meg)tisztító, megújító varázst tulajdonítottak neki. Az ősi Rómában ezért gyakorolták a februári *Lupercalia* alkalmával, a márciusi évkezdést megelőzően. Ugyanezért kerülhetett át a virgácsolás az adventtel kezdődő egyházi év elejére Miklós-nappal együtt.

Az egyház nehezményezése miatt szűnt meg a XIII. században, illetve olvadt Szent Miklós ünnepébe egy másik aprószenteknapi európai szokás: a *gyermekpüspök választás*, s vitte magával Mikulásra a virgácsolást. A gyermekpüspök választás részben „halálosan komoly", részben csúfondáros szokás lehetett. A megválasztott „püspöknek" e napon mindenki engedelmeskedni tartozott, meghallgatták a szentmisén tartott prédikációját, megáldotta a közösség tisztségviselőit, büntetett és jutalmazott. A gyermekpüspök (angol *Boy Bishop*) választás az évfordulat „bolond ünnepeinek" hiedelem- és szokásvilágával mutat kapcsolatot.

„Az Úr felkent Pásztora"

December 29-e Dávid király emléknapja. Dávid Izráel dinasztiaalapító második királya volt, a *Biblia* szerint a betlehemi Isai (Jesse) legkisebb fia, akit az Úr nevében a juhok mellől szólított el Sámuel próféta, és kent föl királlyá. A

messiási eszmét hirdető próféták azt tanították, hogy az ő leszármazottja lesz az a személy – az Úr Felkentje, azaz a Messiás –, aki megszabadítja a zsidó népet elnyomóitól, és helyreállítja Isten békés és boldog királyságát, a dávidi birodalmat: „És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevelkedik” (Ézs 11,1.); „Imé, a szűz fogan méhében, és szül fiat” (Ézs 7,14); „Te, Efratának Bethleheme, bár kicsiny vagy a Juda ezrei között: belőled származik nékem, a ki uralkodó az Izráelen; a kinek származása eleitől fogva, öröktől fogva van” (Mik 5,2; 1. még Zak 6,12). E prófétai könyvekből származó idézeteket szokták a keresztény szerzők leggyakrabban Jézusra vonatkoztatni, nem egy közülük már az evangéliumok szerzőinél is szerepel.

Keresztény tanítás szerint a megjövendölt Messiás Jézus Krisztus, a Dávid városában, Dávid házából való szűztől született sarj. Maga Jézus Isten Fiának és Fölkentnek vallotta magát, de többször is hangsúlyozta, hogy az ő céljai nem politikaiak, királysága „nem evilágról való”. Mindenesetre a jézusi élettörténet sok tekintetben e jóslatokhoz igazodott. Máté Jézus családfájával kezdte evangéliumát, és őt Dávid fiának, leszármazottjának tekintette. Jézus a jövendölésnek megfelelően Betlehemben született, Máté és Lukács szerint szűztől. Születését csillag hirdette, miként azt a babiloni Bálám próféta jósolta vala meg: „Csillag származik Jákóbból, és királyi pálcza támad Izráelből; és általveri Moábnak oldalait, és összetöri Sethnek minden fiait” (IVMóz 24,17). E jövendölést elsősorban Dávidra szokás vonatkoztatni, ezért lett a hatágú csillag Dávid jelvénye, mely később a keresztények szemében a Betlehem, Dávid szülővárosa felett ragyogó csillaggal azonosult (noha a Dávid-csillag – láttuk – nem égitest, hanem geometriai jelkép). A naptárban Dávid azért került éppen a karácsony szomszédságába, mivel karácsony szent eseménye véle is kapcsolatos; az ő utóda született az ő városában, ekkor, a néki tulajdonított csillag fénye alatt. A „csillag” mellett Dávid névünnepének megválasztásában fontos szerepet játszhatott a Nap és a Hold is. Egyrészt azért, mert a karácsonyi tizenketted a keresztény luniszoláris naptárban a napév és a holdév egyik – igaz, jobbára csak szimbolikus – kiegyenlítő (interkalációs) ünnepi időszaka. Másrészt azért, mert Dávid olyan szerepet játszik Jézus mellett a naptári szimbolikában, mint a Nap mellett a Hold. (A középkor a judaizmus jelképének a Holdat, a kereszténység jelképének a Napot tekintette, s a Hold valóságosan is főszerepet játszott mind a zsidó misztikában, mind a zsidó naptárban. Ez – láttuk fentebb – kifejeződik a Dáviddal kapcsolatos számmágiában és a Holdban hegedülő „Szent” Dávidról szóló népi hiedelmekben. Nevének számértéke ugyanis 14, és 14–14 nemzedék telik el Jézus Máté szerinti családfájának csomópontjai, tehát Ábrahám és Dávid, Dávid és a babiloni fogságba hurcoltak, a fogság nemzedéke és Jézus között. A 14 viszont holdszám; ennyi nap telik el a Hold megjelenése és telihold, telihold és a Hold eltűnése között. (Nem mellékes, hogy az asztrálszimbolikában a Nappal együtt szenvedő, majd diadalmaskodó Hold a Bakban van rangvesztésben, míg a Nap a szomszédos Vízöntőben jut erre a sorsra.)

A helyválasztás okait tovább is szaporíthatjuk. Dávid eredetileg pásztor volt, Jézus „király” első hódolói a jászola elé térdeplő pásztorok, akik a karácsonyi ünnepek idején fontos szerephez jutnak

(aprószentek-hordás, pásztorjáték stb.). Dávid Jézusnak Jesse – Isai fájából sarjadt őse, s a jézusi családfa, a „Jesse fája" nemcsak kedvelt témája volt a keresztény művészetnek – lásd Gyöngyöspata barokk kori „Jesse fája" oltárát –, de a téli napforduló tejút-fájának jelképerdeje is gyarapodott vele.

Jesse fája. Bronzdombormű román-kori templomkapuról

Hogy ezt az utóbbi összefüggést a középkori ember mennyire átérezhette, arról Dávid és az aprószentek-napi vesszőzés kapcsolata ad bizonyságot, aminek egyebek mellett a reá vonatkoztatott bálámi (bileámi) jóslat az alapja, hogy ő lesz a „királyi pálcza" Izraelben. Ezért kiáltozzák a középkortól napjainkig vesszőzéskor, hogy: „Aprószentek, Dávid, Dávid!" A vesszőzés eszközének népszerű neve virgács, mely a „zöld ág, bújtóág, vessző, bot, pálca, varázsvessző, pálcaütés" jelentésű latin *virga* szóból származik. Az ézsaiási „Isai vesszeje" jóslat a SZENT JEROMOS-féle latin fordításban így kezdődik: „*Egredietur virga de radice Jesse*". A latin szövegben a hasonlat mélyebb értelmű, mint a magyarban, mégpedig a *virga*, „zöld ág" és a *virgo*, „szűz" szavak hasonlósága miatt. (Vö. a karácsony előtti szent szüzek napján vízbe tett ágak hajtatásának szokásával. A bibliafordító JEROMOSTÓL származik az a legenda, amely elmeséli, hogy Mária Józsefet annak kivirágzó botja miatt választotta ki kérői közül. A latin nyelvű JEROMOS a legenda mondanivalóját egészen bizonyosan a *virgo-virga* szavak hasonlóságára alapozta.)

A középkori ember számára sokatmondó lehetett, hogy Jesse és Jézus neve egybecseng. Pogány hagyományaival, a természet és a mezőgazdasági munkák rendjével, valamint a naptárral összhangban ez is az örök körforgásba vetett hitét erősítette: a magból fa lesz, mely gyümölcsöt ád, s az ismét magot vet.

Búcsú az Óesztendőtől

December 31-e az év utolsó napja és I. (Szent) Szilveszter pápa emlékünnepe. Bár ő maga nem túl jelentős személyiség, uralkodásának idejére (314–335) esett a kereszténység történetének első nagy fordulópontja. A római birodalom akkori uralkodója, Nagy Konstantin császár nemcsak hogy felhagyott a keresztények üldözésével, intézkedései az egyházat egyenesen az állam első intézményévé emelték. Szilveszter pápának ebben nem sok része volt, hiszen még arra a két zsinatra sem ment el személyesen, amelyet a császár az ő pápasága idején hívott össze két egyházbontó eretnek szekta, a *donatizmus* (Arles 314) és az *arianizmus* (Nikaia 325) ügyében. Valószínű, hogy a császárral sem találkozott soha személyesen. Ugyancsak

Konstantin és nem a pápája kezdte el Rómában az első nagy egyházi építkezéseket. Róma és a katolicizmus hét főtemploma közül öt ebben az időben épült (a lateráni pápai Szent János-, az első vatikáni Szent Péter-, a Jeruzsálemi Szent Kereszt-, a falakon kívüli Szent Pál- és a falakon kívüli Szent Lőrinc-bazilika).

Hogy Szilvesztert császára méltó uralkodótársának lássa az utókor, emlékét legendákkal fényesítették ki. Ezek egyike szerint ő keresztelte volna meg Konstantint. A császár – így a legenda – leprában szenvedett, amit azzal kezelt, hogy *ártatlan gyermekek vérében* fürdőzött, mindaddig, amíg Szent Péter s Szent Pál álmában nem közölte vele, hogy csak Szilveszter hozhat számára gyógyulást. A császár a pápáért küldetett, aki megkeresztelte őt, és kigyógyította betegségéből. (A valóságban Konstantin nem volt leprás, egy gyors lefolyású betegségben hunyt el, túlélve a pápát, s ha igaz is, hogy halála előtt fölvette a keresztséget, fennmaradt adatok tanúsága szerint csupán formálisan, politikai érdekből tette.) A csodás gyógyulás és a megkeresztelkedés allegorikus értelmű, és tulajdonképpen a „halálos kórban senyvedő" birodalomra vonatkozott. A constantinusi újjáéledést Róma valóban a kereszténységgel való kiegyezésnek köszönhette. A legendában mindazonáltal van két naptári mozzanat is. Konstantin rettenetes gyógyfürdője a Szilveszterrel szomszédos *aprószentekre* tett utalás lehet, Péter és Pál szerepeltetése pedig talán annak a kalendáriumi-csillagászati ténynek tulajdonítható, hogy június 29-i ünnepnapjuk – ebből a szempontból az egyetlen számba vehető jeles nap – az évkörön majdnem pontosan szemben áll Szilveszterrel, illetve az aprószentekkel. Ezért ragyog közös csillagzatuk, az Ikrek – amelyben közös névünnepükön jár a Nap – ez idő tájt a legtovább és a legfényesebben.

Egy másik legenda szerint Konstantin kérésére és Szent Péter útmutatása szerint Szilveszter elbánt egy emberevő *sárkánnyal*, amely a római népet riogatta. Leszállt a fenevad *barlangjába*, megkötözte, majd visszatérve a felszínre, lezárta a bejáratot, és a kereszt jelével lepecsételte. A legenda a kereszténység pogányság feletti győzelmét allegorizálja, de elemei (barlang, sárkány) a naptári időpont asztrológiai jelképeiből kerültek ki. A sárkány Bak havának *Saturnaliákon* köszöntött urának, a Szaturnusznak jelképes állata volt (aki mindemellett a pogányság megtestesítője is), barlangja pedig az évfordulat „kapuját", a pokol, az alvilág lejáratát. Ne feledjük, hogy római hagyomány szerint az égi világból száműzött Saturnus a Capitolium dombja alatt keresett és talált menedéket!

Szilveszter napja, estéje manapság az óév duhaj búcsúztatásának jegyében telik el. Mivel a január 1-ji évkezdés nem is olyan régóta általános Európában, az év végi duhajkodás sem éppen ehhez a naphoz kötődött eredetileg. Sőt, amikor az év első napja karácsonyról január 1-jére helyeződött át, vele együtt a karácsonyestének szokásai, hagyományai is részben átkerültek az óév utolsó napjára, valóságos „szentestévé" avatva azt. A téli ünnepkör bohóságait mégis e nap kapcsán gyűjtöttem csokorba, hogy búcsúzóul valami vidámat, szilveszterhez illőt nyújthassanak át az olvasónak.

A karácsonyi tizenkét nap valamelyikén, többnyire *vízkereszt* előestéjén ülte a középkori Nyugat-Európa a „Bolondok ünnepét". Azért ekkor, mert Róma ezt a napot tekintette a szent karácsonyi ün-

nepkör zárónapjának, s ettől kezdve a nép farsangi jókedvének, ha gátak között is, de folyást engedett. A Bolondok ünnepe az újév profán ünneplése volt. A *Saturnaliát* és az év eleji Stultorum Festa ünnepet tekintheti ősének, és a mi szilveszterünk az édes gyermeke. Mint Rómában annak idején, e napra alkalmi uralkodót választottak, aki a karnevál hercegéhez és a pünkösdi királyhoz hasonlóan gondoskodott a rendetlenségről ebben a felfordított világban. Ő volt a „dorbézolás mestere" (angol *Master of Revels*), a „felfordulás ura" (*Lord of Misrule*), az alsópapság és a diákság körében a „*bolondok pápája*" (*Pope of Fools*), az „esztelenség apátja" (*Abbot of Unreason*). Ők gondoskodtak arról, hogy minden ordó (rend), az egész világ valóban a feje tetejére álljon. A bolondkirályt választották. Sütöttek egy malomkeréknyi süteményt, ez volt a „királyok süteménye", és abban elrejtettek egy szem babot. A süteményt egy gyermek osztotta szét a résztvevők között, és akinek a babszem jutott, az lett a király. Ezért *babkirálynak* is nevezték. Természetesen királynéja is volt. Ez a tréfás királyválasztási szokás megváltozott tartalommal a közelmúltig élt Európa különböző részein. A szerbek például (arany)pénzt sütnek a karácsonyi kalácsukba, a bolgárok somfarügyet – a som Saturnus szent fája volt! –, s a megtalálóé volt nemcsak az eldugott tárgy, hanem a vele járó, egész évre szóló szerencse. Svédországban rizskását tálaltak a hajadonok és legények elé. Akinek a kásába rejtett mandula jutott, az ült lagzit elsőként az új esztendőben.

A „Bolondok ünnepének" fordított világa összefügg a karácsonyi tizenketted ősi naptári céljával, szerepével. A nap- és holdidőszámítás közti különbség kiküszöbölésére beiktatandó pótnapok száma, a 365 napos napév és a 354 napos holdév közti 11 nap éppen annyi, amennyi idő karácsony és vízkereszt között eltelik. Az archaikus kultúrákban az időről időre beiktatott pót- vagy szökőnapok különleges elbírálás alá estek. Az aztékok például ezeket a napokat – az ő 365 napos naptárukban 5 ilyen volt – „üres, fölösleges, haszontalan" napoknak nevezték, s ezek szerencsétlennek számítottak. Éppen ezért, ezeken a napokon bezártak a templomok, az ítélkezés szünetelt a bíróságokon, a házakat nem takarították, az emberek tartózkodtak minden fontos teendőtől, egy szóval „kikapcsolódtak". Mondhatni, ennek az öt napnak a törvényei éppoly szigorúak voltak, mint a többi háromszázhatvané, csak éppen mindennek az ellenkezőjét írták elő. Hasonló volt a helyzet az ókori Egyiptomban, és a kutatók a római *Saturnalia* rendhagyó szokásai mögött is ilyen, szökőnapokra vonatkozó hiedelmi megfontolásokat látnak, s úgy hiszik, ez magyarázza a középkori „Bolondok ünnepe" szokásvilágát is. Szerepe lehetett ebben a Szaturnusz Babilonból már ismert, és a zsidó naptári-vallási gyakorlatban fennmaradt baljós megítélésének. Nevezetesen, hogy a Szaturnusz égisze alatt (szombaton) nem érdemes, sőt tilos bármibe belefogni, mivel úgy is balsikerű lesz a kimenetele. Ezt a hiedelmet a rómaiak a *Saturnalia* időtartamára is kiterjeszthették, sőt, a planéta uralma alá eső két teljes csillagászati hónapnak, a Bak és a Vízöntő havának az idejére. Mondhatnók fordítva is: azért adták épp e két terméketlen, haszontalan hónapot Szaturnusznak, mert így okozhatta a legkevesebb kárt, s ezért nem csináltak jóformán egyebet ebben az időszakban, mint pihentek és ünnepeltek. Nem kölcsönzésről van szó. A Szaturnusz

(Kronosz) a görög mitológiában is a káoszt képviseli, mint a megszemélyesített Káosz planétában megtestesülő unokája. Az is érthető, hogy a fel*fordulás* napjait épp a nap*fordulat* idejére tették, s hogy úgy gondolták: e haszontalan napokon, amikor a Nap is pihen (keletpontja alig mozog), és amelyen a Pihenés és a Rendetlenség égi ura parancsolt, csak pihenni vagy bolondságot érdemes művelni. S ez így van rendjén az emberi természetet illetően is. A rendetlenség alkalmankénti hosszú pórázra engedése a rendszeretetet erősíti bennünk. Talán az sem véletlen, hogy az év utolsó napját egy Szilveszter nevű szent után nevezték el. Szilveszter (lat. *silvestris*) azt jelenti: „erdei", „vad", és eleink felfogásában a vad természet (a „rengeteg sötét erdő", a kietlen pusztaság) mint maga a káosz állt szemben az ember által lakott és megművelt földekkel (a civilizált világgal és kultúrtájjal).

A néphagyomány és a városi folklór óév-búcsúztató szokásai viszont egyszerűen az év fordulójához kapcsolódnak. Az évkezdet minden népnél bizonyos jelképes elválasztó, szerencse- és bőséghozó praktikákkal jár. Ilyen volt a magyar nép szokása szerint az óévet jelképező szalmabáb földbe temetése, vízbe hajítása (*téltemetés*), egy öregember-maszkot viselő legénynek játékos kikorbácsolása (!) a faluból (*télkiverés*), az óév *kiharangozása*. A bő termést biztosító, gonoszűző szokások közé tartoztak a lármás, álarcos felvonulások, kántálások.(A szilveszter-éji körúti „balhézás" előzményei ezek!) A szilveszteri, helyesebben újévi szerencse-jelképek: a *kéményseprő*, *négylevelű lóhere*, *patkó*, *lencse*, s főleg a *malac* szintén régi szokások túlélő tanúi. A kéményseprő felbukkanása, különösen télen bizony jó jel volt. A gyakori kéménytüzek okán, melyeknek olykor egész városrészek estek áldozatul. De tisztelhették az alakja mögött fölsejlő füstös, kormos árnyék, a „pokol kályhafűtője" miatt is. A négylevelű lóhere bizonyára a ritkasága folytán lett szerencsejelkép – „ritka, mint a szerencse" – mondják –,de a 4 levélke egy körben a kiteljesedett, baj nélkül véget ért esztendőt is szimbolizálta. A patkó az év végén „nyitott" évkörnek, szerepkörénél fogva magának az év „menetének" volt a jelképe, valamint a holdsarlóra emlékeztető formájánál fogva a holdújulásnak (háromszoros időjelkép tehát). Szerencsét, de szerencsétlenséget is viszont azért kapcsoltak hozzá, mivel az ördög, boszorkány, a varázserejű alvilági hatalmak patás lábát is asszociálta. A lencsét magyarázni sem kell: bőségjelkép volt, mivel formájához a pénzérme képe társult (pénz=pénzmag), s ha valaki csak egy tányérral is evett belőle, sok lencseérmecskét, valóságos kis vagyont lapátolt a „zsákjába". (A malacról már e könyv első oldalain szó esett.) Az éjféltől számító évkezdet szokásai közé tartozott még nem is olyan régen a szerelemjósló ólomöntés (szaturnikus fém!), és ma is eleven babona az évkezdő naphoz illő hiedelem: ki mint kezdi az évet, úgy is éli végig azt.

A bibliai források címeinek rövidítései

Az idézetek kevés kivétellel (pl. *Tóbiás könyve*) Károli Gáspár bibliafordításából valók. Az idézett vagy hivatkozásokban szereplő bibliai források helyének rövidített jelzései az *Ó- és Újszövetség* következő könyveire vonatkoznak.

ÓSZÖVETSÉG

IMóz – Mózes I. könyve
IIMóz – Mózes II. könyve
IIIMóz – Mózes III.könyve
IVMóz – Mózes IV. könyve
VMóz – Mózes V. könyve
Bír – Bírák I. könyve
ISám – Sámuel I. könyve
IISám – Sámuel II. könyve
IKir – Királyok I. könyve
IIKir – Királyok II.könyve
Ézs – Ézsaiás könyve
Ez – Ezékiel könyve
Dán – Dániel könyve
Ám – Ámósz könyve
Jón – Jónás könyve
Mik – Mikeás könyve
Zak – Zakariás könyve
Mal – Malakiás könyve
Tob – Tóbiás könyve

ÚJSZÖVETSÉG

Mt – Máté evangéliuma
Mk – Márk evangéliuma
Lk – Lukács evangéliuma
Jón – Jónás könyve
Jn – János evangéliuma
ApCsel – Apostolok Cselekedeteiről írt könyv
IKor – Pál apostol első levele a Korinthusbeliekhez
Kol – Pál apostol levele a Koloszébeliekhez
Jel – János: Jelenések könyve
Jer – Jeremiás könyve (Apokalipszis)

VÁLOGATOTT FORRÁSMUNKÁK

A moldvai magyarok hitvilága. Gyűjtötte, szerkesztette és a jegyzeteket írta: BOSNYÁK SÁNDOR. in: Folklór Archívum 12. Szerk.: Hoppál Mihály, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1980

Apokrifek. Szerkesztette: VANYÓ LÁSZLÓ, Szent István Társulat, 1980

Árpád-kori legendák és intelmek. Szerkesztette: ÉRSZEGI GÉZA, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983

BAKTAY ERVIN, DR.: *A csillagfejtés könyve – Az asztrológia elmélete és gyakorlata*. Aquincum kiadás, é.n.

BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium I-II*. Szent István Társulat, 1977

BÁLINT SÁNDOR: *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Szent István Társulat, 1989

BARNA GÁBOR: *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*. Akadémiai Kiadó, 1979

BEDE, THE VENERABLE: *The Ecclesiastical History of the English Nation, and Other Writings*. Texts by J. Stevens and J. Stevenson. Everyman's Library. E.P. Dutton and Co. Inc. New York, J.M. Dent and Sons, Ltd., London

BERZE NAGY JÁNOS, DR.: *Magyar Népmesetípusok I-II*. Baranya megye Tanácsának kiadása, Pécs, 1957

The Bestiary – A Book of Beasts. Edited by T. H. WHITE, Capricorn Books, G. P. Putnam's Sons, New York, 1960

BIEDERMANN, HANS: *Szimbólumlexikon*. Corvina, 1996

DÖMÖTÖR TEKLA: *A népszokások költészete*. Akadémia Kiadó, 1974

DÖMÖTÖR TEKLA: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Akadémia Kiadó, 1979

Folklore, Myths and Legends of Britain. The Reader's Digest Association Ltd., London, 1977

FORRAI SÁNDOR: *Küskarácsontól sülvester estig – egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*. Múzsák Közművelődési Kiadó, 1983

FRAZER, SIR JAMES – GASTER, THEODOR, DR.: *The New Golden Bough*. The New American Library, Inc., New York, 1964

GAIGNEBET, CLAUDE–FLORENTIN, MARIE-CLAUDE: *Le Carnaval. Essais de mythologie populaire*, Payot, Paris, 1974

GRAVES, ROBERT: *The White Goddess – A Historical Grammar of Poetic Myth*. Farrar, Straus and Giroux, New York, 1966

GRAVES, ROBERT–PATAY, RAPHAEL: *Héber mítoszok – A Genezis könyve*. Gondolat, 1969

GRAVES, ROBERT: *A görög mítoszok I–II*. Európa Könyvkiadó, 1970

HAHN ISTVÁN: *Róma istenei*. Gondolat, 1975

HAHN ISTVÁN: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Gondolat, 1983

HALL, JAMES: *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*. John Murray Ltd., London, 1980

HÉSZIODOSZ: *Istenek születése – Munkák és napok*. Magyar Helikon, 1974

HOPPÁL MIHÁLY: *Jelképek és jelentések* in: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 9. Szerkesztő: Hoppál Mihály, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1981

Huon de Kermadec, Jean-Michel: *The Way to Chinese Astrology.* The Four Pillars of Destiny. Unwin Paperbacks, London, 1983

Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia.* Kiadja Zajti Ferenc, Budapest, 1929

Jankovics Marcell: *A népmesék és a csillagos ég.* in: Kapcsolatok, Népnevelési Intézet, 1980

Jankovics Marcell: *Archaikus világkép a szibériai sámándobokon.* in: Világosság, 1983. 12. sz.

Jankovics Marcell: *Csodaszarvas a csillagos égen.* in: Az őshazától a Kárpátokig. Szerkesztette: Szombathy Viktor, Panoráma, 1985

Jankovics Marcell: *Erósz és eróé – Kasztrációs komplexus a tündérmesékben.* in: Erosz a folklórban. Szerkesztette Hoppál Mihály és Szepesi Erika, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987

Jankovics Marcell: *Csillagok között fényességes csillag. A Szent László-legenda és a csillagos ég.* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1987

Jankovics Marcell: *A fa mitológiája.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1991

Jankovics Marcell: *Kényszercselekvés és szabad akarat* in: Jankovics Marcell: Ahol a madár se jár. Pontifex Kiadó, 1996

Jankovics Marcell: *A Nap könyve.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996

dr. Jólesz Károly: *Zsidó hitéleti kislexikon.* Korona G.T. Budapest, 1987

Kákosy László: *Egyiptomi és antik csillaghit.* Akadémiai Kiadó, 1978

Katona Lajos: *Folklór-kalendárium.* Gondolat, 1982

Kerényi Károly: *Napleányok.* Bibliotecha 1947

Kerényi Károly: *Görög mitológia.* Gondolat, 1977

A keresztény művészet lexikona. Szerkesztette: Jutta Seibert. Corvina, 1986.

Charles Kightly: *The Customs and Ceremonies of Britain.* Thames and Hudson Ltd, London, 1986

Klepesta, Josef–Rükl, Antonin: *Csillagképek atlasza.* Gondolat, 1975

Ladó János: *Magyar utónévkönyv.* Akadémiai Kiadó, 1971

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest, 1944

Lurker, Manfred: *The Gods and Symbols of Ancient Egypt. An Illustrated Dictionary.* Thames and Hudson Ltd., London, 1980

Magyar Néprajzi Lexikon I-V. Akadémiai Kiadó, 1977-1982

Menzel, H. Donald: *Csillagászat.* Gondolat, 1980

„…Mert ezt Isten hagyta…" – Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerkesztette: Tüskés Gábor. Magvető Könyvkiadó, 1986

New Larousse Encyclopedia of Mythology. The Hamlyn Group Ltd., London, New York, Sydney, Toronto, 1972

Dr. Oláh Andor: *„Az idő a gazda mindenütt..." – Népi természetismeret, időjósló megfigyelések és hiedelmek.* Mezőgazdasági Kiadó, 1986

Ovidius, Publius Naso: *Római naptár – Fasti.* Helikon Kiadó, 1986

Rapaics Raymund, dr.: *A magyarság virágai – A virágkultusz története.* Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 1932

Ponori Thewrewk Aurél: *Csillagok a Bibliában.* Tertia Kiadó, 1993

Ripa, Cesare: *Iconologia.* Padova 1603 (hasonmás kiadás, New York, 1970)

Róheim Géza: *Magyar és vogul mitológia* in: Róheim Géza: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata – Tanulmányok. Gondolat, 1984

RÓHEIM GÉZA: *Magyar néphit és népszokások.* Universum Reprint, Szeged, 1990

SADOWSZKY, OTTO J. VON: *Fish, Symbol and Myth.* Istor Books, Los Angeles –Akadémia Kiadó, Budapest, 1995

SANTILLANA, GIORGIO DE – DECHEND, HERTHA VON: *Hamlet's Mill. An Essay on Myth and the Frame of Time.* Gambit, Ipswich, 1969. Magyar nyelvű kiadás: *Hamlet malma.* Pontifex Kiadó, 1995

SPEIDEL, MICHAEL P.: *Mithras – Orion.* Greek Hero and Roman Army God. E.J.Brill, Leiden, 1980

SUPKA GÉZA: *Kalandozások a kalendáriumban és más érdekességek.* Helikon Kiadó, 1988

A szentek élete I-II. Szerkesztette: DR. DIÓS ISTVÁN. Szent István Társulat, 1984, 1988

TARCZAI GYÖRGY: *Az Árpád-ház szentjei.* Szent István Társulat, 1930

TOROCZKAI-WIGAND EDE: *Öreg csillagok.* Táltos kiadása, Budapest, 1916

VASAS SAMU–SALAMON ANIKÓ: *Kalotaszegi ünnepek.* Gondolat, 1986

VERGILIUS, PUBLIUS MARO: *Georgicája.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémiának Classica-philologiai Bizottsága, Budapest, 1936

VORAGINE, JACOBUS DE: *Legenda aurea.* Helikon Kiadó, 1990

ZOLNAY VILMOS: *A művészetek eredete (Pokoljárás).* Magvető Könyvkiadó, 1983

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ